

विषयाः

पृ० पं०

पृ० पं०

गर्भाधानादिपु, आधसय्यादिपु च ब्राह्मणभोजने

संख्या ... ११२—१

११२—११

आहुतिद्रव्यपरिमाणं तत्र दैवतीर्यादिनि—

यमश्च ... ११२—१२

११३—१०

संस्कृतान्तेमुखेनैव धमनं न पाण्यादिना ... ११३—११

११३—१६

प्रतिमाद्रव्यानुपादानि द्रव्यकथनम् ... ११३—१७

११३—२२

पृषदाज्यम् ... ११३—२३

११३—२४

आमिक्षा ... ११३—२४

११३—२६

मधुरथयम् ... ११४—१

११४—२

त्रिसमम् ... ११४—३

११४—४

चतुःसमम् ... ११४—४

११४—१०

सर्धगन्धाः ... ११४—११

११४—१३

त्रिसुगन्धम् ... ११४—१४

यक्षकर्मः ... ११४—१५

११४—१६

पञ्चामृतम् ... ११४—१७

११४—१६

पञ्चगव्यम् ... ११४—२०

११५—४

पञ्चभक्ताः ... ११५—५

११५—७

रत्नपञ्चकम् ... ११५—८

११५—११

नव महारत्नानि ... ११५—१२

११५—१५

सप्तधान्यम् ... ११५—१६

११५—१७

सप्तधातवः ... ११५—१८

११५—२०

अष्टाङ्गोऽयं ... ११५—२१

११५—२३

सर्वोपध्यः ... ११५—२४

११५—२६

मीढाद्योपध्यः ... ११६—१

११६—११

शुद्धिपत्रम् ।

—:०:—

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
खड्ग ...	खड्ग ...	२	२१
दारोप्य ...	दारोप्य ...	४	४
शुभ्रा ...	शुभ्रा ...	६	१०
घैतानिकाग्नि	घैतानिकाग्नि	६	२
समदर्शिनो	सम्मर्शिनो	६	१६
मार्कण्डेयं	मार्कण्डेयं...	१२	४
सर्वपेद ...	सर्वपेद ...	१४	१८
तदप्य ...	तदप्य ...	१७	२२
सामादानी	सामादीना	१६	६
विरोध ...	विरोधे ...	२३	२०
दातुरिष्टो	दातुरिष्टो ...	२५	२४
रूपेयम् ...	रूपेयम् ...	२८	१
स्मृत्यर्थो	स्मृत्यर्थो ...	२६	१५
पुण्येन ...	पुण्येन ...	३०	१२
सद्भिः ...	सद्भिः ...	३०	२३
पुत्रेष्टि ...	पुत्रेष्टि ...	३१	८
व्यावृत्त्यर्थ	व्यावृत्त्यर्थ	३१	१२
वैदिके ...	वैदिके ...	४५	१५
अतायुगे ...	अतायुगे ...	४८	२४
विरोध ...	विरोधे ...	४६	१४
तथा ...	तथा ...	५१	२३
द्वय ...	द्वय ...	५५	२१
शब्देन ...	शब्देन ...	५८	११
सर्वता ...	सर्वतो ...	६२	१०
विपिखिला	विपिखिला...	६४	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
घट्टवपं ...	घट्टवपं ...	... ७२	१८
संदेह ...	संदेहे ...	... ७५	१६
मानौ ...	मात्रौ ..	... ६६	१६
शुचौ ...	शुचौ ...	... १०२	२४
सुवाप्र ...	सुवाप्रे ...	... १०६	२४
त्यग्नधेये ...	त्यग्न्याधेये ...	... ११२	३
तत्रैव ...	तत्रैव ...	... ११४	२४

श्रीगणेशाय नमः ।

सरस्वत्यै नमः ।

वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

सिन्दूरारुणगण्डमण्डलगलर्दानाम्भसां धारया
सिञ्चन्तं पदसक्तभक्तजनताविघ्नौघधूलीरिव ।
धम्मिष्ठालिभिवालिवृन्दमनिशं मूर्ध्ना दधानं हर-
मेयांसं गिरिजाङ्गजं गजमुखं वन्देऽरविन्देक्षणम् ॥ १ ॥

दधानं भृङ्गालीरनिशममले गण्डयुगले
ददानं सर्वार्थाभिजचरणसेवासुकृतिने ।
दयाधारं सारं सकलनिगमानामपि परं
गजास्यं स्मेरास्यं तमिह कलये चित्तनिलये ॥ २ ॥

हृदयभुवि मुनीन्द्रैः सेविता नारदाद्यैः
तनुरुचिभिरजस्रं पारदाभां पिबन्ती ।
अतिविततगभीरग्रन्थसिन्धाविदानीं
प्रभवतु करुणातः शारदा पारदा नः ॥ ३ ॥

स्फूर्जद्गूर्ज्जीटताण्डवे प्रतिदिशं वेगोच्छलज्जाह्वी-
वीचीध्वाननिपीतभृङ्गिगुरजस्फारस्वनादम्बरे ।
लालाटामृतरश्मिलण्डमसकृद्भ्योमस्थितेऽर्द्धे विधो-
राघातादयसंचयं दलयतु मोक्षान्मृतालायितम् ॥ ४ ॥

प्रातःकालं प्रयातो दिशिदिशि विबुधैरार्चितः पुष्पवृष्ट्या
प्रेमाद्र्दृष्टिपार्तैर्भनसि मनसिजे दीपयन् गोपिकानाम् ।

कृत्वाऽग्रे धेनुसङ्घं मजलजलधरश्यामलो वेत्रपाणिः
कालिन्दीकूलकेलिः प्रदिशतु भवतां वाञ्छितं नन्दसूनुः ॥ १९ ॥

श्रीकाशीराजवंशप्रचलजलनिधेर्मोदिनीमल्लनामा
पूर्णः पीयूषरश्मिः समजनि जननानन्दसंदोहसिन्धुः ।
यन्धुर्दोर्नद्विजानां तदनुच समभूदूर्जितैरर्जुनाभो
गर्जत्प्रत्यर्थिसैन्यप्रमथननिपुणैरर्जुनो भूमिपालः ॥ ६ ॥

बुन्देलक्षितिपालवंशविलसद्भवं प्रयत्नं विना
यः पृथ्वी निखिलां विधाय वशगां राज्यं चकाराद्भुतम् ।
शौर्यौदार्यगुणैरगण्यमहिमा दाता ऽवदाताशयः
श्रीमान् कीर्त्तिमुधासमुद्रलहरीनिर्द्धौतदिह्मण्डलः ॥ ७ ॥

तस्मादभूद्विमलविष्णुपदावलम्बो
लम्बोदराद्भूकमलार्चनशीतविघ्नः ।
निघ्नन् रणे प्रतिभटान् प्रकटोग्रदणैः
भूपालसंघतिलको मलखानेनामा ॥ ८ ॥

सदासमाराधनतुष्टरुद्रः प्रतापरुद्रस्तनयस्तदीयः ।
कृपासमुद्रः शरणागतानां वभूव राजा वसुधाधिपानाम् ॥ ९ ॥

ततोऽभूदुद्भूतमचुस्गुणगाम्भीर्यगरिमा
हिमाद्रिस्थेमाऽसौ मधुकरनृपः शूरविक्रपः ।
यमालिङ्ग्यालिङ्ग्य प्रणयरमिकं प्रेमतरला
न पूर्वंपामेपा स्मरति विरहं हन्त कमला ॥ १० ॥

सत्कीर्त्तिर्नृपवृन्दवन्दितपदः संग्रामयज्ञाङ्गणे
दीप्तावान् सकलं निपीय धवलैः सोमं यशोराशिभिः ।
शम्भत्प्रज्वलति प्रतापदहने सङ्गस्रुगाकर्षिताः
यो धीरः मज्जुहाव वैरिनिबहमाणाहतीरन्वहम् ॥ ११ ॥

दिनकर इव विस्फुरत्प्रतापो हिमकरवत्कमनीयकान्तिपूरः ।

करिकर इव यत्करः सदानो मधुकरसाहमहीपतिर्महीयान् ॥१७॥

एते दक्षिणभूमिभूमिपतयः प्राच्या उदीच्या इमे

राजानो नृपवृन्दवन्दितपदाम्भोज प्रतीच्या अमी ।

वन्दन्ते नतमौलि मौलिविलमद्राङ्कुरास्त्वामिति

द्राःस्था यस्य वदन्ति सम्भ्रमभरादद्वा निवद्धाक्षलि ॥१८॥

दण्डेन क्षाणिचक्रं भ्रमयति निभृतं यत्प्रतापः कुलालो

येनाकृष्टाऽसिवल्ली दिशिदिशि तनुते इन्त वल्लीसकानि ।

उल्लङ्घयावधीन् यदीया व्रजति दश दिशः कीर्त्तिवल्लीमतल्ली

तादृक्पुणस्तदीयः समजनि जगतीमण्डले वीरसिंहः ॥१९॥

अस्ति स्वास्तिलकायमानकरकानीहारहारमभा

मादुर्भाविपराभवव्यसनिभिर्लिम्पन् यशोभिर्दिशः ।

मुष्णन् वैरिमहांसि विज्ञजनतां पुष्णन् समं वन्धुभिः

दिग्विख्यातबुदेलवंशतिलकः श्रीवीरसिंहो नृपः ॥ २० ॥

कस्तावद्वलिकर्णभार्गवमहादानप्रमाणस्तवः

कश्चासौ कुरुपाण्डुपाण्डुरयशःप्रस्तावनाविस्तरः ।

यावद्वर्पति वीरसिंहनृपतिर्दृष्टोरिमाः काञ्चनीः

धाराः प्राहपि तावदञ्जनरुचिधारा न धाराधरः ॥ २१ ॥

वीरः श्रीवीरसिंहः क्षितिस्मणमणिः पाणिना दानकाले

दर्भाम्भोहेमधारावितरणमकरोद्भागशः संविभज्य ।

आर्थिभ्यो हेम दर्भान्प्रतिनृपतिमहासाधगर्भावनोभ्यः

प्रादादम्भःप्रवाहान् प्रतिनृपतिमृगीलोचनालोचनेभ्यः ॥२२॥

एते भाविनि वीरसिंहनृपतौ दानाद्वितीये भुवि

द्वेपेर्णव हृदा द्विधा ननु भविष्यन्तीति चिन्ता वत ।

धाशा कामगवी पशुर्विरचिता चिन्तामणिग्रवितां
नीतो दुर्वहदारुदारुणतनुर्देवद्रुमोऽयं कृतः ॥ १८ ॥
नानादानविधानकौशलमयीमाकल्पपरम्यां महीं
दृष्यद्वर्षचयस्वरूपमचिरादारोप्य वीजं ततः ।
तच्चासिच्य विविच्य विलसद्भक्तिद्रवैः कल्पितो
भूमौ कल्पमहीरुहोऽत्र विधिना श्रीवीरसिंहः कृती ॥ १९ ॥

पीतध्वान्तेन नित्यं प्रसृमरमहसा मुग्धदुग्धाब्धिभासा
वीरः श्रीवीरसिंहः क्षितितिलकलसत्कीर्तिसोमेन साकम् ।
अद्धा स्पर्द्धा करिष्यत्ययमिति मिषतो लाञ्छनस्याञ्जनाक्तं
वक्तुं कृत्वा विधात्रा दिशिदिशि शनकैर्भ्राम्यते शीतरश्मिः ॥ २० ॥
एषा शेषांयुद्युधैर्निजरुचिनिचयैर्निर्जितोन्निद्रचन्द्रा
सान्द्रा विसिष्य वीचीर्वहति शतमुखी यस्य सत्कीर्तिसिन्धुः
तस्याः काऽपि मणाली बहति सुरनदी नर्मदा काऽपि रेखा
कावेरी काऽपि काऽपि प्रसरति सरयूश्चन्द्रभागा च काऽपि ॥ २१ ॥

सेवामेवास्य, राज्ञः कलय मलयजस्वच्छकीर्तैः पितॄणां
मार्गं मा गा निरागास्तनय भवतरां निष्कृपस्तत्कृपाणः ।
इत्थं श्रीवीरसिंहक्षितिरमणमणेः सर्वतः पर्वतस्थाः
शिक्षां प्रसार्धिवाला निरवधि तनयं स्वंस्वमध्यापयन्ति ॥ २२ ॥

सूनुस्तस्य गुणैस्त्रिलोकविदितैः श्रेष्ठः कनिष्ठीकृत-
मौढमौढनरेन्द्रचारुचरितश्रामीकराभो युवा ।
वीरः श्रीलज्जुकारसिंहनृपतिः संग्रामासिंहो रण-
स्फूर्जदस्काररूपाणपाणिरारिभिः प्रोद्ग्रविमालोक्यते ॥ २३ ॥

गायन्ति यस्य चतुरर्णवतीरकुञ्ज-
गुह्यन्मदोद्धतपधुव्रतकैतवेन ।

नीहारहारहारेणाङ्गमयूखभांसि

मूयांसि दिङ्मृगदशो बहुशो यशांसि ॥ २४ ॥

येनाकारि निजारिपार्थिववधूवाण्याम्बुसिक्ता मही

रिक्ता येन कृताश्च कोपानिवहाः प्रसार्थिपृथ्वीभुजाम् ।

दानं यस्य निरस्यति क्षितिपतेः कर्णादिकानां यशः

तस्य श्रीलज्जुकारसिंहनृपतेः साम्यं कथं कथ्यताम् ॥ २५ ॥

कैलासं गिरिशं हिमं हिमगिरिं शीतांशुमुक्तामणीम्

नीरं क्षीरपयोनिधेः करिवरं जातं च पायोनिधेः ।

पत्कीर्त्तिर्महसा जिगाय धरणीधौरेयधुर्यः शतं

वर्षाण्यत्र जुकारसिंहनृपतिर्ज्जोयात्स भर्ता भुवः ॥ २६ ॥

राज्यं प्राप जुकारसिंहनृपतिर्यस्याग्रतो भूपतेः

तत्पुत्रोऽपि गुणार्णवः समजनि श्रीविक्रमार्को नृपः ।

तत्सुनुर्नरसिंहदेवनृपतिस्तं वीरसिंहं विना

भेजे राज्यपरम्परासुखमिदं मन्ये महेन्द्रोऽपि किम् ॥ २७ ॥

गोपाचलस्थधरणीसुरवंशपद्म-

चण्डाशुराविरभवद् द्विजजातिबन्धुः ।

श्रीनन्दनन्दनपदद्वयचित्तवृत्तिः

श्रीहंसपण्डित इतिप्रथमानकीर्त्तिः ॥ २८ ॥

यो दूरवारकुलमूरुभूतसौख्यः

श्रीहंसपण्डित इति प्रथितः पृथिव्याम् ।

आसीद्विवेकचतुरश्चतुरः समग्र-

वेदानधीस कृतकर्मकलाकलापः ॥ २९ ॥

यज्ञादिकर्मकरणाय किलावतीर्णः

पूर्णः श्रिया निजकुलाभरणायमानः ।

मिश्रः परः परशुराम इति द्विजेन्द्रः

तस्याभवत् स तनयो विनयोदितश्रीः ॥ ३० ॥

यो दर्भाग्रसमानबुद्धिविभवः मरूयातकीर्तिगुणैः

श्रौतस्मार्त्तसमस्तकर्मकुशलाचण्डीश्वराख्याह्वरोः ।

अध्यायान्तमधीत्य शास्त्रमाखिलं मीमांसया मांसलः

शश्वत्स्रण्डितस्रण्डनः समभवत्संख्यावतामग्रर्णाः ॥ ३१ ॥

पुत्रस्तस्य विभाति सद्गुणानिधिर्दानाम्बुस्रष्टाम्बुधिः

धीरः श्रीयुतमित्रमिश्रमुकृती कल्याणकल्पद्रुमः ।

कीर्त्तीर्दिक्षु विदिक्षु यस्य रजनोजानिमभाभास्वरा

गायन्ति द्विजदारका हिमहरक्षीराब्धिश्रुभ्रा भुवि ॥ ३२ ॥

चातुर्यं चतुराननस्य निभृतं गाम्भीर्यमम्भोनिधे-

रौदार्यं विबुधद्रुमस्य मधुरां वाचं च वाचस्पतेः ।

धैर्यं धर्मसुतस्य शर्म सकलं देवाधिपस्याहरत्.

श्रीमान् ख्यातनयः सदा सविनयः श्रीमित्रसेनस्तुधीः ॥ ३३ ॥

दाता दापयिता दयादमपरः श्रीमानमात्सर्यवान्

धीरोऽधीतसमस्तशास्त्रनिबह्व्याख्यारसख्यातिमान् ।

नानानाटकसदृकप्रकरणग्रन्थौघतात्पर्यवि-

द्वादे न्यक्कृतवावदूकनिचयो यो गीतकीर्त्तिर्बुधैः ॥ ३४ ॥

मन्त्रे यो रसनायितः प्रतिदिनं दाने च हस्तायितो

विश्वासे हृदयायितो नृपसभाभूमीषु भूपायितः ।

यो विद्वन्निकपायितः प्रविलसत्कीर्त्यालवालायितः

श्रीमद्वीरमहीपतेः प्रतिपदं प्रेमास्पदं योऽजनि ॥ ३५ ॥

। तेनानेकानिवन्धसिन्धुमनिशं निर्मध्य बुद्ध्या पुन-

। वेदान् साङ्गपदक्रमोपनिषदान् श्रुत्वाऽवधार्यापिच ।

धर्मार्थादिपुमर्थनिर्णयपरः श्रीवीरसिंहाज्ञया
ग्रन्थोऽयं रचितः परोपकृतये श्रीवीरमित्रोदयः ॥ ३६ ॥

मा कुर्वन्तु मुधा बुधाः परिचयं ग्रन्थेषु नानाविधे-
ष्वत्यन्तं नहि तेषु सर्वविषयः कश्चित् कचिद्वर्त्तते ।

पश्यन्तु प्रणयादनन्यमनसो ग्रन्थं मदीयं त्विमं
धर्मौधर्मसमस्तनिर्णयविधिर्यस्मिन् दरीदृश्यते ॥ ३७ ॥

श्रुत्वा वेदगिरो विमृश्य बहुशस्तद्भाष्यवृत्त्यादिकं
दृष्ट्वाऽष्टादशमंख्यमुज्ज्वलमतिस्नाहकपुराणोच्चयम् ।
काव्ये व्याकरणे तथा विवरणे योऽनन्यसाधारणः
स श्रीमान् विदधाति मित्रमुकृती श्रीवीरमित्रोदयम् ॥ ३८ ॥

दत्वादत्वा द्विजेभ्यः कनकगिरिपरिस्पर्द्धिनो हेमराशी-
नाशीभिर्वर्द्धितश्रीर्यमिह गुणनिधि वीरसिंहो न्ययुङ्क्त ।
दृष्ट्वा तत्तन्मुनीनां मतमतुलधिया वीक्ष्य तादृक्प्रबन्धान्
वक्ति श्रीमित्रमिश्रद्विजवरतिलकः संग्रहं धर्मशास्त्रे ॥ ३९ ॥

ग्रन्थेऽस्मिन् परिभाषाप्रकाश एव प्रकाशितः पूर्वम् ।

संस्काराख्यस्तस्मादथाह्निकस्य प्रकाशस्तु ॥

पूजाप्रकाशनामा कथितस्तदनु प्रतिष्ठाख्यः ।

श्रीराजधर्मनामा ततः प्रकाशः प्रकाशितः श्रव्यः ॥

व्यवहाराख्यस्तस्मात्प्रकाश एव प्रकाशितः कृतिना ।

शुद्धिप्रकाशनामा ततः परं कीर्तितः सुधिया ॥

श्राद्धप्रकाशतीर्थप्रकाशकौ द्वौ क्रमान्कथितौ ।

दानव्रतप्रकाशौ कथितौ तस्मात्परं विदुषा ॥

समयः प्रकाशितोऽस्मात्तस्माज्ज्योतिःप्रकाशाख्यः ।

शान्तिः प्रकाशिताऽथो कर्मविपाकः प्रकाशितः परतः ॥

८ वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

तदनु चिकित्सा तस्मात्प्रायश्चित्तप्रकाशाख्यः ।

नानापदार्थशाली प्रकीर्णकाख्यः प्रकाशोऽतः ॥

अथ लक्षणप्रकाशो यस्मात्सर्वस्य लक्षणज्ञानम् ।

भक्तिप्रकाशमोक्षप्रकाशकौ द्वौ ततः परं गदितौ ॥

श्रीमित्रमिश्रकृतिना समाज्ञया वीरसिंहस्य ।

द्वाविंशतिः प्रकाशाः प्रकाशिता धर्मशास्त्रेऽस्मिन् ॥

तत्रादौ परिभाषायाः पदार्थक्रम उच्यते ।

धर्मप्रमाणं प्रथमं तत्र वेदनिरूपणम् ॥

पुराणं स्मृतयस्तद्वदङ्गानि च यथाक्रमम् ।

प्रामाण्यमागमानां च सम्यगत्र विचारितम् ॥

श्रुत्यादीनां विरोधे च बलाबलमुदीरितम् ।

धर्मस्वरूपं तु ततो धर्माः साधारणा अपि ॥

असाधारणधर्माश्च युगधर्मास्ततः परम् ।

हेतुतस्तु तथा धर्मः सम्यगत्र निरूपितः ॥

निषिद्धदेशाश्च ततः फलतो धर्मनिश्चयः ।

सर्वोपयोगिनः सर्वे पदार्थाः परिभाषिताः ॥

श्रीमित्रमिश्रविदुषा ग्रन्थेऽस्मिन्विदुषां मुदे ।

तत्र तावत्प्रमाणान्याह

मनुः,

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाय ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ इति ।

वेदो मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमित्यापस्तम्बाद्युक्तो मन्त्रब्रा-

ह्मणसमुदायः । अखिलः, लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या-

नुमितोऽतिदेशकल्प्यश्च । यज्ञं व्याख्यास्यामः, सत्रिभिर्धैर्विधी-

यते, इत्यापस्तम्बादिवचनाद्व्या एव धर्ममूलत्वं नाथर्वणस्येति

शङ्काव्यावृत्त्यर्थं वाऽऽखिलेग्रहणम् । आग्नेर्वर्णस्य माघान्येन
वैतानिकाग्निहोत्रादिधर्माप्रतिपादकत्वेऽपि तुलापुरुषशान्तिनादि-
सर्ववर्णसाधारणधर्मप्रतिपादकत्वाद्युक्तं धर्ममूलत्वमिति भावः ।
धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षणम् । तस्यापि तत्त्वज्ञानप्रतिवेद्यः
कीभूतान्तःकरणाद्युद्धिदेतोर्हेतुत्वेनावश्यं प्रतिपाद्यत्वादे । मूलं
प्रमाणम् । तद्विदां वेदविदाम् । एतच्च न स्मृत्यादेः स्वातन्त्र्येण
प्रामाण्यं किंतु वेदमूलकतयेति ज्ञापयति । स्मृतिर्याज्ञवल्क्या-
दिधर्मशास्त्रम् । शीलं ब्रह्मण्यता, देवपितृभक्तता, सौम्यता, अप-
रोपतापिता, अनसूयता, अपारुष्यं, मैत्रता, प्रियवादिता, कृत-
ज्ञता, शरण्याता, कारुण्यं, प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं हारीतो-
क्तम् । अत्र प्रवृत्तिभिन्नाद्रोहाद्याचारस्य प्रामाण्यमुच्यते आचा-
रश्चेत्यत्र तु प्रवृत्त्यात्मकस्येत्यपौनरुक्त्यम् । आचारः विवाहादौ
कङ्कणवन्धनाद्यनुष्ठानम् । साधूनामिति । कचिद्धर्मत्वसंदेहे सति
वैदिकसंस्कारवासितान्तःकरणानां साधूनामेकत्र पक्षे आत्मनः
मनसः परितोपस्तुतिर्धर्मप्रमाणमिति कल्पतरुः । तथाच तैत्तिरीये
धर्मसंदेहमुपन्यस्य ये तत्र ब्राह्मणाः समदर्शिनो युक्ता आयुक्ता
अरूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेया
इति । अनेन पर्यद्रूपमपि प्रमाणमुक्तं भवति । अथवा आचा-
रश्चैव साधूनामिति छेदः । एवं चावेदविदामपि शीणदोष-
पुरुषाणामाचारः प्रमाणम् । तथाच मच्छूद्राद्याचारस्तत्पुत्रादीन्म-
ति भवति प्रमाणम् । आत्मनस्तुष्टिरेवचेति वैकल्पिकेऽर्थे । सा
चात्मानं प्रत्येव । तथाच

याज्ञवल्क्यः,

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥

सम्यक्सङ्कल्पाच्छास्त्राविरुद्धसङ्कल्पाज्जातः कामः मया भोजनव्यतिरेकेणोदकं न पातव्यमित्येवंरूपः । अथवा सम्यक्सङ्कल्पाद्वागादिरहितसङ्कल्पात् ज्ञानादुपजातं ब्राह्मणोपचिकीर्षाद्येव मनुना शीलत्वेनोक्तं सम्यक्संकल्पज इत्यनेनोच्यते इति कल्पतरुः । अत्रापि धर्मग्रहणमधर्मोपलक्षणम् ।

अत्र श्रुतिः षड्भागा । विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयोपनिषद्भेदात् । तत्र विधेस्तावत्तद्विषयप्रवर्तनावोधकत्वेन धर्मे प्रामाण्यं, यथा वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादेर्द्रव्यदेवतासंयोगानुमितवायुदेवत्यागप्रवर्तनावोधकत्वेन । निषेधस्य तु निवर्तनावोधकत्वेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादेः । अर्थवादो द्विविधः प्रशंसार्थवादो निन्दार्थवादश्च । तत्राद्यो विध्यपेक्षितप्रशस्त्यसमर्पणेन, यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठेयादिर्वायव्ययागादिप्रशंसार्थतया । द्वितीयस्तु निषेधापेक्षितनिन्दासमर्पणेन, यथा यदशु अशीर्यत तद्रजतमभवदित्यादिस्तस्माद्वर्हिषि रजतं न देयमित्यादिनिषिद्धरजतदाननिन्दार्थतया । कश्चिदर्थवादः प्रशंसार्थोऽपि सादिग्यार्थनिर्णायकत्वेन प्रमाणं, यथाऽक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमित्यादिः । देवस्य त्वेत्यादिमन्त्राणां तु अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेन । ज्योतिष्टोमादिनामधेयानां तु भावनाकरणीभूतधात्वर्थपरिच्छेदकत्वेन । अनर्थकस्तोभानां तु गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन । उपनिषदां तु अनर्थनिवर्णार्थसिद्धरूपग्रहणार्थत्वेनेत्येवमादि सर्वमाकरे स्फुटम् ।

याज्ञवल्क्यः,

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विधानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

पुराणं ब्राह्मादि वक्ष्यमाणम् । न्यायः प्रमाणादिनिरूप-
णशास्त्रं गौतमादिप्रणीतम् । मीमांसा जैमिनिप्रणीता कर्ममीमांसा,
वादरायणप्रणीता ब्रह्ममीमांसा च । धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतम् ।
अङ्गानि, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ।
एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः । एतानि चतुर्दशविद्यानां स्वर्गाद्यपव-
र्गसाधनकर्मब्रह्मज्ञानानां स्थानानि निमित्तानि धर्मस्य च निमि-
त्तानि । एतन्प्रमित एव धर्म इत्यर्थः । तथाच

अङ्गिराः,

स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञानवर्जितम् ।

क्रीडाकर्मैव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥ ज्ञानवर्जितं
शास्त्रीयज्ञानवर्जितमिति कल्पतरुः ।

विष्णुपुराणे तु,

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥

इत्यष्टादश विद्या उक्ताः । तत्र चतुर्दश धर्मप्रधानाश्चतस्रः
पुनर्द्विष्टार्थप्रधानाः । धर्ममपि अनुपद्वेण प्रमिमते इति न धर्मस्य
च चतुर्दशेत्यनेन विरोधः ।

अथ पुराणानि ।

तत्र पुराणलक्षणं

मात्स्ये,

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ।

प्रतिसर्गः संहारः । तद्विभागश्च

विष्णुपुराणे,

अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।
 ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥
 तथाऽन्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ।
 आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ॥
 दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ।
 वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ॥
 चतुर्दशं वामनं च कौर्म पञ्चदशं स्मृतम् ।
 मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् ।

पुराणपरिमाणं

श्रीभागवते,

ब्राह्मं दश सहस्राणि पाद्यं पञ्चोत्तपष्टि च ।
 श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति दैवकम् ॥
 दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः ।
 मार्कण्डं नव बाह्मं च दश पञ्च चतुःशतम् ॥
 चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्च शतानि च ।
 दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशैव तु ॥
 चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ।
 स्कान्दं शतं तथाचैकं वामनं दश कीर्त्तितम् ॥
 कौर्म सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तच्च चतुर्दश !
 एकोनविंशं सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥
 एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।

मात्स्यपुराणे तु भागवतीयगणनातः पदशत्याऽमिपुराणं
 द्विशत्या च ब्रह्माण्डपुराणमधिकमुक्त्वाऽन्ते चतुर्लक्षमित्युपसं-

द्वतं, तददूरविप्रकर्षेण । भवन्ति हीदृशा अपि वादा यत्किञ्चि-
न्यूननाधिकं शतं लब्ध्वा शतं मया लब्धमिति । एवं भागवतीय-
मपि चतुर्लक्षवचनं व्याख्येयम् । याऽपि विष्णुपुराणे ब्रह्माण्डमा-
दाय वायवीयसागेन या च ब्रह्मवैवर्त्ते वायवीयमुपादाय ब्रह्मा-
ण्डपुराणपरिसागेनाष्टादश संख्योक्ता सा कल्पभेदेन व्यवस्था-
पनीया । काशीखण्डादयस्तु स्कान्दान्तर्गता एव । तथाच

प्रभासखण्डम्,

स्कान्दं तु सप्तधा भिन्नं वेदव्यासेन धीमता ।

एकाशीतिसहस्राणि शतं चैकं च संख्यया ॥

तस्याधो यो विभागस्तु स्कन्दमाहात्म्यसंयुतः ।

माहेश्वरः समाख्यातो द्वितीयो वैष्णवः स्मृतः ॥

तृतीयो ब्राह्मणः प्रोक्तः सृष्टिसंक्षेपसूचकः ।

काशीमाहात्म्यसंयुक्तः चतुर्थः परिपठ्यते ॥

रेवायाः पञ्चमो भागः सोज्जयिन्याः प्रकीर्तितः ।

षष्ठस्तस्य विभागस्तु तयोर्माहात्म्यसूचकः ॥

सप्तमो यो विभागोऽयं स्मृतः प्राभासिको द्विजाः । इति ।

एतद्विघ्नान्युपपुराणानि । तथाच महापुराणान्युक्तोक्तं

कौर्मं महापुराणे,

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।

अष्टादश पुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विजाः ॥

श्रुत्वा कथितानीत्यन्वयः । तानि च

तत्रैव,

आद्यं मनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम् ।

तृतीयं नान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ॥

चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
 दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम् ॥
 कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् ।
 ब्रह्माण्डं वारुणं चैव कालिकाद्वयमेवच ॥
 माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसंचयम् ।
 पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि,

आद्यं सनत्कुमारं च नारदीयं द्वितीयकम् ।
 तृतीयं नारसिंहाख्यं शैवधर्मं चतुर्थकम् ॥
 दौर्वासं पञ्चमं षष्ठं कापिलेयमतः परम् ।
 सप्तमं मानवं प्रोक्तं शौक्रमष्टममेवच ॥
 वारुणं नवमं ब्राह्मणं दशमं स्मृतम् ।
 कालीपुराणं च तत एकादशममुच्यते ॥
 वासिष्ठलैङ्गं द्वादशमं माहेशं तु त्रयोदशम् ।
 साम्बं चतुर्दशं प्रोक्तं सौरं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
 पाराशर्यं षोडशमं मारीचं तु ततः परम् ।
 अष्टादशं भार्गवाख्यं सर्वधर्मप्रवर्त्तकम् ॥
 एतान्युपपुराणानि सर्ववदमयानि च ।

उपपुराणान्तर्गते नारदीयब्रह्माण्डपुराणे भिन्ने । एतान्युप-
 पुराणानि पुराणेभ्य एव निर्गतानीति याज्ञवल्क्येन पुराणत्वेन
 संगृहीतानि । तथाच

मात्स्ये,

पात्रे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् ।
 तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्णितम् ।

नन्दापुराणं तल्लोके नन्दाख्यमिति कीर्त्यते ॥

यत्तु साम्बं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।

प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥

एवमादित्यसंज्ञाच्च तत्रैव परिगद्यते ।

अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्तु दृश्यते ॥

विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ।

कथानकं कथा । विनिर्गतं समुद्धृतम् । यथा महाजनपरि

हीतनन्दिकेश्वरपुराणादिपुराणदेवीपुराणादीति संक्षेपः ।

अथ धर्मशास्त्राणि ।

तत्र तत्प्रणेतृनाह

पाण्डवल्क्यः,

मन्वात्रिविष्णुहारीतपाङ्गवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनशृङ्गस्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खललिखिता दक्षगौतमौ ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

प्रयोजकाः कर्त्तारः ।

पैठीनिस्तिः,

तेषां मन्वाङ्गिरोग्न्यासगौतमाश्विनोयमाः ।

वसिष्ठदससंवर्त्तशातातपपराशराः ॥

विष्णवापस्तम्बहारीताः शङ्खः कात्यायनो शृङ्गः ।

प्रचेता नारदो योगी बीषायनपितामहौ ॥

धुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्याघ्र एवच ।

ससव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्णार्जिनिस्तथा ॥

जावालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः ।

इति धर्मप्रणेतारः पट्त्रिंशद्वपयस्तथा ॥

ग्रह्यसंभवो ब्रह्मगर्भः ।

शङ्खलिखितौ,

स्मृतिर्धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारो मनुविष्णुयमदक्षाद्विरो-
ऽत्रिवृहस्पत्युशनआपस्तम्बवमिष्टंकात्यायनपरांशरव्यामशङ्खि-
खितसंवर्त्तगौतमशातानपहारीतंयाज्ञवल्क्यप्राचेनमादयः । प्रचेता
एव प्राचेतसः । आदिशब्देन कल्पतरौ बुधदेवलसोमजमदग्निवि-
श्वामित्रमजापतिनारदपैठीनसिपितामहवीधायनच्छागोलेयजावा-
लक्ष्मणवनमरीचिकश्यपा उक्ताः । एवंच

मन्वादिस्मृतयो यास्तु पट्त्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ।

इत्यत्र एताः पट्त्रिंशद्वोध्याः । अविगानेन सर्वपरिग्रहा-
दिति कल्पतरुः । योगियाज्ञवल्क्यवृद्धमनुवृद्धशातातपवृद्धवसिष्ठ-
लघुहारीतस्मरणानि पट्त्रिंशत्स्मृतिकारकर्तृकाण्येव अवस्था-
भेदेन तैरेव करणात् । अत एव याज्ञवल्क्येनोक्तं योगशास्त्रं च
मत्प्रोक्तमिति ।

योगियाज्ञवल्क्यग्रन्थे,

स्नानमन्त्रैवतैर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुराऽनघ ।

इति योगियाज्ञवल्क्यं प्रति ऋषिप्रश्ने याज्ञवल्क्यग्रन्योक्तस्ना-
नानुवादाच्च । एवं वृद्धमन्वादीनामपि मन्वाद्यभेदः शिष्टप्रसि-
द्ध्यादिभिरवगन्तव्यः । यानि तु गृह्यतत्परिशिष्टादीनि तानि
भिन्नकोटीन्येव पुराणवत्प्रमाणानि । तथा विष्णुधर्मोत्तरमहा-
भारतरामायणादीन्यपि ।

अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि भारत ।

तान्यालोच्य महाबाहो तथा स्मृत्यन्तरेषु च ॥
 मन्वादिस्मृतयो याश्च पद्त्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ।
 तासां वाक्यानि क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि ते ॥
 इति भविष्यपुराणे पद्त्रिंशत्स्मृतिभिन्नस्मृत्यन्तराभिधानात् ।
 अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
 विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
 कार्ण्यं च पञ्चमं वेदं यन्महाभारतं स्मृतम् ।
 सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 इति विशिष्य रामचरितादेस्तत्रैवाभिधानाथ ।

कार्ण्यं कृष्णेन ध्यासेन प्रणीतम् । अथ जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति व्युत्पत्त्या धर्मप्रमाणत्वं लभ्यते । शब्दे प्रमाण-
 त्वरूपोत्कर्षस्यैवौचित्यात् । स्पष्टं चेदं,

श्राद्धशूलपाणौ भविष्यपुराणे ।
 चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
 धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम ॥
 अष्टादशपुराणानि चरितं राघवस्य च ।
 रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थमिदये ॥
 तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्येण धीमता ।
 वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च ममो ॥ इति ।

यदपि स्मर्तुनाम अनिर्दिश्य अथ स्मृतिरत्र श्लोकः इत्यादि
 प्रामाणिकालिखनं तदप्यविगीतमहाजनपरिगृहीतत्वं न प्रमाणं स्मृ-
 त्यन्तरेषु ध्येयनेनैव गंगृहीतं वेदितव्यम् । पद्त्रिंशन्मतादिकं तु
 कैश्चिदेव परिगृहीतत्वाद्भिगीतत्वादप्रमाणमित्युक्तं कल्पतरुणा ।

विज्ञानेश्वरापरार्कशूलपाणिप्रभृतिभिस्तु प्रमाणत्वेन परिगृही-
तम् । युक्तं चैतत् । यतः अन्येऽपि स्मृतिकर्तारः प्रयोगपारि-
जातादौ गण्यन्ते । यथा

प्रयोगपारिजाते,

मनुर्वृहस्पतिर्दक्षो गौतमोऽथ यमोऽङ्गिराः ।
योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरो ॥
संवत्तोशनसौ शङ्खलिल्लिखितावत्रिरेव च ।
विष्ण्वापस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥
एते षष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः ।
जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगासिकाश्यपौ ॥
व्यासः सनत्कुमारश्च शन्तनुर्जनकस्तथा ।
व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातुकर्ण्यः कपिञ्जलः ॥
वौधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च ।
पैठीनसिर्गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ॥
वसिष्ठो नारदश्चैव मुमन्तुश्च पितामहः ।
विष्णुः कार्णार्जिनिः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ।
जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः ॥
आत्रेयश्च गवेयश्च मरीचिर्वत्स एव च ।
पारस्करश्चर्ष्यशृङ्गो वैजापापस्तथैव च ॥
इत्येते स्मृतिकर्तार एकविंशतिरीरिताः ।
एतेर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वे पुरा ॥ इति ।
एते एवोपस्मृतिकर्तारो मदनरवेऽप्युक्ताः ।
इति स्मृतयः ।

इयं च स्मृतिः पञ्चविधा । तथाच

भविष्यपुराणे,

दृष्टार्था तु स्मृतिः का चिददृष्टार्था तथाऽपरा

दृष्टादृष्टार्थरूपाऽन्या न्यायमूला तथाऽपरा ॥

अनुवादस्मृतिस्त्वन्या शिष्टैर्दृष्टा तु पञ्चमी ।

तर्था एता वेदमूला दृष्टार्थाः परिहृत्य तु ॥

एतासां लक्षणानि

तत्रैव,

पद्गुणस्य प्रयोज्यस्य प्रयोगः कार्यगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ॥

अध्यक्षाणां च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ।

दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गुरुडात्मज ॥

संध्योपास्तिः तदा कार्या शूनो मांसं न भक्षयेत् ।

अदृष्टार्था स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्ज्ञानकोविदैः ॥

पालाशं धारयेदण्डमुभयार्थां विदुर्बुधाः ।

विरोधे तु विकल्पः स्याज्जपहोमश्रुतौ यथा ॥

श्रुतौ दृष्टं यथा कार्यं स्मृतौ तत्तादृशं यदि ।

अनूक्तवादिनी सा तु पारिव्राज्यं यथा गृहात् ॥ इति ।

पद् गुणाः संधिविग्रहादयो बह्वन्ते । प्रयोगः कार्यगौरवात्
पद्गुणस्यैव व्याससमासाभ्यां कर्त्तव्यः । सामादीनामपि
कार्यगौरवाद्व्याससमासाभ्यां योगः प्रयोगः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
जपहोमश्रुताविति । सूर्योदयावधि सावित्रीजपोऽनुदितहोमवि-
पयो यथा । अनूक्तवादिनी अनूदितवादिनी । यथा यदिवेत-
रथा मल्लचर्पादेव मयजेद् गृहाद्वा वनाद्वेसनयाऽनूदितं, प्राक्ष्णः
मयजेद् गृहादिति मनुस्मृतिर्वदति । विधत्तइत्यर्थः ।

अथाह्नानि ।

तत्र

देवतः,

शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दःकल्पज्योतिषाणीति । तत्र शिक्षा अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीत्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनि-
प्रोक्ता, प्रतिशाखं चान्याऽन्या तत्तन्मुनिमणीता प्रातिशाखा-
भिधा च । व्याकरणं वृद्धिरादैश्च इत्यादि पाणिनिप्रोक्तं कात्या-
यनोक्तं धार्ष्टिकं पतञ्जल्युक्तं महाभाष्यं चेति त्रिमुनि । इदमेव
वेदाङ्गम् । कौमारादीनि तु लौकिकशब्दमात्रसाधुत्वान्वा-
ख्यानपराणीति, साम्प्रदायिकाः । निरुक्तं सामान्नायः सामानातः
सव्याख्यातव्य इत्यादि यास्कप्रणीतम् । निघण्टुस्तु गौः ग्मेसा-
दिः तदन्तर्गत एव । छन्दो धी श्री स्त्रीमित्यादिछन्दोविचिति-
पर्यायो ग्रन्थः पिङ्गलप्रोक्तः । कल्पो वौधायनादिसूत्राणि ।
ज्योतिषमादित्यगर्गादिप्रोक्तं पञ्चसंवत्सरमयमित्यादि । एतैर्मि-
श्रिताः वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वाणो वेदा इति देवलोक्ताः । स्थाना-
नि विद्यानामित्यादि व्याख्यातम् । ननु सांख्ययोगपञ्चरात्रपा-
शुपताद्यागमाः किं धर्मे प्रमाणमुत न । आद्यं धर्मस्य च चतुर्दश-
तिसंख्याव्याकोपः । द्वितीयेऽविगीतमहाजनपरिग्रहविरोधः ।
उच्यते । तेऽपि वेदाविरुद्धाः प्रमाणमेव । तथाच

योगियाज्ञाचल्कः,

न वेदशास्त्रादन्यत्तु किञ्चिच्छास्त्रं हि विद्यते ।

निःसृतं सर्वशास्त्रं तु वेदशास्त्रात्सनातनात् ॥

दुर्वोध्यं तु भवेद्यस्मादध्येतुं नैव शक्यते ।

तस्मादुद्धृतं सर्वं हि शास्त्रं तु ऋषिभिः कृतम् ॥

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

इति ।

अत्र सांख्यं योगः पञ्चरात्रमित्युपक्रम्य हेतुभिर्न विरोध-
येदित्युक्तेस्तेषामदृष्यत्वमात्रे तात्पर्यं न तु प्रामाण्यम् इत्यपरा-
क्रोक्तमनादरणीयम्, अतिप्रमाणानीत्यभिधानात् । तथा

महाभारते,

पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।

प्राप्यं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते चात्र भोजनम् ॥

तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामिश्रघातिनः ।

नादृता वाक्समभनत् मनो दुष्टं न चाभवत् ॥

इति उपरिचरराजप्रशंसासामुत्वेन पञ्चरात्रस्य प्राशस्त्यमुक्तः

म् । प्राप्यं नैवद्यम् । तथा,

सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः ॥

अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ।

प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ॥

उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।

उक्तवानिदमप्यग्नौ ज्ञानं पाशुपतं शिवः ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता तु भगवान् स्वयम् ।

घृहत्पराशरोऽपि,

वेदिकं तु जपं कुर्यात्पौराणं पाञ्चरात्रिकम् ।

यो वेदस्तानि चैतानि पान्येतानि च सा श्रुतिः ॥

पञ्चरात्रविधानेन स्थाण्डिले वाऽथ पूजयेत् । इति

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि, . .

सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । .

कृतान्तपञ्चकं विद्धि ब्रह्मणः परिमार्गणे ॥

कृतान्तः सिद्धान्तः । .

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवांकुशलकर्मणि । .

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । किञ्च । पाशुपतागमानां तावद्वै-
दिकावैदिकभेदेन द्वैविध्यमवश्यं वाच्यम् ।

निर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशुपतं शुभम् ।

गुह्याद् गुह्यतमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये ॥

इत्यारभ्य

एष पाशुपतो योगः सेवनीयो मुमुक्षुभिः ।

भस्मच्छन्नैर्हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुतिः ॥

इति वेदसारमयत्वमेकस्याभिधाय

अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन्मोहनानि वै ।

वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि तु ॥

धामं पाशुपतं सोमं लाङ्गलं चैव भैरवम् ।

न सेव्यमेतत्कथितं वेदवाद्यां तथेतरत् ॥

इति वेदविरुद्धस्यान्यस्य कीर्मेऽभिवानात् ।

वायुसंहितायां तु,

॥ शैवागमोऽपि द्विविधः श्रोतोऽश्रोतश्च संस्पृतः ।

श्रुतिमारमयः श्रोतः स्वतन्त्र इतरो मतः ॥

स्वतन्त्रो दशधा पूर्वमित्यारभ्य

श्रुतिसारमयोऽन्यस्तु शतकोटिप्रविस्तरः ।

परं पाशुपतं यत्र व्रतं ज्ञानं च कथ्यते ॥

इत्यन्तेन श्रौताश्रौतविभागः स्पष्टीकृतः । अत्र शैवाग-
मोऽपि द्विविध इत्यपिना स्वसमानयोगक्षेमवैष्णवपञ्चरात्राद्या-
गमानामपि श्रौताश्रौतभेदेन द्वैविध्यमुक्तं भवति । उक्तं च पञ्चरा-
त्रादेवैदिकत्वं

हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे, ✓

सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

कृतान्तपञ्चकं विद्धि ब्रह्मणः परिमार्गणे ॥

संसारक्षपणे स्वर्गभावोपकरणेषु च ।

सेतुरावैष्णवाद्धर्मास्सारमेतत्प्रकीर्तितम् ॥

एतावानेव सकलो वेदमार्गस्त्वदीरितः । इति ।

भावं ऐश्वर्यम् । सेतुमार्गः : एवं च

कौर्मै,

कापालं पञ्चरात्रं च यामलं वाममार्हतम् ।

एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥

इति पञ्चरात्रस्य यन्मोहकत्वाभिधानं तद्वैदिकपञ्चरात्र-
परम् ।

यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि तु । ✓

श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥

इति तत्रैव वेदविरुद्धानामेवोपक्रमे श्रवणात् । विरोधे त्वन-
पेक्षं स्यादिति मीमांसाधिकरणं च यान्येतानि त्रयीविद्भिर्न परि-
गृहीतानीत्यादिग्रन्थदर्शनाद्वैदिकागमविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्नाव-
श्यमागममात्रस्यापामाण्यमापादयति । कथं तर्हि धर्मस्य च
चतुर्दशानि संख्यानिर्देश उपपद्यते । उपलक्षणमात्रतयेति धूमः ।

अन्यथा रामायणशिष्टाचारादीनामप्यनुपसंग्रहादप्रामाण्यापत्तेः॥
यदि तु तथा स्मृत्यन्तरेषु चेति पूर्वोदाहृतमविष्यत्पुराणवच-
नेन तद्वपसंग्रहः तदा स प्रकृतेऽपि तुल्यः । यन्तु

साम्बपुराणे,

श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्तप्रायश्चित्ते भयं गतः ।

क्रमेण श्रुतिमिद्वयं मनुष्यस्तन्त्रमाश्रयेत् ॥ इति,

यच्च कौर्मै,

अथांशुः सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ।

महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ॥

स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चने स्तः ।

शास्त्रं प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रितम् ॥

तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् ।

प्रवर्त्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ॥ इति,

श्रीभागवतेऽपि,

तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यत् ज्ञात्वा मुक्तिभाग्भवेत् ।

यत्र स्त्रीशूद्रदामानां मंस्कारो वैष्णवः स्मृतः ॥

इत्यादिवचनैः श्रुतिभ्रष्टादीनामेवागमेष्वधिकारमतिपाद-
नाद्वेदविदामनधिकार इति कैश्चिदुक्तं, तत्र न्यायविदामभिधा-
नम् । तथाहि । श्रुतिभ्रष्टादिनाक्येषु न तन्त्रमुद्दिश्य कर्त्तारो
विधीयन्ते राजेस्त्रयोद्देशेन राजेव येनान्येषामनधिकारः स्यात्, किं
तु श्रुतिभ्रष्टादीनुद्दिश्य तन्त्रं विधीयते । तथाच

स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

अतो भारतमाख्यानमिति वचनात् स्त्रीशूद्रादीन्मति भार-

तमष्टत्तावपि अन्येषां भारताधिकारवदागमेष्वप्यविरुद्धेष्वविहतो-
ऽधिकारः ।

इति प्रमाणनिरूपणम् ।

अथैतेषां विरोधे बलावलम् । तत्र श्रुत्योर्विरोधेऽगृह्यमाण-
विशेषत्वात् द्वयोरपि तुल्यबलत्वम् अनुष्ठाने परं विकल्पः ।
यथा पोडशिग्रहणाग्रहणादौ । एवं स्मृत्योराचारयोरपि विरोधे
द्रष्टव्यं तुल्यन्यायत्वात् । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिर्वलीयसी
निरपेक्षत्वात् । स्मृतेस्तु मूलभूतवेदानुमानसापेक्षत्वेन विलम्बित-
त्वाद् दुर्बलत्वम् । यथौदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदौदुम्बरी सर्वा वेष्टयि-
तव्येति । स्मृत्याचारयोर्विरोधे स्मृतिर्वलीयसी । स्मृतेः साक्षाच्छ्रुत्य-
नुमापकत्वात् । आचारस्तु स्मृतिद्वारा तदनुमापकत्वात् दुर्ब-
लः । यथा सूर्याविदे बधूवस्त्रं दद्यादिति स्मृत्या चतुर्थेऽहि
बधूवस्त्रपरिधानाद्याचारो विरुद्धः । सूर्याः तदेवसा ऋचः । तथा
मातुलकन्यापरिणयनम्, मातुलस्य सुतामूढेतिस्मृतिविरुद्धम् ।

श्रुत्यादीनां विशेषग्रहणे बाध्यबाधकभाव उच्यते । तथाहि ।
संदिग्धमसन्दिग्धेन बाध्यते । यथाऽक्ताः शर्करा इति तेजो वै
घृतमिखनेन । दुर्बलाश्रयं बलवदाश्रयेण । यथा वेदं कृत्वा वेदिं
कुर्यादिति दुर्बलक्रमाश्रयं बलवत्पदार्थाश्रयेण क्षुतादिनिमित्ता-
चमनवाक्येन । उपसंहारस्थमुपक्रमस्थेन । यथोर्ध्वं वा क्रि-
यते इत्युपसंहारस्थमुपक्रमस्थेन । यथा वेदा अजायन्तेत्युपक्रमस्थवेद-
पदेन । बहुबाधोऽल्पबाधेन । यथा यावतोऽश्वान्मातिगृहीयादिसत्र
प्रतिग्रहीतुरिष्टिश्चेत्प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्छ-
दिति वाक्ये वरुणायेति चतुर्थी पञ्चम्यर्थे नयतिर्गृह्यात्यर्थो देव-
तापदं चाविवक्षितार्थमिति बहुबाधो, दातुरिष्टो गृह्यातिरेको
दानलक्षणार्थ इत्यल्पबाधेन बाध्यते । वेदान्तरोत्पन्नं वेदान्तर-

विहितेन । यथा सामवेदोत्पन्नं वारवन्तीयाश्रयमुच्चैस्त्वमुपांशु
यजुषेति विनियोजकयजुर्वेदस्वरेणोपांशुत्वेन । परशाखाविहि-
तमग्नीषोमीयादेर्द्वादशकपालत्वादि स्वशाखाविहितेनैकादशकपा-
लत्वादिना । नित्यं पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति पाञ्चदश्यं
नैमित्तिकेन सप्तदश वैश्यस्येति सामदश्येन । द्विविधमप्येतत्क्र-
त्वर्थं चेत्युपार्षथेनैकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येत्याद्येकविंश-
तित्वादिना । अनारभ्याधीतं सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति
सामदश्यं प्राकराणिकेन पाञ्चदश्येन । यद्युद्गाताऽपिच्छन्द्याद-
क्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदाक्षिणेनसदाक्षिण्य-
सर्वस्वदाक्षिण्ययोर्निमित्तक्रमेण पौर्वापर्यमाप्तौ परेण पूर्वस्य
बाधः । कुशमयं वह्निर्भवतीत्यतिदेशमाप्तं शरमयं वह्निर्भवतीति
वैकृतेन । औद्गात्रसमाख्याते भ्येने अतिदेशमाप्तेषु प्राकृतेष्वङ्गेषु
प्रयोगवचनात्साममुद्गातृमात्रकर्तृकत्वं चोदकाश्रयेण नानर्त्विक्-
कर्तृकत्वेन । ग्राह्यक्रममावगतमाग्नेयस्याग्नीषोमीयोत्तरत्वं मन्त्र-
क्रमावगेतनाग्नीषोमीयात्पूर्वत्वेन बाध्यते । आहवनीये जुहोतीति
होमसामान्ये विहित आहवनीयः पदे जुहोतीतिहोमविशेषविहि-
तेन पदेन । यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति
यत्किञ्चिदिति सर्वनाम्ना सावकाशेन दीक्षणीयादावापि मथित-
मुपांशुत्वं यावत्सा वाचा कामयीत तावत्सा दीक्षणीयायामनुब्रूया-
दिति निरवकाशेन दीक्षणीयाम्रात्रे विहितेनोच्चैस्त्वेनेति । एवं
स्मृतिष्वपि । नात्मानं घातयेत्प्राज्ञ इत्याद्याप्तमन्वादिस्मृत्या केदारे
पातयेद्देहमिसाद्यनाप्तपास्त्रण्डस्मृतिर्वाध्यते । तथा भार्याश्च-
तस्रो विप्रस्येत्प्राप्तस्मृतिरपि,

यदुच्यते द्विजातीनां शुद्रादारोपसंग्रहः ।

न तन्मम मतमितिपाञ्चवल्क्याद्यविगीतस्मृतिभिर्विगीता ।

तथा न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यदृष्टार्थया जिघांसन्तं जिघांसी-
यादित्याद्यात्मरक्षणादिदृष्टार्था । तथा पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूना-
हूय राज्ञे निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्दृष्ट्वा प्रतिगृही-
यादिति होमादीतिकर्तव्यताविषयत्वाच्छ्रुतिप्रभवया न शेषो अग्रे
अन्यजातमस्तीत्यादेः, शेषोऽपत्यनाम अपत्यमन्योत्पादितं नास्ती-
त्याद्यभिधायित्वेन दत्तपुत्रनिषेधलिङ्गत्वाच्चत्प्रभवा

बीजिनो यस्य ये जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ।

इत्याद्या । तथा तद्यथैवादो मनुष्यराजआगतेऽन्यस्मिन्
वाऽहृत्युक्षणं वा वेहतं वा सदनते इति मन्यनार्थवादप्रभवा
महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

इत्याद्या, मा गामनागामदिति वधिष्टेतिविधिश्रुतिप्रभवया
गोब्राह्मणानलाजानि नोच्छिष्टो न पदा स्मृशेत् ।

न निन्दाताडने कुर्यादित्याद्या ।

एवमाचारेष्वपि । अभियुक्ततराणामार्याणां पीलवादिश-
ब्दस्य वृक्षविशेषे प्रयोगाचारेण म्लेच्छानां हस्त्वादौ प्रयोगा-
चारो बाध्यते । आचारात्मतुष्टिसम्पत्संकल्पजकामानां पूर्वपू-
र्ववलीयस्त्वमिति मिताक्षरायां । क्वचित् दुर्बलेनापि बलवतो
बाधः । यथा सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णातीति मसक्षश्रुतेरपि
कलौ युगे त्विमान् धर्मान्वज्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।

इति स्मृत्त्या । अन्यथाऽऽनर्थक्यापत्तेः । मनुविरुद्धा स्मृति-
रप्रमाणमित्याह

बृहस्पतिः,

वेदार्योपनिबन्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥

इति ।

कल्पतरुरण्वेवम् ।

गौतमः, देशजातिकुलधर्मा आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ।
आम्नायैर्वेदस्मृतिपुराणैः । देशाद्याचाराणां बलवत्प्रमाणविरु-
द्धानामपि

आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलावलम् ।

इति न्यायेन बलवत्त्वे प्राप्ते इदमुच्यते । एते देशादिधर्मा
आम्नायविरुद्धा नैव प्रमाणं किंतु प्रमाणाभासा वामागमवत्
इत्यर्थः । स्मृतिरित्यनुवृत्तौ

भविष्यपुराणे,

श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना ।

व्यवस्थया ऽविरोधेन कार्योऽन्यत्र परीक्षकैः ॥

विषयं विना कुत्रापि विषयेऽवकाशमन्तरेण यतः स्मृति-
र्बाध्यते बाधितार्थिका भवति अतस्तस्या अविरोधेन व्यवस्थया-
ऽविरोधेन व्यवस्थायै अन्यत्र विरुद्धश्रुतदर्शनकालादौ विषयः
कार्यो बाधितार्थकत्वं कल्पनीयमिति कल्पतरुस्वरसः । व्यव-
स्थयेति चतुर्थ्यर्थे तृतीया ।

शबरानुसारिणस्तु विषयं विना विषयबाधाद्विरुद्धा स्मृति-
र्बाध्यते एव । यत्र तु विषयान्तरकल्पनं संभवति तत्राह
व्यवस्थयेत्यादीत्याहुः । भाट्टास्तु विरुद्धा स्मृतिर्विषयं विना
श्रुतिमूलकत्वसन्देहेन प्रामाण्यसंदेहाद्विषयनिश्चयं विना बाध्यते
तत्प्रतिपाद्यार्थानुष्ठानं बाध्यते इत्यर्थमाहुः ।

तत्राद्ये पक्षे बाधितार्थस्मृतिर्कर्तुः भ्रमप्रमादादिदोषकल्प-
नादविरुद्धस्मृत्याचारेष्वप्यनाश्वासप्रसङ्गः । द्वितीये तु स्मृतेः
प्रमाणत्वात्तन्मूलभूतश्रुतेः क्वचित्कदाचित्केनापि पुरुषेणानुपल-
म्भस्य निष्प्रमाणत्वादनुपसंहरणीयार्थश्रुतिद्वयस्य च ग्रहणाग्रह-

णवत्संभवात् किंनिमित्तमननुष्ठानम् । नच श्रुतिविरुद्धा स्मृतिः
किम् "अङ्गं वा समभिव्याहारा"दितिवन्न्यायाभासमूलोताष्ट-
कादिस्मृतिवच्छ्रुतिमूलेत्यप्रामाण्यसंशयाच्चादिति वाच्यम् ।
अविरुद्धस्मृतिष्वपि तस्यानिवार्यत्वादिति ।

अत्र वदन्ति ।

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते ।

अवरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्मृतः ॥

इति व्यासवचनाद्वेदस्मृत्यवबोधितयोर्द्धर्मयोरुत्कर्षाकर्षा-
वगम्येते । तथाच वैदिको धर्मो मुख्य उत्कृष्टत्वात् । स्मार्त्तोऽनु-
कल्पः अपकृष्टत्वात् । मुख्यासंभवे; चानुकल्पानुष्ठानात्फलं भवति
न तदसंभवे ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्धते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति मनूक्तेः । तथाच श्रुतिविरुद्धार्थाननुष्ठाने फलाभाव
एव धीर्ज्ञं न तु अप्रामाण्यसंदेहादि । अविरोधे तु स्मृत्यर्थानु-
ष्ठानादेव फलं तस्या अपि धर्मे प्रमाणत्वात् इति सर्वं सुस्थम् ।
अथ स्वरूपतो धर्माधर्मनिरूपणम् ।

तत्रात्मगुणौ धर्माधर्माविति नैयायिकाः ।

तदुक्तं,

विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।

प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणोऽधर्म उच्यते ॥ इति ।

विहितक्रिया ज्योतिष्टोमादिः । प्रतिषिद्धक्रिया सुरापा-

नादिः । पुमानात्मा । भाट्टास्तु द्रव्यगुणक्रियादिकमेव श्रेयःसा-
धनत्वेन रूपेण धर्ममाहुः ।

आपस्तम्बोऽपि,

न धर्माधर्मौ चरत आवां स्व इति, न देवा न गन्धर्वा न
पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म इति, यं त्वार्याः क्रियमाणं
प्रशंसन्ति स धर्मः यं विगर्हन्ति सोऽधर्मः । आत्मकथनाय सर्व-
लोकप्रसक्तं धर्माधर्मावावां वर्तविहे इति श्रुवाणौ न भ्रमतः ।
नापि देवादयोऽयं धर्मोऽयमधर्म इत्याचक्षते । शेषं सुगमम् ।

भविष्यपुराणेऽपि,

धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।

श्रेयः साधनम् । मुख्यं श्रेयस्त्वभ्युदयरूपम् । तथाच त-
त्साधनं धर्म इत्यर्थः । धर्मो द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्च ।
आद्यमाह

बृहस्पतिः,

दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।

अकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि च ॥

विष्णुः,

क्षमा सखं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुश्रूपा तीर्थानुसरणं दया ॥

आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥

सामान्यः सर्वेषां साधारणः ।

महाभारते,

सखं दमस्तपः शौचं संतोषो ह्रीः क्षमाऽऽर्जवम् ।

ज्ञानं शमो दया ध्यानमेवं धर्मः सनातनः ॥

सनातनः कालमात्राधिकारको न ब्राह्मणत्वाद्यधिकारा-

न्तरापेक्ष इत्यर्थः ।

तथा,

आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।

श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एवच ॥

स्वेषु दारेषु सतोषः शौचं निखानसूयता ।

आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ॥

आनृशंस्यमक्रूरत्वम् । संविभागिता भोग्यस्यान्नादेर्यथाहं
विभज्य प्रतिपादनम् । आत्मज्ञानं शरीरादिभिन्नत्वेनात्मविवेकः ।
तितिक्षा क्षमा ।

देवलः,

शौचं दानं तप श्रद्धा गुरुसेवा क्षमा दया ।

विज्ञानं विनयः सत्यमिति धर्मसमुच्चयः ॥

दयादीनां स्वरूपमाह

दाने घृहस्पतिः,

परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।

आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता ॥

वाग्ये चाभ्यात्मिके चैव दुःखे चौत्पातिके क्वचित् ।

न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥

न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।

नान्यदोपेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥

अधर्मपरिहारश्च ससर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।

स्वधर्मे च बद्धस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्तितम् ॥

शरीर पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ।

असन्तं तन्न कर्तव्यमनायासः स उच्यते ॥

प्रशस्ताचरणं निखमप्रशस्तविबर्जनम् ।

एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

तथाच तर्कपादे,

द्रव्यक्रियामुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ॥

श्रेयःसाधनताहोषां निसं वेदात्प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नैन्द्रियगोचरः ॥ इति ।

द्रव्यं गोदोहनादि, क्रिया यागादिः, गुण आरुण्यादिः ।
आदिशब्दाज्जातिव्रीहणत्वादिः । तत्र परमेश्वरनामोच्चारणादा-
वव्यवहितोत्तरक्षणे पापक्षयजनकत्वादपूर्वाजनके तादृशे एवच
कर्मनाशाजलस्पर्शादौ पुण्यक्षयजनके आपामरं धर्माधर्मव्यवहा-
रदर्शनाद्गृह्यतमेव साधीय इति प्रतीयते । अत एव “यज्ञेन यज्ञ-
मयजन्त देवास्तानि धर्माणि ग्रथमान्यासन्” तथा “पुण्यो वै
पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति” श्रुतौ “इष्टापूर्त्तौ स्मृतौ धर्मा,
विति स्मृतौ यज्ञादिषु धर्मपदमयोगः साधु संगच्छते । यस्तु “धर्मः
क्षरति कीर्त्तिनात्, ‘पुण्यदः पुण्यमाप्नोति पापदः पापमाप्नोति,
सादौ अपूर्वे धर्मपदमयोगः स उदाहृतलौकिकवैदिकव्यवहा-
रानुरोधेन क्रियादावेव शक्तौ निर्णीतायां लाक्षणिकः । अस्तु-
बोभयत्रापि शक्तिस्तथाऽपि विहितमतिपिदावेव धर्माधर्मावस्मा-
भिर्निरूप्येते । तत्र को धर्म इति जिज्ञासायां तल्लक्षणमाह

मनुः,

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ इति ।

अत्र यो धर्म इति धर्मसामान्यमुद्दिश्य विद्वद्भिरित्यादीनां
लक्षणं विधीयते । विद्वद्भिर्वेदार्थविद्विः । साद्भिः प्रमादृभिः । अनेन
विशेषणद्वयेन वेदप्रमापितत्वं लक्षणे । अद्वेषरागिभिः निषिद्ध-
फलकरागद्वेषशून्यैः । अनेन बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वं लक्ष्यते ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यनेन श्रेयःसाधनत्वम् । तत्रैव हि मनोऽभि-
मुखं भवति । तदयमर्थः बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वे सति श्रेयः-
साधनतया वेदप्रमापितत्वं तत्त्वमिति ।

इयेनस्वर्गभोजनव्यावृत्त्यर्थं विशेषणत्रयम् । कादाचित्कदुर्दृष्ट-
पुत्रजनकपुत्रेष्ट्यादिसंग्रहार्थं च बलवदनिष्टं निर्धारणेन विशेष-
णीयम् । श्येनस्तु न धर्मः । अवधारितबलवदनिष्टप्रयोजकत्वात् ।
यदि तु पुत्रेष्ट्यादेः फलस्य पुत्रस्य कूटसाक्ष्यकारित्वं ज्योतिः-
शास्त्रादितोऽवधार्यते तदा पुत्रेष्टिरप्यधर्म एव । निर्धारितगवादिप-
तनसंकीर्णमार्गस्थकूपस्वननमिव । अथवेष्टतावच्छेदकस्य बलवद-
निष्टजनकतानवच्छेदकत्वं वाच्यम् । मुत्रत्वं तु तथा अभिचारत्वं
तु न तथेति तद्व्यावृत्तिः । तथाच जैमिनिः, 'चोदनालक्षणोऽर्थो
धर्मः, इति धर्मलक्षणमाह । अर्थग्रहणं श्येनव्यावृत्त्यर्थमिति शव-
रादयः ।

अनेनाधर्मलक्षणमपि सूचितम् । तच्च बलवदनिष्टानुबन्धि-
त्वेन वेदप्रमापितत्वम् । तदप्युक्तं भाष्यकृता कोऽर्थो योऽभ्यु-
दयाय कोऽनर्थो योऽनभ्युदयायेति । अथवा विधिविषयो
धर्मः । रागतः प्राप्तत्वे सति प्रतिषेधविषयोऽधर्मः । श्येनस्तु
विधिविषयत्वादधर्म एव । तत्फलं त्वभिचारो नाभिचरेदित्तिनि-
षेधविषयत्वादधर्मः । अत एव च श्येने शिष्टानां विमानम् । तदे-
तदाह

विश्वामित्रः,

यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः । ।

त धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ।

शंसन्ति विहितं मन्यन्ते । विगर्हन्ति प्रतिषिद्धं मन्यन्ते ।

स्तोकादपिच दातव्यमदीनेनान्तरात्मना ।
 अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तद स्मृतम् ॥
 यथोत्पन्नेन संतोषः कर्त्तव्यो ह्यर्थवस्तुना ।
 परस्याचिन्तयित्वाऽर्थं सा ऽस्पृहा परिकीर्तिता ॥
 सत्यादीनां स्वरूपमुक्तं

महाभारते,

ससं भूतहितं प्रोक्तं मनसा दमनं दमः ।
 तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं शौचं संकरवर्जनम् ॥
 संतोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्त्तनम् ।
 क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्ततां ॥
 ज्ञानं तत्त्वार्थसंशोधः क्षमाश्चित्तप्रशान्तता ।
 दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ॥

भूतहितं प्राण्यनुकूलम् । प्रोक्तं यथार्थवचनम् । अमाणि-
 पीडाकरं यथार्थवचनं सत्यमिति मिताक्षराऽपि । दमनं वशीक-
 रणम् । द्वंद्वं कलहः तस्मिन्तस्यपि सहिष्णुता । अपकारेऽपि
 चित्तस्याविकारः क्षमेति मिताक्षरा । प्रशान्तता विरक्तिः ।

देवलः,

व्रतोपवासनिर्ग्रमैः शरीरोत्थापनं तपः ।

तथा,

प्रसयो यर्मकार्येषु सदा श्रद्धेत्युदाहृता ।
 नास्ति ह्यश्रद्धयानस्य धर्मकृतप्रयोजनम् ॥

देवीपुराणे,

कायलेशैर्न बहुभिर्नचैवार्यस्य राशिभिः ।
 धर्मः संप्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि ॥

देवलः,

विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मना ॥

अन्यमन्युसमुत्थाने दोषाणां मर्षणं समा ॥

क्षेपो गलहस्तादिना म्रेरणम् । वधोऽत्र ताडनमाश्रं, हिंसायाः
पृथगुपादानात् । साऽपि शोणितोत्पादादिमात्रपरा, न मा-
णवियोगपर्यन्ता । अन्यथा मर्षणासंभवात् ।

तथा,

| स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।

| दयेति मुनयः प्रादुरनुक्रोशं च जन्तुषु ॥

यत्पुनर्वैदिकीनां च लौकिकीनां च सर्वशः ।

धारणा सर्वविधानां विज्ञानमिति कीर्त्तते ॥

विनयं द्विविधं प्राहुः शश्वदमशमाविति ।

शरीरोपरतिः शान्तिर्ज्ञानं मङ्गलमसादजम् ॥

शरीरोपरतिः शरीरस्य ह्याचेष्टारादिसम् ।

देवलः,

‘श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

दत्तः,

यथैवात्मा परस्तद्वत् द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।

सुखदुःखानि तुल्यानि यथाऽऽत्मनि तथा परे ॥

अत्र सामान्यनिर्देशात्साधारणधर्मपरत्वं द्वयोर्वाक्ययोः
प्रतीयते ।

याज्ञवल्क्यः,

अहिंसा ससमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया शान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥

३६ धीरेभिर्बोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

वयोबुद्धयर्थवाग्बेषश्रुताभिजनकर्मणाम् ।

आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां तथा ॥ इति ।

एतदर्थः शूलपाणिधृतजावालस्मृतौ स्पष्टः । शिशुः पांसु-
क्रीडाम् । युवा गन्धादिकम् । वृद्धो धर्मानुसरणम् । बुद्धिमान्म-
हाभाष्यादिग्रहणम् । अर्थवान्दानम् । वाग्मी दूतम् । सुवेपो
राजसन्निधिम् । श्रुतशास्त्रो वेदार्थनिर्वचनम् । विद्युद्भाभिजनः
कुलीनकन्यावरणम् । यागकर्मवृत्तः पशुर्हसनम् । एवं वयःप्र-
भृतीनामुचितां चेष्टामाचरेत् । अजिह्वामकुटिलाम् । अशठां
दम्भादिरहिताम् ।

मनुः,

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतंस्याभिजनस्य च ।

वेषवाग्बुद्धिसांख्यमाचरेत् विचरेदिह ॥

बृहस्पतिः,

यथा विद्या यथा कर्म यथा वित्तं यथा वयः ।

जानंस्तथैव वर्त्तेत वेपादिभिरनुद्धतः ॥

याज्ञवल्क्यः,

इज्याऽऽचारदमार्हिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

योगो बाह्यविषयकचित्तवृत्तिनिरोधः । परमः देशकालजा-

त्याद्यनपेक्षः सन्परमपुरुषार्थसाधनम् ।

ननु नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति श्रुत्या ऽवेदविदः आत्म-
साक्षात्कारप्रतिषेधात्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिभिश्च
वेदैकजन्यत्वविधानाद्वेदानाधिकारिणां सूत्रादीनां कथमात्मसा-
क्षात्कार इति चेत्, पुराणश्रवणादिनेति द्रूमः । अन्यथा पुरा-
णादावात्मनिरूपणव्यवधार्यते । तथाच

भागवते,

स्रोशूद्रद्विजनन्धूनां त्रयो न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यान मुनिना कृपया कृतम् ॥ इति ।

अत्र त्रयीं प्रतिषिध्य तदस्थाने भारतं विधीयते । स्थाना-
पत्या च 'न गिरागिरेति श्रूयादैरं कृत्वोद्देश्य, मितनेरापदस्य गिरा-
पदकार्यकारित्ववत् वेदकार्यकारित्वावगमाद्वारतस्य वेदकार्या-
त्मज्ञानकारित्वासिद्धिः । किंच

श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।

इत्यत्र णिजर्थस्य रागतः प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् एतया
निपादस्थपतिं याजयेदिति त्वत् प्रयोज्यव्यापार एव पुराणश्र-
वण विधीयते । तस्य च प्रयोजनाकाङ्क्षाया श्रुतेन पुराणेन
यच्छ्रव्यते तत्कुर्यादित्युपबन्धादात्मप्रतिपादकपुराणश्रवणेनात्म-
ज्ञानं भावयेदिति विधानात्सिध्यति शूद्रस्याप्यात्मज्ञानाधिकारः ।
नावेदविन्मनुते इति श्रुतिस्तु वेदाधिकारिणो वेदातिरिक्तप्रमा-

१ वेदातिरिक्तेति । वेदाधिकारी वेदातिरिक्तप्रमाणेन आत्मज्ञानाय न
येतेत्यर्थः । ननु तन्त्रप्रामाण्यनिरूपणावसरे श्रुतिभूतातिरिक्तानां वैदिका-
नामपि तन्त्रेऽधिकारः प्रदर्शितः, तथा शूद्राद्युद्देशेन रचितेष्वपि पुराणेषु त्रैव-
र्णिकानामधिकारः प्रदर्शितः । एवञ्च तत्त्वज्ञानायापि पुराणग्रन्थादिकं त्रैव-
र्णिकानां नानुचितम् । किंच शूद्रादीनां तत्त्वज्ञानसाधनस्य पुराणादिग्रन्-
थस्य त्रैवर्णिकानां तत्त्वज्ञानसाधने कः प्रतिबन्धः । विरेकवैयर्थ्यसंपादन-
द्वारा मुमुक्षुत्वोत्पादनस्य उभयत्र तुल्यत्वम् । अतो नावेदविन्मनुते ॥ बृह-
न्तमिति श्रुते वेदाधिकारिणो वेदातिरिक्तप्रमाणनिषेधपक्षे न समञ्जसम्
इत्यत आह ।

णनिषेधपरा वेदविरुद्धतर्कादिनिषेधपरा वा व्याख्येया । तं
त्वौपनिषदमित्येषाऽपि उपनिषदतिरिक्ततार्किकादिसंमतानुया-

१ वेदविरुद्धेति । वेदविरुद्धतर्कादिभिः आत्मज्ञानाय कोटिर्बन्धपर्यन्त-
मपि पत्ने कृते वैफल्यमेव स्यात् अतो ज्ञानार्थिभिः वेद एव श्रद्धेयः तद-
नुकूला एव तर्का आश्रयणीयाः न विरुद्धा इति सुहृद्भूत्वा वेदः नावेद-
विदिति वक्तोति भावः ।

२ अनुमानादिति । आत्मस्वरूपस्य गुणातीतत्वेन अनुमानादिप्रमा-
णागोचरत्वात् तत्सिद्धात्मज्ञानेन न मोक्षसिद्धिरिति मुमुक्षुभिरुपनिषदेवाश्र-
यणीयेति बोधनार्थं तं त्वौपनिषदम् इति श्रुतिसिद्धिर्भावः । उपनिषच्छ-
ब्दार्थश्च मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव । मुमुक्षूणामविद्याविनाशकत्वात् ब्रह्मप्रा-
पकत्वाद्वा । तत्साधनत्वाद् ग्रन्थोऽपि लक्षणया उपनिषद् । तं त्वौपनिषद-
मित्यत्र उपनिषच्छब्देन आत्मविद्यैव, आत्मस्वरूपस्यैव विद्यामात्रगम्यत्वात् ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यमिति स्मृतेः । सा च गुरुगम्यैव । स गुरुमेवाभिगच्छेत्
सोत्रिपं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतेः ।

तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।

शब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥

इति भागवताञ्च । ब्रह्मनिष्ठगुरुश्च मुमुक्षुकस्य एव । अस्यास्य

इदं ते मातृपत्न्याय नामकताय कदाचन ।

नचाशुश्रूयसे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

इत्यनेन उपदेशनिषेधप्रवणत्वात् । तपोऽत्र कामत्यागस्तपः स्मृतमिति-

निर्वाचनत्वमेव । तच्च वैराग्यमेव । विवेकं त्रिनाच विषयेषु मिथ्यात्वामहाद्
दृढतरं तदनुपपत्तेमेवति विवेक आश्रित्यते । तथाच विवेकज्ञानपूर्वकवैरा-
ग्यवान् तपस्वी तद्वाहितश्च अतपस्कः । भक्तिश्च गुरुवेदान्तशक्येषु श्रद्धा-
पूर्विका चेतसः भगवत्प्रवणता । सा च शमादिपूर्विकेति शमादिपदकस-

नादिमूलप्रमाणनिवृत्त्यर्था । नवानुगतकारणजन्यत्वान्मोक्षे
वैजात्यापत्तिरिति वाच्यम् । उभयविधस्यापि साक्षात्कारस्य
साक्षात्कारत्वेनैकेनैव रूपेण मोक्षजनकत्वाङ्गीकारात् । स्पष्टं च ॥
पुराणेन शूद्रस्य तत्त्वज्ञानं

म्यत्तिरेव भक्तिः तद्गहितश्च अमक्तः । अम्यसूया च अन्यऽदोषदृष्टिः । सा च
स्यूलसूक्ष्मे अभिमानवतो भवति । स्यूलसूक्ष्मेऽभिमानवाञ्छा अन्यदेहादौ असू-
या करोति । सा च भगवत एव असूया भवति ।

मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहु मानयन् ।

ईश्वरो जीवकल्या प्रविष्टो भगवानिति ॥

विनाऽप्युताहस्तु तरा न वाच्यमित्यादौ सर्वस्य भगवद्रूपत्ववचनात् ।
तस्मात्स्यूलसूक्ष्मदेहयोरात्मबुद्धिं परित्यज्य सर्वत्र भगवद्बुद्धिं कुर्वत आत्मे-
कशरणस्यैव मुमुक्षुत्वम् । तादृशस्यैव मुमुक्षो विज्ञासो सच्चिदानन्दविप्र-
हृगुरुप्रसादात् प्रमाणागम्योऽप्यात्मा मुमुक्षुणा आत्मत्वेन गम्यते इति गुरु-
पुत्राणामतिरोहितम् । अत्र सद्गुरोर्महावाक्यवदनं मुमुक्षो शिष्यस्य शून-
णमात्मदर्शनं च आश्चर्यवेदेव । स्पष्टं चेदम् आश्चर्यवत्पश्यति इति श्लोक-
व्याख्याने मधुसूदनटीकायाम् । अत्र अविद्यानिवर्त्तिका विद्यारूपा उपनि-
षद् एकरूपा । सा च परब्रह्मरूपा । तत्साधनमूता वैखरीरूपा तु नानारूपा ।
तत्त्वमसि, प्रज्ञानमानन्द ब्रह्म, अथमात्मा ब्रह्म, इति विधिरूपाणां नेति नेति
इति निषेधरूपाणां च वाक्यानां श्रुतिषु दर्शनात् । सर्वेषामेव च सद्गुरुमु-
खाच्छ्रुतानामविद्यानिवर्त्तकविद्योत्पादकत्वम् । अविशेषात्पुराणादिवाक्यानामपि
सद्गुरुमुखाच्छ्रुतानां विद्योत्पादकत्वे न विरोधः । तथा सत्यपि आत्मस्वरू-
पस्य परब्रह्मोपनिषद्मात्रगम्यत्वस्य सुस्थत्वात् । ग्रन्थरूपोपनिषद् वैखरी-
रूपाया साक्षात् आत्मस्वरूपगमकत्वस्य असंभवात् । स्पष्टं चेदमुपक्रमे एव
कठवल्लीभाष्ये । परब्रह्मोपनिषदि च वेदात् पुराणात् अन्यस्माद्वा कस्मा-
च्चित् परोक्षेण व्यात्मानं देहादिभ्यो भिन्नत्वेन ज्ञातवतामौहिकामुष्मिकवि-

पुराणान्तरे,

अस्ति शूद्रस्य श्रुश्रूयोः पुराणेनैव वेदनम् ।

वदन्ति केचिन्मुनयः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ॥ इति ।

पथेषु अत्यन्तविरक्तानां बुद्धेः मगवन्निष्ठतया अहं ब्राह्मणः शूद्रः स्त्री वेति मूर्छिताभिमानानां मुमुक्षुणामधिकारः । अत एव मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य, अपिचेत्सुदुराचार इति स्मर्यते । विवेकज्ञानं च वेदादिभ्य उत्पद्यते । तच्च द्विजैः अविशेषात् यस्मात्कस्माच्चित्संपादनीयम् । स्त्रीशूद्रैस्तु वेदानधिकारात् पुराणादिशूत्रणादेव संपादनीयम् । विवेकज्ञानोत्तरं विरक्तानां स्त्रीशूद्राणां ज्ञानाभ्यासेऽधिकारित्वं सूतसंहितायां स्मर्यते । वक्ष्यते चाग्रे मूले एव,

अस्ति शूद्रस्य श्रुश्रूयोः पुराणेनैव वेदनम् ।

वदन्ति केचिन्मुनयः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ॥ इति ।

अग्रेदं तच्चम् । पञ्चमहाभूतारम्भत्वं मनुष्याद्याकृतिमन्त्रं च यद्यपि ब्राह्मणादिदेहानां समानं तथापि संस्कारविशेषवत्त्वाद्यभिष्यङ्गयम् ब्राह्मणत्वादिकमधिकारविशेषप्रयोजकं भिन्नं भिन्नम् । प्रायः स्थूलदेहानुसारैणैव सूक्ष्मे संस्काराः प्रादुर्भवन्ति । अत एव पञ्चमहाभूतारम्भत्वेन समानेऽपि मनुष्यपशुपक्षपादिस्थूलदेहेषु प्रविष्टानां साभासानां सूक्ष्मदेहानां स्थूलानुरूप्या एव संस्कारा दृश्यन्ते नतु विपरीताः । एवं प्रायो मनुष्येऽपि ब्राह्मणत्वादिब्याप्यजातिमतां विजातीया एव वासना उपलभ्यन्ते । नहि लोहकारादीनां ब्राह्मणाद्यनुरूप्याः ब्राह्मणादीनां वा लोहकाराद्यनुरूप्या वासनाः उत्सर्गत उद्भवन्ति । तस्मात् जन्मान्तरानुष्ठितकर्मन्यसंस्कारा एव साभासलिङ्गदेहस्य तत्तत्स्थूलप्राप्तौ नियामकाः । ततश्च मनुष्यदेहारम्भककर्मसंस्कारसत्त्वे एव मनुष्यदेहप्राप्तिः । एवं ब्राह्मणादिदेहारम्भककर्मसंस्कारसत्त्वे एव ब्राह्मणादिदेहप्राप्तिः । तथा पुरुषदेहारम्भककर्मसंस्कारसत्त्वे एव पुरुषदेहप्राप्तिः नान्यथा । अत्र कचिद् वैपरीत्यदर्शनेऽपि न तावन्मात्रेण व्यभिचारः शङ्कनीयः । संस्कारविशेषान्तरस्य ब्राह्मणादिदेहाद्यनुरूप्यकिंचित्-

॥ च साक्षात्कारो योगाभ्यासादिव काशीमरणादितो-
ऽपि भवतीत्यन्यदेतत् । विस्तरस्तु मोक्षमकाशे वक्ष्यते । इति साधा-
रणो धर्मः । अथासाधारणः । धर्म इत्यनुवृत्तौ

संस्कारोद्बोधप्रतिबन्धकत्वेन केपा चित्संस्काराणामनुबुद्धत्वेऽपि विपरीतानां
च अल्पदेहानुष्णाणां केपाचित् संस्कारविशेषादेव उद्बुद्धत्वेऽपि औत्सर्गिका-
णां केपाचित् ब्राह्मणादिदेहानुष्णाणां सरणेन व्यभिचारमायात् । नहि
मण्यादिसमवधानदशाया बह्वेदाहानुत्पत्त्या उत्सर्गतः बह्वेदाहं प्रति कारणता
निरसितुं शक्यते । ब्राह्मणादिस्थूलदेहानुष्णाः औत्सर्गिकाः संस्कारश्च निवृ-
त्तदेहाभिमानिभिर्मिन्त्रादिभिः तदनुगृहीतेश्च निर्णेयाः न तु देहाभिमानिभिः ।
स्वाभाविकी प्रवृत्तिश्च जन्मान्तरसंस्कारानुष्ण्यदेहप्राप्त्यनुष्णैव दृश्यते ।
अत एव शास्त्रेण चतुर्णां वर्णानां तदितरेषां च देहप्राप्त्यनुष्ण एव अधि-
कारः स्थापितः । एतदेवाभिप्रेत्य

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

इति भगवद्गीतासु अभिहितम् । शास्त्रज्ञानानुष्ण्यकर्मकरणे एव अन्तःक-
रमशुद्धिर्वा सिद्धिः तत एवच सम्यक् ज्ञानम् । तदप्युक्तं गीतासु,
स्वेष्टे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । इति ।

मागवते च,

स्वेष्टेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । इति ।

अन्यथा आचरणे दोषश्चोक्तो गीतायां परधर्मो भयावह इति ।

एतेन जन्मान्तरसंस्कारेण हीनदेह प्रवेशिताः अनुपाक्षितगुरुः पण्डितमण्याः
समुद्ध्येव शास्त्रार्थं परिकल्प्य शास्त्रोक्ताधिकारमर्पादा च परित्यज्य आच-
रन्तः प्रत्यरपन्ति इति सूचितम् । तस्मात्सहितेऽप्युभिः शास्त्रोक्तमर्पादा
अभ्यस्य पालनीया । ततश्च त्रैगुणिकैरेव वेदादिभ्य आत्मा श्रोतव्यः अन्यैस्तु
पुराणादिभ्य एवेति निश्चितम् । पुराणादिभ्यः सच्चिदानन्दस्य आत्मानि
वेदादिभ्यो विविक्तत्वेन परोक्षं ज्ञाते देहादिषु च तत्रैव कालिन्त्येन ज्ञातेषु

भविष्यपुराणे,

स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ।

पर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् ॥

जन्मान्तरसंस्कारविशेषवशात् हीनदेहं प्रविष्टोऽपि जन्मान्तरसंस्कारविशेषा-
देव गुर्वादिवक्त्रेषु विश्वासाद्विषयमात्रे विरक्तः स्वाधिकारानुरूपमेव कर्मा-
चरन् गुरुक्तमार्गेण भगवतो नामस्मरणादिषु रतः तत्प्रभावेण शमादिसा-
धनसम्पन्नः भगवत्कृपया मननेन आत्मानं देहादिभ्यो विविष्य त्यक्तदे-
हाद्यभिमानः अज्ञाननिरासं कथमपि कर्तुमसमर्थः जन्ममरणप्रवाहलक्षणात्
संसारत् मुमुक्षुः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमन्वेष्टयन् भगवदनुग्रहेण लपकमते ।
ततश्च गुरुरपि लक्षणैस्तं मुमुक्षुं ज्ञात्वा महावाक्यमुपादिश्य कृतार्थं करोति ।
तीव्रतरमुमुक्षोत्पत्तौ निवृत्तस्थूलसूक्ष्माभिमानस्य प्राज्ञस्य ज्ञानोपदेशे च न स्थू-
लधर्माणां ब्राह्मणत्वादीनां प्रयोजकता । धर्मितादात्म्ये निवृत्ते तद्धर्माणां तत्र
प्रतिभासासंभवात् । अज्ञानसत्त्वेऽपि न तत्र स्थूलादिधर्मसंभवः । कार्यधर्माणां
कारणे असत्त्वात् । कारणे कार्यस्य अनुत्पादात् । केवलं कर्तुः कल्पनया
कारणे कार्यमानात् । एतदेवाभिप्रेक्ष्य

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

इति गीतासु उक्तम् । अत्र स्त्रीत्वशूद्रत्वादिकं न विशेषणं किं तु
काकवत्वादिकमिवोपलक्षणम् । अत एव भगवत्पूसादात् विभीषणसुग्रीवा-
दीनां विदुरादीनां च ज्ञानं पुराणादिषु श्रूयते । शंकरभगवत्पादैरपि त्रैत्रिणि-
कानामेव ज्ञानाधिकार इत्युक्ता येषां तु विदुरादीनां भगवत्पूसादात् ज्ञानं
जातमिति श्रूयते न तेषां ज्ञानं वार्यते मर्यादाया औत्सर्गिकत्वात् इत्युक्तम् ।
तस्याप्युक्त एव अभिप्रायो बोध्यः । पापयोनीनां स्त्रीशूद्रादीनां मलिनसं-
स्कारवत्त्वेन देहाभिमाननिवृत्तिः प्रायो दुष्करा द्विजानां तु संस्कारादिमतां
सा सुलभा इत्यभिप्रायेण शास्त्रकारेण मर्यादा कृता । जन्मान्तरे च ब्राह्म-

वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा ।
 वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते ॥
 वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ।
 यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते ।
 स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ॥
 वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते ।
 स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौज्ज्याद्या मेखला यथा ॥
 यो गुणेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते ।
 यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥
 निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते ।
 नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥

वर्णत्वं ब्राह्मणत्वादि । एकपदं मात्रार्थकम् । तथाच ब्राह्म-
 णत्वादिकमात्रमुद्दिष्य यो धर्मो विधीयते स वर्णधर्मः । यथा-
 ऽष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयनीतेत्यत्राष्टवर्षं ब्राह्मणवर्णमात्रमुद्दिश्योपनय-

णादिदेहं प्राप्य संपन्नकतिपयसाधनं पूर्णतामप्राप्यैव अदृष्टवशात् मध्ये एव
 मृतः ज्ञानार्थी केनचित्पापेन हीनदेहं प्रविष्टोऽपि पूर्वसंस्कारवशात् ज्ञानमार्गे
 एव प्रवर्त्तते । तस्यैव च पूर्वोक्तप्रकारेण साधनचतुष्टयसंपत्तौ भगवत्प्रसादात्
 ब्रह्मनिष्ठगुरुलभेन कृतार्थता भवति । नत्वेतावता दृढदेहाभिमानानाम्
 आत्मानमधिकारिणं मन्यमानानां त्यक्तमर्यादानामधिकार इति भ्रमितव्यम् ।
 भगवदवतारभूतानां केवाचित् ब्रह्मनिष्ठसाधूनां हीनदेहधारणं तु भगवत्प्राप्तौ
 अनन्यभक्तिरेव प्रधानं साधनं न त्वन्यदपि किञ्चित् तस्मात्सर्वेरेव भगवतो-
 ऽनन्यभक्तिरेव कर्त्तव्या इति सूचयितुम् । अत एव

भक्त्या त्वन्यया शक्यः ब्रह्मेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परतप ॥

इति भगवद्गीतासु उक्तम् । एवंच न कश्चिद्विरोध इति दिक् ।

नम् । यस्त्वाश्रमं समाश्रिते सत्राधिकारपदं धर्मपरम् ।

हारीतेन तु आश्रमधर्माणां चातुर्विध्यमुक्तम् । यथा,

अथाश्रमाणां पृथग्धर्मो विशेषधर्मः समानधर्मः कृत्स्न-
धर्मश्चेति । पृथगाश्रमानुष्ठानात् पृथग्धर्मो, यथा चतुर्व-
र्णाश्रमधर्मः । स्वाश्रमविशेषानुष्ठानाद्विशेषधर्मो, यथा
नैष्ठिकयायावरानुज्ञायिकचातुराश्रम्यसिद्धानाम् । सर्वेषां यस्त-
मानो धर्मः स समानधर्मः । नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति । स्वोक्तं
पृथग्धर्मादिपदं स्वयमेव व्याचष्टे, पृथगाश्रमानुष्ठानादिसादि ।
पृथगाश्रमपेकैकाश्रमपनुष्ठानात्पृथग्धर्मः, यथा समिदाधानपुत्रो-
त्पादनादिः । स्वाश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु विशेषोऽवान्तरभेदः । नै-
ष्ठिको यावज्जीवं ब्रह्मचारी । इदमुपकुर्वाणब्रह्मचारिणोऽप्यु-
पलक्षणम् । तत्र नैष्ठिकधर्म आभरणं गुरुकुलवासादिः । उपकु-
र्वाणधर्मस्तु गुरुदक्षिणादानपूर्वकस्नानादिः । यायावरो वृत्त्य-
र्थाध्यापनादिशून्यो गृहस्थविशेषः । इदं च वृत्त्यर्थाध्यापनादि-
शुक्तशालीनारूपगृहस्थविशेषस्याप्युपलक्षणम् । तत्र यायावरधर्मः
शिलोज्छादिः । शालीनधर्मो वृत्त्यर्थयाजनादिः । अनुज्ञायिको धान-
मस्यविशेषः । चातुराश्रम्यसिद्धोऽयमिति विशेषः । समानधर्मो-
ऽहिंसादिः । नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति । निष्ठा संसारसमाप्तिः तत्प्र-
योजकः, विविदिषोः प्रसवायपरिहाराय निखनैर्मत्तिकानुष्ठानं
कृत्स्नधर्म इत्यर्थः । कचिद् द्वैविध्यं, यथा

कालिकापुराणे,

। शृष्टापूर्त्तौ स्मृती धर्मो श्रुती तौ शिष्टमंमती ।

मतिष्ठाद्यं तयोः पूर्तमिष्टं यज्ञादिभक्षणम् ॥

। भुक्तिमुक्तिप्रदं पूर्तमिष्टं भोगार्थसाधनम् ।

। स्मृतौ स्मृत्या बोधितौ । श्रुतौ श्रुत्या बोधितौ । शिष्टसंमती

कुसीदं वृद्धयर्थं धनप्रयोगः । शुश्रूषया जीवनासंभवे आह

याज्ञवल्क्यः,

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन्वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जावेत् द्विजातिहितमाचरन् ॥

अत्र अजीवन्निति छेदः । तत्र विशेषमाह

मनुः,

विमतेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्तते ।

यदतोऽन्यद्दि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥

विशिष्टमुत्कृष्टं, धर्मवृत्त्युभयहेतुत्वात् । निष्फलं विशिष्टफ-

लाजनकं, वृत्तिमात्रहेतुत्वात् ।

विष्णुपुराणे,

दानं दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकपौर्ण्यजेत् च ।

मन्त्रमाह,

याज्ञवल्क्यः,

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाश्च हापयेत् ।

नृसिंहपुराणे,

अयाचितप्रदाता स्यात् कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयान्नित्यं नृसिंहस्य च पूजनम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

महाभारते,

ग्राह्यणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवेर्गुणैः ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्ति यत्तं ग्राह्यकर्म स्वभावजम् ॥

शौर्म तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

४८ धीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

येन केनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत् ॥

मनुरपि,

वेदोदितं स्वकं कर्मनिसं कुर्यादतन्द्रितः ।

तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

कूर्मपुराणे,

यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।

अत्र मनुवैधायनवचनैकवाक्यतया कर्मपदं नित्यकर्मपरम् ।

चतुर्षु युगेषु यथायथं प्राधान्येनानुष्ठातुं सुशक्तान् धर्मानाहतुः,

मनुपराशरौ,

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि । तथाचोक्तं

स्कान्दे,

वेदोक्तेन प्रकारेण तथा चान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ॥ इति ।

परं युगान्तरापेक्षया मनुष्यसामर्थ्याधिकात्सुशक्ततया अन्यधर्मापेक्षया मचुरतरम् । तत्र सामर्थ्याधिक्यमाह

स एव,

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां माममाश्रिताः ।

द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ इति ।

ज्ञानमात्मज्ञानम् । अत्रापि पूर्वोक्तार्थकं परपदमनुपज्यते ।

एवमग्रेऽपि ।

पृहस्पतिरापि,

तपो धर्मः कृतयुगे दानं त्रतायुगे स्थितम् ।

द्वापरे चाध्वरः शोक्तस्तिष्ठे दानं दया दमः ॥

एवंच पूर्ववाक्ये दानपदं दयादमयोरप्युपलसकम् ।

पराशरः,

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥

अत्र अन्ये कृतयुगे धर्मा इत्यनेन तत्तद्युगीयपुरुषसामर्थ्या-
नुरूपानुष्ठानका विभिन्ना एव धर्मा इत्युक्तम् । तेषु च कलियुग-
पुरुषीयसामर्थ्यानुरूपानुष्ठानधर्मकाणां प्राचुर्येण मन्वादिस्मृत-
मविपाद्यत्वं कृते तु मानवा धर्मा इत्यादिना सूचयन्
तद्धर्मनिष्ठासूनां स्वधर्मगोचरप्रवृत्त्यर्थं कलौ पाराशराः स्मृता
इत्यनेन स्वग्रन्थस्य प्राचुर्येण तद्धर्ममतिपादकत्वरूपमुत्कर्षं ज्ञाप-
यति । न तु मन्वादिस्मृतीनां परस्परविरोधे युगभेदेन बलवत्त्वम् ।
स्मृत्यन्तरविरोधे श्रौतस्य मनुस्मृतिबलीयस्त्वस्य स्मृत्यन्तराणां
च परस्परविरोधं विकल्पस्याबाधेनैवोपपत्तौ बाधकल्पनाया
अभ्याप्यत्वात् ।

तथा,

समेवेशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥

अत्र युगान्तरे पतितपिष्टितदेशादिससर्गो निषिध्यते, कलौ
तु पातकिसंसर्गमात्रम् ।

तथा,

कृते संभाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन तु ।

द्वापरे त्वममादाय कलौ पतति कर्मणा ॥

अत्र कृतादौ युगत्रये ब्रह्मवधादिकर्मकर्तृसंभाषणमात्रा-
दिभ्य एव पातिसं, कलौ तु ब्रह्मवधादिरूपेण ब्रह्मवधादिकर्तृ-

याजनपौनादिगुरुसंसर्गरूपेणैव कर्मणा पातितं न तु कृतयुगा-
दिष्विव ब्रह्मवधादिकर्मकारिसंभाषणमात्रादिभ्य इत्यर्थः । ननु
संसर्गदोषः पापेष्वातिवक्ष्यमाणकालित्रय्याभिधायकवाक्येन कलौ
संसर्गदोषस्य व्युदासात्कर्मणेत्यनेन कथं ब्रह्मवधादिकर्तृयाजन-
पौनादिगुरुसंसर्गोऽपि लभ्यते इति चेत् । सत्यम् । संसर्गदोषः
पापेष्वाति चाक्यस्य कृते संभाषणादेवेत्यनेन सजेदंशं कृतयुगे इत्य-
नेन च पराशरवाक्येनैकवाक्यतया संभाषणमात्रादिरूपसंसर्ग-
दोषस्यैकदेशवासादिरूपसंसर्गस्य च दोषत्वाभावलाभात्मकृत-
वाक्ये कर्मणेत्यनेनास्मदाभिमतसंसर्गस्यापि लाभे बाधकाभावात् ।
तयोर्वाक्ययोरेकवाक्यत्वाभावे च विधिद्वयकल्पनागौरवमस-
ङ्गात् । अपिच, संसर्गदोषः पापेष्वाति चाक्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे
पातकिनमुपक्रम्य

एतैः सह समायोगं यः करोति दिनेदिने ।

तुल्यतां याति विम्रेन्द्र कलौ संवत्सरे गते ॥

इति स्कन्दपुराणवाक्यं कर्त्तारं तु कलौ सजेदिति परा-
शरवाक्यं च कलौ कर्तृसंसर्गस्य दोषत्वाभिधायकं विरुध्येत ।

विष्णुपुराणे,

यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रितायां हायनेन तत् ।

द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥

तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ।

भ्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साधुरिहोच्यते ॥

तपःप्रभृतीनां यत्फलं दशभिर्वर्षैः पुरुषः भ्राप्नोति तत्फलं
त्रेतायां हायनेन भ्राप्नोतीत्यन्वयः । एवमग्रेऽपि ।

मनुः,

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।

नार्थमेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्प्रति वर्त्तते ॥

इतरेष्वगमाद्धर्मः पादश्चस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादश्च ॥

दृपो हि भगवान् धर्म इत्यागमे धर्मस्य दृपत्वेन निरूप-
णात् तपः परं कृतयुगे इत्यादिपूर्वोदाहृतमनुवाक्योक्ताः तपो-
ज्ञानयज्ञदानरूपाश्चत्वारोऽत्र पादत्वेन निरूपिताः । सकलः सर्वा-
ङ्गसंपन्नः । सकलधर्मेषु श्रेष्ठत्वमतिपादनाय सत्यस्य पृथग्रह-
णम् । अधर्मेण शास्त्रातिक्रमेण । आगमो धनविद्यादेरुत्पत्तिः ।
इतरेषु सत्ययुगादन्येषु । आगमात् अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात् ।
तस्यैवागमस्य प्रक्रान्तत्वात् । धर्मस्तद्वनादिसाध्यो धर्मः यथाश्रमं
प्रतियुगं पादश्चः पादपादश्च अवरोपितो हीनः कृतः । तथा
न्यायागतधनाद्यर्जितोऽपि यो धर्मः सोऽपि चौर्यासत्यञ्छयाभिः
प्रतियुगं पादश्चः ह्रसति । पूर्वार्थे कारणापकर्षाद्धर्मापकर्षः, उत्त-
रार्थेऽसत्यपि कारणापकर्षे प्रकृष्टधर्ममतिबन्धकवशाद्धर्मापकर्षं
उक्त इति भेदः । अत्र चौरिकानृतमायानां प्रतियुगं समुच्चये-
नान्वयो न तु यथासंख्यम् । इदानीं तत्समुच्चयदर्शनात् । अत्र
तपःप्रभृतीनां धर्मपादानां मध्ये त्रेतादी क्रमेणैकैकः पादः सर्वा-
त्मना नश्यतीति नार्थः । इदानीमपि तेषां क्वचिद्दर्शनात् । किं
तु सर्वेषामेव धर्मपादानामेकैकस्य पादस्य प्रतियुगं क्रमेण तु-
र्योऽंशो नश्यतीत्यर्थः । तदुक्तं

भागवते,

कृते भवर्त्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनेर्धृतः ।

सत्यं दया तथा दानमिति पादा विभोर्नृप ॥

तज्जनैस्तत्कालोर्नैर्जनैः ।

त्रेतायां धर्मपादानां तुर्योऽंशो हीयते जनैः ।

अधर्मपादैरनृताहिंसाऽसंतोषविग्रहैः ॥

तपःसप्तदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे ।

हिंसाऽतुष्टयनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥

कलौ तु धर्महेतूनां तुर्योऽंशोऽधर्महेतुभिः ।

एधमानैः शोयमाणो हन्ते सोऽपि विनश्यति ॥ इति ।

बृहस्पतिः,

कृतेऽभूत्सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः ।

पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥

धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्वौ पादौ द्वापरे स्थितौ ।

तिष्ठेऽधर्मस्त्रिपादस्तु धर्मः पादेन संस्थितः ॥

अत्र सर्वेषां धर्माणां चतुर्था विभक्त्यानामेकैकांशरूपपादाप-
गमात् त्रिपदत्वादिकमवगन्तव्यम् ।

स्मृतिचन्द्रिकायामादिपुराणैः,

यस्तु कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पापप्रसक्ताश्च यतः कलौ नार्यो नरास्तथा ॥

न विद्वत्ता न शुद्धोऽर्थो न शुद्धिर्मनसः कलौ ।

यतोऽतः सप्तमेवैकं नराणामुपकारकम् ॥

पराशरः,

युगेयुगे च ये धर्मास्तत्रतत्र च ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥

अयं च निन्दानिषेधोऽसमर्थविषयः । अत एवाह युगरूपा
हि ते द्विजा इति । इति धर्मस्वरूपविभागः ।

अथ धर्महेतुनिरूपणम् ।

स द्विविधः । आरादुपकारकसन्निपत्तोपकारकमेवाह । आद्यो-
यया मयाजादिः । द्वितीयः द्रव्यदेवतादेशकालकर्त्रादिः तत्संस्का-

रश्च । द्रव्यं व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिवाक्ये विहितम् । देवता यदा-
ग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादावग्न्यादिः । कालाद्याहतुः

शङ्कलिखितौ,

तत्र धर्मलक्षणानि देशः काल उपायो द्रव्यं श्रद्धा पात्रं
त्याग इति । समस्तेषु धर्मोदयः साधारणोऽन्यथा विपरीतः । श्रद्धा-
पात्रसंपन्नो धर्मः कालापेक्षः । श्रद्धाद्रव्योत्पत्तिरिति कालस्तन्मूलो
देश इति । अस्यार्थः । धर्मलक्षणानि धर्मनिमित्तानि । देशो
प्रज्ञावर्त्तादिः । कालः संक्रान्त्यादिः । उपाय इतिकर्तव्यता ।
द्रव्यं गवादि । श्रद्धा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । पात्रं विद्यातपोवृत्त-
संपन्नम् । त्यागः स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकः परस्वत्वोत्पत्तिफलको
व्यापारविशेषः । समस्तेषु सत्सु धर्मोदयः विशिष्टदानधर्मफलो-
दयः । उपलक्षणमिदम् । अन्येष्वपि सर्वाङ्गसंपन्नेष्वेव यागादि-
षु विशिष्टफलोदय इत्याह, साधारण इति । सर्वधर्मसाधारणोऽयं
न्याय इत्यर्थः । अपरार्कं तु साधारण इत्यस्यानन्तरं न्याय इत्यपि
पाठो दृश्यते ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

देशे कालउपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ इति ।

अन्यथोक्तदेशाद्यभावे विपरीतः तादृशधर्मफलाजनकः ।
विशेषविहितदेशादिकं विनाऽपि श्रद्धापात्रविशेषसंपत्तिमात्रेण
पूर्वोक्ताव न्यूनां धर्मसिद्धिमाह, श्रद्धापात्रसंपन्नो धर्मः कालापेक्ष
इति । श्रद्धापात्राभ्यामेव पूर्वोक्तकालातिरिक्तानिपिद्धकालसा-
पेक्षाभ्यां धर्मः संपद्यते इति वाक्यार्थः । कालमेवाह, श्रद्धाद्रव्यो-
त्पत्तिरिति काल इति । यस्मिन्नेव काले श्रद्धा द्रव्यं च स एव
कालोऽपेक्षणीय इत्यर्थः । एवमूतकालसंपन्नो यः कश्चनानिपिद्धो

देशो धर्मस्य कारणमित्याह, तन्मूलो देश इति । स प्रायुक्तः
कालो मूलं धर्मजनने सहकारी यस्येत्यर्थः । श्रद्धापात्रद्रव्यसंप-
त्तिरप्रतिपिद्धौ देशकालौ धर्मसंपत्तिरिति समुदायार्थः । तत्र देशो

मार्कण्डेयपुराणे,

भगवन्कथितस्त्वेष जम्बूद्वीपः समासतः ।
तदेतद्भवता प्रोक्तं कर्म नान्यत्र पुण्यदम् ॥ ।
पापदं वा महाभाग वर्जयित्वा तु भारतम् ।
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते ॥
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ।
योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥
पूर्वं किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।
दक्षिणे मलयो यस्य हिमवानुत्तरे तथा ॥
तदेतद्भारतं वर्षं सर्वबीजं द्विजोत्तम ।
ब्रह्मत्वममरेशत्वं देवत्वमपि दुर्लभम् ॥
मृगपक्षोपधिवरा योनीस्तद्भद्रतोऽश्नुते ।
स्पावराणां च सर्वेषामतो ब्रह्मन् शुभाद्युभे ॥
प्रयान्ति कर्मभूर्ब्रह्मन्नान्यलोकेषु विद्यते ।
स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यं पापं च वै तथा ॥
देवानामपि विप्रर्षे सदैवैव मनोरथः ।
अपि मानुष्यमाप्स्यामो देवत्वात्प्रच्युताः क्षितौ ॥
मनुष्यः कुरुते तच्च यत्र शक्यं मुरामुरैः ॥ ॥

विष्णुपुराणे,

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संवतिः ॥ ॥

तथा,

अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरापि सचय ।

कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ॥

कर्मयूपैरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ।

गायन्ति देवाः किल गीतकानि

धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।

स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते

भवन्ति भूयः पुरुषाः सुस्त्वात् ॥

कर्माण्यसकल्पिततत्फलानि

सत्यस्य विष्णोः परमात्मरूपे ।

अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते

तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥ ।

भविष्यपुराणे,

ब्रह्मावर्तः परो देश ऋषिदेशस्त्वनन्तरः ।

मध्यदेशस्ततो न्यून आर्यावर्तस्त्वनन्तरः ॥

अनन्तर इत्यत्र नञ् ईषदर्थे, अनुदरा कन्येतिवत् । अन्त-
रशब्दो भेदवचनः । भेदश्च वैलक्षण्यम् । तच्च न्यूनतया । उत्त-
रोत्तरं न्यूनदेशस्यैवाभिधानात् । यथा मध्यदेशस्ततो न्यून
इति । तथाचेपन्न्यून इत्यर्थः ।

मनुः,

सरस्वतीद्विपद्मसोर्देवनयोर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥

अत्र देवपदं स्तुत्यर्थम् । अन्तरं मध्यम् ।

अस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥

परम्परैव पारम्पर्यम् । परम्पराक्रमेणानिदं प्रथमतयाऽऽगतः ।
तेनाधुनिकाचारो वारितः । अन्तरालाः संकरजातयः । यद्यपि
 देशान्तरेऽपि सदाचाराः सन्ति, तस्मिन्नपिच देशेऽनुपनीतसह-
 भोजनादयोऽनाचाराः परम्परागता बहवो दृश्यन्ते, तथाऽपि
 सदाचारलक्षणे नैतद्वाक्यस्य तात्पर्यं किं तु तद्देशप्रशंसामात्रे
 इति नान्यदेशाचारस्याप्रामाण्यमिति प्रेधातिथिः ।

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वंस्वं चरित्रं शिष्येण पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यस्याग्निवचनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्त्तं प्रचक्षते ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥

एतान् द्विजावयो द्वेक्षान् संश्रयेरन्मयत्नतः ।

शूद्रस्तु यस्मिंस्तस्मिन्वा निवसेद् दृष्टिकर्षितः ॥

मत्स्या विराट्देशः । पञ्चालाः कान्यकुब्जादिदेशः । शूर-
 सेनकाः मथुरादिदेशः । अनन्तर ईषत् न्यूनः । अग्रजन्मनो
 ब्राह्मणस्य । एतद्देशप्रसूतस्येति वचनं देशप्रशंसापरं तत्प्रकर-
 णपाठात्, न तु तद्देशप्रसूतेभ्य एव धर्मशिक्षणनियमार्थम् ।
 विनशनं सरस्वत्यन्तर्धानदेशः कुरुक्षेत्रदेशे प्रसिद्धः । यज्ञियो
 यज्ञार्हः । म्लेच्छदेशो यज्ञाद्यनर्हः । दृष्टिर्जाविका तथा कर्षितः
 पीडितः, दृष्ट्वा जीवनाभाववानित्यर्थः ।

वसिष्ठः,

धर्म आर्यावर्त्ते प्रागदर्शनात्मसकालकावनाद्बुद्ध् पारिया-
त्रादक्षिणेन हिमवत उत्तरेण विन्ध्यस्य धर्मा ये चावारास्ते सर्वे
प्रसेनव्या न ह्यन्ये प्रतिलोमकक्षधर्माणः एतमार्यावर्त्तमित्याचक्षते
गङ्गायमुनयोरन्तराऽप्येके यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तावद्
ब्रह्मवर्चसम् । अथापि भाल्लविनो निदाने गाथामुदाहरन्ति ।
पश्चात्सिन्धुवितरणी सूर्यस्योदयनी पुनः । यावद्वा कृष्णमृगो
विचरति तावद् ब्रह्मवर्चसमेति । अस्मिस्तु अदर्शनादयः शब्दाः
पश्चात्सिन्धुरित्याद्युदाहृतश्रुत्युक्ततत्त्वदेशपराः न ह्यन्ये । यतस्ते
धर्मा प्रतिलोमकक्षधर्माणो विपरीताः अस्फुटस्वभावाः । कक्षश-
ब्दने घनतृणादृतदेशवचनेनास्फुटता लक्ष्यते । पुनरार्यावर्त्तानु-
वादोऽन्यथनङ्गाप्रदर्शनार्थः, आर्यास्त्रयो वर्णा आवर्त्तन्ते यस्मि-
न्निति । ततश्चाथैरत्रैव वस्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्याय-
सपत्तिः । भाल्लविनः छन्दोगाः । निदान छन्दोगसूत्रम् । सिन्धुः
प्रसिद्धः । वितरणी जनकपर्वतसमीपे मालवदेशे परशुरामेण
धनुष्कोट्या कुण्डं भित्त्वा निर्मितेति जनमसिद्धा ।

आदिपुराणे,

कृष्णमार्यैर्वैदर्भैश्चातुर्वर्ण्याश्रमैस्तथा ।

समृद्धौ धर्मदेशस्तमाश्रयेरान्विपश्चितः ॥

शङ्खलिखितौ,

देश आर्यो गुणवान् प्रागस्तादर्वागुदयाद्यावदुच्चा गिरयो
यावत्पुण्याः सरितः प्राक्सिद्धत्वादेशः सनातनः पुण्यः । कृष्ण-
मृगो वा यावद्विचरति तावदाचारः स्यात् प्राक् सिन्धुमौघीराद-
क्षिणेन हिमवतः पश्चात् काम्पिल्या उदक् पारियात्रादनवद्यं
ब्रह्मवर्चसं सर्वेषामतोऽन्यदेशनातिकुलधर्माणामन्वया इति ।

६८ वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

अनवधमविकलम् । धर्माणामेतदेशधर्माणाम् । अन्वयाः सन्तानाः,
प्रसेतव्या इति शेषः ।

पैठीनांसिः,

आहियवत आच कुमार्याः सिन्धुर्वैतरणी नदी सूर्यस्योदयनं
पुरः यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तत्र धर्मश्चतुष्पादो भवतीति ।

विष्णुः,

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यत्र देशे न विद्यते ।

तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्यावर्त्तमतः परम् ॥

अन्ये तत्तत्कर्मणि पुण्यदेशास्तत्तत्प्रकाशे निरूपणीयाः ।

अथ निषिद्धदेशाः ।

यौधायनः,

आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथः ।

उपावृत्तिस्तन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयोनयः ॥

अवाक् कारस्करान्पाण्ड्यान् पुण्ड्रान्सौवीरान्वङ्गकलिङ्गमा-
सूनानिति च गत्वा पुनःस्तोमेन यजेत सर्वपृष्ठया वा । अथाप्सु-
दाहरन्ति ।

पद्भ्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान्मपद्यते ।

ऋषयो निष्कृतिं तस्य माहुर्वैश्वानरं हविः ॥

आनर्त्तका द्वारका यस्मिन् देशे । अङ्गक्षम्पामदेशः । अयं
च निषेधस्तोर्थयात्रां विना ।

तदुक्तं,

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तीर्थयात्रां विना गच्छन्पुनः संस्कारमर्हति ॥

आदिपुराणे,

आर्यावर्त्तममुत्पन्नो द्विजो वा यदि वाऽद्विजः ।

कर्मदां मिन्धुपारं च करतोषां न न्यह्येत् ॥

आर्यावर्त्तमतिश्रम्य विना तीर्थक्रियां द्विजः ।

आज्ञां चैव तथा पित्रोरैन्दवेन विशुद्धयति ॥

कर्म घतीति व्युत्पत्त्या कर्मदा कर्मनाशा । मगधे विशेषमाह,

कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनःपुनः ।

एषवनस्याश्रमः पुण्यः पुण्यं राजगृहं वनम् ॥

कीकटो मगधदेशः ।

षाण्डपुराणे,

त्रिशङ्कोर्विर्जयेदेशं सर्वं द्वादशयोजनम् ।

उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कीकटान् ॥

देशस्त्रिशङ्को नाम श्राद्धकर्मणि गहितः ।

आदिपुराणे,

काशिकोमलसीराष्ट्रदेशाः कर्णाटकच्छमाः ।

कावेरीकोल्हणोद्भूतास्ते देशा निन्दिता भृशम् ॥

कोल्हणः । इयम्बकगिरिमध्यदेशः कोल्हण इति ममिद्धः ।

पञ्चनद्यो बहन्त्येता यत्र निःशून्य पर्वतात् ।

आगता नाम ते देशा न नेष्टार्योऽन्नहं वनेन ॥

पञ्चनद्यस्तु शतद्रुविपाशैरावतीचन्द्रभागावितस्ताम्रयाः ।

नर्मदासिन्धुकीर्तीनां पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।

गत्वा नरकमाप्नोति तीर्थकाम्नाधिष्ठं वनेन ॥

पारं मध्यभागात्परभागः । पद्मस्य पुच्छरस्य ।

अद्भुतवस्त्रान्निद्रान्ध्रमद्रमाल्यरिकाम्बला ।

नर्मदादक्षिणे यथ सिन्धोरुधर एवम् ॥

६० वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

पौण्ड्रश्चैव सुराष्ट्रश्च वैन्द्यमागधकाः स्वशाः ।

न विवाहं तथा श्राद्धं यज्ञं तेषु समाचरेत् ॥

पापदेशाश्च ये केचिद्वाधैरध्युपिता जनैः ।

गत्वा देशानपुण्यांस्तु कृच्छ्रं पापं समश्नुते ॥

कृष्णसारादिरहितदेशाभिप्रायमिदमिति स्मृतिचन्द्रिका-
कारः ।

व्यासः,

देशान् शूद्रजनाक्रान्तानधार्मिकजनारुतान् ।

म्लेच्छारुतान्प्रयत्नेन वर्जयेद्धार्मिको द्विजः ॥

श्रुतिरपि,

तस्मान्न जनमियात्तान्तमियादिति । जनमन्त्यजनम् ।

क चित्प्रतिप्रसवः स्कान्दे,

अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च पर्वतांश्च स्वशांस्तथा ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान्पारदानन्ध्रमालवान् ॥

विवाहने द्विजो नित्यमनापदि विवर्जयेत् ।

एतानप्यापदि गृही संश्रयेद्भुत्तिकर्षितः ॥

पितामहः,

शूद्रराज्येऽपि निवसेद्यत्र मध्ये तु जाह्नवी ।

सोऽपि पुण्यतमो देशोऽनार्यैरपि समाश्रितः ॥

कुरुक्षेत्रनिवासेन वाराणस्यां च मानवः ।

अर्हिसकः स्नानरतः पापं हित्वा दिवं व्रजेत् ॥

न गङ्गाया विना वासः सर्वक्षत्रक्षयाहते ।

काश्यां तु मरणं श्रेष्ठं विना क्षेत्रं प्रजापतेः ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसंगमे ।

निवासो न विना पुण्यैर्नराणामिह जायते ॥

सर्वसत्रक्षयो नाम कुरुक्षेत्रम् । कुरुक्षेत्रादन्यत्र गङ्गाया विना
न वासः श्रेष्ठः । प्रयागादन्यत्र मरणं काश्यामेव श्रेष्ठम् ।

व्यासः,

ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्ते तथाऽऽश्रमाः ।

पुण्या त्रिपथगा येषां मध्ये याति सरिद्वरा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,

प्रभासे पुष्करे काश्यां नैमिषेऽमरकण्टके ।

गङ्गायां सरयुतीरे निवसेद्धार्मिको जनः ॥

कालादयो धर्महेतवस्तत्प्रकाशे निरूपयिष्यन्ते । इति
निमित्तनिरूपणम् ।

अथ फलम् ।

तत्र श्रुतिः,

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति
धर्मेण पापमपनुदति धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वद-
न्तीति ।

मनुः,

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति मेख चानुत्तमं सुखम् ॥

अनुत्तमं सुखमिति तत्तत्फलोपलक्षणम् ।

गौतमः,

वर्णाश्चाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः मेख कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण
विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तचित्तमुखमेधसो जन्म प्रतिप-
द्यन्ते, विष्वङ्गो विपरीता नश्यन्ति ।

वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचार्यादयः । ते
स्वधर्मनिष्ठा वर्णाश्रमोभयप्रयुक्तधर्मानुतिष्ठन्तः मेख मृत्वा

लोकान्तरं गत्वा तत्तत्कर्मफलमनुभूयानन्तरं शेषेण भुक्तावशिष्टेन पुण्यकर्मणा प्राप्तविशिष्टदेशादिका भूत्वा जन्म प्रतिपद्यन्ते । अत्र विशिष्टशब्दः सर्वैर्देशादिभिः संबध्यते । तत्र देश आर्यावर्त्तादिः । जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । कुलमध्ययनादिसंपन्नम् । रूपं कान्तिमत् । आयु रोगरहितं शतवर्षादि । श्रुतं वेदवेदाङ्गादिवेदनम् । वृत्तमनुपाधिचरित्रम् । वित्तं धर्माजितं धर्मोपयोगि च । मेधा ग्रन्थार्थयोर्ग्रहणशक्तिः । अत्र मेधाशब्दे सकारान्तत्वमार्पम् । सुमेधसो दुर्मेधस इत्यादौ तद्दर्शनात् । कल्पतरुस्तु सकारान्तं शब्दान्तरं वीर्यवाचीति व्याख्यातवान् । विष्वङ्गः सर्वतांगामिनः यथेष्टचेष्टा इति यावत् । अनेन निषिद्धकारिण उक्ताः । विपरीता वर्णाश्रमधर्मसामिनः । अनेन विहिताकारिण उक्ताः । नश्यन्ति नरकादौ पापफलमनुभूय भुक्तावशिष्टेन पापकर्मणि विरुद्धदेशादौ जन्म प्रतिपद्य पापरता भवन्तीत्यर्थः ।

आपस्तम्बः,

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं मुखं ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जाति वर्ण रूपं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रपद्यते । तच्चक्रवर्तुभयोल्लोकयोः मुखे एव वर्त्तते यथौपाधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम्, एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता । स्तेनोऽभिषक्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिन् लोकेऽपरिमिते निरये वृत्ते जायते चण्डालो ब्राह्मणः, पौलकसो राजन्यो, वैणवो वैश्य इति । अस्पार्थः । परं श्रेष्ठम् । अपरिमितं चिरकालानुवृत्तिः । परिवृत्तिः पुनरावृत्तिः । कर्मफलशेषेण कर्मफलसाधनशेषेणेति कल्पतरुः । कर्मफलमपूर्वं तच्छेषेणेति रत्नाकरादयः । जात्यादि व्याख्यातम् । तत्स्वधर्मा-

नुष्ठानम् । उभयोर्लोकयोरिहामुष्मिश्च । ओषधीनां व्रीक्षादीनाम् ।
वनस्पतीनां वृक्षाणां, वनस्पतिवृक्षमात्र इति कोशात् । बीजस्य
क्षेत्रकर्मविशेषे क्षेत्रस्य कर्षणादिना संस्कारविशेषे सति फलपरि-
वृद्धिः, एवं स्वधर्मानुष्ठानुरापि । एतेनोक्तन्यायेन दोषफलपरिवृद्धिः
दुष्कर्मफलपरिवृद्धिः । अत्रोदाहरणं स्तेन इत्यादि । स्तेनो ब्राह्मण-
धुवर्णापहर्त्ता । अभिशस्तो महापातकान्तरवान् । स्मृत्यन्तरे
महापातकिन एव पापभोगानन्तरं चण्डालादिजन्मस्मरणात् ।
पातक्यन्तरस्याप्युपलक्षणमेतत् । परस्मिन् लोकेऽपरिमिते बहुतरे
निरये नरके वृत्ते भोगेन क्षीणे सति ब्राह्मणश्चाण्डालो जायते ।
राजन्यः पौलकसः होनजातिविशेषः । वैश्यो वैणवः वंशविदल-
जीवी होनजातिः । इदमपि हीनजात्यन्तरोपलक्षणम् । अत्र स्वक-
र्मनिष्ठा इति गौतमीये स्वकर्मानुष्ठाने इत्यापस्तम्बीये च दर्शना-
त्स्वस्वाश्रमादिविहितानां निखानामेव कर्मणामनुपाङ्गिकमका-
म्पमानमपि जात्यादिकं वाचनिकं फलमिदम् । तदुक्तं

भविष्यपुराणे,

निस्रक्रियां तथा चान्ये ह्यनुपद्मफलां श्रुतिम् । इति ।

न तु काम्यानां, तेषां काम्यमानमात्रफलजनकत्वादिति
कपर्दिभाष्याभिप्रायः ।

इदं तु प्रतिभाति । गौतमीयापस्तम्बस्मृत्योर्निस्रकर्मपरत्वे
तेषां निष्फलत्वात्स्वर्गादिफलमनुभूय शेषेण जात्यादि लभते
इति न सङ्गच्छतइति ।

अथ अस्तु काम्यमात्रपरत्वं तत्र च स्वर्गादिफलं जात्यादि
च फलान्तरं जन्यतइत्युच्यते, तदाऽयोगसिद्ध्यधिकरणविरोधः ।

६४ वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

अथ जात्यादिविशिष्टस्य स्वर्गादेः फलत्वमस्तु न कोऽपि विरोध इति चेत् न । ज्योतिष्टोमेनेत्यादिवाक्यैः स्वर्गादिमात्रार्थत्वाद्यगमात् । तस्मात् न विशिष्टं फलम् । का तर्हि गौतमापस्तम्बवाक्ययोर्गतिः ।

के चिदाहुः ज्योतिष्टोमादिजन्ये स्वर्गफले भुक्ते सति ततः श्रोत्रेण तेभ्योऽवशिष्टेन धित्वेन जात्यादिफलकेन कर्मान्तरेण गौतमादिवचनसिद्धतत्त्वफलभोगावसानकालरूपसहकारिसम्पन्नेन जात्यादि जन्यत इति ।

वस्तुतस्तु स्वर्गादिजनककर्मशेषेणैवाकामितमपि जात्यादि जन्यते वचनप्रामाण्यात् । परं तु न तज्जात्यादिप्रयुक्तम् । अत एव न योगसिद्धयधिकरणविरोधः । यत्र हि परस्परपरिहारेणानेकमनुष्ठाननिमित्तं यथा पशुपुत्रादि स एव योगसिद्धिविषयः । निसकाम्यप्रयोगयोस्तु न परराहित्यं निसप्रयोगस्य ततश्चाविरोधः । एवं स्वादिरतादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

मनुः,

धर्मं शनैः सञ्चिनुयाद्रत्नमीकमिव पुत्तिकाः ।

परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥

पुत्तिका पिपिलिकाभेदः ।

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव विलीयते ।

एकोऽनुसङ्गे सुकृतमेक एव तु दुष्कृतम् ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं सितौ ।

विमुक्ता बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सञ्चिनुयाच्छनैः ।

एवंच फलं विनेत्यत्र फलपदेन मुखदुःखाभावतत्साधनान्यतरद्विवक्षितम् । तथाच संध्यावन्दनादावनिवृत्ताधनतदवन्दनादिविरोधिनि तत्त्वेन ज्ञाने इच्छा तथा तदनुष्ठानम् । तेन तत्फलं विना निखानामनुष्ठानम् । काम्यानां स्वफलार्थमनुष्ठानम् । नैमित्तिकानां प्रायश्चित्तानां यथाशास्त्रं दोषघातार्थं तत्तत्पापक्षयार्थमनुष्ठानम् । एवं कर्मणां निखकाम्यनैमित्तिकानां त्रिविधं करणम् ।

फलमिति मतान्तरमतिपादकेनाग्रिमश्लोकेन क्षयं केचिदित्यादिनाऽन्वीयते । केचित्पापक्षयं केचिदकरणजन्यदुरितानुत्पत्तिं निखकर्मणां फलं वदन्ति । काम्यनैमित्तिकयोस्तत्तद्विधयोधितफलसत्त्वात् । एतन्मतद्वये च फलत्वेनोक्तयोः पापक्षयदुरितानुत्पादयोः कामनाऽप्यङ्गमिति फलं विनेत्युक्तकल्पात्फलं क्षयं केचिदुपात्तस्येति मतस्य भेदः । निखक्रियां निखक्रियाप्रतिपादिकाम् । अनुपङ्गफलामानुषङ्गिकफलप्रतिपादिकाम् । यद्वा श्रुतिं श्रयमाणाम् ।

ये तु निखकर्मणामार्थवादिकं फलमनङ्गीकृत्य फलश्रुतिप्रशंसार्थमाहुस्तदाभिप्रायेणान्येऽत्युक्तम् । तथाच मतद्वयेऽप्यार्थवादिकं संध्यावन्दनादेर्महलोकावाप्तादिफलमानुषङ्गिकमेवेति केषां चिन्मतम् ।

तदिदं पर्यवसितम् । निखक्रियायामानुषङ्गिकमपि फलं नास्तीत्यङ्गीकृत्याफलत्वमेव । फलश्रुतिस्त्वर्यवाद इत्येकं मतम् । पापक्षय एव फलं न त्वानुपङ्गिकमपीत्यपरम् । दुरितानुत्पाद एव फलं न त्वानुपङ्गिकमपीत्यपरम् । एतन्मतद्वयान्यतराङ्गीकारेणानुपङ्गिकमपि फलमङ्गीकृत्य मतद्वयमेवं पञ्च मतानीति ।

कर्मणि च कचिद्विध्युद्देशगतं फलं यथा ज्योतिष्टोमादौ स्वर्गादि । कचिदार्थवादिकं यथा जातेष्ट्यादौ घृतत्वादि । कचि-

त्कल्पं यथा विश्वजिदादौ स्वर्गः । यत्र विध्युद्देशार्थवादयोः
फलश्रवणं तत्र फलार्थवादः प्रशंसार्थः । विध्युद्देशोक्तफलेनैव
निराकाङ्क्षत्वात् । एवमङ्गेष्वपि फलश्रवणमर्थवादः । यथा यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यादौ अपापश्लोकश्रवणादिः । वस्तुनस्तु
अर्थवादस्य स्वार्थे बाधकाभावात्प्राशस्त्यपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गादा-
र्थवादिकमपि कर्मणः फलम् । परं तु तदकाम्यमानमेव जायते
इत्यानुपद्भिकमुच्यते । ननु वैधेनैव फलेन निराकाङ्क्षत्वादर्थवाद-
स्य प्राशस्त्यपरत्वमेव स्यात् । सत्यम् । वचनावगतानुपद्भिकफला-
न्तरवत्त्वरूपप्राशस्त्यमपहाय न शुष्कं प्राशस्त्यान्तरं कल्पनीयं
गौरवात् । न चानुद्देश्यं कथं फलं स्यादिति वाच्यम् ।

यथेक्षुद्देशेऽपि सेचितं पय-

स्तृणानि वल्लीरपिच प्रसिञ्चति ।

तथा नरो धर्मपथेन संचरन्

सुखं च कामाश्च वसूनि चाश्नुते ॥

इति, तद्यथाऽऽग्रे फलार्थे निर्मिते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्म-
चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते इति व्यासापस्तम्बवचनात्तदवगतेः ।
निर्मिते आरोपिते । न चैनानि नित्यमात्रपराणि, सामान्ये बाध-
काभावात् । नित्यानां फलानुद्देश्यकत्वेन फलोद्देश्यकाम्नारोप-
णजलसेकादिदृष्टान्तानामफलत्वप्रसङ्गाच्च । एव

मधुना पयमा चैव स देवांस्तरपयेद् द्विजः ।

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते च योऽन्वहम् ॥

इत्यादिप्राशस्त्यवचनं फलपरमेव । यत्र त्वन्यानर्थक्यं
तत्र विध्युद्देशगतमपि फलपदमर्थवाद एव । यथा,
यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात्फलम् ।
पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीत्यादि । अथवा ज्योतिष्तो-

माग्निहोत्रादाविव तत्रापि फलतारतम्यम् इति न काऽप्यनुपपत्तिः । यत्र तु विष्णुनामग्रहणद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तनाश्ये महापातके तारतम्यं कल्पयितुं न शक्यते तत्र विश्वस्ताविश्वस्ताधिकारिभेदेन व्यवस्था कल्पनीयेति प्रायश्चित्तप्रकाशे भक्तिप्रकाशे च विस्तरेण वक्ष्यामः । धर्माधर्मफलोत्पत्तेरावश्यकत्वमाह

मनुः,

सीदन्नपि न धर्मेण मनो ऽधर्मे निवेशयेत् ।

अधार्मिकाणां पापानामाद्यु पश्यन् विपर्ययम् ॥

धर्मेण धनव्ययायासादिनाऽनुष्ठितेन सीदन्नपि धनस्य व्ययितत्वात्तदभावेन दुःखमनुभवन्नपि अधर्मे परस्वहरणादौ । अधार्मिकाणां विहितमकुर्वताम् । पापानां निषिद्धकारिणाम् । विपर्ययं धनादिनाशम् । आश्विति निन्दातिशयार्थम्, विलम्बेनापि तद्दर्शनात् । यदाह

स एव,

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।

शनैरावर्त्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि रुन्तति ॥

अत्र साधर्म्यदृष्टान्ते गौर्भूमिः । वैधर्म्यदृष्टान्ते गौः पशुः । यथा भूमिरुत्पत्तीजमात्रा न फलति कालाद्यपेक्षते तथा । गोपक्षे यथा गौः सद्यो दुग्धादि प्रयच्छति नैवमधर्मः, किं तु क्रमेणावर्त्तमान इत्यर्थः ।

तथा,

यदि नात्मानि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नष्टेषु ।

नत्वेव तु कृतो ऽधर्मः कर्तुर्गतिरिति निष्फलः ॥

अधर्म इति छेदस्तत्प्रकरणपाठात् । न निष्फलः । अकृतप्रायश्चित्त इति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे,

द्रव्ये गोष्ठेषु भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु च ।

भार्यायां च ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम् ॥

आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् ।

नैकत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते भयम् ॥

अकृतमायश्चित्त पाप कर्तुः पापभोगप्रातिशब्धके पुण्यविशेषे सति तत्पुत्रादौ फलति । तेषामपि तादृशपुण्यविशेषश्चेत्स्वयमेव नश्यति नष्टेन्धनामिव । एव धर्मेऽपि द्रष्टव्यं समानन्यायत्वात् । भवन्ति चात्र वक्तारो निषिद्धाचारोऽप्ययं पितुः पुण्येन वर्धते इति । एवं च यच्छास्त्रफलं प्रयोक्तरीति जैमिनिनोक्तं तदसति अपवादे द्रष्टव्यम् । तस्मात्सर्वात्मना धर्मः सेव्यो नाधर्मः । तदाह

व्यासः,

सुदुर्लभमिदं प्राप्य मानुष्यमिह यो नरः ।

धर्मावमन्ता कामात्मा स भवेत् खलु वञ्चकः ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीरा-
जितचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्महा-
राजमधुकरसाहस्रनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवलयवसुंधरा-
हृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योजितश्रीहंसप्र-
ण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणधुरी-
णजगद्गारिद्रयमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते
श्रीवीरमित्रोदयाभिधानिवन्धे परिभाषाप्रकाशे धर्माधर्मनिरूपणम् ।

अथ परिमाणा ।

तत्र भविष्यपुराणे,

सम्यक् ससाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।

निष्कामेन सदा वीर काम्यं कामान्वितेन तु ॥

आचारयुक्तः श्रद्धावान् वेदज्ञोऽध्यात्मवित्तमः ।

कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः ॥

ससाधनं यथाविहितेति कर्त्तव्यताकम् । अधिकारिणेति यद्धर्मविशिष्टं प्रति यत्कर्म विधीयते तद्धर्मवान् तत्राधिकारी । ते च धर्मा अननुगतास्तत्तच्छास्त्रेभ्योऽवगन्तव्याः । सम्यक् यथासामर्थ्यं प्रथमकल्पादिना कर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः । नित्यं कर्माभिप्रेत्याह, निष्कामेनेति । यद्यपि कामनां विना कर्मानुष्ठानमेव न संभवति, प्रवृत्तिमात्रस्य कामनाऽधीनत्वात् । नित्येऽपि अनिष्टसाधनविरोधिनि अहिकण्टकनाशादाविव कामना संभवत्येव । अत एव मनुनाऽपि कर्ममात्रस्य कामनामूलकत्वमुक्तम् । यथा,

यद्यदि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् । इति ।

तथाऽपि नित्ये फलकामनाया अधिकारनियामकत्वाभावाप्रतिपादनार्थमिदम् । एवं च फलकामनां विनाऽपि अनुष्ठितान्नित्यकर्षणः फलसिद्धिः । काम्ये तु शास्त्रोक्तफलकामना फलनियामिकेति तत्कामनावतैव तत्कर्त्तव्यमित्याह, काम्यमित्यादिना । आचारः शौचस्नानाचमनादिः । आचारो मन्त्रायुक्तातिथिपूजादिरिति कल्पतरुः । श्रद्धा फलावश्यंभावनिश्रयः । यथाह

देवलः,

मत्सयो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता ।

नास्ति ह्यश्रद्धावानस्य कर्मकृत्यप्रयोजनम् ॥ इति ।

वेदज्ञः वेदजन्यानुष्ठेयार्थज्ञानवान् । इदं च उत्तमधर्माभिप्रा-

यकम् । तदुक्तं

व्यासेन,

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते । इति ।

अत एवात्र फलं संपूर्णमिति शेष इति कल्पतरौ व्याख्या-
तम् । अध्यात्मावित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढमत्यय-
वान् । न्यायार्जितधनः । स्ववृत्त्याऽर्जितकर्मोपयुक्तधनः । इदं
च फलोत्कर्षार्थम्, अन्यवृत्त्यर्जितधनेनापि फलश्रवणात् ।
व्यापारोत्कर्षेणापि फलोत्कर्षमाह

आपस्मभ्यः,

प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु भागिनः ।
यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

विधिदृष्टं तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

फलं न किं चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥

विधिदृष्टं यथाविहितम् । अविधिना विध्यतिक्रमेण ।

मनुः,

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

प्रभुः समर्थः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च प्रोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ॥

स्वशास्त्राश्रयमुत्सृज्य परशास्त्राश्रयं तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मथा मोघं तत्तस्य यत्कृतम् ॥

यन्नाम्नात स्वशास्त्रायां पारस्व्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमप्यहोत्रादिकर्मवत् ॥

अक्रियापदवाच्या वक्ष्यमाणप्रकारेण त्रिविधा । अक्रिया
अकरणम् । परोक्ता स्वशाखोक्तप्रकारं त्यक्त्वाऽपरशाखोक्तप्र-
कारेणानुष्ठानम् । अयथाक्रिया विहितेतरप्रकारेणानुष्ठानम् ।
कर्तुमिच्छति करोति । दुर्मेधाः शास्त्रविरुद्धार्थज्ञानवान् । यत्स्व-
शाखायां नोक्तं परशाखायां चोक्तं सामान्यशास्त्रेण च प्राप्तं,
यथा छन्दोगानां याजुर्वेदिकमग्निहोत्रं, यच्च स्वशाखोक्तस्याका-
ङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतोऽविरोधि, यथा मनुनोक्तस्य

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

; अप्ठु मास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूरणं गृह्यान्तरादौ मन्त्राभिधानं, तद्ध-
र्मज्ञैः कर्त्तव्यमेवेति छन्दोगपरिशिष्टटीकायां नारायणः ।

शूलपाणिना तु श्राद्धविवेके अविरोधि चेति पठित्वा चका-
रादाकाङ्क्षितमिति व्याख्यातम् । एवंच स्वशाखायामनुक्तं परशा-
खोक्तं प्रधानं न ग्राह्यम् । अङ्गं तु स्वशाखायामनुक्तं परशाखाया-
मुक्तमविरोधि आकाङ्क्षितं च ग्राह्यमिति पर्यवसितोऽर्थः ।
शाखान्तराधिकरणन्यायेन प्रसक्तं सर्वोपसंहारमपवदति

गृह्यपरिशिष्टकारः,

बह्वर्षं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

यज्ञपार्श्वपरिशिष्टे कात्यायनः,

जनो वा ऽप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखास्थितो विधिः ।

तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारशाखिकम् ॥

परशाखोऽपि कर्त्तव्यः स्वशाखायां न नोदितः ।

सर्वशाखास्तु यत्कर्म एकं प्रत्यवाशिष्यते ।

यत् यतः प्रत्यवाशिष्यते प्रतीयते ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

मद्वत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात् कथंचन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदयथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नादृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

मधानस्याक्रियायां तु साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायां तु नादृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

मद्वत्तम् आरब्धम् । अन्यथा विपरीतम् । तच्च करणे सत्येव क्रमाद्यन्यत्वेन । यतो यस्मात् पदार्थादारभ्य तत्कर्म अन्यथा जाते तत एवारभ्य पुनर्यथोक्तप्रकारेण कुर्यादित्यर्थः । समाप्ते कर्मणि अन्यथाकरणज्ञाने सति यत्पदार्थान्यथाकरणं ज्ञातं, तमेव पदार्थं पुनः कुर्यात् न पुनस्तदुत्तरानपि पदार्थान् ।

एतदन्यथाकरणविषयम् । मधानस्येत्यादि त्वकरणविषयम् । मधानस्य कर्मणो यत्राकरणं भवति तत्साङ्गमेव पुनः कर्तव्यम् । तदङ्गस्याकरणे न साङ्गमधानादृत्तिर्नापि तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणं किं तु प्रायश्चित्तमेव कार्यमिति कल्पतरुः । कात्यायनपरिशिष्टटीकानारायणहेमाद्रिमभृतीनां सर्वेषामपि स्मार्त्तानां समतोऽयमर्थः ।

अयं त्वत्र विशेषः । पूर्ववचनद्वयं विशेषानुपादानादङ्गमधानोभयविषयकम् । तत्र प्रयोगमध्येऽन्यथाकरणज्ञाने सत्याद्यवचनात् व्यवस्था । समाप्ते सत्यन्यथाकरणज्ञाने द्वितीयवचनाद्यवस्था । विशेषानुपादानात्प्रयोगमध्ये समाप्तौ च अङ्गमधानयोरकरणज्ञाने तृतीयवचनाद्यवस्था । एवं चान्यथा कृतानामङ्गानां पुनरनुष्ठानमकृतानां तु तेषां नानुष्ठानमिति वचनात्सिद्धम् ।

अन्ये तु वैपम्यमेतदाकलय्य तृतीयश्लोके तदङ्गस्य तत्स-
मवायिनोऽङ्गस्य प्रधानावृत्तिं विना अनुपयोगिनोऽङ्गस्येत्यर्थः ।
यथा प्राङ्मुखत्ववद्धाशेखत्वादेः तथा तिष्ठद्धोमसूर्योपस्थानादौ
ऊर्ध्वस्थितत्वादेः तथा होमाचमनादौ वीक्षितत्वादेः होमादौ
सुवादिसंस्कारादेराचमने ब्राह्मतीर्थत्वादेरित्याहुः ।

समाप्ते इत्यादिश्लोकव्यवस्था तु कर्मणः सुकरत्वे अविलम्बे
च बोध्या । असुकरत्वे विलम्बे च प्रायश्चित्तमेव कार्यम् । प्राय-
श्चित्तं तु अनुपदेशे विष्णुस्मरणमेव । यथाऽऽह

योगियाज्ञवल्क्यः,

अज्ञानाद्यदि वा मोहात्मन्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादाति श्रुतिः ॥

अत्राध्वरपदं श्रौतस्मार्त्तकर्मपरम् । अस्मिन् श्लोके पिताम-
हस्मृतौ प्रमादात्कुर्वतां कर्मेति प्रथमचरणपाठः । प्रधानस्याकरणे
पुनस्तत्करणासामर्थ्ये तु तदनुकल्पादिकं विहितकर्माकरणनि-
मित्तकं वा प्रायश्चित्तं कार्यमिति ।

एवमेकस्मिन्कर्मणि प्रवृत्ते कर्मान्तरं न प्रवर्त्तयेत् ।

नैकस्मिन् कर्मणि तत्ते कर्मान्यत्तायते यतः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । अत्र वचने नैरन्तर्यप्रागु-
भावयोर्विधितात्पर्यविषययोरपचारात्पूर्वकर्मणो वैगुण्यप्रसङ्गो
मूलम् । नैरन्तर्यं च यथाविहितं पौर्वापर्यम् । प्रागुभावो, नामा-
विलम्बः । अत्र पूर्वस्यैव कर्मणो वैगुण्यं न त्तरस्य । तस्य
नैरन्तर्याधलोपात् । अन्यथा एतद्वचनस्याहृष्टार्थतापत्तेः ।

अत एव प्रारब्धदर्शपूर्णमासादेः पक्षादिममाप्यत्वेऽपि
अन्तरा क्रियमाणं नित्यं काम्यं वा न दोषमावहति । एवं प्रार-
ब्धलक्षादिजपहोमादौ जपहोमादिनिवृत्तिकाले कर्मान्तरमविरु-

द्धम् । तथा प्रतायमानेऽप्युपवासे चरुपाकादौ वा जपादिकम-
दुष्टम् । एवं हविराद्यपचारे हविरन्तराद्युपादानं यावत्क्रियते
तावत्कालसमाप्त्यं कर्मन्तरमविरुद्धमित्यादि । तेषु नैरन्तर्यामिन-
पायात् । यत्र तु प्रतायमाने कर्मणि निश्चं नैमित्तिकं वा कर्मा-
न्तरमेतत्कर्मममाप्त्युत्तरानवस्थायि मुख्यकालकमापतति तत्र
नैरन्तर्यादिकं बाधित्वाऽपि मध्ये तत्कर्म कर्त्तव्यमेव । नैरन्तर्यादेः
कर्मधर्मत्वेन तदपेक्षया कर्मलोपानौचित्यात् । यथा सांतपनीये-
ष्टेर्द्वात्सायंकालव्यापित्वे मध्ये सायंहोमः क्रियते एवेति पञ्चमः
स्थितम् । प्रारब्धश्रौतकर्मक्रमापेक्षया स्मार्त्तस्यापि कर्मणो
बलवत्त्वम् । श्रुतिस्मृतिरूपप्रमाणद्वयविचारे स्मृतेर्दुर्बलत्वेऽपि
कर्मधर्मापेक्षया कर्मणो बलवत्त्वेन स्मृतिप्रमेयस्यापि कर्मणो बल-
वत्त्वादिति स्थितं * शिष्टाकोषे ।

एवं यथाविधि साङ्गप्रधानं कार्यं न न्यूनं नाधिकमिति
शास्त्रव्यवस्थितिः । यतो न्यूनत्वे कर्महानिः । आधिक्ये कर्मध-
र्माणां प्राशुभावैरन्तर्यसख्यापरिमाणादीनां हानिः । एवंच
यद्यपि तेषु कर्तव्येषु कुत्र चित्कृताकृतत्वसंदेहः सति करणे
आधिक्यसंदेहः अकरणे च न्यूनत्वसंदेहः तथाऽपि न्यूनत्वे कर्म-
हानिराधिक्ये कर्मधर्महानिरिति कर्मधर्महानिं सोढ्वा कुर्वन्त्येव
शिष्टा इति ।

हारीतः,

अङ्गुष्ठस्योत्तरतो रेखा ब्राह्मं तीर्थं कनिष्ठिकायाः पश्चा-
त्प्राजापत्यमग्रेऽङ्गुलीनां देवमङ्गुष्ठमदेशिन्योरन्तरा पित्र्यं, मध्य-
आग्नेयम् ।

मध्ये करमध्ये ।

वसिष्ठः,

अङ्गुलिकनिष्ठिकामूले दैवं तीर्थम् अङ्गुल्यग्रे ऋषीणाम्
अङ्गुल्यग्रेषु मानुषं पाणिमध्यआग्नेयम् ।

शङ्खः,

कायं कनीनिकामूले तीर्थमुक्तं द्विजस्य तु ।

अङ्गुष्ठमूले च तथा प्राजापत्यं प्रकीर्तितम् ॥

कायं, को ब्रह्मा साऽस्य देवतेत्यर्थे कस्येदित्यण् इत्वं च ।

ततश्च वृद्धिरायादेशश्च ।

योगियाशबल्क्यः,

अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं स्यादैवं त्वङ्गुलिमूर्द्धनि ।

प्राजापत्यं तु मूले स्यान्मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् ॥

अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पिश्वं प्रकीर्तितम् ।

मूले कनिष्ठिकामूले । मध्ये पाणिमध्ये ।

ब्रह्मपुराणे,

हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थम् ।

षौधायनः, अङ्गुलिमूलं दैवमङ्गुल्यग्रमार्पम् ।

पाशबल्क्यः,

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्राजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमतः ॥

शङ्खलिखितौ,

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्र्यायां रेखायां ब्राह्मं तीर्थं, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पिश्वं, कनिष्ठिकातलयोरन्तरं प्राजापत्यम्, पूर्वेणाङ्गुलिपर्वाणि दैवम् ।

एवंच कनीनिकामूलस्य तीर्थस्य प्राजापत्यकायदैवसंज्ञाः, आग्नेयसौम्यब्राह्मतीर्थसंज्ञा हस्तमध्यस्य, अङ्गुल्यग्रस्य दैवमानु-

पार्षतीर्थसंज्ञाः, अङ्गुष्ठमूलस्य प्राजापसब्राह्मतीर्थसंज्ञे, तदुत्तररेखाया ब्रह्मतीर्थसंज्ञा, तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्य पितृतीर्थसंज्ञेत्युक्तं भवति ।

मनुः,

ब्राह्मेण विमस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशकाभ्या वा न पिश्वेण कदाचन ॥

त्रैदशकं दैवम् । त्रिदशशब्दाद्देवतार्थेऽणि कृते स्वार्थिकः क इति मेधातिथिः ।

हारीतः,

उपस्पर्शनं ब्राह्मेण, आवपनहोमतर्पणानि प्राजापसेन कुर्यात् । मार्जनाचनबालिकर्मभोजनानि दैवेन । पिश्वर्थान् पिश्वेण, प्रतिग्रहमाग्नेयेन प्रतिगृह्णीयात् ।

भविष्यपुराणे,

कमण्डलुपस्पर्शनं दधिस्पर्शनमेव च ।

सोमतीर्थेन राजेन्द्र सदा कुर्याद्विचक्षणः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापसेन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्राजापतेः ॥

ब्रह्मपुराणे,

मूलरेखामुखाङ्गुष्ठमणिवन्धेषु मध्यगम् ।

प्राजापस महातीर्थं विमस्तेनाचमेत्सदा ॥

धनायुर्दाररेखास्तु सोमतीर्थं तु मध्यगम् ।

लाजादिहवनं तेन कर्त्तव्यं वपनं तथा ॥

वपनं व्रीक्षादिनिर्वापः ।

छागलेयः,

हस्तमध्ये ब्रह्मतीर्थे दक्षिणाग्रहणे च तत् ।

ॐकार इत्यनुष्टौ

आपस्तम्बः,

यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः प्रणयेत्याद्यनुज्ञानवचनानि ।

तथा लोकेषु भूतिकर्मसु चैतदादीन्येव वाक्यानि स्युः, यथा

पुण्याहं स्वास्तिमृद्धिमिति । भूतिकर्मसु पाणिग्रहणादिषु ।

एतदादीनि प्रणवादीनि । वाक्यानि पुण्याहं भवन्तो भ्रुवन्तु

एवमादीनि । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टमिति यथेसादौ ।

महाभारते,

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

तथा,

त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मरम्भेषु सर्वशः ।

तिस्रः सार्द्धास्तु कर्तव्या मात्रास्तत्त्वार्यचिन्तकैः ॥

देवताध्यानकाले तु प्लुतं कुर्यान्न संशयः ।

तैलधारावदच्छिन्न दीर्घघण्टानिनादवत् ॥

यमः,

पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

एतदेव निरोद्धारं श्रूयात् सत्रियवैश्ययोः ॥

देवे यज्ञादिकर्मणि ।

विष्णुधर्मोत्सरे

मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।

स्वाहाऽवसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥

मनुः,

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतिपजतिक्रियाः ।

अक्षरं त्वक्षरश्रेष्ठं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥

अक्षरश्रेष्ठं ब्रह्ममणवः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमिसादौ प्रयुज्यते ।

तेन संपरिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि ॥

सर्वमन्त्राधियज्ञेन ओंकारेण न संशयः ।

यन्मयूनमतिरिक्तं च यच्छिद्रं यच्च यज्ञियम् ॥

यदि मेध्यमशुद्धं च यातयामं च यद्भवेत् ।

तत्तदोंकारयुक्तेन मन्त्रेणाविकलं भवेत् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

यदोंकारमकृत्वा किञ्चिदारभ्यते तद्विभीभवति तद्वज्रभ-
याद्वीत ओंकारं पूर्वमारभेत् ।

व्यासः,

ओंकारः स्वर्गद्वारं तस्मात्सर्वेष्वेव कर्मस्वादौ प्रयुज्यते ।

यत्रानेकमन्त्रसाध्यका होमादिव्यक्तिस्तत्र द्वितीयादिमन्त्रा-
दिषु मणवो नास्ति । यत्र तु मध्ये आचमनादिना व्यवधानं तत्र
द्वितीयादिव्यक्तिषु मणवमुच्चारयेत् । तथाच

छन्दोगपरिशिष्टे,

नोक्तुर्यादोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्र चित् ।

अन्येषां विप्रकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥

विप्रकृष्टानामिति पञ्चम्यर्थे पठ्यते । आचमनादिकालेन विप्र-
कृष्टेभ्यो मन्त्रेभ्योऽन्येषां मन्त्राणाम् आदिषु पृथक् मणवोच्चारणं
न कार्यम् । अनेकमन्त्रसाध्यो होमश्चात्र सूक्तादिमाध्य एक एव

बोध्यः । एवंच अनेकमन्त्रके एकमन्त्रके वा अनेकहोमे प्रति-
होमं प्रणवः कार्यो व्यक्तिभेदात् । अत्र होमपदं क्रियामात्रो-
पलक्षणं, तेन पुरुषसूक्तादिनाऽभिषेकादिषु आदावेव प्रणवः
कार्यः । यत्र च एकस्यैव मन्त्रस्य पादादिभेदेन क्रियाभेदस्तत्र
प्रणवभेदः ।

श्रुतिः,

उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ना उच्चैर्निगदे-
नेति । अत्र ऋग्वेदेन सामवेदेन वा विहिते कर्मणि मन्त्रा उच्चैः
कार्याः । यजुर्वेदेन विहिते उपांशु । परप्रसायनार्थास्तु मन्त्रा
निगदाः । ते सर्वत्रैवोच्चैः । स्मार्त्ते तु कर्मणि ऋग्वेदादिविहित-
त्वानिर्णयान्न तन्नियमः । एवंच यत्र मन्त्रे उच्चैस्त्वादिविशेषवि-
धिर्नास्ति तत्र वाचिकोपांशुमानसभेदात् त्रिष्वैव मन्त्रः प्रयुज्यते ।

१ स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः ।

इति कूर्मपुराणवाक्यात् । जपस्तु परश्रवणयोग्यो निषिद्ध
इति वक्ष्यते ।

विष्णुः,

१ स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

पवित्राणां मन्त्राणाम् । पावमान्यादीनां मन्त्रः पवित्रम्
इत्युच्यते इति निरुक्तकारवचनात् । तत्र

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत देवं पित्र्यमथापिवा ।

इति मार्कण्डेयपुराणवचनाच्छिरःस्नानमेव मुख्यः कल्पः ।

तदमामर्घ्यं तु

अशिरस्मर्त्तं भवेत्स्नानं स्नानाशक्ती तु कर्मिणाम् ।

इति जावालवचनात्,

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्तिव्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादयः सप्त एकश्छान्ति सूरयः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्चाशिरस्कस्नानादयोऽनुकल्पाः ।

प्रातःस्नानेनापिच सर्वकर्माधिकारः ।

॥ सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ।

इति दक्षवचनात् । आदिपदेन सर्ववैदिककर्मणामसंकोचेन ग्रहणम् ।

अथ तदहःकृतेषु तदहःकृतस्नानस्यैवाधिकारसंपादकत्वम् । अहस्त्वं च

उदयादोदयं भानोर्भौमसावनवासराः ।

इति सूर्यसिद्धान्तवाक्यात्सूर्योदयानन्तरकालस्यैवेति कथं सूर्योदयात् पूर्वं क्रियमाणस्य प्रातःस्नानस्य तदहःक्रियमाण-क्रियाऽङ्गत्वमिति चेत् न ।

दिवसस्याधभागे तु कृत्स्नं तस्योपदिश्यते ।

इत्युपक्रम्य

उपःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

इत्यादिना दक्षवचनेन उपःकालमारभ्यैव तदहःकृताभिधानेन उपःकालस्यापि तदहरन्तःपातित्वात् । स्पष्टं चेदं कालमाधवीयधृतग्रहवैवर्त्तवाक्ये । यथा

त्रियामां रजनीं प्राहुस्तच्छाऽऽद्यन्तचतुष्टयम् ।

नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥

नाडीनामाद्यन्तचतुष्टयं सञ्केतन्वयः । मध्याह्नस्नानस्यापिच तदुत्तरकृतेऽधिकारसंपादकत्वमाह्निकप्रकाशे वक्ष्यते ।

८२ श्रीरामित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥

वसिष्ठः,

जपहोमोपचारेषु घौतवस्त्रधरो भवेत् ।
अलंकृतः शुचिर्मौनी आदादौ विजितेन्द्रियः ॥

बौधायनः,

कापायवासाः कुरुते जपहोममतिग्रहान् ।
न तदेवगमं भवति हन्यकव्येष्वथो हविः ॥

कापायवासाः वृषकायादिरक्तवासाः ।

आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपं होमं मतिग्रहम् ।
सर्वं तद्राक्षसं विद्यात् बहिर्जानुं च यत्कृतम् ॥
बहिर्जानुं जानुभ्यां बहिः करौ कृत्वेत्यर्थः । अत्र विशेषमाह
वसिष्ठः,

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,

परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा शाम्बरी भवेत् ।
अस्यै कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया मयन्नतः ॥

बहिः बहिर्निर्गता । कक्षा पञ्चादञ्चलम् । कक्षा परिधान-
ग्रन्थिः, सा च परिधानवस्त्रादुपरिवेष्टनादिना बहिः न कार्येति के-
चिद् । कक्षा वस्त्रोभयमान्त इत्यन्ये ।

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम् ।

यभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः ॥ शुचिः स्मृतः ॥

इति शिष्टपरिष्ठीतवाक्यान्तु त्रितयमपि कक्षापदवाच्यमिति

प्रतीयते । अत्र धर्म्यं कर्मणीत्युपादानादन्यत्र यथारुचीसवग-
म्यते । तथाच

श्लोकगौतमः,

स्नाने दाने जपे होमे देवे पित्र्ये च कर्मणि ।

अग्नीयात्रासुरीं कक्षां शेषकाले यथारुचि ॥

विष्णुपुराणे,

होमे चैवार्चनाद्यास्तु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत द्विजवाचनके जपे ॥

द्विजवाचनके पुण्याहादिवाचने ।

सव्यादंसात्परिभ्रष्टकटिदेशपृताम्बरः ।

एकवस्त्रं तु तं विद्यादैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

अत्राम्बरपदमुत्तरीयपरम् । तथाच सव्यादंसात्परिभ्रष्ट-
कटिदेशपृतं चाम्बरं यस्येत्यर्थः ।

शाट्यायनः,

दानमध्ययनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

मौढपादो न कुर्वति स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादस्तु जानुनोर्बाध्य जङ्घयोः ।

कृतावसविकी यस्तु मौढपादः स उच्यते ॥

आसन पीठादि । अत्रारूढपदस्वरसादाचाराच्च सपूर्णपा-
दतलभागस्यैवासनसम्बन्धो निषिद्धो न तु पादपार्श्वदिभाग-
स्येति वदन्ति । यत्र संध्योपासनादौ आसनोपवेशनं विहितं
तत्रासनमङ्गम्, आचमनादौ च निषिद्धम्, इतरकर्मस्वाविरूढम् ।
आचारादार्द्रासनादौ न निविशन्ति । असमवे तत्र श्रीकारं
लिखित्वोपविशन्ति केचित् । जानुनोर्जङ्घयोर्बा, आरूढपाद

इत्यनुपज्यते । कृतावसक्थिको वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घा-
घन्धः । अत्र तुशब्दद्वयवाशब्दायशब्दैर्भेदः प्रतीयते । अत्र चाने-
कोद्वाहो दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च संकीर्णाभूता इतिबोधाय-
नस्वरसात्तथाविधे आरूढपादोऽपि कुर्यादिति वदन्ति ।

मार्कण्डेयपुराणे,

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकक्रमः ।

अग्नेर्विहरणं चैव क्रत्वभावश्च लक्ष्यते ॥

सूर्योदयं विनेति सूर्योदयशब्देनात्र उपःकालो लक्ष्यते ।
अग्निर्विहरणादेः सूर्योदयात्प्रागेव विधानात् । तं विना रात्रौ न
कार्यं ज्ञानादीति तात्पर्यार्थः ।

दक्षः,

देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां तु मध्यमे ।

पितॄणामपराह्णे च कार्याणीति विनिश्चयः ॥

श्रुतिश्च,

पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न दृश्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः कुरः ।

यत्र स्मृत्यादौ हस्तसाध्यं कर्मोपदिश्यते कर्तुरङ्गं च विशिष्य
नोच्यते तत्रेत्यर्थः । कर्मणां पारग इति स्मृतिमात्रम् । यत्र चाक्र-
मणादौ पादादिकं विशिष्य नोच्यते तत्रापि दक्षिणमेव पादा-
दिकं ग्राह्यम् । यथाह

आश्वलायनः,

एकाङ्गवचने दक्षिणं प्रतीयादनादेशे ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यत्र दिङ्मिथो नास्ति जपयज्ञादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥

आसीन ऊर्ध्वः ग्रहो वा नियमो यत्र नेदशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न ग्रहेण न तिष्ठता ॥

नास्ति नोक्तः । ऐन्द्री पूर्वा । सौम्या उत्तरा । देवानामप-
राजयहेतुत्वादपराजिता ऐशानी । तथाच

श्रुतिः,

तददीच्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त ते ततो न पराजयन्त सैषा
दिगपराजितेति ।

ते देवाः । उदीच्यां प्राच्यां तदुभयसम्बन्धिन्यामीशान्या-
मित्यर्थः । ग्रहो नम्रः । न ग्रहेण न तिष्ठतेति, आपद्यपि न
ग्रहेण न तिष्ठता कर्त्तव्यमित्येवंपरमिति नारायणः ।

बौधायनः,

तिष्ठन्नासीनः ग्रहो वा यथान्यायम् ।

न्यायः सामर्थ्यम् । यत्कर्म ऊर्ध्वत्वादिव्यतिरेकेण कर्त्तुं न
शक्यते तत्रानुक्तमपि ऊर्ध्वत्वादिकं ग्राह्यमित्यर्थः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

आर्षं छन्दश्च दैवतं विनियोगस्तथैवच ।

वेदितव्यं श्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनादिकम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

अन्तर्जलादीनि जलमध्ये क्रियमाणान्यधर्मणादीनि ।

तथा,

यश्च जानाति तत्त्वेन आर्पे छन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च ॥

ज्ञानकर्म ज्ञानार्था क्रिया । अनुष्ठेयार्थस्मारकत्वमिति
पावत् ।

एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् ।

देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥

एकैकस्य ऋषेरेकैकस्य मन्त्रस्य आपादिकं यस्तत्त्वेन जाना-
तीति पूर्वेणान्वय इति मदनरत्नप्रदीपव्याख्या ।

अत्र सामब्राह्मणम्,

ऋषिदैवतच्छन्दोब्राह्मणान्युपक्रम्य अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद
सर्वमायुरेति श्रेयान् भवत्ययातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति
तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादृषीर्णां सस्यानो भवति ब्रह्मणः
स्वर्गे लोके महीयते । सस्यानः समानस्थानः । सायुज्यं
सहयोगित्वम् ।

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन्वेत्ति यो द्विजः ।

अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥

रहस्यादिषु रहस्यजपादिषु ।

तथा,

येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भाविस्तदार्पकम् ॥

यत् 'मन्त्रस्वरूपम् । तस्य ऋषेः । तत् मन्त्रस्वरूपम् । त मन्त्र-
स्तस्य ऋषेर्भवतीत्यर्थः । भावः संबन्धः । तदार्पकम्, तस्मिन्मन्त्रे
तस्य ऋषेः पूर्वोक्तः संबन्ध एवार्पमित्यर्थः ।

तथा,

छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृतेः ।

आत्मा संछादितो देवैर्मृत्योर्भोतैस्तु वै पुरा ॥

आदितैर्वसुभी रुद्रेस्तेन छन्दांसि तानि वै ।

आकृतेः शरीरसंस्थानस्य ।

यस्ययस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ।

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ॥

यस्ययस्य मन्त्रस्य या येनयेनेन्द्रमहेन्द्राद्याकारेण विशिष्टा देवता उद्दिष्टा माधान्येन प्रतिपादिता तदाकारमुद्दिष्टाकारमे-
ष तस्य मन्त्रस्य देवत्वम् । तस्येत्यनेन व्यवहितस्यापि मन्त्रस्य परामर्शः । तेन तस्य तस्य मन्त्रस्य सा सा देवता भवतीत्यर्थः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ।

अनेनेदं तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

कर्मन्तरविनियोगस्मरणविधायकाभावे प्रकृतकर्मविनियोग एव स्मर्त्तव्यः ।

निरुक्तं यत्र मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् ।

प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ग्राहणं तद्विहोच्यते ॥

निरुक्तं निर्वचनम् । यत्र वेदभागे । विनियोगः विनियोग-
विधिः । प्रयोजनम् अधिकारविधिः । प्रतिष्ठानम् आश्रयः । यथा
तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते,

अग्नीषोमप्रणयिनीनामृचामसावादित्य एकविंश उच्यते
प्रतिष्ठेति,

के चिद् । प्रतिष्ठानं विनियोग इति कल्पवृक्षः । तन्मते

विनियोग इत्यत्र समुत्पत्तिरिति पाठः । समुत्पत्तिः उत्पत्तिविधिः ।
स्तुतिः अर्थवादः ।

एवं पञ्चविधं योगं जप्यकाले ह्यनुस्मरेत् ।

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥

योगम् ऋष्यादिसम्बन्धम् । अन्तर्जले अन्तर्जलकार्ये
स्नानादौ । योगे योगाङ्गप्रणवजपादौ ।

सामब्राह्मणं च,

यो ह वा अविदितार्पच्छन्दोदैवतग्राहणेन मन्त्रेण याजयति
वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्चे वा पद्यति प्रमीयते
पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति ।

स्थाणुं स्थाणुत्वम् । ऋच्छति प्राप्नोति ।

ऋग्वेदानुक्रमणीये,

अथ ऋग्वेदान्नाये शाकले सूक्तप्रतीकऋक्सङ्ख्यऋषिदैवत-
च्छन्दांसि अनुक्रमिष्यामो यथोपदेशं, न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौत-
स्मार्त्तकर्मप्रसिद्धिर्मन्त्राणां ग्राहणार्पणच्छन्दोदैवतविद् याजना-
ध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छत्यनेवविदो यातयामानि छन्दांसि
भवन्ति स्थाणुं वर्च्छति गर्चे वा पात्यते प्रमीयते पापीयान्
भवतीति विज्ञायते ।

यजुर्वेदानुक्रमणीयेऽपि,

ऋषिदैवतच्छन्दांस्यनुक्रमिष्याम इति प्रतिज्ञाय तानि
लक्षयित्वा उक्तम् । एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति
यजते याजयति वा तस्य ब्रह्म निर्वायं यातयामं भवति । तथा-
ऽन्तरा श्वगर्चे वा पद्यते । स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते पापीयान् भव-
ति । अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थवित्तस्य

वीर्यवत्तर भवति जपित्वा ह्रस्वेष्टा तत्फलेन युज्यते । शिष्यम्
तु लक्षोक्त्य द्यूते अध्यापयनीत्यर्थः । ब्रह्म वेदः । निर्वीर्यं स्वका-
र्यसाधने शक्तिरहितम् । यातयाम् जार्णम् । सखेतेषां ज्ञानेऽध्य-
यने फलमप्याह । अथेत्यादिना । अधीते इति अध्ययन पाठमात्र
न त्वर्थज्ञानमपि । अर्थज्ञाने वीर्यवत्तरत्वस्यानुपद वक्ष्यमाणत्वात् ।
सखेवमध्ययने जपादिषु सपूर्णफलावाप्तिर्भवतीत्याह । जपित्वे-
त्यादिना ।

अत्र अविदित्वेति स्वरसादेतेषां तत्तत्प्रयोगात्पूर्वं ज्ञानमात्र
शास्त्रार्थः न तु तत्प्रतिपादकशब्दोच्चारणं मानाभावात् । प्रत्युत
तत्पाठ न्यायभाषानन्तर्यवाधात्कर्मवैगुण्यम् । अत्र सामब्राह्मणे
योगियाहवत्स्वयवाक्ये च दैवतमन्त्रे उक्तम् । ऋग्वेदानुक्रमणीये
तु ऋषिदैवतच्छन्दास्यनुक्रमिष्याम इत्यत्र दैवत मध्ये उक्त्वा
तदनुच मन्त्राणां ब्राह्मणार्पणच्छन्दोदैवतविदिसत्र दैवतमन्त्रे-
उक्तम् । एव यजुर्वेदानुक्रमणिकाया छन्दः अन्त उक्तम् ।
तस्मादत्र क्रमो न विवक्षितः । न वा समूहालम्बनेऽपि ज्ञाने
संभवति क्रमोऽपेक्षितः । यत्र हि क्रमोऽपेक्षितस्तत्रैव पाठादि-
क्रमस्तन्नियामक इति । ऋषिदैवतच्छन्दसा प्रयाणा ज्ञान श्रौत-
स्मार्त्तकर्ममात्राङ्गम् । न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्त्तकर्मप्रसिद्धिरिति
ऋग्वेदानुक्रमणीयवाक्यात् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

सदोपवीतिना भाव्य सदा रद्धशिखेन च ।
विशिखा व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

आपस्तम्बः,

उपासने गुरुणा वृद्धानामतिथीना होमे जप्यकर्मणि भोजने
आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् ।

निगमपरिशिष्टे,

वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं दैवे, प्राचीनावीतमितरथा पितृयज्ञे,
नाभ्यां द्विकण्ठावसक्तमभिचारे, निवीतम् आपृष्टदेशावलम्बि
ग्राम्यधर्मेषु ।

दैवे पितृमनुष्याद्यतिरिक्ते कर्मणि । इतरथा वामेतरस्कन्धे ।
नाभ्याम्, अवसक्तमिति शेषः । द्विकण्ठावसक्तं कण्ठपार्श्वद्वया-
वलम्बितम् ।

गोभिलः,

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति ।
दक्षिणं कक्षमन्ववलम्ब्य भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं
बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्ष-
मन्ववलम्ब्य भवत्येवं प्राचीनावीती भवति ।

धौधायनः,

यज्ञोपवीतमानाभेर्दक्षिणं बाहुमवधाय शिरोऽवध्यात् ।
विपरीतं पितृभ्यः । कण्ठावसक्तं निवीतमधोऽवसक्तमधोवीतम् ।

मनुर्बाधायनपैठीनसयः,

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।

स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥

गवां गोष्ठे गोविशिष्टे गोष्ठे । दक्षिणमिति । सव्येऽसे वस्त्रं
निधाय दक्षिणमुत्तरीयाद्वहिः कुर्यादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,

देवागारे तथा श्राद्धे गवां गोष्ठे तथाऽध्वरे ।

सन्निधौ ब्राह्मणानां च संध्ययोः साधुसंगमे ॥

अग्न्यगारे विवाहे च स्वाध्याये भोजने तथा ।

उद्धरेद्दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानां यथायथम् ॥

गृह्यासंग्रहे,

यज्ञोपवीतमुपक्रम्य,

ग्रहचारिण एकं स्यात् स्नातकस्य द्वे बहूनि वा ।

तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

द्यौधायनः,

कर्मपुक्तो नाभेरथः स्पर्शं वर्जयेत् ।

योगियाज्ञयल्क्यः,

रौद्रपिड्यासुरान्मन्त्रांस्तथाचैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्याऽऽलभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वाऽन्यदाचरेत् ।

रौद्रपिड्यासुरान् रुद्रपित्रसुरदेवताकान् । अभिचारिकान्

अभिचारसंवन्धिनः । आलभ्य स्पृष्ट्वा । आत्मानम् आत्माधिष्ठानं

हृदयम् । अन्यत् जलस्पर्शनिमित्तजातीयादन्यत् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

पिड्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मात्मन्ने अवेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे महासेऽनृतभापणे ॥

मार्जारमूपिकास्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसंभवे ।

निमित्तेष्वेष्टु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥

पिड्यमन्त्रानुद्रवणे पिड्यमन्त्रोच्चारणे । आत्मात्मन्ने हृदय-

स्पर्शे । अवेक्षणे हृदयस्यैव । एतदुभयमपि यज्ञादौ निहितमेव

निमित्तमिति कल्पतरुप्रभृतयः । महामे महति हास्ये । आक्रुष्टे

परुषभापणे । भावे क्तः । क्रोधसंभवे क्रोधोत्पत्तौ ।

कात्यायनः,

रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचारिकं मन्त्रमुक्त्वा पिड्यमात्मानं

चालभ्य अप उपस्पृशेत् । पिड्यमित्यस्यापि उक्तेत्यनेनान्वयः ।

चकारात् रौद्रादिकर्म कृत्वाऽपि ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

यदि वाग्यमलोपः स्यात् जपादिषु कथंचन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं जपेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

तथा,

अज्ञानाद्यदिवा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

अध्वरोऽपि विहितकर्ममात्रोपलक्षणम् ।

ज्ञातपथश्रुतिः,

अथ यद्वाचं यमो व्याहरति तस्मादुहैष विसृष्टो यज्ञः परा-
कावर्त्तते ततो वैष्णवीमृचं यजुर्वा जपेदित्यादि । उ इति पद-
च्छेदः ।

योगियाज्ञवल्क्यः,

न कुर्यात्कस्य चित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिपेकं तु कर्माण्यन्यानि चाचरन् ॥

स्कन्दपुराणे,

पाखण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका जनाः ।

पुण्यकर्मणि तेषां तु सन्निधिर्नेष्यते क चित् ॥

पाखण्ड्यादिकमधिकृत्य

विष्णुपुराणे,

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत् मतिमान्नरः ।

संस्पर्शं तु बुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ॥

संभाष्य ताञ्छुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।

यमः,

मानसे नियमे क्लृप्ते स्मरेद्विष्णुमनामयम् ।

अङ्गिराः,

संध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

गुरुणां सन्निधौ दाने योगे चैव विशेषतः ।

एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ॥

संध्ययोरुभयोरिति संध्याकाले निमित्ते मौनं विधीयते ।

मूत्रपुरीषयोरित्यत्र साहित्यमविवक्षितम् । उद्देश्यगतत्वात् ।

वायुपुराणे,

दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं वलिरेवच ।

साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥

साङ्गुष्ठेन अङ्गुलीसहिताङ्गुष्ठेन ।

एतान्येव तु कर्माणि दानादीनि विशेषतः ।

अन्तर्जानु विशेषेण तद्वदाचमनं नृप ॥

अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये यथा बाहू भवतस्तथा कार्याणी-

स्यर्थः ।

पौधायनः,

भोजनं हवन दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।

षड्विंशति न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥

उपहारः देवतार्थमन्नाद्युपदौकनम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥

सन्ध्योपासनप्रकरणे

स एव,

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनाक्रियाम् ।

ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिपः ॥

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ।

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

यज्ञियाः दर्शादियज्ञार्थाः हरिताः । पीतकाः पीतवर्णाः ।

पञ्चयज्ञियाः पञ्चयज्ञार्थाः । पञ्चयज्ञिया इत्यत्र पाकयज्ञिया इति
क चित्पाठः । तत्र पाकयज्ञा हुतादयो वक्ष्यमाणाः । कल्माषाः
चित्राः

चित्रं किर्मोरकल्माषशबलैराश्व कर्बुरे ।

इति कोपात् । ह्रस्वाः पिण्डस्तरणार्थोत्तरत्रिममाणन्यूनाः
गोकर्णादिप्रमाणाः । प्रचरणीयाः प्रचरणमनुष्ठानं तदर्हाः । दीर्घाः
रन्नितो दीर्घाः । यज्ञादौ स्तरणार्था बर्हिपः । दर्भाः पवित्रमि-
त्यादि । यतो यज्ञादावेव हरितादिवर्णविशेषविधिरतो यज्ञाद्यति-
रिक्ते वर्णविशेषविध्यभावादनुष्ठानमात्रविहितं ह्रस्वदर्भमात्रं पवित्रं
शुचीत्युक्तं मुनिभिरित्यर्थः । न तु पवित्रलक्षणमेतत् । वक्ष्यमाणप-
वित्रलक्षणविरोधात्, अत इत्यनन्वयाच्चेति कल्पतरुपारिजाताद्य-
नुसारिणी व्याख्या ।

छन्दोगपरिशिष्टटीकायां तु यतो ह्रस्वाः कुशाः पार्वणप-
ञ्चमहायज्ञादिकर्मानुष्ठानार्हाः, दीर्घाः स्तरणार्थं बर्हिपो भवन्ति
दर्भा एव, अनन्तर्गाभणमिसादिलक्षणं पवित्रमित्युक्तम्, अत-
स्तत्तदयस्यापन्नानां तत्तत्कर्मसूपयोगेन सर्वकर्मसूपयोगात्
सन्ध्यादिकर्मसु वामः करो बहुतरकुशसहितः, दक्षिणश्च कुश-
पत्रद्रूपात्मकपवित्रसहितः कार्य इति व्याख्यातम् ।

आचारादर्शे तु यतः प्रचरणादौ ह्रस्वादिविशेषविधिरतः
सन्ध्यादौ तादृशविशेषाभावादर्भमात्रमेवाङ्गमिति व्याख्यातम् ।
अत्र ह्रस्वाः प्रचरणीया इत्यस्य लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचर-

न्तीत्यादिप्रचरतिनोदनानोदितकर्मविशेषार्हा इत्यर्थोऽभिप्रेतः ।
 सव्यः सोपग्रह इति उपग्रहो बहवः कुशा इति कल्पतरुः । ते
 च सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वेति पूर्ववचनविहितकुशसमीपे धार्याः ।
 उप समीपे गृह्यते इति योगार्थबोधात् । पवित्रमाह

स एव,

अनन्तर्गोभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
 प्रादेशमात्र विज्ञेयं पवित्रं यन्नकुत्रचित् ॥
 एतदेव तु पिञ्जूल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।
 आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥
 एतत्प्रमाणामेवैके कौशमेवार्द्रमञ्जरीम् ।
 शुष्कां च शीर्णकुसुमां पिञ्जूर्लीं परिचक्षते ॥

अनन्तर्गोभिणमिति । अग्रान्तःशब्दगर्भशब्दयोः कर्मधारये
 तदुत्तरं मत्वर्थीयेन मत्वर्थे च सति निष्पन्नस्यान्तर्गोभिणशब्दस्य
 नञ्समासे सति सर्वान्तर्गोभिणगर्भवद्विधमित्यर्थः पर्यवस्यति ।
 विद्यमानत्वाद्यधिकार्थविवक्षायाम्

शुक्ले पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ।

इतिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयमत्वर्थो नानुपपन्नः । तेन
 गर्भिणोऽपि गर्भसागे ग्रहणं सिध्यति । अत्र गर्भवर्जनं कैमुति-
 कन्यायेन । यद्वा गर्भराच्यन्तःपदगोभिपदयोर्द्रष्टव्यमासे सति
 नञ्समासः । तथाच गर्भवर्जनं शब्दत एव ।

मैथिलास्तु अन्तर्गर्भो यस्य तत् अन्तर्गर्भं द्वितीयं दलं
 तद्विद्यते यस्य तदन्तर्गोभिणं तृतीयं तद्विन्नं चतुर्थादि इत्यर्थः
 इत्याहुः । कुशपत्रद्वयमन्तर्गर्भशून्यं साग्रं प्रादेशप्रमाणं सर्वत्र
 पवित्रं विज्ञेयम् इति परिशिष्टप्रकाशः । द्विदलमिति दलग्रहणा-

धावत्पर्यन्तदलव्यवहारस्तावदेव ग्राह्यम् । प्रादेशमात्रमिति ।
प्रादेशादिलक्षणमाह

कोपः,

प्रादेशतालगोकर्णाः तर्जन्यादियुते तते ।

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥

एतदेवेति । यत्र सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ पिञ्जुली वि-
हिता तस्या अपि इदमेव लक्षणमित्यर्थः । आज्यस्येति । यच्च
तत एव वार्द्धिपः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति सूत्रोक्तमाज्योत्पव-
नार्थं पवित्रं तदप्येतावत्संख्यमेव न तु द्विवचननिर्देशाद् द्विदलद्व-
यरूपम् । सूत्रे हि पवित्रपदं कुशपत्रपरं न तु पारिभाषिकपवि-
त्रपरम् । तेन न द्विवचनानुपपत्तिः । एतत्प्रमाणमिति । प्रादे-
शप्रमाणमेव कुशमयीमार्द्रा मञ्जरीं शुष्कां वा भ्रष्टकुसुमां
पिञ्जुलीमेके मुख्या आचक्षते । पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनमिति
पूर्वमूनोक्तपवित्रलक्षणाकाङ्क्षायाम्

आश्वलायनगृह्यम्,

अमच्छिन्नाग्रावन्तर्गर्भा प्रादेशमानौ कुशौ । अत्र प्रशब्दः
सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनित्यस्येति नारायणवृत्तिः । धारणपवित्रे
विशेषमाह

स्मृतिः,

सन्ध्यापसव्यवलित ग्रन्थग्रन्थिसमन्वितम् ।

लङ्घयेत्पूर्वं चैकं तु द्विपर्वी नैव लङ्घयेत् ॥

पवित्रकरणे प्रकारान्तरमुक्तं हेमाद्रयादिधृतगरुडपुरा-
णादौ । तत्र

गरुडपुराणे,

सप्तभिर्धर्मपिञ्जुलैः कुर्याद्वाह्यं पवित्रकम् ।

पञ्चभिः सन्नियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः ॥
 द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितमान्तराणां तथैव च ।
 पिञ्जूलमुक्तरूपदर्भदलम् । आन्तराणां संकरजातानाम् ।
 मार्कण्डेयपुराणे तु,
 चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्ग्राहणस्य पवित्रकम् ।
 एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णैर्वर्णे यथाक्रमम् ॥
 सर्वेषां वा भवेद् द्वाभ्यां पवित्रं ग्रन्थितं नवा ।
 त्रिभिस्तु शान्तिके कार्यं पौष्टिकं पञ्चभिस्तथा ॥
 चतुर्भिश्चाभिचारारूपं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकम् ।
 ग्रन्थितं ग्रन्थियुक्तं, नवा तद्ग्रहितं वा । ग्रन्थिमकारौ
 गरुडपुराणे,
 अर्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखापाशं प्रवेशयेत् ।
 वैष्णवेनैव मार्गेण एतग्रन्थौ पवित्रके ॥
 वैष्णवो मार्गः पश्चाद्भागः,
 तथा,
 संसृज्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिःसृतम् ।
 सऋत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥
 तद् ब्रह्मग्रन्थिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवादिभिः ।
 पवित्रकर्त्तरिभिमुखः प्रदेशो ब्रह्ममार्ग इति हेमाद्रिः । दर्भा-
 दिलक्षणमाह
 कौशिकः,
 सप्तपत्राः शुभा दर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्रवाः ।
 ते प्रशस्ता द्विजातीनां दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
 भ्रमसूताः स्मृता दर्भाः पुण्ड्रिनास्तु कुशाः स्मृताः ।
 समूहाः कुत्पाः प्रोक्ताश्छिन्नाग्रास्तृणसंश्लिताः ॥

अप्रसूताः असंजातप्रसूताः अपुष्पिता इति यावत् ।

हारीतः,

अच्छिन्नाग्रान्सपत्राश्च समूलान् कोमलान् शुभान् ।

पितृदेवजपार्थे च समादधात्कुशान्द्विजः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

हरिता वै सपिञ्जलाः पुष्टाः स्निग्धाः समाहिताः ।

रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन सस्कृताः ॥

सपिञ्जलाः प्रादेशमात्रार्द्रशुष्कान्यतरशर्णिपुष्पमञ्जरीस-
हिताः । पुष्टाः स्थूलपत्राः । स्निग्धाः कोमलाः । समाहिताः
समन्तादविक्षिप्तपत्राः । रत्निमात्राः कृतमुष्टिहस्तप्रमाणाः ।

प्रकोष्ठो विस्तृतकरो हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ।

स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥

इति अमरकोपात् । पितृतीर्थेति । पितृतीर्थसयोगसंस्कृता
इत्यर्थः । पितृकर्मण्युपादेया इति शेषः । रत्निप्रमाणता च पिण्ड-
स्तरणार्थानामेव । आसनोत्सर्गाद्यर्थं तु गोकर्णप्रमाणता । तथाच

घाण्डपुराणम्,

रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन सस्कृताः ।

उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोचराः ॥

ब्रह्मपुराणे,

हरिताश्च सपिञ्जलाः स्निग्धाः पुष्टाः समाहिताः ।

गोकर्णदीर्घास्तु कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥

पितृतीर्थेन देयाः स्युर्द्वा श्यामाक एव च ।

काशाः कुशा बल्वजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥

मौञ्जं च शाद्वलं चैव पङ्क्त्याः परिकीर्त्तिताः ।

श्राद्धे वर्ज्याः प्रयत्नेन ह्यलपाश्च गवेधुकाः ॥

चलजस्तृणविशेषा मध्यदेशे बर्गई इति प्रसिद्धाः ।
तीक्ष्णरोमशा इति चलजविशेषणम् । तदन्यचलजानां विशेषो
वक्ष्यते । मौञ्जं शरपत्रम् । शाद्वलं हरितम् । इदं तु दुर्वादीनां
सर्वेषां विशेषणम् । नपुंसकमनपुंसकेनैकवचसास्यान्यतरस्याभि-
सनेनैकशेषो नपुंसकैकवचनत्वं च । अत्र दुर्वादिषु दर्भशब्दो
गौणस्तत्कार्यकारित्वज्ञापनार्थः । दर्भकार्यकारित्वादेव तद्दर्भमा-
सौ शाद्वलग्रहणं तत्समूलत्वादिधर्मानियमार्थमिति शूलपाणिः ॥
चलपस्तृणविशेषः । प्रतिनिधिन्यायप्राप्तस्य निषेधोऽयम् ।

विष्णुः,

कुशाभावे कुशस्थाने काशं दुर्वा वा दद्यात् ॥

मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टे,

दर्भास्तरणार्थे काशाः प्रतिनिधिः । तदभावे पर्ववतीभिः
काण्डवतीभिरोपधीभिः स्तरणार्थान् कुर्वन्तीति कटोशीरुत्पन्न-
चलजपलालोलपवर्जम् । कटाद्यस्तृणविशेषाः ।

यज्ञपार्श्वः,

कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः ।

काशाभावे ग्रहीतव्याः अन्ये दर्भा यथाक्रमम् ।

दर्भा, दर्भकार्यकराः ।

कुशाः काशा यवा दुर्वा उशीराश्च सकुन्दुराः ।

गोधूमा ग्रीहयो मुआ दश दर्भाः सचलजाः ॥

उशीरो वीरणमूलम् । वीरणस्य पत्रादेर्निषेधो वक्ष्यते ।

कुन्दुरो रक्तकन्द इति नाम्ना प्रसिद्धस्तृणविशेषः ।

स्तरणासनपिण्डेषु पद् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टैर्घृता ये च तेषां सागो विधीयते ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे तु ये घृताः ।

पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

चितौ श्मशाने । पिण्डार्थं स्तरणकुशानामग्रिमश्लोके निषे-
ध्यत्वादत्र स्तरणपदं तदतिरिक्तस्तरणपरम् । आसन यत्रोपवि-
श्यते । पिण्डेष्विषनेन पिण्डोपर्यास्तृतानां पिण्डोत्सर्गादिषु विनि-
युक्तानां च सागः । यैः कृतमिति । अत्र पितृपदं प्रमीतपर, यैः
कुशैः प्रमीततर्पणं कृतं तेषां तत्तर्पणप्रयोगातिरिक्ते कर्मणि
सागः । प्रयोगश्च यावत्तर्पणीयतर्पणमेकः । तृतीयार्धश्च करण-
त्वम् । तच्चासाधारणकारणत्वं, तेन हस्तादिघृतकुशानां न सागः ।
मूत्रोच्छिष्टैर्घृता ये चैसस्यापरादमाह नीवीमध्ये चेति ।

गृह्यपरिशिष्टे,

ये च पिण्डाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

अमेभ्याशुचिलिप्ता ये तेषां सागो विधीयते ॥

आपस्तम्बः,

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भा पितृतर्पणे ।

घृता मूत्रपुरीषे तु तेषां सागो विधीयते ॥

तथा,

अपूता गर्भिता दर्भा ये चाग्रे छिन्दिता नक्षैः ।

कथिताश्चाग्निदग्धाश्च कुशान् यज्ञेन वर्जयेत् ॥

फौशिकः,

सुखी देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः ॥

कुशग्रहणमन्त्रः,

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमोष्ठिनिसर्गज ।

मुद पापानि सर्वाणि कुश स्वास्तिकरो भव ॥

एत मन्त्र समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः ।

हुफट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्वा समुद्धरेत् ॥

लघुहारीतः,

आचम्य प्रयतो नित्य पवित्रेण द्विजोत्तमः ।

नोच्छिष्टस्तु भवेत्तत्र भुक्तशेष तु वर्जयेत् ॥

यत्पवित्रं धृत्वाऽऽचमनं कृतं ततोच्छिष्टाचमनोदकसमन्धे-
डपि तत्पवित्रमुच्छिष्टं न भवेतीत्यर्थः । भुक्तशेषं, यत्पवित्रं धृत्वा
भोजनं कृतं, तत् साज्यमित्यर्थः ।

तथा,

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

दर्भहीना तु या सध्या यच्च दानं विनोदकम् ।

असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥

हारीतः,

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

नाद्गुप्तादधिका कार्या समित् स्यूतया क्व चित् ।

न विमुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशाशाधिकाऽनृणा न तथा स्याद्विशाखिका ।

न सपर्णा न निर्व्वीर्या होमेषु च विजानता ॥

विशाखिका विविधशाखायुक्ता । सपर्णा सपर्णा । निर्व्वीर्या

अतिजीर्णा । सामेदिसनुवृत्तौ

गोभिलः,

वर्हिर्गुणमूललूनाः पितृभ्यस्तदभावे शूकतृणशरशीर्यबल्व-
जयुतवनलशुण्डवर्जं सर्वतृणानि । मूलसमीपे लूनाः कुशा वर्हिः-
संज्ञाः । ते च पितृभ्यः पितृकार्यार्हाः । छेदश्च मूलस्य नोर्ध्व-
देशे किं त्वयोभागे । यत्समूलं तत्पितृणाभिति श्रुतेः ।

समुलस्तु भवेदर्धः पितृणां श्राद्धकर्मणि ।

इत्यादिस्मृतेश्च । शूकतृण शूकयुक्तं तृणं धान्यादि । शरोऽथ
शाद्वलो विवक्षितः । शाद्वलस्य मौल्यस्य विधानात् । बल्वजश्च
शीरुणरोमशोऽथ विवक्षितः । शीरुणरोमशस्य बल्वजस्य विधानात् ।
शीर्ययुतवनलशुण्डास्तृणजातिविशेषाः तच्चदेशमोसद्धाः ।

यायुपुराणे,

गुन्द्राः श्राद्धे शीरकुशा बल्वजा गन्धकी तथा ।

वीरणाश्चोपलाश्चैव लम्बा वज्र्याश्च नित्यशः ॥

*संस्कृता इति । पितृतीर्थसंयोग एवात्र संस्कारः । मस्तरां-
ऽथ पिण्डमस्तरः । गुन्द्राः मुस्तकाः । शीरकुशाः मत्स्यजाताः
कुशाः शीरस्त्राविकुशविशेषा वा । गन्धकी गन्धतृणम् । लम्बा
विहितप्रमाणाधिकप्रमाणाः ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्रयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

यातयामं जीर्णं तदग्निभं नव तेन कर्माहता लक्ष्यते । दर्भे
विशेषमाह

मरीचिः,

मास्ते नमस्यमावास्या तस्यां दर्भोद्ययो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

● संस्कृता इति पदस्य पूर्वार्थोक्तोऽभावात् अत्र किंचिद् मन्यस्युटितो माति ।

नभसि श्रावणे । श्रावणश्चात्र मुख्यश्चान्द्रः । तथैव सर्वदेशे
शिष्टाचारात् । एते संवत्सरपर्यन्तमयातयामा इति वदन्ति ।
पठन्ति च

संग्रहाद्वत्सरं यावच्छुद्धिः स्यादिध्मवर्हिषाम् ।
ततः परं न गृह्णीयाज्जपादौ यज्ञकर्मणि ॥ इति ।
अन्ये तु

चतुरो वार्षिकान् मासाभ्याहरेत् कुशमृत्तिकाः ।
असंभवे त्वाददीत सत्रो यस्योपयोजनम् ॥

इति हलायुधधृतवाक्यात् श्रावणादिवर्षाकालसंश्लिष्यमास-
चतुष्टयातिरिक्तकाले कुशाहरणं प्रतीयते । तेन वार्षिकमासत्रु-
ष्टयमध्ये मरीचिवचनाच्छ्रावणमावास्योत्पाटितकुशानां वर्षाका-
लातिरिक्तकालोत्पाटितकुशानां चायातयामत्सम् । तादृश-
कुशाभावे तद्विरसोत्पाटितकुशानां तद्विवर्तीयकर्ममात्रार्हतेति
वदन्ति ।

मदनरत्नप्रदीपे षट्त्रिंशन्मतकालत्यायनस्मृत्योः,
मासेन स्यादमावास्यां दर्भो ग्राह्यो नवः स्मृतः ।
अयातयामस्तेनासौ नियोज्यश्च पुनःपुनः ॥
अमावास्यायां गृहीतो दर्भो मासपर्यन्तं ग्राह्य इत्यर्थः ।

साध्यानाह

छन्दोगपरिशिष्टे,
पिण्डार्थं ये स्थिता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।
घृतैः कृते च विष्मूत्रे सागस्तेषां विधीयते ॥
धूमैः कुशैरुपलक्षितेन विष्मूत्रे कृते सतीत्यर्थः
लघुहारीतः,
चित्ता दर्भाः पाथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु

ब्रह्मपुराणे,

पलाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लसवैकङ्कतोद्भवाः ।

अश्वत्थोदुम्बरो विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ।

शालश्च देवदारुश्च खादिरश्चेति यज्ञियाः ॥

पलाशेत्पाथर्षश्चोकेन समिध उक्ताः । अश्वत्थेसादिश्लो-
केन यज्ञियवृक्षा उक्ताः ।

वायुपुराणे,

पालाशयः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।

शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कवेतसौ ॥

मरीचिः,

मागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाहिताः ।

शान्त्त्यर्थे तु ससल्कार्द्रा विपरीता जिघांसतः ॥

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः समुपिराः कृशाः ।

दोर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कार्यसिद्धिविनाशिकाः ॥

ससल्काः सत्त्वचः । जिघांसतः अभिचारयतः ।

स्मृत्यर्थसारे,

पलाशखादिराश्वत्थशम्भुदुम्बरजा समिध ।

अपामार्गार्कदूर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुः ॥

सत्त्वचः समिधः कार्या ऋज्व्यः श्लक्ष्णाः स्मृतास्तथा ।

शस्ना दशाहगुलास्तास्तु द्वादशाहगुलकास्तथा ॥

अर्कपक्वाः समच्छेदास्तर्जन्यङ्गुलियर्चुलाः ।

अपाहिता आद्विशिखाः कृमिदोषविवाज्जिताः ॥

दग्धाः कृशास्तथा स्थूला ह्रस्वा दीर्घास्तु वर्जयेत् ।

समिध पवित्रं वेदश्च त्रयः प्रादेशसम्पिताः ॥

इध्मस्तद्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ।
स्मात्तं प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिधिः स्मृतः ॥
आपस्तम्बः,
सामिदेकप्रादेशा द्विप्रादेश इध्मः त्रिप्रादेशः परिधिः ।
छन्दोगपरिशिष्टे,

प्रादेशद्वयमिध्मस्य मयार्ण परिकीर्तितम् ।
तथा,
बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्त्वचोऽङ्गणाः ।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषां तु चतुर्दिशम् ॥
स्मृत्यर्थसारे,
पाञ्चाशः स्वादिरो वेध्मो मुख्यः स्यात्तदलाभतः ।
शमीवटोदुम्बरजा आश्वत्थस्तदलाभतः ॥
घनस्पतीनां सर्वेषामिध्मः कार्यो विशेषतः ।
तत्रैतान् वर्जयेद् वृक्षान् कोविदारविभीतकान् ॥
कपिस्थामलकं राजवृक्षं शाकद्रुमं तथा ।
नोपं निम्बं करञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ॥
ऋष्मात्कमपि त्यक्त्वा ग्राह्योऽन्यः सकलो द्रुमः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,
आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्त्रस्य देवतायाश्च मजापतिरिति स्थितिः ॥

अनादेशो अविधाने, होमद्रव्यस्येति शेषः । मन्त्रस्य देवता-
याश्च, अनादेशे इत्यनुपपन्नः । मन्त्रस्यानादेशे मजापतिदेवताको
मन्त्रो ग्राह्यः । स च तत्पस्त्या व्याहृत्यः । देवतायाश्च अविधाने
मजापतिदेवतेत्यर्थः इति पारिजातप्रभृतयः । अत्र देवतान्तरादेशे
मन्त्रानादेशे च मजापत्यमन्त्रविधाने मन्त्रवर्णविरोधः । अन्यदे-

१०४ धीरभिन्नोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

घस्यमन्त्रादेशे देवतायाश्चानादेशे प्रजापतिदेवताविधानेऽपि मन्त्र-
वर्णविरोधः । न चैन्द्रया गार्हपत्यमुपातिष्ठते इतिविनियुक्तकदा-
चनंस्तरसीरसीसेतन्मन्त्रगतेन्द्रपदस्य गार्हपत्ये इव लक्षणया मन्त्र-
वर्णानामविरोध इति वाच्यम् । तत्रान्यथानुपपद्यमानश्रुत्यनुरोधेन
लक्षणाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृतवाक्यस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यथोपपद्य-
मानार्थकत्वेन तदनुरोधेन मन्त्रे लक्षणाऽनौचिसात् । एकैकाना-
देशे दोषस्योक्तत्वान्मन्त्रस्य देवतायाश्चेत्यस्य मन्त्रदेवतयोरुभयो-
रनादेशे इत्येवार्थः । परिशिष्टप्रकाशेऽप्येवम् । तत्रायं विशेषः,
प्रजापतिर्देवता मन्त्रोऽपि प्रजापतिः प्रजापतये स्वाहेति । भट्ट-
भाष्येऽप्येवमेव । समस्ता व्याहृतयः प्रजापत्यो मन्त्र इति तु
कल्पतरुः ।

तथा,

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।

पाणिनैवेतरस्मिन् सुचा चात्र न ह्यते ॥

अनादेशे होमपात्रानादेशे । इतरस्मिन् द्रवद्रव्येतरस्मिन् ।
जुहूरितिसमाख्याबलाज्जुह्वा अपि सुवाभावे होमसाधनत्वशङ्का-
निरासायाह । सुचा चेसादि ।

तथा,

खादिरो वाऽथ पाण्यौ वा द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः ।

सुग्वाहुमात्री विज्ञेया वृत्तस्तु मग्नहस्तयोः ॥

पार्णः पलाशमयः । वृत्तो वर्तुलः । मग्नो दण्डः । तयोः

सुवसुचोः ।

तथा,

सुवाग्र घ्राणवत्स्वातं द्रव्यद्रुष्टपरिमण्डलम् ।

स्थानं शरावत्स्वातं सनिर्वाहं षट्कुलम् ॥

वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः । १०७

प्राणवत् नासारन्ध्रवत् । मध्यस्थितमर्पादिति फालितम् ।
द्रव्यद्वयेति । अद्भुष्टद्वयमितं वर्जुलं चेत्यर्थः । जुह्वास्तु स्वातं शरा-
भवत् शरावाकृतिं सनिर्वाहं निश्चोपवहनसाधनतया निर्वाहपद-
वाच्यप्रणालीसहितं पङ्क्तुलं विजानीयात् । तदेव स्थानं हविः-
स्थानम् ।

तथा,

इध्मजातीयमिध्मार्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

वृत्तं वार्षं च पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥

इध्मजातीयं स्वादिरं पालाशं वा । तदभावे विभीनकादिव-
र्जसंघवनस्पतिमयम् । इध्मार्धप्रमाणम् प्रादेशप्रमाणम् । वृत्तं वर्जु-
लदण्डम् । वार्षं वृत्तप्रकाण्डनिर्मितं न तु शाखाभवम् । पृथ्वग्र-
स्थूलाग्रम् ।

तथा,

एवैव दर्वी यस्तत्र विंशपस्तमहं श्रुवे ।

दर्वी द्रव्यहुलपृथ्वग्रा तुरीयोऽनं तु मेक्षणम् ॥

द्रव्यहुलपृथ्वग्रा परिमण्डलेन अद्भुष्टद्वयपृथ्वग्रा । तुरीयोऽनं
चतुर्थभागोऽनं स्थूलाग्रमित्यर्थः ।

तथा,

मुसलोलुखले वार्षे स्वायते मुहृष्टे तथा ।

इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्यं वैणवमेव च ॥

वार्षे वरणवृत्तमये । वारणान्यहोमसंयुक्तानीति कात्यायन-
वचनात् । अहोमसंयुक्तानि होमासाधनानि । तदभावे स्वादिर-
विकङ्कतादियान्नैव वृत्तमये इति भट्टभाष्यसंमतोऽर्थः ।

स्मृत्यर्थसारे तु,

स्वादिरो मुसलः कार्यः पालाशं स्पादुलखलम् ।

यद्वोभौ वारंणौ कार्यौ तदलाभेऽन्यद्वक्ष्यौ ॥

स्वायते सुदीर्घे । वैणवं वंशभवम् । अयं च भट्टभाष्यममनः
पाठः । परिशिष्टप्रकाशे तु वैणवमिसत्रैषीकमिति पठित्वा ऐषीकं
काशमयमिति व्याख्यातम् ।

तथा,

आज्यस्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा ।

माहेयी वाऽपि कर्त्तव्या नित्यं सर्वाग्निर्कर्मसु ॥

आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् ।

सुहृदामग्रणां भद्रां स्थालीमादाय मङ्गलाम् ॥

तैजसं ताम्रादि । माहेयी मृन्मयी । नित्यं सर्वदा । न तु
तदलाभेऽपि चक्रनिष्पन्नः शरावादिः । चक्रनिष्पन्नस्यासु-
रत्वात् । यदाह

स एव,

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं भवेत् ।

मदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत् ॥

सुहृदाम् । आज्यपाकक्षमाम् । अग्रणाम् अक्षताम् । भद्रां
सौम्यदर्शनाम् । मङ्गलां कालिमादिरहिताम् । एतादृशीं स्थाली-
मादाय, कर्म कुर्यादिति शेषः ।

तथा,

तिर्यगूर्ध्वं समिन्मात्रा दृढा नातिबृहन्मुखी ।

मृन्मययौदुम्बरी वाऽपि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥

तिर्यगूर्ध्वं गर्भप्रस्तारदैर्ध्याभ्यां समिन्मात्रा प्रादेशमात्रा ।

यौदुम्बरी ताम्रमयी । पित्र्यचरुस्थाल्यधिकारे

ब्रह्मपुराणम्,

नेमिस्तस्यायता कार्या चतुरङ्गलमुच्छ्रिता ।

नेमिः कण्ठदेशः ।

छन्दोगपरिशिष्टम्,

स्वशाखोक्तश्चरुः स्विन्नो हृदग्धोऽकठिनः शुभः ।

न चातिक्षिथिलः पाच्यो न च वीतरसो भवेत् ॥

स्वशाखोक्तः स्वशाखोक्तेति कर्तव्यताकः । स्विन्नो विक-
मितः । अकठिनः कोमलः । एतादृशश्चरुः शुभः कर्मार्हः ।
अतिक्षिथिलः अतिविश्लिष्टावयवः । वीतरसः स्वावितमण्डः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

यथोक्तवस्त्वमपचौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥

तदनुकारि तत्तदृशम् । व्रीहीणां शरदि पक्वषाम्यानां
पट्टिकादीनाम् । प्रतिनिध्यधिकरणन्यायमूलमिदं वचनम् । भव-
पक्वपर्यन्तत्वाच्छास्त्रार्थस्य । यवावयवेषु गोधूमावयवानां प्रसभि-
हानात् ।

पैठीनसिः,

काण्डमूलपुष्पफलप्ररोहसमन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधि
कुर्यात् सर्वालाभं यवः प्रतिनिधिर्भवति । काण्डं नालम् । प्ररोहः
भङ्गुरः । सर्वालाभे पूर्वोक्तानां सर्वेषां काण्डादिसदृशानामलाभे ।

मैत्रायणीयपरिशिष्टे,

दक्षिणाऽलाभे मूलानां सर्वेषां फलानां भक्ष्याणां वा
दक्षिणां दद्यान्न त्वेवं यजेत । न त्वेवं यजेत दक्षिणां विना न
यजेतेत्यर्थः । तथा दर्भास्तरणामावे काशः प्रतिनिधिः तदलाभे
पर्ववतीभिः काण्डवतीभिरोपधीभिः स्तरणार्थान् कुर्वन्ति कटोशी-
रगुण्ठनलवल्बजपलालोलपर्वजम् । अथेध्मार्थे पलाशाश्चत्पलतिर-
रोहिनिकोदुम्बराणां तदलाभे सर्ववनस्पतीनां तिल्वकधवनीय-

निम्बराजवृक्षशाल्मलकपिच्छकोविदारविभीतकश्लेष्मातकसर्व-
कण्टकिवर्जम् । व्रीहियवौ पुरोडाशस्यार्थे तदलाभे तुषवतीभि-
स्तण्डुलवतीभिरोपधीभिः पुरोडाशान् कुर्वन्ति अणुचीनकल्माष-
मसूरवरककोद्रवकोरदूपकवर्जम् । घृतमाज्यार्थे प्रतिनिधिस्तदलाभे
दधि पयो वा तण्डुलपिष्टानि वाऽद्भिः संस्पृष्टानि आज्यार्थान्
कुर्वन्ति । पर्ववतीभिः ग्रन्थिमतीभिः । कटादयस्तृणविशेषाः । ति-
ल्वको लोधः । नीपः कदम्बः । राजवृक्षः आरग्वधः, मध्यदेशे
धनवहेरा इति मासिद्धः । आरलुः ज्योनाकः । श्लेष्मातकः बहुवा-
रकः । पुरोडाशान् पुरोडाशार्थान् । अणवो मर्कटकाः । वरकः
पीतकुलन्धः । कोद्रवो ग्रामकोद्रवः । कोरदूपको वनकोद्रवः । तेन
न पौनरुक्त्यम् । आज्यार्थे इति ।

घृतं वा यदि वा तैलं पयो दधि च यावकम् ।

संस्कारयोगादेतेषु आज्यशब्दो विधीयते ॥

इति परिशिष्टघृतवचनोक्तानाम्, आज्यं संस्कुरुते सपि-
स्तैलं दधि पयो यवागूं वेति गोभिलसूत्रोक्तानां च चतुर्णामा-
ख्यानामर्थे घृतं मुख्यम् । तत्रापि गन्धं मुख्यम् । तदभावे
माहिषादि । तथाच

बौधायनः,

घृतमाज्यार्थे गन्धमिति प्रत्ययः तस्यालाभे माहिषमाजं वा
आज्यार्थे प्रयुज्जीत । तथा तयोरभावे तैलं प्रतिनिधिः ।
तस्याभावे जातिलमतसीकुसुम्भसर्पपवासीयाः स्नेहा इति शिष्टं-
प्रामाण्यात् । अत ऊर्ध्वमलाभे यवापिष्टानि व्रीहिपिष्टानि क्ष्यामा-
कपिष्टानि वाऽद्भिः स'सृज्याज्यार्थे प्रयुज्जीत । तयोः माहिषाजघृ-
तयोरलाभे तैलं तिलप्रभवः स्नेहः । जातिलं जतिला अरण्य-
तिलाः तत्प्रभवं तैलम् ।

रत्नाकरधृतबौधायनस्मृतिश्च,
 आष्यहोमेषु सर्वेषु गव्यमेव भवेद् घृतम् ।
 तदभावे महिष्यास्तदाजमाविकमेव च ॥
 तदभावे तु तैलं स्यात्तदभावे तु जार्त्तिलम् ।
 तदभावे तु कौसुम्यं तदभावे तु सार्षपम् ॥
 अत्राविकदुग्धस्याभोज्यत्वेन
 क्षीराणि यान्यभोज्यानि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यादिति प्रायश्चित्तविधानात् तद्विकारस्या-
 विकघृतस्याभक्ष्यत्वेन यदार्याणामभोजनीयं स्यान्न तेन यजेतै-
 शापस्तम्बवचनेन यागे निषिद्धत्वेऽपि वचनबलात्प्रतिनिधित्वे-
 नोपादानम् । केचित्तु निषिद्धक्षीरस्य साक्षाद्विकाराशने एव प्राय-
 श्चित्तमिति वदन्तः परम्पराविकारस्याविकघृतस्य नाभक्ष्यत्व-
 मिति वदन्ति । दधि पयो वेति । अनयोरपि गौणमुख्यभावो
 बोध्यः । अत्र दधानि द्रव्यनाशापत्त्या अधिश्रयणरूपसंस्कार-
 षाधः । अथवा यथा दधिनाशो न भवति तथा संस्कारार्थमधि-
 श्रयणं कर्तव्यम् । यथाऽऽह

आश्वलायनः ।

न दध्यधिश्रयेदधिश्रयेदित्येके । दधि पयो वेत्यनन्तरं तद-
 भावे इति पारिजातरत्नाकरादौ पाठः ।

घायुपुराणे,

कण्डनं पेपणं चैव तथैवोल्लेखन सदा ।

समृद्धेव पितृणां स्यादेवानां तु त्रिरुच्यते ॥

पित्रर्थं निर्वपेद् भूमौ शूर्पे वा दर्भसयुने ।

उल्लेखन स्वात्मपरादमुखत्वेन रेखाकरणमिति कल्पतरुः ।

यज्ञपार्श्वः,

गर्भाधानादिसर्वेषु ब्राह्मणान् भोजयेदश ।

आवसथ्ये त्रयोविंशत्यग्राधेये शतात्परम् ॥

आग्रयणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दश पञ्च च ।

सहस्रं भोजयेत्तपोमे ब्राह्मणानां शतं पशौ ॥

चातुर्मास्ये तु चत्वारि तथा पञ्च सुराग्रहे ।

अयुतं वाजपेये तु अश्वमेधे चतुर्गुणम् ॥

त्रयोविंशतीति द्वितीयान्तमार्पम् । आग्रयणं नवसंस्पृष्टिः,
तत्र प्रायश्चित्ते च पञ्चदशसंस्पृष्टः । चत्वारि पञ्चसत्रं शतानीति
विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । सुराग्रहे सौवामण्याम् । चतुर्गुण-
मयुतमिति संबन्धः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका

कंसादिना चैव सुवपूरमात्रिका ।

देवेन तीर्थेन च हूयते हविः

स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥

अङ्गुलीनां द्वादशपर्वाणि यया पूर्यन्ते तावत्परिमाणा
पाण्याहुतिः कार्या । कंसं कास्यपात्रम् । हविष्याभावे दधिप-
योयवागूभिर्यदा होमः तदा केन जुहुयादिसाकाङ्क्षायां गोभि-
लसूत्रम् । कसेन चरुस्थाल्यां चूवेण वेति । तत्र कंसादिना
पदा होमः तदा सा आहुतिः सुवपूरमात्रप्रमाणा कार्या । अत्र
कंसादिना चैव रसादिना चैवपपाठः । हविराधारपाणिताह-
र्षयविरोधात् इति परिशिष्टप्रकाशे नारायणः । यश्च

गव्यव्यासवचनम्,

• पत्तानकरपञ्चाहुत्यग्रैर्यजि हरेद्रूपयज्ञाकरिणोत्तानेनाङ्ग-
हुलिद्रूपपर्वमात्रं मपूर्य जुहुयादिति । यदापि च

छन्दोगपरिशिष्टटीकाधृतम्,
आर्द्रामलकमानेन कुर्यादोमहविर्बलीन् ।
माणानुतिथालि चैव मृदं गात्रविशोधनीम् ॥
इति वचने, तदसमर्थाविषयम् ।

तथा,

पोऽनौघपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च यानवः ।
मन्दाभिरामयावी च दरिद्रश्च स जायते ॥
व्यङ्गारिणि विगताङ्गारे । आमयावी दीर्घरोगी ।
तस्मात्समिद्धे होतव्यं नाममिद्धे कदाचन ।
आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमाश्रन्तिर्की तथा ॥
जुहपंश्च हुते चैव पाणिशूर्पस्फ्यदारुभिः ।
न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्विधजनादिना ॥
मुखेनैव घमेदग्निं मुखान्धयेपोऽध्यजायत ।
नाग्निं मुखेनोति च यल्लौकिके योजयन्ति तत् ॥
जुहपन् हुतुमिच्छन् । स्फ्यः खड्गाकारो यज्ञपात्रविशेषः ।
आदिपदं वस्त्रादिपरिग्रहार्थम् ।

अविष्यपुराणे,

अनुक्तद्रव्यमंख्याना देयताप्रतिमा नृप ।
सौवर्णी राजनी ताम्रो वृक्षजा मार्चिका तथा ॥
पिष्टजा लेपचित्रोत्था कार्या त्रित्तानुरूपतः ।
आमापात्पलपर्यन्ता कर्चव्या शाठ्यवाञ्छितैः ॥
चित्रोत्था चित्रलिखिता ।

गृह्यपरिशिष्टे,

पृषदाज्यमिति प्रोक्तं दधि सर्पिरिति द्वयम् ।
क्षीरे शृतोष्णे दधिपुज्यामिसेति द्विमंभवात् ॥
अत्र एव एव प्रधानं दधि तु संस्कारकमित्याहुः ।

लिङ्गपुराणे,

आज्ये क्षीरं मधु तथा मधुरत्रयमुच्यते ।

स्कान्दे,

त्वक्केसरलवङ्गैस्तु त्रिसमं मुनिभिः स्मृतम् ।

त्वक्पत्रकलवङ्गानि केसरं च चतुःसमम् ॥

गरुडपुराणे,

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयश्चैकः शशिनः स्याच्चतुःसमम् ॥

कर्पूरं चन्दनं दर्प्यः कुङ्कुमं च चतुःसमम् ।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरवल्लभम् ॥

वृद्धगर्गः,

कुङ्कुमं चन्दनोक्षीरं मुस्ता लामज्जकेसरम् ।

कर्पूरं त्रिमुगन्धं च सर्वगन्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥

त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिमुगन्धं प्रकीर्त्तितम् ।

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरी चन्दनं तथा ।

कङ्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्घृक्षकर्मभिः ॥

शिशधर्मे,

पञ्चामृतं दधि क्षीरं सितामधुघृतं नृप ।

सिता शर्करा ।

स्कान्दे,

ताम्रारुणश्वेतकृष्णनीलानामाहरेद्भवाम् ।

गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पापि च क्रमात् ॥

पञ्चगव्यमिति शेषः ।

तत्रैव,

विष्णुवह्नीन्द्रवाय्वर्कदेवसानि यथाक्रमम् ।

विदधेत्तानि कुशोदं च पितुराजाधिदैवतम् ॥

प्रोक्ताभावे त्वथैतानि कपिलायाः प्रकल्पयेत् ।

गोमूत्रभागस्तस्मार्थं शकृत् क्षीरस्य च त्रयम् ॥

द्वयं दध्नो घृतस्यैकमेकश्च कुशवारिणः ।

एभिस्तु पञ्चभिर्मुक्तैः पञ्चगव्यं प्रचक्षते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षचूतन्यग्रोषपल्लवाः ॥

पञ्चभङ्गा इति प्रोक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः ।

आदित्यपुराणे,

सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्त्तं प्रवालकम् ।

रत्नपञ्चकमाख्यातं दोषं वस्तु प्रवीम्यहम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,

मुक्ताफलं हिरण्यं च वैडूर्यं पद्मरागकम् ।

पुष्परागं च गोमेदं नीलं गरुड्यतं तथा ॥

प्रवालमुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वै नव ।

यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुस्तथैवच ॥

श्यामाकं चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥

भविष्यत्पुराणे,

सुवर्णं रजतं ताम्रमारकूटं तथैवच ।

लोहं त्र्यम्बु तथा सीसं धातवः सप्त कीर्त्तिताः ॥

तथा,

आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षततिलास्तथा

यवाः सिद्धार्थकाश्चैरमर्षोऽष्टाङ्गः प्रकीर्त्तितः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,

कुण्ठं मासी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दनम् ।

वचा चम्पकमुस्ता च सर्वापघ्नो दश स्मृताः ॥

११६ वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशः ।

मार्कण्डेयपुराणे,

ओषध्यः फलपाकान्ताः शणसप्तदशाः स्मृताः ।

व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्पपाः ॥

प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूपाः सचीनकाः ।

माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ॥

आढव्यश्चणकाश्चैव ग्राम्यारण्याश्च पोदश ।

व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्पपाः ॥

माषा मुद्गाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्थकाः ।

इषामाकाश्चैव नीवारा जतिलाः सगवेधुकाः ॥

कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये ।

ग्राम्यारण्याः स्मृता द्वेता ओषध्यश्च चतुर्दश ॥

कुण्डमण्डपसुवर्णादिमानादिकं तत्रतत्र वक्ष्यते ।

मत्स्यां परिवर्द्धनेऽर्थिजनतादैन्यान्धकारापहे

श्रीमद्वीरमृगेन्द्रदानजलाधिर्यद्वक्रचन्द्रोदये ।

राजादेशितमित्रमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निमिते

ग्रन्थेऽस्मिन् खलु पारिभाषिक इति ह्यद्यः प्रकाशोऽगमत् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजि
सचरणरुमलश्रीमन्महाराजाधिराजमतापरुद्रननूजश्रीमन्महाराज-
मधुकरगहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदाधिवल्लयवसुंधराहृद-
यपुण्डरोरुविकासदिनकरश्रीवीरसिंहोद्योजित-

श्रीहंसपण्डितात्मजश्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावा-
रपारीणजगदादिद्रव्यमहागजपारीन्द्रविद्रज्जनजीवातु-

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयनिबन्धे परिभाषा-

प्रकाशः सपूर्णः ॥

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NOS. 103 & 108.

वीरमितोदयः ।

परिभाषा प्रकाशः ।

महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

पर्वतीयनित्यानन्दशर्मणा संशोधितः ।

VĪRAMITRODAYA,

PARIBHĀSHĀ PRAKĀŚA,

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PANDIT MĪTRA MIŚRA,

EDITED BY

Parvatīya Nityānanda Śarmā.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETAR.

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES:

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYĒSHĪHĀRĀMA MUKUNDJĪ, BOMBAY.

Printed by Hari Dās Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYĀ-VILĀSA PRESS,

~~BENARES~~

1906.

Price Rupees Two.

Registered According to Act XXV. of 1867.

PRELIMINARY NOTE.

The *Vīramitrodaya*, of which the first section is here offered to the public is an extensive treatise on Dharmashastra. It consists of twenty two sections—called *Prakashas*—enumerated by the author himself in verses 40—46 of the present work

✓(1)	Paribhasha	contains	1845	shlokas
✓(2)	Sanskara		17415	
✓(3)	Āhnika		9630	
(4)	Pūjā		6390	
(5)	Pratishtha		10040	✓
✓(6)	Rajadharma		6795	
✓(7)	Vyavahara		13095	
(8)	Shuddhi		5400	
✓(9)	Shraddha		7950	
(10)	Tirtha		9250	
✓(11)	Dāna		13750	✓
(12)	Vrata		22650	✓
(13)	Samaya		6100	
✓(14)	Jyotisha		(?)	
(15)	Shanti		(?)	
(16)	Karmavipaka		(?)	
(17)	Chikitsā		(?)	
✓(18)	Prayashchitta		(?)	
(19)	Prakṛma		(?)	
(20)	Lakshana		8500	
✓(21)	Bhakti		(?)	
✓(22)	Moksha		(?)	✓

MSS of the sections of which the extent in *shlokas* is noted above are available. These numbers come to the total of 138810. So we can safely regard the complete work

as containing over 2 *lakhs* of *ślokas*, and thus being more than twice the size of the *Mahābharata*. The names of subjects dealt with shew that the work is more like an 'Encyclopedia of Hindu learning' than a mere 'digest of Hindu Law'.

The author's name is Mitra Mishra son of Parashu rāma Mishra and grandson of Hatisa Pandita, they belonged to a race of Brahmanas living in 'Gopachala' (?). This is all that we can learn from the introductory verses of the present work about the family of the writer. The author has begun each of the 22 sections of his work with long introductions and a careful study of these will afford more definite information with regard to the author.

The work was written under the patronage of the king of Orchha, Virasimha Deva the greatest patron of Hindu learning of his day, and withal an enlightened ruler who in the interests of peace married his brother's daughter to the Mogul Emperor. The few European historians who have glanced at the subject, with a regrettable lack of sympathy and of accurate knowledge describe him practically as a savage and stigmatise him as the 'murderer of Abulfazal'. Some of the most famous Hindi poets—for instance Keshava Deva—belonged to his court. He built a splendid temple at the cost of 33 *lakhs* of rupees in Vrindavana which was ruthlessly razed to the ground by Aurangzeb. Further particulars with regard to this king may be learnt from Blochman's *Ain-i-Akbari* and the *History of Bundelkhand* published in the journal of the Asiatic Society of Bengal in 1903.

The great merit of this grand work is that the style is easy and clear and the author's meaning is always plain. The texts that have been quoted are always interpreted in the most approved style of *Mīmāṃsā* and all differences reconciled and a clear consistent doctrine evolved unlike another huge digest, the *Hemadri*, which merely piles up and

less Smṛiti texts, leaving the reader to wander unguided through the labyrinth, with no clue as to what the author wanted to be taken as settled law

Besides this encyclopedic work, Mitra Mishra wrote the following works—

(1) *Anandachampu*, a manuscript of this work exists in the collection belonging to the Government College at Benares

(2) A commentary also named '*Viramitrodaya*', on the original Smṛiti of Yājñavalkya. This work seems to have so far escaped the notice even of such scholars as have expressly taken trouble to investigate the history of Hindu legal literature. The late Hon Mr Mandlik had in his possession the *Āchāra* portion of the work. But he was apparently misled by the name '*Viramitrodaya*' and refers to it only as a portion of the better known digest of the same name. This same mistake has been repeated by the late Dr Shiromani in his valuable treatise on Hindu Law from which it seems to have been copied by other writers on the subject. So far as I am aware the only manuscript of the *Āchāra* section extant is the one referred to above from which I have obtained a copy. Of the *Vyavahāra* section there are two manuscripts known to me. One is in the Raghunath Temple Library of H H The Maharaja of Kashmir and the other in my possession having been given to me by a Pandit of Benares. Of the *Prayashchitta* portion, I know of only one Bengali transcript in the library of the Asiatic Society of Bengal, from which also I have obtained a copy.

During the last hundred years a strange fate has overtaken the whole legal literature of India. The study of the original texts has been more or less neglected by the administrators of justice and this has thrown the whole subject of Hindu Law—at least that section of it which has fallen under the spell of the British Indian courts of Justice—into inextric

able confusion. To what pass this confusion has come may be gathered from such facts as this as regards adoption the people of middle India have been forced to accept the guidance of the *Dattakamīmāṃsa* by Nanda Pandit a Maharashtra - whose work is repudiated by the writers own caste people who refuse to be bound by his hard and fast rules and have evolved far more liberal rules for themselves on the subject, while those of Bombay are under the influence of the *Mayukha* written in far away Bundelkhand, and the Gujeratis are ruled by the *Vivadātandava* the work of a Benares Pandit and further the rules about adoption as given in the *Vīramitrodaya* the paramount authority of the Mitakshara School which diverge widely from those of the *Dattakamīmāṃsa* are not even mentioned in High Court judgments much less enforced

It is sad to contemplate the effects of this neglect of the study of the original texts. No encouragement is afforded either by the ruling princes or by our Universities, one can take the highest University degrees in law without the slightest knowledge of the language in which the original laws of the land are written. A small instance of the prevailing lack of exact information in respect of Hindu legal literature is afforded by a passage contained in 1 L. R. Allahabad 1895 page 314 where the *Vyavahāramayukha* is spoken of as a commentary on the *Yajñavalkya Smṛiti*! When such is the attitude of the highest administrators of law in the land towards the study of Hindu law in the original texts what chance is there of its being judiciously and accurately applied? This ignorance is all the more deplorable and dangerous when case law is made to supersede customary law and is steadily over riding text law. Misunderstood and misapplied texts are thus playing havoc with all customs and traditions especially when applied with all the logical acumen and unbending rigidity of the genius of English

lawyers These gentlemen lose sight of the fact that the original texts were being constantly modified by the indefatigable labours of a host of commentators and digest writers and learned *Mīmāṃsakas* All this plasticity has now been replaced by the rigidity of inert case made law Even when a clear minded judge like Sir John Edge makes a stand against this state of things (I L R All 1893) the conservatism of courts proves too much for him, and his judgment is upset by a body of lawyers sitting in London probably entirely unacquainted with the original texts of Hindu law dependent on more or less inaccurate translations of only a few books, not duly realising the conditions of life prevailing here and wedded to their own ideas of the inflexible character of precedents It was the aim of the old digest writers to minimise the differences met with in the Smṛiti texts and to make for unity their methods were altogether different from those adopted by the modern courts who make it their business to emphasise differences This has put a stop to the normal evolution of Hindu Law which went on unimpeded till about the end of the 18th century the Bālabhāṭṭi commentary on the Mitakshara (written 1760 80 A C) being the last representative of the old digests About this time the petrifying influence of the British Courts of justice began to fall upon Hindu Law

Excepting those portions of the law which had the misfortune of being decided by these courts and being thus petrified all others continue to be fluid and adaptive and hence progressive For instance marriages are constantly taking place which are not recognised by the Viramitrodaya or by Madhava and yet no case has ever gone to the courts seeking to have these declared null and void, and the effect of this is that customs regarding marriage are slowly undergoing modifications in accordance with the changed conditions of modern life On the other hand as soon as a

question of adoption arises there is an appeal to the Courts and every effort is made to perpetuate a single rigid interpretation of the law, whose salutary growth and adaptibility is thus constantly artificially checked

It is difficult to devise a scheme for the remedy of this undesirable state of affairs. But the first step that may be taken appears to be the appointment of a representative Committee of men of light and leading some of whom should be versed in the original works of Hindu Law, while others should be equally well up in the Civil Codes of European and other Countries, and all of them free from theological bias. When the theological bias has once been got rid of and the law compiled and expressed in the modern languages it will be easy to keep the whole thing in touch with the changing conditions of life. In such a compilation much useful aid could be derived from the Jain, Bauddha and Musalman systems which are more liberal and rational in many matters

DURGAKUND
BENARLS.

GOVINDA DAS

30th September 1906

श्रीगणेशाय नमः ।

सरस्वत्यै नमः ।

वीरमित्रोदयस्य संस्कारप्रकाशः ।

कोपाटोपनटत्सटोद्गटमटद्भूभीषणभूकुटि-
भ्राम्पद्गैरवट्टिनिर्भरनमद्वीकरोर्वीधरम् ।
गीर्वाणारिवपुर्विपाटाविकटाभोगपुटट्टाटक-
प्रह्लाण्डोरुकटाहकोटिनृहरेरव्यादपूर्व वपुः ॥ १ ॥

सटाग्रव्यग्रेन्दुस्रवदमृतविन्दुप्रतिबल-
न्महादैत्यारम्भस्फुरितगुरुसरम्भरभसः ।
लिहन्नाशाचक्रं हुतवहशिखाश्रसनया
नृसिंहो दंष्ट्राभिर्दमयतु मदहो मदकलम् ॥ २ ॥

संसारध्वंसिकंसमृमुखसुररिपुशिशुवंशावतंस-
भ्रंशी वंशीधरो वः प्रचुरयतु चिरं शं स राथारिरंसी ।
यश्चूडाकूटगूढस्मितमधुरमुखाभोजशोभां दिदृक्षु-
र्गुञ्जाभिः सानुरागालिकनिकटनटचन्द्रकव्यक्तचक्षुः ॥ ३ ॥

लीलाभ्रान्तिविसर्पदम्बरनया व्यग्रार्द्रकान्तं पद-
न्यामन्यञ्जदुदञ्चद्रिवसुधाभोगीन्द्रकूर्माधिपम् ।
फत्कारस्फुरदुत्पतत्फणिकुलं रिङ्गज्जटाताडन-
ध्मातव्योमगभीरदुन्दुभिनटन्नव्यात्स वो धूर्जटिः ॥ ४ ॥

कुम्भोदभ्रान्तमधुवतावलिउलज्जङ्कारकोलाहलैः
शृण्डास्फालनविह्वलैः स्तुत इव व्यालैर्वियत्स्नाविभिः ।

मज्जत्कुम्भमहावगाहनकृतारम्भो महाम्भोनिधौ
हेरम्भः कुरुतां कृताम्बरकरालम्बाश्चिरं वः शिवम् ॥ ५ ॥

समन्तात्पश्यन्ती समसमयमेव त्रिभुवनं
त्रिभिर्धैत्रैर्दोर्भिर्दशभिरपि पान्ती दश दिशः ।
दधाना पारीन्द्रोपरि चरणमेकं परपदा
हतारिवो हन्यान्महिषमथनी मोहमहिषम् ॥ ६ ॥

वामान् भिन्दन्नवामान् भुवमनु सुखयन् पुरयन्नर्थिकामान्
श्रीमान् भीमानुकारी बहलबलभैरैर्मेदिनीमल्लनामा ।
आसीदाशीविपेन्द्रद्युतिधवलयशा भूपचक्रावतसः
श्रीकाशीराजवशे विधुरेव जलधौ सर्वभूसार्वभौमः ॥ ७ ॥

संग्रामग्रामक्रामो निरुपममहिमा सत्त्वाविश्रामधाम
क्रामन्नेयारिचक्रं मिहिर इव तपो विक्रमोरुकमेण ।
सारैर्मेरोरुदारैरपर इव गिरिर्मेदिनीमल्लनेन
मरुयातः क्षोणिचक्रे समजनि नृपतिर्मेदिनीमल्लनामा ॥ ८ ॥

निर्य्याद्विस्तर्ज्जयद्विर्विधुमिव जगतीमर्ज्जुनाभैर्यशोभिः
सम्पूर्य्यार्य्ययीर्य्यो विशिखवितरणैरर्ज्जुनो दुर्जनानाम् ।
साम्राज्योपार्जनश्रीरगणितगुणभूरर्ज्जुनमाशुषाहु-
र्नाम्नाऽभूदर्ज्जुनोऽस्मान्नरपतिरतुल्यो मेदिनीमल्लभूपाव ॥ ९ ॥

बुद्धिः धुद्धिनती क्षमा निरुपमा विद्याऽनयद्या मनो
गाम्भीर्यैकनिकेतनं वितरणं दीनार्त्तिनिर्दारणम् ।
आसीदर्ज्जुनभूपतेर्विदधतो विद्रावणं त्रिद्विषां
भूमीनामयनं च कारणगुणात्कार्यं यशोऽप्यर्ज्जुनम् ॥ १० ॥

तस्मादाचिरमूत्प्रभूतमहिमा भूमीपतेरर्ज्जुना-
त्सैन्यैकनिधिगुणैरनवाधर्त्तावण्यवारानिधिः ।

भिन्दन् दुर्जनमर्जयन् बहु यशः प्रौढप्रतापोदयै-
 र्दुर्जेषो मलखाननामनिखिलक्षमामण्डलाखण्डलः ॥ ११ ॥
 पस्मिन् शासति नीतिभिः क्षितिमिमो निर्वैरमासीजग-
 त्पारीन्द्रेण समं करीन्द्ररभसारम्भोऽपि सम्भावितः ।
 *श्येनः क्रीडति कौतुकी स्म विहगैश्चक्रीड नर्कैर्क्षयः
 किंवाऽन्यद्गहनेऽभवत्सह मृगैः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १२ ॥
 हिमविशदयशःसुशोभिताशो महिमतिरोहितवारिधिप्रभावः ।
 समजाने मलखानतः प्रतापैस्त्रिजगति रुद्र इव प्रतापरुद्रः ॥ १३ ॥
 शुचि धनमार्थानि सहसा यशसा सममानने गुणो जगतः ।
 पुत्रे भूरभिदध्रे चेतो रुद्रे प्रतापरुद्रेण ॥ १४ ॥
 जातः प्रतापरुद्रात्समुद्रां पालयन्नवनीम् ।
 कृतारिपुकाननदाहो मधुकरसाहो महीपतिः शुशुभे ॥ १५ ॥
 पृथुः पुण्याभोगैर्विहितहितयोगैरनुदय-
 त्वलायोगैर्योगैः कृतसुकृतियोगैरपि गुरुः ।
 भुजस्तम्भालम्बालसशयितविश्वम्भरतया
 यमौ प्रौढोत्साहः स मधुकरसाहः क्षितिपतिः ॥ १६ ॥
 भजागणरुजाऽपहो शुतिमहोदयाविष्कृतः
 सुधांधुरित्र मांसलो रसभरैः सुभारजनः ।
 मदीप्तकुमुदाबलिर्द्विजपातिश्च नसत्रपो
 नृपो जयति सत्कृपो मधुकरः कृतारित्रपः ॥ १७ ॥
 विन्यस्य वीरसिंहे भूपतिसिंहे महीमारम् ।
 ज्ञानानलमलदाहो मधुकरसाहो दिवं भजे ॥ १८ ॥

अन्तर्गम्भीरताऽन्धूकृतसलिलानिधिलालिताशेषवन्धु-
धुन्देलानन्दसिन्धुः सुललितललनालोचनेन्दीवरेन्दुः ।

भ्रूमङ्गीलेशभङ्गीकृतरिपुनिवहो नृत्यसङ्गीतरङ्गी
सन्मातङ्गी तुरङ्गी धरणिपतिरभृङ्गीरसिंहो नृसिंहः ॥१९॥

अमुष्य प्रस्थाने सति सपदि नानेभनिवहै-
रिहैकोऽपि द्वेपी न खलु रणशेपी समजनि ।
परं तस्थौ दुःस्थो गहनकुहरस्थोऽपि भयतः
क्षिपन्तुचैर्हिक्षुः भ्रमितचकितं चक्षुरभितः ॥ २० ॥

दानं कल्पमहीरुहोपरि यशः क्षीरोदनीरोपरि
प्रज्ञा क्षक्रपुरोहितोपरि महासारोऽपि मेरुपरि ।
दावामेरुपरि प्रतापगरिमा कामोपरि श्रीरभू-
त्सिंहातिश्रमवीरसिंहनृपतेः किंकि न कस्योपरि ॥२१॥

दानैरर्थिनमर्थनाविरहिणं प्रसार्थिनं च क्षणा-
त्कुर्वाणे साति वीरसिंहनिखिलक्षमामण्डलाखण्डले ।

कामं चेतसि कामधेनुरतनोत्कल्पद्रुमः कल्पितं
मोघीभुतजनिः समाश्रितस्त्रिनिश्चिन्तां च चिन्तामणिः ॥२२॥

भ्रामंभ्राममसंभ्रमं त्रिजगतीचक्राणि चक्रेऽचिरा-
द्यारं शीलितविष्णुपादपदवीग्रह्माण्डभाण्डोपरि ।
ग्रह्माण्डं निजमण्डमण्डलमिवाच्छाद्यैव सैवाधुना
विश्वेषामपि यस्य भास्वरयशो हंसी वतसीयति ॥२३॥

जलकणिकामिव जलधिं कणमिव कनकाचलं मनुते ।
नृपमिहवीरमिहो वितरणरंहो यदा तनुते ॥ २४ ॥

यदा भवति कुण्डलीकृतमहाधनुर्मण्डल-
स्तदा नयनताण्डवत्रुटिनखाण्डवः पाण्डवः ।

मनो वितरणोत्सुकं वहति वीरसिंहो यदा
तदा पुनरुदारधीरयमवर्णि कर्णो जनैः ॥ २५ ॥
शौर्योदार्यमभीरतामृतिदयादानादिनानागुणा-
नुर्वोदुर्वहभारवत्प्रापतिस्पर्द्धालदोःशालिनि ।
संयोज्यैव जुझारसिंहधरणीधौरेयचूडामणौ
मज्जनं ब्रह्मणि वीरसिंहमुकृती तस्यौ स्वयं निर्गुणः ॥ २६ ॥

नद्यः स्वादुजला द्रुमाश्च सुफला भूर्ध्वरा भूसुराः
वेदध्वानविधूयमानदुरिता लोका विशोका वभुः ।
राजप्रीतिनिरीतिरीति पितरीवोर्वामिमां शासति
श्रीमद्वीरजुझारसिंहनृपतौ भूभङ्गभगद्विपि ॥ २७ ॥
संग्रामोत्कटताण्डवोद्गटभटैरारब्धहेलाहटै-
श्चण्डाढम्बरपूरिताम्बरतटक्षीराब्धिगोत्राऽवटैः ।
भूभृत्सिंहजुझारसिंहधरणीजानेः मयाणे रणे
शौर्योदार्यधनोऽपि को नु धरणीचक्रे न धके भयम् ॥ २८ ॥

सावद्वीरगभीरदुंक्रुतिरवस्तावद्गजाढम्बर-
स्तावत्तुङ्गतुरङ्गरिङ्गणचमत्कारश्चमूनामपि ।
तावत्तोयमहामहीभृददवीदुर्गग्रहो विद्विषां
यावन्नैव जुझारसिंहनृपतिर्युद्धाय यद्धोत्सवः ॥ २९ ॥
अयं यदि महामना वितरणाय धत्ते धियं
मियं कनकभूधरोऽञ्जति द्वियं च कर्णोऽटति ।
दधीचिरपचीयते बलिरलीकरूपायते
तदाऽतिमलिनायते स किल कल्पभूमीरुहः ॥ ३० ॥

प्रासादागतढागनागमणिभूदानादिनानातपः-
मागल्भ्येन मेहेन्द्रचन्द्रवर्णमल्लेशविष्णुस्यजी ।

प्राचण्ड्येन जिता ऽमिता वसुमती कोदण्डदोर्दण्डयो-
र्जागर्त्ताति जुझारसिंहनृपतेः कुत्र प्रतापो न वा ॥ ३१ ॥

ग्रह्णाऽभूच्चतुराननः स्मरहरः पञ्चाननः पण्मुखः
स्कन्दो भूषजुझारसिंहयशसो गानोत्सवेऽत्युत्सुकः ।
तस्याभोगमुदीक्ष्य भूधरनमोनघस्त्रिलोकीदिशः
सप्तद्वीपमयी मही च विधिना विज्ञेन निर्वाहिताः ॥ ३२ ॥

तुङ्गत्वादनवाप्य दैवततरोः पुष्पाणि सर्वाः समं
श्रीमद्वीरजुझारसिंहनृपतेर्दानं समानं जगुः ।
घ्रीढादुर्बहभारनिर्भरनमद्ग्रीवे तु देवद्रुमे
श्लाघन्ते सुलभायमानकुसुमास्तं भूरि देवस्त्रियः ॥ ३३ ॥
भीमो ऽयं सहदेवरातपृतनादुर्दर्पपाश्वो लसन्
श्रीभूमीनकुलः सदा ऽज्जुनमहाख्यातिः क्षमामण्डले ।
कर्णः श्रीः कृतवर्मभीष्मघटनाशौटीर्षदुर्पोधनो
रोपादेय युधि स्थिरो यदि भवेत्कः स्यादमुष्यागतः ॥ ३४ ॥

सत्कीर्त्तिग्रामदामाभरणभृतजगद्विक्रमादित्यनामा
धाम्नो भृन्ना महिम्ना विघटितरिपुणा विक्रमोपक्रमेण ।
सुमांशुः पीवरांसः पृथुभुजपरिघस्तस्य वंशावतंसो
विश्वोदञ्चत्प्रशंसो गुणिगणहृदयानन्दनो नन्दनोऽभूत् ॥ ३५ ॥

आशापूर्त्तिं प्रकुर्वन् करवितरणतः पद्मिनीप्राणवन्धुः
प्रोद्यद्दिव्याम्बरश्रीः स्फुटमहिमरुचिः सर्वदा ध्वस्तदोषः ।
जम्भारातेरिहोद्यैरचलसमुदयात्सुमभातप्रकाशी
सुर्यो राक्षः पवित्रो रत्नपति मुदिनं विक्रमादित्य एव ॥ ३६ ॥
सार्थोऽकुर्वन्निरर्थोऽकृतमुरविटपी चार्थसार्थ निजायैः
व्यर्थोऽभूतारिपृथ्वीपातिरमरगुरुस्पर्द्धिर्वाधिष्णुबुद्धिः ।

मानैर्यानादिदानैर्धुविषगुणिभिर्गीयते यः सभायां
भ्रातर्जतिः स भूयः सुकविकुलमुदे विक्रमादिस एव ॥३७॥

दानं दीनमनोरथावधि रणारम्भोऽरिनाशावधि
क्रोधो बागवधि प्रतापयशसोः पन्या दिगन्तावधि ।
दाक्षिण्यं क्षितिरक्षणावधि हरौ भक्तिश्च जीवावधि
व्यालुप्तावधि धीरविक्रमरवेः श्रेयः परं वर्द्धते ॥ ३८ ॥

हेमाद्रेः श्रियमन्यथैव कुरुते चक्रे च गौरीं तनुं
कैलासोपरि शोभते पटयति स्पष्टं च दिक्काण्डलम् ।
भोगीन्द्रं न दधे श्रुतौ वत जटागूढां च गङ्गां व्यधा-
ल्लोकानामयमीश्वरोऽस्य यशसस्तैश्वर्यमुज्जृम्भते ॥ ३९ ॥

श्रीगोपाचलमौलिमण्डलमणिः श्रीदूरवारान्वये
श्रीहंसोदयहसपण्डित इति ख्यातो द्विजाधीश्वरः ।
यं लक्ष्मीश्च सरस्वती च विगतद्वंद्वं चिरं भेजतुः
भोक्तारं रभसात्समानमुभयोः साम्राऽपमायं गुणैः ॥४०॥

पटुं दिक्षु विदिक्षु कुर्वतीनां नटलीलां स्फुटकीर्त्तिनक्षकीनाम् ।
स्फुरदध्वरधूमधारणीह च्युतवेणीति जनैरमानि यस्य ॥४१॥

ततोऽनल इवारणेःतुलधामभृभृमुजां
शिरोमणिरुरोमणिर्धराणिनामवामभ्रुवः ।
रणी बहुगुणी धनी सुवि वनीपकश्रीस्वनी
रमारमणमिश्रणी परशुराममिश्रोऽजनि ॥ ४२ ॥
येनागस्य पुरा पुरारिनगरे विद्याऽनवद्याऽर्जिता
श्रीचण्डीश्वरमग्निहोत्रितिलकं लब्ध्वा गरीयोगुरुम् ।
शुद्धा सैव महोद्यमेन बहुधा भान्ती भवन्ती स्थिरा
तद्दशेषेषु कियन्न कल्पलतिकेवाद्यापि सूते फलम् ॥ ४३ ॥

आस्यारविन्दमनुपास्य गुरोरपास्य

लास्यं चतुर्मुखमुखेषु सरस्वतीह ।

सालंकृतिश्च सरसा च गुणान्विता च

यस्यातनोति रसनोपरि ताण्डवानि ॥ ४४ ॥

अङ्गे लोमलतेव सीमानि दृशोरेकेव रेखाऽऽञ्जनी

कस्तूरीमकरीव भालफलके धारेव मूढ्ण्पार्लकी ।

ऊर्ध्वं भृङ्गपरम्परेव कवरी सौरभ्यलोभाकुला

यस्यैवाध्वरधूमधोराणिरभृदाशाकुरङ्गीदृशः ॥ ४५ ॥

सुभासुरयशोनिधेः सुनिरवद्यविद्यानिधेः

सुचारुकवित्तानिधेः स्मृतिनिधेः श्रुतिश्रीनिधेः ।

अयं सुकृतगौरवात्परशुराममिश्राद् गुणै-

रनूनगदिमा पितुर्जगति मित्रमिश्रोऽजनि ॥ ४६ ॥

धर्मार्थैकनिकेतनं विधिपयं कर्मावनीदर्शनं

स्मृत्यम्भोजमहोदयं श्रुतिमयं श्रीवीरमित्रोदयम् ।

द्राक्सिद्धीकृतकार्यसिद्धिदशतया श्रीवीरसिंहाग्रया

तेने विश्वमुदे पुरे पुरभिदः श्रीमित्रमिश्रः कृती ॥ ४७ ॥

स्मारंस्मारं यशोदाकरकमलगलत्स्नेहसंवाङ्मिताङ्गं

गोपानां भूतधात्रीभरहरणकृते केशवं वेषवन्तम् ।

वीरश्रीवीरसिंहः स्फुरदमलदृशा ऽऽदेशितः सुद्वबुद्धिः

संस्कारारूपप्रकाशकलयति मुकृती पण्डितो मित्रमिश्रः ॥ ४८ ॥

संस्काराणामिहोद्देशो गर्भाधानमतः परम् ।

प्रथमर्तौ मासतिथिस्थानादिफलमीरितम् ॥ १ ॥

घर्मे विशेषाः संप्रोक्ताः प्रथमर्तौ प्रसङ्गतः ।

श्रुतौ गमनकालाश्च गमनाकरणे पुनः ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तं च कथितं गर्भने कर्तृनिर्णयः । -

यद्युक्तविधिना गर्भानुत्पत्तिः परिदृश्यते ॥ ३ ॥

तदुत्पत्तौ विशेषेण प्रकारः परिकीर्तितः ।

पुनः पुंसवनं भोक्तं तथैवानवलोकनम् ॥ ४ ॥

सीमन्तोन्नयनं विष्णोः कथितश्च बलेर्विधिः ।

तथैव गर्भिणीधर्माः धर्माः भोक्ताश्च तत्पतेः ॥ ५ ॥

सूतिकागृहनिर्माणं गर्भिण्यास्तदगृहागमः ।

भसोप्यंतीकर्म जातकर्म सम्यक् विचारितम् ॥ ६ ॥

जन्मदादिमहादेवीपूजनं विधिनोदितम् ।

पञ्चायुधालंकरणधारणं समुदाहृतम् ॥ ७ ॥

सूतिकायाः स्नानविधिः पुत्रार्याः प्रतिपादिताः ।

दृष्टादृष्टमयोगाश्चाप्यपुत्रस्य च तद्विधिः ॥ ८ ॥

बालस्य नामकरणमत्र तिथ्यादिनिर्णयः ।

स्त्रीणां च नामकरणं नास्ति कर्तृविनिर्णयः ॥ ९ ॥

देवालयादिनामोक्तं पुनः मेढ्राधिरोहणम् ।

दोलाचक्रं दुग्धपानं जलपूजा ततः परम् ॥ १० ॥

ताम्यूलदानं च शिशोर्गृहाभिष्क्रमणं परम् ।

तत्कर्त्ता ऽथ समालपातस्तथा भूम्युपवेशनम् ॥ ११ ॥

घन्धनं कटिमूत्रस्य कर्णवेध उदीरितः ।

अत्र मासस्य मासादेरत्र कर्त्तुंश्च निर्णयः ॥ १२ ॥

सूचीविनिर्णयः कर्णविशेषे निर्णयः पुनः ।

अनन्तरं च कर्णस्य वेधे चापीरिता क्रिया ॥ १३ ॥

अङ्कुरार्पणमन्नस्य भाशनं सम्यगीरितम् ।

स्त्रीणामम्राशने पञ्चात्कालश्च परिकीर्तितः ॥ १४ ॥

अन्नप्राशनशेषे च जीविकायाः परीक्षणम् ।
 बालेऽन्यदृष्टिदोषादौ प्रोक्तो रक्षाविधिक्रमः ॥ १५ ॥
 बालस्य स्वलनादौ च रक्षाया विधयः स्मृताः ।
 बालस्य पूर्वमेवोर्ध्वदन्तोत्पत्तिफलं पुनः ॥ १६ ॥
 बालस्य दन्तकपणशमने विधिरोरितः ।
 अब्दंमपूर्त्तिकृत्तं च निषिद्धान्यथ तद्दिने ॥ १७ ॥
 अथ तस्मिन् दिने कृत्यप्रयोगः परिकीर्तितः ।
 प्रसङ्गाद्बालकस्याथ कर्म पुष्टिकरं स्मृतम् ॥ १८ ॥
 अपमृत्युप्रशमनं चूडाकरणमेव च ।
 कुलैक्ये मण्डनादूर्ध्वं निषेधो मुण्डनस्य च ॥ १९ ॥
 शिखाविनिर्णयः स्त्रीणां चूडाकर्म ततः स्मृतम् ।
 शूद्रचूडा ततः क्षौरं विद्यारम्भस्ततः परम् ॥ २० ॥
 ततश्चानुपनीतस्य ये धर्मास्ते प्रकीर्तिताः ।
 उक्तसंस्कारातिपाते प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥ २१ ॥
 अथोपनयन मुख्यगौणकालाश्च तस्य वै ।
 काम्याः कालास्ततो घ्रासास्तत्प्रायश्चित्तमप्यथ ॥ २२ ॥
 घ्रासाङ्गजानां तदनु प्रायश्चित्तं निरूपितम् ।
 अथ विस्तरशः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां विनिर्णयः ॥ २३ ॥
 घटुमातृरजोजन्मनिर्णयः सोदरस्य च ।
 तथोपनयने प्रोक्त उपनेये च निर्णयः ॥ २४ ॥
 भूकाद्युपनयः पश्चात्स्त्रीणामुपनयक्रिया ।
 उक्ता अनुपनेयाश्च निर्णयश्चोपनेतृगः ॥ २५ ॥
 यदुपनेत्रोरप्युक्तमधिकारकरं परम् ।
 प्रायश्चित्तमथारम्भः सम्यक्संभारमंग्रहः ॥ २६ ॥

- अजिनान्युपरीतं चाप्यनुकल्पाश्च तस्य ये ।
 लक्षणं चोपरीतस्य तन्निर्माणं प्रकारतः ॥ २७ ॥
- देवताः प्रतितन्तुस्या निरुक्तिरूपरीतके ।
 यमोपवीतोत्पाचिश्च परिमाणं च तस्य च ॥ २८ ॥
- तथा ऽऽश्रमनिशेषेणाप्युपवीतस्य कीर्तितः ।
 संख्याविशेषः, कथितमरक्षारणमेव च ॥ २९ ॥
- समिदाधानमप्युक्तं गायत्र्याश्चोपदेशनम् ।
 पाण्याधानं मेरुलाया लक्षणं कथितं ततः ॥ ३० ॥
- तदनन्तरमेतस्या अनुकल्पाः प्रकीर्त्तिताः ।
 दण्डास्तदनुकल्पाश्च दण्डलक्षणमेव च ॥ ३१ ॥
- प्रतोपदेशः कथितो ग्रीशोपात् प्रह्लाचारिणाम् ।
 भिक्षाचरणमध्याह्नसंध्याविधेर्निर्णयो ॥ ३२ ॥
- अनुभववचनीयश्च गर्जिते घान्तरेव च ।
 त्रिरात्रयतकं प्रह्लाचारिणां तदनन्तरम् ॥ ३३ ॥
- मेधाकर्म ततो धर्मस्तेषामत्र प्रकीर्त्तितः ।
 संध्यादिषु विशेषश्च अग्निकार्यमुदीरितम् ॥ ३४ ॥
- समिधा नियमाः प्रोक्ता अभिवादनमेव च ।
 आचार्यलक्षणं चोक्तमुपाध्यायस्य लक्षणम् ॥ ३५ ॥
- ऋत्विग्लक्षणमप्युक्तमवन्धाश्चेह कीर्त्तिताः ।
 अभिवादनरूपं च तस्य कर्त्तव्यताविधिः ॥ ३६ ॥
- अभिवादे फलं चोक्तं ततः प्रत्यभिवादनम् ।
 भेषजचर्पाविधिस्तस्य धर्माः पश्चात्प्रकीर्णकाः ॥ ३७ ॥
- उपाकरणमप्युक्तं वेदाध्ययनमेव च ।
 वेदप्रशमा वेदार्थज्ञाने च फलमीरितम् ॥ ३८ ॥

अध्यापकस्य कथनं तद्धर्माणां निरूपणम् ।

विद्यादानप्रशंसा च तथा ऽध्येतृनिरूपणम् ॥ ३९ ॥

विद्याप्रारम्भकालाश्च प्रकारो ऽध्ययनस्य च ।

अनध्यायास्ततस्तत्राध्ययने दूषणं स्मृतम् ॥ ४० ॥

तत्रापवादस्तदनु प्रदोषास्तदनन्तरम् ।

उत्सर्जनं ततः प्रोक्ता पुनश्चोपनयक्रिया ॥ ४१ ॥

पुनस्तस्मिन्निमित्तानि, नैष्ठिकग्रहचारिणः ।

धर्माश्च व्रतलोपोक्तमायश्चित्तनिरूपणम् ॥ ४२ ॥

कालावधि ग्रहचर्यं गोदानव्रतमेव च ।

विकल्पः कथितस्तद्गदाश्रयाणां समुच्चयः ॥ ४३ ॥

समावर्त्तनसंभाराः स्नातकस्य व्रतानि च ।

अनाक्रम्यानधिष्ठेयानीक्षणीयानि च क्रमात् ॥ ४४ ॥

उक्तानि तेषां लोपे च प्रायश्चित्तमुदीरितम् ।

कच्छबन्धः सत्रियस्य छुरिकाबन्ध एव च ॥ ४५ ॥

विवाहश्च परीक्षा च कुलस्यात्र समीरिता ।

उत्तमानि कुलान्युक्तान्यधमानि कुलानि च ॥ ४६ ॥

हीनक्रियादिककुलपरित्यागे प्रयोजनम् ।

कुलापकर्षकारीणि निमित्तान्युदितानि च ॥ ४७ ॥

अथ गोत्रपरीक्षा च निषेधो मातृगोत्रगः ।

विस्तरेण पुनः प्रोक्तो गोत्रप्रवरनिर्णयः ॥ ४८ ॥

सापिण्ड्यनिर्णयश्चैव विस्तरेणेह कीर्तितः ।

अथ मातुलकन्याया विवाहे च विचारणा ॥ ४९ ॥

मिरद्धाश्चायं संन्याः मृत्युद्राहनिवारणम् ।

सहोदरविवाहस्य निर्णयः समुदाहृतः ॥ ५० ॥

नक्षत्राणि ततो योगाः करणानि ततः परम् ।
 लग्नान्यथ फलं तस्य नवांशकफलं ततः ॥ ६३ ॥
 तथैकविंशतिर्दोषाः पञ्चाङ्गाद्युद्धिलक्षणम् ।
 अथोदयास्तथुद्धयन्ते दोषाः सन्नान्तिसम्भवः ॥ ६४ ॥
 पद्वर्गद्युद्धिस्तदनु दोषो भौमाष्टमस्य च ।
 गण्डान्तदोषो गण्डान्नः कर्त्तरीदोष एव च ॥ ६५ ॥
 कर्तर्या अपवादश्च दोषश्चन्द्राविशुद्धिजः ।
 अथ संग्रहदोषान्तेऽष्टमलग्नेऽप्यदोषता ॥ ६६ ॥
 दोषश्च विपनादीनां क्रमेणेह प्रकीर्तितः ।
 मुहूर्त्तवारयोर्दोषो दोषः स्वाज्जूरिकस्ततः ॥ ६७ ॥
 ग्रहणोत्पातदोषश्च क्रूरविद्वर्षदूषणम् ।
 अथ वैधफलान्युक्ता कुनवांशस्य दूषणम् ॥ ६८ ॥
 महापाते वैधृतौ च दोषस्तदनु कीर्तितः ।
 दश दोषास्ततो लक्षा ततः पातो निरूपितः ॥ ६९ ॥
 अथात्र दशयोगारूपचक्र सम्परिकीर्तितम् ।
 युतिस्तदनु जामित्रं ततश्चोपग्रहः स्मृतः ॥ ७० ॥
 एकविंशतिद्रोषाणां मध्ये कस्याप्यदोषता ।
 पापांशस्थितचन्द्रस्य ततः कुत्राप्यदोषता ॥ ७१ ॥
 मुहूर्त्तवारकुलिकयमकण्टकदूषणे ।
 अपवादः क चित् प्रोक्तः सर्वदोषेऽथ भञ्जनम् ॥ ७२ ॥
 घटीयन्त्रस्य च ततो निर्माणस्थापने क्रमात् ।
 निमन्त्रणे तस्य मन्त्रः फलं तद्गमणे ततः ॥ ७३ ॥
 ततश्च रविगुरादियल सम्परिकीर्तितम् ।
 गुरोः शान्ती स्वेः शान्तिस्ततः सिंहस्थनिर्णयः ॥ ७४ ॥

मकरस्थस्य च गुरोस्ततो निर्णय ईरितः ।

कन्याया वरणं पञ्चात्प्रतिकूलविनिश्चयः ॥ ७५ ॥

विवाहादेः समारम्भात्प्राक् सूचकविनिर्णयः ।

अथ मण्डपनिर्माणं कालो वैवाहिकस्य च ॥ ७६ ॥

ततो वेद्या विनिर्माणं वरवध्वोर्गृहागमः ।

वरयान ततः प्रोक्तं वरवध्वोश्च भोजनम् ॥ ७७ ॥

मधुपर्कविधेः पञ्चाङ्गोलक्षणमुदाहृतम् ।

कन्यादातुर्निर्णयोऽथ कन्यायाश्च निरीक्षणम् ॥ ७८ ॥

कन्यादाने विधिस्तत्र मन्त्रश्चोक्तस्ततः परम् ।

शय्यादिदानं च ततः कन्यादानफलं स्मृतम् ॥ ७९ ॥

होमादिविधयः पाणिग्रहः सप्तपदीक्रमः ।

होमकाले च कन्यर्तुदर्शने निर्णयस्ततः ॥ ८० ॥

विवाहमध्यपतिते सूतके निर्णयस्ततः ।

विवाहमध्ये श्राद्धस्य मासौ पञ्चाद्विनिश्चयः ॥ ८१ ॥

अथोपासनहोमस्य उपक्रम उदाहृतः ।

वध्वाः पतिगृहे प्राच्यः प्रवेशस्तदनन्तरम् ॥ ८२ ॥

तत्र मासविचारश्च प्रतिशुक्रविचारणा ।

विवाहवर्षे त्याज्यानि कथितानि ततः परम् ॥ ८३ ॥

विवाहव्रतकं पञ्चादम्पत्योः परिकीर्तितम् ।

चतुर्यकर्मणः पञ्चान्यण्डपोद्दामने विधिः ॥ ८४ ॥

अष्टौ विवाहाः क्रमशो ग्राह्याद्या लक्षितास्ततः ।

तेषां वर्णविशेषेण व्यवथा तदनन्तरम् ॥ ८५ ॥

देवार्पयोः फलं पञ्चात्प्राजपत्यफलं स्मृतम् ।

पुनर्विवाहो वधव्यनाशकव्रतकं ततः ॥ ८६ ॥

कुम्भप्रार्थनमभ्युपविवाहस्तदनन्तरम् ।

अथाधिवेदनं तत्र निमित्तं नियमस्ततः ॥ ८७ ॥

तत्र नान्दीमुखश्राद्धनिर्णयोऽथ प्रकीर्तितः ।

तृतीये च विवाहेऽथ निषेधस्तत्र कीर्तितः ॥ ८८ ॥

अर्कवैवाहिकं कर्म प्रकारश्चाहुतौ ततः ।

अथाग्निद्रव्यसंसर्गे विधिः सम्परिकीर्तितः ॥ ८९ ॥

अथावसध्याधानं तु संस्था वै पाकयज्ञिया ।

अथ होमविधिः स्थालीपाकश्च तदनन्तरम् ॥ ९० ॥

क्रमेणातः परं पिण्डापेतृयज्ञः प्रकीर्तितः ।

नवप्राशनशेषे तु श्रवणाकर्म कीर्तितम् ॥ ९१ ॥

सर्पाणां वलिरुद्दिष्ट आश्विनीकर्म तत्परम् ।

अथ कर्माग्रहायण्यां स्रस्तरारोहणं ततः ॥ ९२ ॥

अष्टकाऽन्वष्टकाकृत्से कर्मणी तदनन्तरम् ।

कर्म शूलगवाख्य च गोयज्ञस्तदनन्तरम् ॥ ९३ ॥

नेमित्तिकानि कर्माणि पश्चादुक्तानि विस्तरात् ।

संस्कारस्य प्रकाशेऽस्मिन् मित्रमिश्रेण सूरिणा ॥ ९४ ॥

तत्रात्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्योऽतिशयविशेषः
संस्कारः । स च द्विविधः । एकस्तावत्कर्मान्तराधिकारेऽनुकूलः,
यथोपनयनजन्यो वेदाध्ययनाद्यधिकारापादकः । अपरंस्तत्पन्न-
दुरितमात्रनाशको, यथा बीजगर्भममुद्भवैनोनिवर्हणो जातकर्मादि-
जन्यः । तत्कर्तव्यत्वमाह

मनुः,

वैदिकैः कर्माभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरमस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥

वैदिकैरिति वेदशब्दोऽत्र मन्त्रात्मकवेदपरः । ततश्च तत्र भव
इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वाट्टक् । कर्मशब्दश्चोच्चारणात्मकक्रियापरः ।
तथाच मन्त्रोच्चारणैरित्यर्थः पर्यवस्यति । यद्वा वैदिकैः वेदप्रमा-
णकैः । प्रत्ययश्चौपचारिकः । कर्मभिर्मन्त्रोच्चारणादीतिकर्तव्य-
तात्मकैः । शरीरपदेनात्राजहत्स्वार्थलक्षणया तत्कारणशुक्रशो-
णितादयोऽपि गृह्यन्ते । पावनः अशुद्धिनिवर्हणः । प्रेत्यचेहचे-
त्यनेन संस्कृतस्य दृष्टादृष्टफलेषु कारीरीज्योतिष्टोमादिकर्मसु
अधिकारादुभयलोकोपकारकत्वं संस्काराणामुक्तम् । द्विजन्मना-
मित्यनेन शूद्रव्याष्टौतः ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

ग्रहक्षत्रियविदशूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रया द्विजाः ।

निपेकाद्याः श्मशानान्ताम्लेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ इति ।

कार्या इति शेषः । वैशब्द एवकारार्थकः शूद्रव्याष्टस्यर्थः ।

उपनयनप्राग्भाविसंस्कारानुष्ठौ शूद्रं प्रसाह

यमः,

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समस्तजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

मिना मन्त्रेणेतन्न हेतुः, न केनचिदित्यादिः ।

यैजयापगृह्येऽपि,

शूद्रस्यापि निपेकपुंसवनसीयन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणा-
न्नप्राशनचौलान्यमन्त्रकाणि यथाकालमुपदिष्टानीति ।

शूद्रस्यानुपनेयत्वं तु, शूद्र एकजातिः अशूद्राणामदुष्टकर्मणा-
मुपनयनमिति गौतमापस्तम्बवाक्याभ्यां मिद्धम् । तस्य विवाहा-
न्यकर्मणी आह

जातूकर्ण्यः,

शूद्राणां चैव भवति विवाहश्चान्यकर्म च । इति ।

एवंच

विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

इति ब्रह्मपुराणवाक्यस्य

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्नच संस्कारमर्हति ।

इति मनुवाक्यस्य च तत्तद्वाक्यविहितेतरसंस्कारव्यावर्तक-
त्वेन न कोऽपि विरोधः । अमुमेवार्थं स्पष्टमाचष्टे

सुमन्तुः,

ब्राह्मणसत्रियवैश्यानां गर्भाधानसीमन्तोन्नयनजातकर्मनाम
करणान्नमाशनचूडोपनयनव्रतचर्याऽध्ययनममावर्त्तनविवाहयज्ञ-
दानानि समानानीति ।

मनुरपि,

गार्भहोमैर्जातकर्मचूडामांजीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ इति* ।

शूद्रस्य उपनयनाभावे हेतुमाह

* इत उत्तरं “द्विजपदमेवोक्तवान् । कस्यतरुकारस्तु इममेव यमयाकथं
शूद्रस्य उपनयनप्राप्त्याग्निसंस्कारान् अमन्त्रकान् प्रापयतीत्याह । तन्मते
गर्भाधानपुंसवनानन्त्योभेनसीमन्तोन्नयनजातकर्मविष्णुबलिनामकरणनिष्क्रम-
णभूष्पुपवेशनान्नमाशनकण्वेधचूडान्ना द्वादशौ शूद्रस्य संस्कारा भवन्तीति
पर्यसरस्यति । अत एव ग्रन्थकारः शूद्रस्यापि निषेकपुंसवनसीमन्तोन्नयन-
जातकर्मनामकरणान्नमाशनचैत्यान्यमन्त्रकाणि यथाकालमुपदिष्टानि” इत्य-
धिक पुनः ।

श्रुतिः,

गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न
केनचिच्छन्दसा शुद्रमिति ।

ते च संस्कारा द्विविधाः । ब्राह्म्याः देवाश्च । तथाच
हारीतः,

द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो देवश्च । गर्भाधानादिः
स्मार्त्तो ब्राह्मः । स्नानान्त इति पाठः कल्पतरौ । पाकयज्ञा
हविर्यज्ञाः सौम्याश्च देव इति । सौम्याः सोमयागा अग्निष्टोमादयः ।
ते च ब्राह्म्याः षोडश । तथाच

जासूकर्ण्यः,

आधानपुंससमिन्तजातनामान्नचौलकाः ।
मौञ्जी व्रतानि गोदानसमावर्त्तविवाहकाः ॥
अन्त्यं चैतानि कर्माणि प्रोच्यन्ते षोडशैव तु ।
शूद्राणां चैव भवन्ति विवाहश्चान्सकर्मच ॥ इति ।

अङ्गिरास्तु

पञ्चविंशतिसंस्कारानाह,

स्वेस्वे गृह्ये यथा प्रोक्तान्मथा मस्कृतयोऽखिलाः ।

कर्त्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिमुच्छति ॥

पञ्चविंशतिमंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः ।

ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिषु सुयन्त्रिताः ॥

गर्भाधान पुसचनं सीमन्तो बलिरेवच ।

जातकृतं नामकर्म निष्क्रमोऽनाशनं परम ॥

चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम् ।

स्नानोद्वाही चाग्रयणमष्टका च यथातथा ॥

श्रावणयामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् ।

उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ॥

संस्कारा नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषतः । इति ।

भूतिरैहिकमासुष्मिकं च फलम् । आदिशब्दाद्याजनादा-
वपि । बलिर्विष्णुबलिः । तद्व्रतानां वेदव्रतानाम् । चतुष्टयं महा-
नाम्नीमहाव्रतोपनिषद्गोदानानीति । स्नानं समावर्त्तनम् । आग्र-
यणं नवाश्रेष्ठिः । अष्टकाः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणा-
मष्टमीषु विहितानि श्राद्धानि । यथा तथा नित्यश्चतस्रो वा । श्राव-
ण्यां क्रियमाणं श्रवणाकर्म । एवमाश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म । मार्ग-
शीर्ष्यां प्रत्यवरोहणम् । पार्वणं पर्वणिधमावास्यायां क्रियमाणं
पार्वणं श्राद्धम् । उत्सर्गः उत्सर्जनं वेदानाम् । उपाकर्म वेदारम्भः ।
नित्यशः प्रत्यहं क्रियमाणाः पञ्च महायज्ञाः । एते च संस्काराः
सर्ववर्णानामैहिकमासुष्मिकफलानुकूलत्वेनावश्यका ब्राह्मणानां तु
ब्राह्मण्याभिव्यञ्जकत्वेन विशेषतः । तथाच

अङ्गिराः,

चित्रकर्म यथा ऽनेकेऽङ्गैरुन्मील्यते जनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्मस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥ इति ।

एतेषां पञ्चविंशतिसंस्काराणां नित्यनेमित्तिकमागिकवार्षि-
कभेदेन चातुर्विध्यमाह

आश्वलायनः,

महायज्ञास्तु नित्याः स्युः सन्ध्यावच्चाग्निहोत्रवत् ।

नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः समुद्राढावसानकाः ॥

मासिकं पार्वण प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम् ।

सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्कारा वार्षिका मताः ॥

शैपूर्णमासौ समुदायतयैकः संस्कारः* । अन्ये प्रसिद्धाः ।

अथाष्टावात्मगुणाः । दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौच-
मनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति । एतेषां लक्षणान्याह

बृहस्पतिः,

आत्मवत्सर्वभूतेषु यद्धिताय शिवाय च ।

वर्त्तते सततं हृष्टः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता ॥

वाद्ये चाभ्यन्तरे चैव दुःखवत्पादिते परैः ।

न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता ॥

न दुराणान् गुणैर्हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।

नान्यदोषेषु रमते सा ऽनसूया प्रकीर्त्तिता ॥

अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।

स्वधर्मेषु व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्त्तितम् ॥

शरीरं पीड्यते येन शुमेनापिच कर्मणा ।

असन्तं वर्जयेत्तत्तु सोऽन्वायासः प्रकीर्त्तितः ॥

प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।

एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

स्तोकादापिहि दातव्यमदीनेनान्तरात्मना ।

अहन्यहनि यत्किञ्चित्तदकार्पण्यमुच्यते ॥

विवर्जयेदसंतोष विषयेषु सदा नरः ।

परद्रव्याभिलाषं च सा ऽस्पृहा कथ्यते बुधैः ॥ इति ।

* इत उत्तरे "ब्राह्मणस्य अग्निष्टोमे षोडशिमहप्रक्षणाभावाद् अत्य-
ग्निष्टोमस्यः कथमसौ संस्कार इति चिन्त्यम् । अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य
गृहीयात् इति धृतेः, इत्यधिकं पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

हितमायसां श्रेयस्करम् । शिवं शुभम् । दुर्गुणान् द्यूत-
चौपादीन् । गुणैः श्रोत्रियत्वादिभिः । मन्दगुणान् अल्पगुणान् ।
स्नोति बहुगुणत्वेन ख्यापयति । शुभेन विहितेन धनार्जना-
दिना । पीडयते शरीरमसन्तं क्लेशवद्भवति । प्रशस्ताचरणं गन्ध-
माल्यादिधारणम् । अप्रशस्तमात्मनिन्दादि । अदीनेनाननुशा-
यिना । असतोपमवृत्तिम् ।

बुधोऽपि,

गर्भाधानं पुंभवर्त्तं सीमन्तोन्नयनं स्रुतिकायहसंस्कारः सोप्य-
न्तीकमेति ।

सोप्यन्तीकर्म शीघ्रप्रसवाय गोभिलाद्युक्तम् । एषामुत्कर्षमाह
गौतमः,

यस्यैते न चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न स
ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीति ।

सालोक्यं समानलोकवासित्वम् । एकदेशयोगात्सालोक्यं
समस्तयोगात्सायुज्यमिति द्रष्टव्यम् ।

तथा,

यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशेऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स
ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीति ।

बुधशब्दो विशेषमाची । खलुशब्दः प्रसिद्धौ । अयशब्दोऽवधा-
रणे । यस्य चत्वारिंशत्संस्कारेषु द्विजत्वमूलकतिथयसंस्कारसंग्रहे-
ऽप्यष्टावात्मगुणाः सन्ति स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं गच्छत्येव ।

हारीतोऽपि,

ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतः ऋषीणां समानतां सामान्यतां समान-
लोकतां सायुज्यतां गच्छति । दैवेनोच्चरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो

देवानां समानतां सामान्यतां समानलोकतां सायोज्यतां च गच्छति ।

समानता समानो मानः पूजा यस्य स समानः समानस्य भावः । सामान्यता सामान्यशब्दः समानपर्यायः तेन तुल्यरूप-
तोक्ता । समानलोकता एकलोकनिवासः । सायोज्यता समानमा-
योज्यं शरीरं यस्य स सायोज्यः ।

मनुः,

स्याध्यायेन ब्रौह्मैस्त्रैविद्येनेज्यया सूतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥

स्याध्यायेन वेदग्रहणेन । ब्रह्मैः सावित्र्यादिभिः । त्रैविद्येन
षट्पथज्ञानेन । इज्यया देवादितृजनेन । सूतैः पुत्रैः । ब्राह्मी-
ब्रह्मसंविधिनी तज्ज्ञानद्वारा ।

शङ्खलिखितौ,

पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च ।

संस्कारा अग्निहोत्रान्ता अग्निहोत्रं तु जुह्वतः ॥

संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृतः ।

नित्यमष्टगुणैर्धुक्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणौक्तिकः ॥

ब्राह्मं पदमवाप्नोति यस्माज्ज्यवते पुनः ।

नाकष्टं पशो धर्मं त्रिरीजानस्त्रिविष्टपम् ॥

अग्निहोत्रिणो दर्शपूर्णमासं विना ऽपि अग्निहोत्रानुष्ठानं
विहितमस्ति तस्याग्निहोत्रपर्यन्ताः संस्काराः । पूर्वैर्गर्भाधानादि-
भिः उत्तरैरग्न्याधेयादिभिः । अष्टगुणैर्दयादिभिः । ब्राह्मणौ-
क्तिकः ब्रह्मलोकाईः । नाकष्टं मेरुष्टपम् । देवलोकः त्रिविष्टपम् ।
त्रिरीजानः पाकहविःसोमसंस्थाभिः । त्रिः सोमयागेनेष्टवानिति
माधवस्वामी ।

अथ गर्भाधानं निरूप्यते ।

“निपेक्षादिर्द्विजन्मनां” “निपेक्षाद्याः श्मशानास्ता” इत्यादि-
मनुयाज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु तस्यैवाद्यत्वाभिधानात् । गर्भाधानं
पुमवनमिसादिगौतमादिस्मृतिषु प्रथमोद्दिष्टत्वाच्च । तत्र

घृहस्पतिः,

गर्भाधानमृतौ कुर्यादिति ।

याज्ञवल्क्योऽपि, गर्भाधानमृताविति ।

गर्भः आधीयते येन कर्मणा तद्गर्भाधानमिसनुगतार्थं कर्मणा-
मथेयम् । उद्भिदधिकरणन्यायात् । (पू.भी अ.१पा.४अधि.२)

शौनकोऽप्याह,

निपिक्तो यत्प्रयोगेण गर्भः संधार्यते स्त्रिया ।

तद्गर्भलम्भनं नाम कर्म श्रोक्त मनीषिभिः ॥ इति ।

यस्य कर्मणः प्रयोगेणानुष्ठानेन । इयंति गर्भधारणं गच्छ-
तीति ऋतुः । स च नाभिक्रमन्नादुत्पन्नं शोणितम् । तथेन्द्रकृतप्रस-
हसायास्तृतीयोऽंशः । तदेतत्सर्वं तैत्तिरीयशाखायां “विश्वरूपो वै
त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्” इत्यस्मिन्ननुवाके स्पष्टीकृतम् ।

तद्यथा । स स्त्रीमसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं
परिगृहीतेति । ता अश्रुवन् वरं वृणामहाकृत्स्वियात्प्रजां विन्दा-
महे काममाविजनिनोः सम्भरामेति । तस्मादृत्स्वियात् स्त्रियः प्रजां
विन्दन्ते काममाविजनिनोः सम्भवन्ति । वारे वृत दासां तृतीयं
ब्रह्महत्यायै प्रसृजन् सा मन्त्रद्रासा अभवदिति ।

अस्यानुयाकस्वार्थः पुराणे स्पष्टीकृतः ।

स्मृतिमञ्जर्याम्,

देवतानां पुरोधास्तु त्रष्टा नाम द्विजोत्तमः ।

भगिनी पूर्वदेवानां तस्य भार्या तयोः मुनः ॥

विश्वरूप इति ख्यातः शिरोभिर्जामते त्रिभिः ।
 एकस्मिन् सोमपानं च सुरापानं च मध्यमे ॥
 वामपार्श्वेऽन्नमद्याच्च स्वेच्छया चरते दिवि ।
 देवताभ्यो हविर्भागानपिधाय ददाससौ ॥
 अपिधायामुरेभ्यस्तु मातुलमेमया सह ।
 उत्पातादि विजायन्ते होतव्यस्यकर्मणा ॥
 तस्मात्सुरपतिर्भोतः स्वराज्यच्युतिशङ्कया ।
 अच्छिनत्तस्य शीर्षाणि वज्रपादाय सत्वरः ॥
 यत्सोमपानवदनमभवत्स कपिञ्जलः ।
 अभवद्यत्सुरापानं कलविद्धः स शीर्षकम् ॥
 यदन्नादनमास्यं तु क्रमादासीत्स तित्तिरिः ।
 ततस्तां ब्रह्महत्यां च घासयोऽञ्जलिनाऽग्रहीत् ॥
 ब्रह्महत्यासमोपेतः मच्छन्नोऽब्दं चचार सः ।
 स्वर्गं भूतानि चाक्रोशन् देवेन्द्र ब्रह्महन्निति ॥
 स धरित्रीमुपासीदत् पृथिवीमब्रवीद् वृषा ।
 ब्रह्महत्यातृतीयं त्वं गृहाणेति मत्कृतम् ॥
 स्वातात्पराभवो माभूदितीन्द्रं मत्युवाच सा ।
 सोऽब्रवीद्वत्सरादंवांग्मत्तः पूर्णो भविष्यति ॥
 इन्द्राद्वरं मातिष्ठत् हर्षयस्यभवद्धरा ।
 तस्मात्संवत्सरादवाक् स्वातं च परिपूर्यते ॥
 सेन्द्रस्य ब्रह्महत्यायाम् तृतीयं भागमग्रहीत् ।
 तत्पापमोरिण भूमावभवत्स्वकृतं यतः ॥
 ईरिणं न स्पृशेत्तस्माद् ब्रह्महत्यासवर्णकम् ।
 ततस्तत्तनुपामीदत् सोऽब्रवीद्यन्मया कृतम् ॥
 भवन्तः मातिष्ठन्तु ब्रह्महत्यातृतीयकम् ।

धुचौ मृतप्रजा प्रोक्ता श्रावणे धनेधान्यदा ।
 नभस्ये दुर्भगा क्लीवा आश्विने च तपस्विनी ॥
 ऊर्जे त्वायुष्मती नारी मार्गशीर्षे बहुप्रजा ।
 पौषे च पुंश्चलो नारी माघे पुत्रमुखाश्विनी ॥
 फाल्गुने श्रीमती साध्वी क्रमान्मासफलं स्मृतम् ।
 अथ पक्षफलम् ।

शुक्लपक्षे सुशीला स्यात्कृष्णे सा कुलटा भवेत् ।
 कृष्णस्य दशर्षा यावन्मध्यमं फलमादिशेत् ॥

अथ तिथिफलम् ।

श्रीधरीये गुरुः,

प्रथमायां पतिं हन्ति द्वितीयायां सुखं भवेत् ।
 तृतीयायां श्रिये स्याच्च चतुर्थ्यां वृषली भवेत् ॥
 पञ्चम्यां पुत्रलाभश्च षष्ठ्यां चारिष्यविक्रिया ।
 सप्तम्यां पुत्रद्विदः स्यादष्टम्यां सुतनाशनम् ॥
 नवम्यां रुदती नित्यं दशम्यां धर्मशीलिनी ।
 एकादश्यां पतिलिग्ना द्वादश्यां क्रन्दती भवेत् ।

त्रयोदश्यां मानधना त्वपरा बहुदोषकृत् ।
 पर्वण्यन्यगृहीता स्याद्विद्यादेवं तिथेर्वशात् ॥

पूर्वाह्णादिफलं स्मृतिरने,

शुभं चैव तु पूर्वाह्णे मध्याह्ने मध्यमं फलम् ।
 अपराह्णे तु वैधव्यं पूर्वरात्रे शुभं भवेत् ॥
 मध्यरात्रे तु मध्यं स्यात्पररात्रेऽशुभान्विता ।
 तिथीनां फलमेवं हि चाराणां फलमुच्यते ॥
 भानुवारे भवेद्याधिः चन्द्रवारे पतिव्रता ।
 यदुरोगा बहुशेसा पतिहीना कुजे दिने ॥

चहुपुत्रवती सौम्यै सर्वसम्पद् गुरोर्दिने ।
 सौभाग्यं सुखमम्पत्तिः शुक्रवारे पतिव्रता ॥
 कष्टबुद्धिर्महाव्याधिः स्वयमर्थस्य चोरिणी ।
 मन्दवारे विनाशः स्यात्प्रथमर्चो रजस्वला ॥
 नारदोऽपि,

रुग्णा पतिव्रता दुःखा पुत्रिणी भोगभागिनी ।
 पतिप्रिया क्लेशभागा सूर्यवारादिषु क्रमात् ॥
 अथ नक्षत्रफल गर्गसंहितायां,
 सुभगा चैव दुःशीला बन्ध्या पुत्रसमन्विता ।
 धर्मयुक्ता व्रतघ्नी च परसंतानमोदिनी ॥
 सुपुत्रा चैव दुष्पुत्रा पितृवेश्मरता सदा ।
 दीना प्रजावती चैव पुमाख्या चित्रकारिणी ॥
 साध्वी पतिप्रिया नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी ।
 स्वकर्मनिरता हिंसा पुण्यपुत्रादिसंयुता ॥
 नित्यं धनव्ययासक्ता पुत्रधान्यसमन्विता ।
 मूर्खा चाज्ञा पुण्यवती दक्षर्षादेः क्रमात्फलम् ॥ इति ॥
 अथ योगफलं नारदीये,

परिघस्य तु पूर्वार्धे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
 सन्ध्यासूपपुत्रे विष्टयामशुभं प्रथमार्चवम् ॥
 ग्रन्थान्तरेऽपि,
 अमासंक्रान्तिविष्ट्या च व्यतीपाते च वैधृतौ ।
 परिघस्य तु पूर्वार्धे पदं च गण्डातिगण्डयोः ॥
 व्याघाते नव शूले तु नाड्यः प्रश्नार्चुदर्शने ।
 वैधव्यमर्थहानिं च मृतनाशं महद्रथम् ॥
 वैधव्यं शत्रुवृद्धिं च दारिद्र्यं क्षीणजीवनम् ॥

तेजोहानिं समायाति सदा पुष्पवती क्रमात् ॥ इति ।

अथ राशिफलं नारदीये,

कुलीरवृषचापान्त्यनृयुक्कन्यातुलाधराः ।

राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमार्त्तवे ॥

अथ लग्नफलं दैवजभूषणे,

मेघे स्याद्व्यभिचाराढ्या वृषभे परदारिणी ।

मिथुने धनभोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥

सिंहे तु पुत्रसयुक्ता कन्यायां श्रीमती तथा ।

विचक्षणा तुलायां तु वृश्चिके च पतिव्रता ॥

मकरे त्वन्नहीना तु कुम्भे निर्धनयुक्ता ।

मीने विचक्षणा लग्ने ग्रहसंस्या विवाहवत् ॥

अथ बह्वफलं गगर्गसंहितायां,

सुभगा श्वेतवस्त्रा स्याद् दृढवस्त्रा पतिव्रता ।

सौमवस्त्रा क्षितीशा स्याद्ववस्त्रा सुखान्विता ॥

दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्याद्रोगिणी रक्तवाससा ।

नीलाम्बरधरा नारी विधवा पुष्पिता ततः ॥

मलिनाम्बरधरा नारी दरिद्रा स्याद्रजस्वला ।

वस्त्रे स्युर्विषमा रक्तविन्दवः पुत्रमाप्नुयात् ॥

ममाश्चेत्कन्यका चेति फलं स्यात्प्रथमार्त्तवे ।

सम्मार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान् हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।

तल्पोपभोगे तपसि स्थिता चेद्दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात् ॥

अथ स्थानफलं वसिष्ठसंहितायां,

ग्रामाद्ग्रहिः परग्रामे नारी स्याद्व्यभिचारिणी ।

पतिव्रता पतिस्थाने मुशोला गृहमध्यतः ॥

ग्राममध्ये तु वृद्धिश्च विधवा च दिगम्बरा ।

परागारे च दुःशीला आयुष्यं जलसन्निधौ ॥
 धनमध्ये तु कन्या या धनधान्यसमृद्धिदा । इति ।
 स्मृत्यन्तरेऽपि,
 देवस्थाने पितृस्थाने निन्द्यस्थानेऽन्यवेशमनि ।
 पुष्पवत्याः फलं न स्यान्मार्गे चण्डालवेशमनि ॥ इति ।
 अथ प्रथमरजोदर्शने धर्मविशेषाः ।

तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायां,
 प्रथमर्चौ तु पुष्पिण्या पतिपुत्रवती स्त्रियाः ।
 अक्षतैरासन कुर्यात्तस्मिन्स्तामुपवेशयेत् ॥
 हरिद्रापुष्पगन्धादीन् दद्यात्ताम्बूलकं स्रजम् ।
 आशिषो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भवेत् ॥
 दीपैर्नाराजन कुर्यात्सदोषे वासयेद् गृहे ।
 तास्तर्वाः पूजयेत्पश्चाद् गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 लवणपूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः । इति ।
 *अथोदकयोरन्योन्यस्पर्शे निर्णयः ।

स्मृतिमञ्जर्याम्,
 उदक्ये द्वे सगोत्रे वा सवर्णे वैकभर्तृके ।
 तयोः स्नानं मिथः स्पर्शे पञ्चगव्य ततः पिबेत् ॥
 सवर्णयोः सपत्न्योः सगोत्रयोर्वा मिथः स्पर्शे सद्यः स्नानं,
 शुद्ध्यनन्तरं च पञ्चगव्यमाशनं प्रायश्चित्तमित्यर्थः । इदन्तु सह-
 शपनादिचिरस्पर्शविषयम् । यत्तु
 स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं सवर्णे त्वेकभर्तृके ।
 कामादकामतो वाऽपि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यतः ॥

*इत आरम्य “मध्यस्थयो क्षत्रियावैश्ययोरनुक्तप्रायश्चित्तत्वेऽपि अर्थात् पादो-
 नार्थकुन्धौ वेदितव्यौ” इत्यन्तः १९३ तमपृष्ठस्य चतुर्थफक्विकापर्यन्तं
 पाठः पुस्तकान्तरे एवास्ति ।

इति वसिष्ठवचनं तत्सकृत्स्पर्शविषयम् । तुशब्दो वार्थः ।
सर्वणे इत्युभयविशेषणमुन्नेयं, मूलवाक्ये तथा दर्शनात् । इदानीं
सर्वर्णयोः सगोत्रयोः सोदरयोर्भगिन्योरुक्तां कामाकामाभ्यां
मिथः स्पर्शं शुद्धिमाह ।

सर्वर्णयोः निःसम्बन्धे सगोत्रे च रजस्वले ।

मिथः स्पृशेदमस्या तु स्नानमात्रेण शुध्यति ॥

मस्यैकरात्रं नाशनीयात् पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

वर्णश्च योनिश्च वर्णयोनी । समाने च ते वर्णयोनी
समानवर्णयोनी । तयोः सम्बन्धे । यत्तु

उदकया तु सर्वर्णा या स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया ।

तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यं, यच्च

रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।

एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति कश्यपवाक्यं, तदुभयमपि मूलोक्तविषये एव कामा-
कामाभ्यां यथायथं योज्यम् । इदानीं भर्तृगोत्रासम्बद्धसर्वर्णयोः
स्पर्शं प्रायश्चित्तं संपादश्चोक्तेनाह ।

उदकयोर्यदा ऽन्योन्यमसम्बद्धसर्वर्णयोः ।

स्पृशेदमस्या स्नात्वा च तस्मिन्नाद्या शुचिर्भवेत् ॥

मस्या तु नाद्यादाशुद्धेरिति ।

आशुद्धेः स्पर्शादिनमारभ्य शुद्धिदिनपर्यन्तमित्यर्थः । निपे-
धातिक्रमेण भुक्तवत्याः शुद्धिमाह ।

भुक्ता चेत्प्रतिवासरम् उपोषणं तदेति ।

स्पर्शानन्तरं यावद्दिनं भुङ्क्ते तावद्दिनं शुद्ध्यनन्तरम् उप-
वासः कर्तव्य इत्यर्थः । उपवासाशक्तायाः पक्षान्तरमाह ।

केचिदाहुस्तदिनसंख्यया ।

उपवासे त्वशक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् । इति ।

यावदिनं शुद्धे तावदिनसंख्याकब्राह्मणभोजनपट्यासिमन्त्रं दद्यादित्यर्थः । प्राजापत्यप्रसाम्नाये तथा दर्शनात् । एवं संव-
द्भासंवद्धसवर्णयोः शुद्धिमभिधायेदानीमसंवद्धब्राह्मण्योर्विशेष-
शुद्धिमाह ।

संभापेतां स्पृशेतां वा ब्राह्मण्यौ च रजस्वले ।

आस्नानकालाग्राभीतामुमे मसा मिथः क्वचित् ॥

८ स्नात्वोपवासं कुर्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः ।

आस्नानकालात् स्पर्शदिनमारभ्य यावच्छुद्धिदर्शनम् ।

अन्ते त्रिरात्रोपवासश्च । तथा च

पराशरः,

स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं ब्राह्मणीं ब्राह्मणीं तथा ।

तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।

एवकारः पञ्चगव्याशनव्यावृत्त्यर्थः । क्वचिदमसा स्नाना-
नन्तरमुपवासः पञ्चगव्यपान चेदित्यर्थः । इदानीमुक्तविषयेष्व-
सन्ताभ्यामे प्रायश्चित्तमाह ।

एवमभ्यासतश्चाब्दं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । इति ।

अथ सवर्णासवर्णयोः स्पर्शो निर्णयः । तथा च

पराशरः,

स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं ब्राह्मणीं वैश्यजां तथा ।

पादहीनं चरेत्पूर्वा पादमेकमनन्तरा ॥

स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं ब्राह्मणीं शूद्रजां तथा ।

कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

दानं पादकृच्छ्रप्रसाम्नायभूतनिष्कचतुर्थांशदानम् । अय
सत्रियादीनां वैश्यादिस्पर्शे निर्णयः । तत्र

वृद्धयसिष्ठः,

स्पृष्टा रजस्वला ऽन्योन्यं सत्रियां शूद्रा ऽपिवा ।

उपवासेस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥

स्पृष्टा रजस्वला ऽन्योन्यं वैश्यां शूद्रा तथैवच ।

त्रिरात्राव शुध्यते पूर्वा उत्तरा तु दिनत्रयाव ॥ इति ।

इदञ्च त्रिरात्राहोरात्रादिकं स्नानानन्तरमेव द्रष्टव्यं, न तु
स्नानात् प्राक् नैमित्तिकोपवासोर्गतार्थम् । एतच्च सर्वं कामतः
स्पर्शे ।

वर्णानां कामतः स्पर्शे विधिरेव सनातनः ।

इति वसिष्ठवाक्यशेषात् । अकामतो

वृहद्विष्णूक्तं,

रजस्वला हीनवर्णा रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदक्षीयात् न
यावच्छुद्धा स्यात् । सर्वर्णामधिकवर्णा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा
शुद्ध्यतीति ।

अयं रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शे निर्णयः । तत्र

वृद्धयसिष्ठः,

पतितान्त्यश्वपार्केन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

व्यतिक्रम्य, उपोषणेनेति शेषः । तदेव प्रायश्चित्तमाह ।

प्रथमेऽहि त्रिरात्रं स्यात् द्वितीये ब्रह्मेवतु ।

अहोरात्रं तृतीयेऽहि परतो नक्तमाचरेत् ॥

परतश्चतुर्थे ऽहि स्नानात्प्रागित्यर्थः ।

शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्ट्वा शुना च द्वयहमाचरेत् । इति ।

अकामतो

धौधायन आह,

रजस्वला चेत् संस्पृष्टा चाण्डालान्त्वश्ववायसैः ।

तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

अशक्तां मति तु स एवाह ।

रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटशूकरैः ।

श्वभिः स्नान्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ इति ।

भोजनकाले तु स्पर्शं स एवाह,

रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्सजादीन्स्पृशेद्यदि ।

गोमूत्रयावकाहारा पदरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

अशक्तौ काश्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वा ऽपि भोजनम् । इति ।

विप्राश्चात्र व्रतरात्रिसप्तसंख्यया पद्मं ग्राह्याः ।

अथाशौचमध्ये रजोदर्शने निर्णयः । तत्र

मार्कण्डेयः,

मृतसूतकसंपर्के ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ।

नास्नानकालमभ्यायाद् भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

मनुरपि,

अप्रायत्ये समुत्पन्ने मलवद्वाससी यदि ।

अभिपेके तु मुक्तिः स्याद्दिनत्रयमभोजनम् ॥ इति ।

अप्रायसे सूतकाद्याशौचोत्पत्तौ । दिनत्रयमवशिष्टकालोप-

लक्षणम् । एतच्च अवालापस्याविषयम् । वालापस्यानामशक्ताना-

न्तु सद्यः स्नानमात्रेण भोजनमिति ग्राह्यः । उच्छिष्टस्पर्शं त्वाह

अत्रिः,

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला ।

कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वां शूद्रा दानैरुपोषिता ॥ इति ।

पूर्वा ब्राह्मणी । दानं पादकृच्छ्रसमम् । अत्र ब्राह्मणीशू-
द्रयोः कृच्छ्रकृच्छ्रपादरूपमायाश्चित्तमाप्नातम् । मध्यस्थयोः
क्षत्रियावैश्ययोस्तुक्तमायाश्चित्तत्वेऽपि अर्थात्पादोनार्द्धकृच्छ्रौ वे-
दितव्यौ ।

अथ ऋतुगमनकालमाह

ग्राह्यवल्क्यः,

पोढशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥

नाभिकमलीयशोणितप्रसङ्गतादिनमारभ्य पोढशाहोरात्राणि
गर्भधारणयोग्यः कालः ऋतुर्भवति । तत्र आद्याश्चतस्रो निशाः
पर्वाणि वक्ष्यमाणानि अयुग्माश्च रात्रीर्वर्जयित्वा पुत्रार्थी संवि-
शेत् । ब्रह्मचारी ऋतुकालगमनात् प्राक् अकृतवत्संसर्गः ।
तथा च

आश्वलायनः,

माग्रजोदर्शनात्पर्त्री नेयाद्वत्वा पतस्रघः ।

व्यर्थाकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥ इति ।

यत्तु मिताक्षरायां, यत्र श्राद्धदिनादौ ब्रह्मचर्यं चोदितं
तत्राप्यृतौ गच्छतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोष इति, तच्चिन्त्यम् ।
ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिपिद्धवर्ज्यमिति गौतमनचनविरोधात् ।
अतिपिद्धं च श्राद्धदिनमृतावप्याश्वलायनेन ।

भोक्ष्यन्करिष्यन्ना श्राद्धं पूर्वरात्रौ भयव्रतः ।

व्यवायं भोजनं चैव कृतावपि विवर्जयेत् ॥

श्राद्धं करिष्यन्कृत्वा वा मुक्ता वाऽपि निमन्त्रितः ।

उपोष्य च तथा मुक्ता नोपेयाच्च ऋतावपि ॥ इति ।

ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित् ।

तत्र गच्छन्संमाप्नोति ह्यनिष्टं महदेव तु ॥

इतिबृहन्मनुस्मरणविरोधाच्च । पित्रोर्मरणे यावत्संवत्सरस्मृतौ नोपेयादित्यप्याह

आश्वलायनाचार्यः,

दीक्षितस्तु महायज्ञैः पित्रोः प्राग्वत्सरात् द्विजः ।

नेयाद्रार्या प्रयत्नेन ऋतावप्यर्थितो बुधः ॥

महायज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिः दीक्षितः दीक्षासंस्कारवान् अवभृथं यावत् ऋतावपि स्त्रियं नोपेयात् । तथा पित्रोर्मरणदिनमारभ्य यावत्संवत्सरम् । तुल्यशब्दश्चार्थः । माधवस्तु रात्रौ गच्छन् ब्रह्मचार्येव भवतीति व्याचष्टे । प्राणं वा ते स्कन्दन्ति ये दिवा रसा संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रसा संयुज्यन्ते इत्याथर्वणिकश्रुतेः । महाभारते त्वनृतुगमनपरिहारेण ऋतुगाम्येव ब्रह्मचारीत्युक्तम् ।

ऋतौ गच्छति यो भार्यामनृतौ नैव गच्छति ।

यावज्जीवं ब्रह्मचारी मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

इत्यनेन ऋतावेव गच्छेन्नान्यदेति परिसंख्यैव व्याख्याता भवति । अन्ये तु

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

इसगमने दोषश्रवणास्त्रियमं व्याचक्षते । ऋतुश्च प्रथम एव । अथ ऋतुमसाः प्राजापत्यमृतौ प्रथमे इत्याश्वलायनपरिशिष्टात् । तस्मिन्पुत्रार्थां युग्मासु समासु रात्रिषु संविशेत् । अयुग्मासु कन्यार्थां ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थां संविशेदार्चवे स्त्रियम् ॥

इति मनुस्मरणात् । रात्रिसामान्योपादानेऽप्यर्धरात्रादन-

न्तरं गन्तव्यम् । तथा च

आश्वलायनाचार्यः,

पत्नीमृतुमतीं स्त्रियां तृप्तां योगविवाजिताम् ।

उपेयान्मध्यरात्रान्ते जीर्णेऽक्षे तृप्तमानसः ॥ इति ।

निशाशब्दग्रहणादिवसप्रतिषेधः । तदाहतुः

शङ्खलिखितौ,

नार्त्तवे दिवा मैथुनमर्जयेदल्पभाग्या अल्पवीर्याश्च दिवा

प्रसूयन्ते ऽल्पायुपश्चेति ।

आर्त्तवे इति विशेषोपादानादनृतौ दिवा गमने न निषेध इति

यत्,तत्र । गत्वा चैव दिवा स्त्रियमिति याज्ञवल्क्येन सामान्यतः

प्रायश्चित्ताभिधानात् ।

प्रवासादागतस्य दिवा ऽपि गमनमभ्यनुजानाति

व्यासः,

अनृतादृतुकाले वा दिवा रात्रावयापिवा ।

प्रोपितस्तु स्त्रियं गच्छेत् प्रायश्चित्ती भवेन्न च ॥ इति ।

तथा सकामायामपि दिवा गमनमुक्तम्

अग्निस्मृतौ,

कामान्धां मनुजोऽनिच्छन्नापि पत्नीं बहुमजात् ।

प्रशस्तेऽहन्यशस्ते वा रात्रौ वा मतिमान्नजेत् ॥

“स्त्रियो रक्षया यतः स्मृता” इति याज्ञवल्क्योक्तहेतोश्च ।

ऋतौ गमने यज्ञोपवीतविन्यासे विशेषमाह

भरद्वाजः,

भार्यासभोगसमये पुष्पकालं विना ऽन्यदा ।

ब्रह्मसूत्रं द्विजः कुर्यान्निवीतं पृष्ठभागतः ॥ इति ।

अनेनापि “पृष्ठदेशावलम्बि ग्राम्यघर्षेषु” इति सामान्यं निग-
मवाक्यम् ऋतुकालातिरिक्तकालगमनविषयं व्याख्येयम् । युग्मा-
स्वपि रात्रिषु पुत्रोत्पत्तौ उचरोत्तरा एव रात्रयः प्रशस्ताः ।
अत एव

आपस्तम्बः,

चतुर्थीप्रभृत्तापोढशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिःश्रेयससृ-
तुगमनमुपदिशन्तीति ।

व्यासोऽपि,

रात्रौ चतुर्थ्या पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः ।

पञ्चम्यां पुत्रिणो नारी पष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥

सप्तम्यामप्रजा योपिदष्टम्यामीश्वरः सुतः ।

नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां चतुरः पुमान् ॥

एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।

त्रयोदश्यां सुता तस्य वर्णसंकरकारिणी ॥

धर्मध्वजः कृतज्ञः स्यादात्मवेदी दृढव्रतः ।

प्रजायते चतुर्दश्यां गुणौघैर्जगतीपतिः ॥

राजपत्नी महाभागा राजवंशगता तथा ।

जायते पञ्चदश्यां तु बहुपुत्रा पतिव्रता ॥

विद्यालक्षणसंपूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥ इति ।

युग्मास्वपि गच्छन्मातिपिदेतरास्वेव गच्छेत् । तत्र प्रतिपि-

द्धदिनान्याह

मनुः,

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

प्रह्लाचारी भवेन्नित्यमप्युतौ स्नातको द्विजः ॥

चकाराद्रविसंक्रान्तिमपि ।

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेवच ॥

तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु यः पुमान् ।

विष्णुव्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति विष्णुपुराणात् । यद्यपि पूर्यते मासो यस्मिन्निति पर्वेति व्युत्पत्त्या पौर्णमास्यमावास्यायोरेव पर्वत्वं तथापि पर्वाणीति बहुवचनाच्छत्रिन्यायेन पर्वापर्वसमुदाये पर्वशब्दः प्रयुक्तः । मिताक्षरायां तु ब्रह्मचार्येव पर्वाणीत्यत्र बहुवचनस्य आद्यर्थतया अष्टमीचतुर्दश्योर्ग्रहणमुक्तम् । स्नातकः ऋतुस्नातभार्यः ।

पैठीनसिरपि,

न प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थआह्वयेदिति । केचित्तु स्नानात्पूर्वं तस्याः स्पर्शनिषेधेनैव गमनस्य निषिद्धत्वात्तद्गमने च प्रायश्चित्तविधानात् स्नानादूर्ध्वं चतस्रो रात्रीर्वर्जयेदित्याहुः । तन्न ।

निशापोढशकं नारी संज्ञितर्क्षुमती सदा ।

तावत् योग्या प्रजास्थाने विना ऽऽद्याहश्चतुष्टयम् ॥

पोढशस्त्रतुसंज्ञेषु दिनेष्वार्यं चतुर्दिनम् ।

आर्त्तवाशौचसंपृक्तं वर्जयित्वा परेष्विति ॥

इति बृहस्पतिशौनकवचोविरोधात् ।

यत्तु हारीतवचनं “चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां युग्मासु च गर्भाधानं ब्रह्मण्यं संदृशतीति” तच्चतुर्थदिक्से रजोनिवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदर्क्षुमती भवत्युपरतशोणिता तदा संभवकाल इति गोभिलस्मरणात् ।

इदमत्र चिन्त्यते । गर्भाधानं किं गर्भसंस्कारः क्षेत्रसंस्कारो वेति । कुतः संशयः, उभयथा वचनदर्शनात् । यथा :

“निपेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः” ।

“निपेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः” ।

इत्यादिषु यत्तच्छब्दोपात्तानां गर्भाणामेव संस्कार्यत्वम-
सयात् ।

स्नातायाः सुकृतायाश्च ऋतुमत्याः समेऽहनि ।

दक्षिणस्यां नासिकायां सिञ्चेद्द्वारसं पतिः ॥

जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेत्तु तद्रसम् ।

इत्यादिना जायायाः संस्कार्यत्वमसयाच्च ।

किं पुनर्युक्तं, गर्भसंस्कार इति । कुतः, समाख्यासामर्थ्यात् ।
यथा पुंसवनादिशब्देऽप्यवयवशक्त्यैव गर्भसंस्कारत्वं तथा गर्भ-
स्याधानं यदि वा गर्भे आधानम् अथवा गर्भं आधीयतेऽनेनेति-
व्युत्पत्त्या सर्वथा गर्भस्यैव संस्कार्यत्वं वक्तव्यम् । गर्भाधानं पुंस-
वनमित्याद्युपक्रम्य एते चत्वारिंशत्संस्कारा इत्यभिधाय एतैश्चत्वा-
रिंशता संस्कारैः संस्कृत इति गौतमेन पुरुषसंस्कारतोपसंहारात् ।
पूर्वोक्तयोगिमनुवचनाभ्यामपि तथा ऽभिधानाच्च । यदि तु गर्भं
आधीयते यस्मिन्नित्यधिकरणवचनतोच्येत तदा कुर्यादिति विध्य-
नुपपत्तिः । अधिकरणकर्तृत्वव्यपत्त्या अशक्यत्वेन विधिविपर्यया-
भावात् । किंच । अग्निमादधीतेत्यत्र यथा आधानेनाग्निः संस्क्रु-
यते तथा गर्भोऽप्याधानेन संस्कार्य इति प्राप्ते,

अभिधीयते क्षेत्रसंस्कार इति । कुतः, गर्भं आधीयतेऽनेनेति-
करणव्युत्पत्त्या

जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेत्तु तद्रसम् ।

उदरस्थे रसे तस्मिन्नाचान्तसलिलां सतीम् ॥

उपगच्छेद्वधूमेवं विधिनोपगमे कृते ।

गर्भः स्थिरः स्यादित्येवं गर्भलम्बनमूचिरे ॥

इति शौनकीयवाक्यशेषेण चाश्वगन्धादिरससेचनसंस्कृताया
वध्वा उपगमनसंस्कारस्यैव गर्भाधानत्वेन

विष्णुर्योनिं जपेत्सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्व्रती ।

इतिद्वितीयानिर्दिष्टयोन्युपगमस्य च तत्त्वेन क्षेत्रसंस्कारता-
सिद्धेः । यत्तु आधानेनाग्रेरेव गर्भस्य संस्कार इति, तत्र । दृष्टा-
न्तवैपम्यात् । *आधाने हि द्वितीयया ऽग्नेः संस्कार्यत्वं प्रत्यक्षम् ।
न चात्र तथा ऽस्ति । न च स्त्रीसंस्कारोऽनर्थकस्तस्या भूतभा-
व्युपयोगाभावादिति वाच्यम् । असंस्कृतक्षेत्रोत्पन्नपुत्रस्य दुष्ट-
त्वस्मरणेन तत्परिहारस्यैवार्थत्वात् । न चैवं मनुगौतमाद्युक्तगर्भ-
संस्कारत्वानुपपत्तिः । संस्कृतक्षेत्रोत्पत्तिजनितातिशयाभिप्रायेण
तदुपपत्तेः । यथा ऽऽहरणसंस्कृतारण्युत्पन्नस्याग्नेः । अत एव

गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्तु दुप्यति ।

इत्याचार्योऽकृतगर्भाधानसंस्कारार्थां जातस्यैव दुष्टत्वमाह ।
गर्भसंस्कारत्वेऽस्य मतिगर्भमाष्टतिः स्यात् । सा च ऋतुमर्षा
भाजापत्यमृतौ प्रथमे इति परिशिष्टविरुद्धेत्वं विस्तरेण ।

अथ गर्भाधाने तिथ्यादयो निर्णयन्ते ।

* “ आधाने हि द्वितीयया ऽग्नेः संस्कार्यत्वं प्रत्यक्षं, न चात्र तथा
ऽस्ति ” इत्यस्य स्थाने “ मन्थननिष्पन्नस्याग्नेराधानात् प्राक् सिद्धत्वेना-
धानसंस्कार्यता घटते, न गर्भस्याधानजन्यतया । तस्य प्रागाधानात् संस्का-
रानर्हत्वात् । न चाहवनीयत्ववद् गर्भः संस्कारो, येन आधानेनैवाप्तौ
जन्येत । अथ स्त्री संस्कारो गर्भः, स चाधानेन इति, तदेष्टापत्तिः ” इति
पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

श्रीधरीये,

पष्ठयष्टमीं पञ्चदशीं चतुर्थीं

चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा ।

शेषाः शुभाः स्युस्तिययो निपेके

वाराः शशाङ्कार्यसितेन्दुजानाम् ॥

शशाङ्कश्चन्द्रः । आर्यो बृहस्पतिः । सितः शुक्रः । इन्दुजो
बुधः ।

नक्षत्रनिर्णयस्तत्रैव,

विष्णुमजेशरविमित्रसमीरपौष्ण-

मूलोत्तरावरुणभानि निपेककार्ये ।

पूज्यानि पुष्यवसुशीतकराभिविचित्रा-

दित्याश्च मध्यमफला विफलाः स्युरन्ये ॥

विष्णुः श्रवणम् । मजेशो रोहिणी । रविर्हस्तः । मित्रोऽनु-
राधा । समीरः स्वाती । पौष्णं रेवती । उत्तरास्तित्तः । वरुणः शत-
भिषा । एतान्येकादश नक्षत्राणि पूज्यानि । वसुधेनिष्ठा । शत-
करो मृगः । अश्विः अश्विनी । आदित्यः पुनर्वसुः । एतानि
षण्मध्यमफलानि । अवशिष्टानि दश नक्षत्राणि विफलानि, वर्ज्या-
नीत्यर्थः । विशेषनिषिद्धानि

ज्योतिःशास्त्रे,

पिड्यं पौष्णं नैऋतं वाऽपि धिष्ण्यं

सत्त्का नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नाम् ।

पुष्टः सामां पुत्रकामो हि गच्छन्

सल्लसण्यं पुत्रमाप्नोति धीमान् ॥

पिड्यं यथा । पौष्णं रेवती । नैऋतं मूलम् । अत्र च मूलरेव-

सोर्विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । एतत्त्रितयपरिसागे निमित्तमुक्तं

धिष्णुपुराणे,

यस्मिन्नृक्षे भवेद्गर्भस्तस्माद्यदशमं भवेत् ।

तत्रापसं प्रजायेत तस्मादेतत्त्रयं सजेत् ॥ इति ।

क्षामां कृशाम् । क्षामता च रजस्वलाव्रतेनैव । तद्वर्तं चाग्रे दर्शयिष्यते । यदि तेन न भवति तर्हि लघुरूक्षादिभोजनेन पुत्रोत्पत्त्यर्थं कर्त्तव्या । पुरुषेण च पुष्ट्यर्थं स्निग्धादिभोजनमवश्यं कार्यम् । तथा च

बृहस्पतिः,

स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्माच्छुक्रविद्वद्ध्यर्थं दृष्यं स्निग्धं च भक्षयेत् ॥

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतम् । इति ।

दृष्यं वीर्यविवर्द्धनं द्रव्यम् ।

मनुरपि,

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान् पुस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥ इति ।

शुक्रं रेतः पुरुषस्य । स्त्रियाः शोणितम् । शुक्रशोणितसंभवः पुरुष इति वसिष्ठोक्तेः । तस्मिन् पुंवीजे स्त्रीवीजादधिके अयुग्मास्वपि पुमानेव भवति । परं तु स्याकारः । स्त्रीवीजाधिक्ये युग्मास्वपि कन्यैव । परं तु पुरुषाकारा । बीजस्योपादानकारणत्वेन प्राबल्यात् । कालस्य च निमित्तकारणत्वेन दौर्बल्यात् । उभयोः समे शुक्रे अपुमान् नपुंसकम् । अथवोत्सृज्यमानस्य शुक्रस्य द्वैधीभावेन स्थलद्वयपाते समे सति पुंस्त्रियौ यमौ जायेते ।

तदुक्तं,

यदा विशेत् द्विधा भूतं बीजं पुष्पं परिक्षरत् ।

तदा भवेत् द्विधा गर्भः सूतिर्वैशविपर्ययात् ॥

अस्यार्थः । यदा बीजं शुक्र परितरत् पतत्सत् पुष्पं
घोणितं प्रति द्विधा भूतं विशेषं गर्भकोशे प्रविशेत्, तदा गर्भो
द्विधा स्थलद्वये भवेदित्यर्थः । तत्रापि स्थलद्वयेऽपि पुंशुके अधिके
पुमांमौ भवतः । स्थलद्वयेऽपि स्त्रीशुके अधिके स्त्रियावेव ।
स्थलद्वयेऽपि स्त्रीपुंशुक्रयोः अल्पत्ववद्वत्वाभ्यां पुंस्त्रियौ भवतः ।
पुमांश्च स्त्री चेति पुस्त्रियौ । स्थलद्वयेऽपि स्त्रीपुबीजयोः समे
साम्ये नपुंसकाविति । रोगादिना उभयोःशुके क्षीणे परिमाणतो
चा अल्पे सति विपर्ययो गर्भानुत्पत्तिरित्यर्थः । यमलजातयोर्गर्भत
एव ज्यैष्ठ्यं न जन्मत इति । यथाऽऽह

मनुः,

जन्मज्यैष्ठ्येन चाह्वान सुग्रहण्यस्त्रपि स्मृतम् ।

यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ इति ।

यमयोर्मलजातयोर्गर्भेषु जन्मतः गर्भजन्मनैव ज्येष्ठता
मुनिभिः स्मृता उक्तैत्यर्थः । यस्य प्रथमं गर्भकोशे जन्म स ज्येष्ठः ।
यस्य पश्चात्त कनिष्ठः । न तु यस्य गर्भकोशात्प्रथमं निर्गमनं
स ज्येष्ठ इति । गर्भकोशे प्रथममुत्पन्नस्यापि पश्चादुत्पन्नेन मार्ग-
निरोधात्पश्चात्प्रमूतिः । सूतिर्वेशविपर्ययादिति स्मरणात् । वेशो
गर्भकोशसवेशः स्थितिरिति यावत् । तद्विपर्ययश्चाग्रपश्चाद्गार-
स्तस्मात्सूतिः प्रसूतिरित्यर्थः ।

शुगपदुत्पन्नयोर्मध्ये तु यस्यादौ मुखसंदर्शनं स ज्येष्ठः ।

यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।

संतानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥

इति देवलस्मरणादिति केचित् ।

यस्तुतस्तु निपेकक्रमेण ज्येष्ठत्वेऽनेकपत्नीकस्यैकस्यां पूर्वं

निपिक्तो गर्भः शल्यीभूतोऽन्यस्याश्चानन्तरं निपिक्तः स्वकाले
उत्पन्नस्तदपेक्षया विलम्बोत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वप्रसङ्गादुत्पत्तिक्रमेणैव
ज्येष्ठत्वं साधीय इत्यादि प्रपञ्चयिष्यते राजनीतिप्रकाशे । ऋतु-
यौगपद्ये गमनक्रममाह

देवलः,

यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥ इति ।

तीर्थमृतुस्तद्यौगपद्ये विवाहक्रमशः ब्राह्मण्यादिक्रमेण ग्रह-
णक्रमशः विवाहक्रमेण वा गच्छेदित्यर्थः । ननु विवाहस्यापि
वर्णक्रमेणैव वक्ष्यमाणत्वात्पृथग्विवाहक्रमोपादानं व्यर्थमिति-
चेत् । मैवम् । प्रथमतः स्ववर्णादिक्रमेणोददारस्य दैवादन्यतर-
वर्णदारनाशोऽन्तरितस्य पुनस्तद्गर्भकन्यकां परीणीतवतः स्ववर्णा-
पुत्रवतो दारेषु ऋतुकालयौगपद्ये विवाहक्रमेण गमनं नियम्यते
इति ग्रहणक्रमोपादानस्य सार्धकत्वात् । यद्वा स्ववर्णास्वेव ऋतु-
यौगपद्ये विवाहक्रमेण गमनमिति पृथक् विवाहग्रहणम् । अनेन
ऋतुकालातिक्रमः कथंचिदपि न कार्य इत्युक्तं भवति ।
अत एव

मनुः,

ऋतुकालाभिगाभी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।

पर्यवर्जं व्रजेदेनां तद्ब्रतो व्रतकाम्यया ॥

तद्ब्रतः पुत्रोत्पत्तिव्रतः । इदं च ऋतुगमनं स्वस्थं सन्नि-
हितं मत्युच्यते ।

“ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति” ।

“यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति” ।

इति च पराशरस्मरणात् । अत एवास्वस्थादेरगमने दोषाभावमाह

व्यासः,

व्याधिते वन्धनस्थे वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।

ऋतुकालेषु नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥

नारीणामृतौ प्रवासादिगते पक्षौ अगमनेऽपि भ्रूणहत्या न भवतीत्यर्थः । एतदजातपुत्रविषयम् । जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः भजया पितृभ्य एव वा अनृगो यः पुत्री यैज्वा ब्रह्मचारी वा स्वादिति श्रुतेः । इदं चानृण्यं ज्येष्ठजननमात्रेणैव भवति । इत्यरेषां कामजत्वात् । अत एव

मनुः,

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुनः कामजानितरान्विदुः ॥ इति ।

स्त्रीणामपि ऋतुकाले रागद्वेषादिना पुरुष मस्यगमने दोषमाह

पराशरः,

ऋतुभ्राता तु या नारी भर्त्तारं नानुमन्यते ।

सा मृता तु भवेन्नारी शूकरी च पुनः पुनः ॥ इति ।

अनुगमनम् उपसर्पणं समीपगमनमिति यावत् ।

यमोऽपि,

ऋतुभ्राता तु या भार्या भर्त्तारं नोपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विरुयाप्य भ्रूणघ्नीं च परित्यजेत् ॥

अथ गर्भाधानाकरणे मायाक्षिप्तम् ।

तत्राश्वलायनः,

गर्भाधानस्याकरणे तस्यां जातस्तु दुप्यति ।

अकृत्वा गां ततो दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं व्रती ॥ इति ।

अथ गर्भाधानादौ कर्तृनिर्णयः ।

तत्र देवलः,

ऋतुकालेऽभिगमनं भर्त्रा कार्यं प्रयत्नतः ।

पुंसवादीनि कर्माणि बान्धवैर्वाऽपि कारयेत् ॥ इति ।

अत्र भर्त्रेति कर्तृनियमादसन्निधाने अशक्तौ वा अन्यः प्रतिनिधिर्नास्तीति गम्यते । अत एव

पैङ्गवः,

गर्भाधानं पिता कुर्यादितुस्तातासु शक्तिमान् ।

ऋत्वन्तरे वा कुर्वीत हीनसत्त्वो न दोषभाक् ॥

इत्यशक्तस्य कालान्तरमनुकल्पयति न कर्ध्वन्तरम् । पितेति जनिष्यमाणगर्भापेक्षया । ऋत्वन्तरे द्वितीयादावपि हीनसत्त्वो दोषभाप्तेत्यर्थः । पुंसवनादिषु तु अनुकल्पमप्याह । पुंसवादीनीति । आदिशब्दादनवलोभनसीमन्तादीनां ग्रहणम् । अत एव

वैजवापः,

पिता पुत्रस्य संस्कारं कुर्याद्यदि न शक्नुयात् ।

अन्येन गुणयुक्तेन कारयेत्स्वस्वशास्त्रतः ॥ इति ।

संस्कारं पुंसवनादिकम् । अशक्तिरसंनिधानस्याप्युपलक्षणम् ।

अत एव

व्यासः,

मृते देशान्तरगते पत्नौ स्त्री यद्यसंस्कृता ।

देवरो वा गुरुर्वाऽपि वंश्यो वाऽपि समाचरेत् ॥

मृते, गर्भे समाधायेति शेषः । अथवेदं वाक्यद्वयं भर्तृमर-

णक्लीवत्वादौ गर्भाधानेऽपि प्रतिनिधिविधानार्थत्वेन व्याख्येयम् ।
अस्मिन् पक्षे संस्कारशब्दोऽसंकोचेन गर्भाधानादौ सर्वत्र वर्तते ।
न शस्नुयादिति पदं क्लृप्त्यादिना सर्वात्मना शक्त्यभावपरं व्या-
ख्येयम् । देशान्तरगते सर्वात्मना अश्रूयमाणवार्त्ते इति वक्तव्यम् ।
मरणसाहचर्यात् ।

पत्नी मृते वा पतिते संन्यस्ते वा विदेशगे ।

तद्गोत्रजेन श्रेष्ठेन कार्याः पुंसवनादयः ॥

इत्याश्वलायनस्मरणाच्च । गुरुर्ज्येष्ठः । वंश्यः सपिण्डः । इद-

मेवाभिमेत्याह

पाञ्चल्यः,

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा पृताभ्यक्त ऋताविषात् ॥ इति ।

एतमेवार्थं स्पष्टमाचष्ट

प्रश्नपुराणं,

गर्भाधानादिमंस्कर्त्ता पिता श्रेष्ठतमः स्मृतः ।

अभावे स्वकुलीनः स्याद् बान्धवो वा ऽन्यगोत्रतः ॥ इति ।

एतदभावे अमंयन्ध्यपि ब्राह्मणः प्रतिनिधिः कार्यः ।

पीजार्थं ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्थ्यताम् ।

इति महाभारते सत्यवर्ती प्रतिभीप्पवचनात् । तदस्वरूपमाह

तदेव,

आर्यावर्त्तममुद्भूतः स्वशास्त्री श्रेष्ठ उच्यते ।

स्वशास्त्री स्वशास्त्रीयः ।

ब्राह्मणः गर्ववर्णानां श्रोत्रियो वा स्ववर्णतः ।

गृहस्थः सर्ववर्णेषु श्रेष्ठ इत्याभिधीयते ॥

अभार्यस्त्वधमो ज्ञेय उपकुर्वाणनैष्ठिकौ ।

आचार्यौ मध्यमौ ज्ञेयावसगोत्रौ तु मध्यमौ ॥

वानप्रस्थयतीनां तु कर्तृत्वं नेष्यते सदा ॥ इति ।

अथ यथोक्तविधिना गर्भानुत्पत्तौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः ।

द्यौधायनः,

प्रजामुत्पादयेदौपधमन्त्रयोगेन । तत्रौपधमाह

पारस्करः,

सा यदि गर्भं न दधीत सिंहाः श्वेतपुष्पायाः उपोष्य पुष्येण

मूलमुत्पाय चतुर्थ्यां स्नातायां निशायामुदपेपं पिष्ट्वा दक्षिण-
स्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधीं त्रायमाणेत्यादिना ।

सिंही कण्टकारिका । उपवासमूलोत्खननयोः पतिः कर्त्ता ।

तच्च सेचनं प्राजापत्यहोमानन्तरम् । तथाच

वैजवापः,

सा यदि नादधीत सिंहाः श्वेतपुष्पाया उपोष्य पुष्येण मू-

लमुत्खाय चतुर्थ्यां स्नातायां निशि प्राजापत्य स्थालीपाकं श्रप-
यित्वा प्राजापत्ये हुत्वा पश्चादग्नेर्वीरशयने प्राचीमुत्तानां संवेद्य
चत्वाभ्यामोषधीमुदपेपं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायां नस्तः
कुर्यादियमोषधीं त्रायमाणेति ।

अथ पुंसचनं निरूप्यते ।

तच्च पुमान् मूयते येन कर्मणेति व्युत्पत्त्या गर्भस्य पुंरूपताऽऽ-

पादकः कर्मविशेषः ।

आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान् वाण इवेपुष्टिम् ।

आ वीरो जायतां पुत्रस्त दशमास्यः ॥

इति मन्त्रालिङ्गात् । अस्मार्थः । हे पत्रि तत्र योनिं गर्भा-
शयस्थानं पुमान् गर्भः आ एतु आगच्छतु । अयं गर्भः पुंरूपो
भवत्वित्यर्थः । कः कामिव, वाणः इपुधिमिव । ते अयं पुत्रः दश-
मास्यः दशभिर्मासैः प्रभूतो वीरोऽतिशयितवीर्यवान् आ जाय-
ताम् आविर्भवत्विति ।

शौनकोऽपि,

पुमान्प्रभूयते येन तत्पुंसवनमीरितम् । इति ।

अनेन पुंसवनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमप्याविष्कृतम् । तच्च
गर्भस्य चलनात्मागेव कार्यम् । पुंसः सवनं स्पन्दनात्पुगेति योगि-
स्मरणात् ।

पुरा तु स्पन्दनात्कार्यं सवनं तु विचक्षणैः ।

इति शब्दस्मरणात् । गृहस्पतिस्तु स्पन्दिनेऽप्याह । सवनं
स्पन्दिने शिक्षाविति । स्पन्दिने इति आदिकर्मणि निष्ठया
स्पन्दितुमारब्धे इत्यन्ये । स्पन्दनं च तृतीये मासि भवति । तृतीये
स्पन्दते तत इति योगिस्मरणात् । स्पन्दनात्पुगेति वदता द्वितीये
मासि पुंसवनं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । तथाच

जातृकार्यः,

द्वितीये वा मासि पुंसवनं भवेदिति ।

पारस्करोऽपि,

मासि द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चंद्रमाः स्यात्
तत्र पुंसवनामेति ।

वैजयापीऽपि, मासि द्वितीये तृतीये वा पुरा स्पन्दनइति ।
तत्र गर्भस्याष्टमाशयः,

व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं मीमन्नेन मरायरा ।

इति जातूकर्ण्यस्मरणात् । अनेन द्वितीये गर्भास्पष्टतायां
तृतीये इति सिध्यति । तथाच

शौनकः,

अथ पुंसवनं कुर्यात्तृतीये मासि पुंस्त्वदम् । इति ।

तदपि गर्भस्पष्टतायाम् । अस्पष्टतायां तु चतुर्थे कार्यम् ।

व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् ।

गर्भोऽव्यक्तस्तृतीये चेच्चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥

इति तस्यैव स्मरणात् । गर्भव्यक्ततायाश्च लक्षणमुक्तं

सुश्रुते,

सद्यो गृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिस्पन्दनं
शुक्रशोणितपोरनुबन्धः स्फुरणं च योन्या इति ।

इदं तु मध्यमगर्भे । द्वितीयादिगर्भे तु चतुर्थे पष्ठाष्टमयोर्वा ।

तृतीये मासि कर्त्तव्यं गृष्टेरन्यत्र शोभनम् ।

गृष्टश्चतुर्थे मासे तु पष्ठे मास्यथवा ऽष्टमे ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् । गृष्टिरेकवारं प्रसूता । सक्थिप्रसूता
गृष्टिः स्यादिति त्रिकाण्डीस्मरणात् । उक्तकालातिक्रमे सीमन्तेन
सह कर्त्तव्यत्वमाह

जातूकर्ण्यः, सीमन्तेन सहायवेति । इदं च पुंसवनं

शूद्राणामप्यमन्त्रकं भवति । तदाह

बृहस्पतिः,

वर्धिष्णूनां चतुर्थीनामपि कर्त्तव्यतां गतम् ।

अमन्त्रकं ॥ कर्त्तव्यं पुंस्त्वदं तु शुभार्थिनाम् ॥ इति ।

वर्धिष्णूनां वृद्धिशीलानाम् । गर्भाणामिति शेषः । ये शुभ-
मर्थयन्ते तादृशानां चतुर्थीनां शूद्राणां पुंस्त्वदं पुंसवनम् अमन्त्रकं
कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

इदं च गुरुशुक्रास्ताधिमासादिष्वपि कार्यम् । द्वितीयत्वादिना
मासनियमात् । तथाच

मृहस्पतिः,

मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः ।

न दोषकृत्तदा मासलक्षणो बलवान् इति ॥

द्विदोष्यं पुंसवादि भेतकर्मनुमासिकम् ।

नित्यं मास्यधिकेऽन्यत्तु सर्वदैवादि चोचरे ॥ इति ।

मासलक्षणः, काल इति शेषः । पक्षनिर्णयमाह

बैजवापः,

अथ पुंसवनानवलम्बने करोति आपूर्यमाणपक्षे पुण्यादे
यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते इति । अत्र विशेषमाह

लल्लः,

प्रतिपत्पूर्वदशाहं मध्यबलः शीतगुः सितपक्षे ।

संपूर्णबलः पूर्णः कृष्णपक्षे च पञ्चमी यावत् ॥ इति ।

प्रतिपत्पूर्वाऽऽदिर्यस्मिन्दशाहे, प्रतिपदमारभ्य दशमीपर्य-
न्तमित्यर्थः । अत्र तिथ्यादिनिर्णयमाह

नृसिंहः,

रिक्ताश्च पर्व नवमी सत्का पुंसवने शुभाः । इति ।

रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः । नवम्याः पुनरुपादानं दोषा-
धिकारख्यापनाय । वारानाह

मृहस्पतिः,

गुरुशुक्रबुधेन्दूनां द्रेष्काणा दिवसांशकाः ।

तेषामुदयहोरा च पुंसवेऽतिशुभावहाः ॥ इति ।

गुरुशुक्रबुधेन्दूनां वासरा ग्राह्याः । एतेषामेव द्वेष्काणरूपा
दिवसांशका ग्राह्याः । द्वेष्काणश्च राशेस्तृतीयोऽंशः । एतदुक्तं
भवति । मेषलग्ने तृतीयद्वेष्काणाधीशो गुरुः । तेन गुरुद्वेष्काणे
कार्यम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् । उदयाः लग्नानि । तानि च गुर्वा-
दीनामेव ग्राह्याणि । एवं होरा दिनपञ्चदशो भागः । नक्षत्रा-
ण्याह

गर्गः,

कुर्यात्पुंसवनाख्यं तु पुत्रामर्षं शुभे दिने ।

पुत्राम श्रवणं तिष्यः स्वाती हस्तपुनर्वसू ॥

मूलं म्रौषपद चानुराधा मृगशिरोऽश्विनी । इति ।

राशीनाह

बृहस्पतिः,

कुलीरं मिथुनं कन्यां हित्वा शेपाः शुभावहाः । इति ।

कुलीरः कर्कटः । शेपाः नव राशयः । अत्र प्रतिप्रसवमाह

स एव,

अनुक्ते चापि राशौ तु शुभं स्याच्छुभवीक्षिते ।

कन्यायां न प्रशसन्ति शुभदृष्टे युतेऽपि च ॥ इति ।

अनुक्ते निषिद्धेऽपि राशौ शुभग्रहवीक्षिते शुभं भवति । कन्या-
राशौ तु न तथेत्यर्थः ।

अथानवलोभनम् ।

येन कर्मणा जातो गर्भो नावलुप्यते तदनवलोभनम् । छान्द-
सो वर्णव्यत्ययः । मा ऽहं पौत्रमयं नियामिति मन्त्रलिङ्गात् ।
अस्पार्थः । अहं पौत्रं पुत्रनिमित्तमयं व्यसनं मा निर्या मा या-

सिपम् । एतस्यैव गर्भरक्षणकर्मत्वमुक्तं शास्त्रायनगृह्ये, चतुर्थे मासि गर्भरक्षणमिति । तच्चाह

आश्वलायनः,

उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनं चेति । कस्यां चिदुपनिषदि इदं कर्मत्रयमाप्नोतमित्यर्थः ।

वैजयापोऽपि,

अथ पुंसवनानवलोभने करोति आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहं यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते इति । अनेन उभयोः समानकालत्वं दर्शितम् । ततश्च पुंसवनोक्त एव तिथ्यादिनिर्णयोऽत्रापि ज्ञेयः । तत्स्वरूपं चाह

आश्वलायनः,

अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायाम-जीतामोपर्धीं नस्तः करोति मजावज्जीवपुत्राभ्यां ह्येके इति ।

मजावता ऋषिणा दृष्टो मन्त्रः मजावान् । जीवपुत्रेण ऋषिणा दृष्टो जीवपुत्रः । अत्र च दूर्वास्सावसेचनं हृदयस्पर्शनं चेति द्वयमनवलोभनम् । शेषं सर्वं पुंसवनमिति गृह्यमसिद्धिः । एते च पुंसवनानवलोभने गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्त्तनीये ।

प्रतिगर्भमिदं कर्म कार्यं पुत्रीयता ऽस्त्रिलम् ।

प्राशनस्पर्शकरणाद्वर्धस्थः संस्क्रुतो भवेत् ॥

पुंसवे मन्त्रसामर्थ्याद्वैति प्राग्जन्मनः स्मृतिम् ।

तस्मात्पुंसवसंस्कारः प्रतिगर्भं प्रवर्त्तते ॥

इति शौनकस्मरणात् । यत्तु मिताक्षरायाम्, एते च पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्काररूपत्वात् सकृदेव कार्ये इत्यनेन पुंसवनस्य सकृत्करणमुक्तं, तद्धिन्यम् । समाख्यया गर्भसंस्का-

स्त्वावगमादुक्तशौनकवाक्याच्च प्रतिगर्भमावर्त्तनीयत्वात् । यदपि
अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमगर्भे इति पारस्करवचनमत्र प्रमा-
णतया प्रतीयते, तदपि सीमन्तोन्नयनस्य प्रथमगर्भकर्त्तव्यत्वं प्र-
तिपादयति, न पुनः पुंसवनस्य । उक्तवचनविरोधापत्तेः । वचना-
तिदेशस्तु धर्मान्तरोपसंग्रहार्थः । अपरार्कस्वरसोऽप्येवम् ।

कात्यायनकारिकाऽपि,

अथ पुंसवनं वक्ष्ये प्रागर्भचलनाद्भवेत् ।

गर्भसंस्कार एवायमिति कर्कस्य संमतिः ॥

अतस्तद् गर्भसंस्कारात्प्रतिगर्भं प्रयुज्यते । इति ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

सीमन्तः उन्नीयते यस्मिन्कर्मणि तत् सीमन्तोन्नयनमिति
कर्मनामधेयम् । तदुक्तं

संग्रहे,

त्रेण्या शलल्या दर्भेण औदुम्बरयवाङ्कुरैः ।

विभज्य तस्याः केशेषु मध्ये सीमन्तमुन्नयेत् ॥ इति ।

त्रेण्या त्रिधुल्लया । शलल्या शल्लकरोम्णा ।

श्वविचु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । औदुम्बरस्तवकाभावेऽन्यवृक्षस्त-
थको ग्राह्यः ।

औदुम्बरः स्यात्स्तवकस्तदभावेऽन्यवृक्षजः ।

इति कारिकोक्तेः । तदनुष्ठाने कारणमाह

आश्वलायनाचार्यः,

पत्न्याः प्रथमं गर्भमचुकामाः सुदुर्भगाः ।

आयान्ति काश्चिद्राक्षस्यो रुधिराशनतत्पराः ॥
 तासां निरसनार्याय श्रियमावाहयेत्पतिः ।
 सीमन्तकरणी लक्ष्मीस्तामावहति मन्त्रतः ॥
 श्रिया ऽऽश्रितशरीरत्वात्तां त्यजन्तीह मोहिताः ।
 अलक्ष्म्यो दुर्भगाः क्रूरा राक्षस्यः पिशिताशनाः ॥
 गृष्टयः संप्रगृह्यन्ते पीड्यन्ते च विशेषतः ।
 कासांचित्तादृशी दृत्तिर्वह्यणा विहिता पुरा ॥
 तस्मात्प्रथमगर्भस्य सीमन्ताख्यो विधीयते ।
 तच्च तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमनवमदशममासेषु यथा-
 श्वां पूर्वपूर्वासंभवे उत्तरोत्तरे मासि कार्यम् । तत्र
 लौगाक्षिः,
 तृतीये गर्भमासे सीमन्तं कारयेदिति ।
 आश्वलायनः,
 चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनमिति ।
 आपस्तम्बोऽपि,
 सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासीति ।
 वैजयापः,
 सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वा ऽपीति ।
 पौधापनोऽपि,
 स चेत्प्रथमगर्भः स्याच्चतुर्थे मास्युपागते ।
 पञ्चमे वा ऽथ षष्ठे वा कुर्यान्नान्दीमुखादिकम् ॥ इति ।
 ज्योतिर्व्यसिष्ठः,
 चतुर्थे सप्तमे यामि षष्ठे वाऽप्यथवा ऽष्टमे । इति ।

अत्रिः,

आधानादष्टमे मासि सीमन्तोन्नयनं भवेत् ।

नवमे मासि वा कुर्याद्यावद् गर्भविमोचनम् ॥ इति ।

काष्णार्जिनिरपि,

गर्भलम्भनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥ इति ।

शौनकः,

चतुर्थे गर्भमासे स्यात्सीमन्तोन्नयनक्रिया ।

पष्ठेऽष्टमे वा कुर्वीत सूत्रान्तरविधानतः ॥

अभावे पूर्वपूर्वस्य विदधीतोच्चरोच्चरे । इति ।

मासश्चात्र सौरः सावनो वा । तत्र सौरः

कालविधाने,

चतुर्थपष्ठाष्टममासभाजि

सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् ।

सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां

मासेऽष्टमे विष्णुवर्णि च कुर्यात् ॥ इति ।

अथर्ववेऽपि,

सौरे मासि चतुर्थे तु शुभकर्माणि साधयेत् ।

ग्रहाणां नायकः सूर्यस्तस्मात्सौरे विशिष्यते ॥ इति ।

धार्तराष्ट्रस्येऽपि,

सौरेणैव चतुर्थे स्यान्मासे पष्ठाष्टमेऽपि वा ।

मासि प्रोक्ताः क्रिया याः स्युस्ताः सर्वाः सौरमासतः ॥ इति ।

युद्धस्पतिरपि,

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यगिकं विना । इति ।

अन्ते अवसाने भवमन्सम्, अन्तं च तत् त्रिकं चेति, त्रयोद-
श्यादित्रयमित्यर्थः । तिथय उक्ता

धृदस्पतिना,

पक्षच्छिद्रां च रिक्तां च विना पञ्चदशीं शुभाः ।

चतुर्दशी चतुर्थी च कदाचित्स्युः शुभप्रदाः ॥ इति ।

पष्ठपष्टमीद्वादश्यः पक्षच्छिद्राः । चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यो
रिक्ताः । पञ्चदशी अमावास्या । पौर्णमास्याः कचिद् ग्रहणात् ।

यथा

कालनिर्णये,

शुभसंस्थे निशानाथे चतुर्थी च चतुर्दशीम् ।

पौर्णमासीं प्रशंसन्ति केचित् सीमन्तकर्मणि ॥ इति ।

चतुर्दशी शुक्ला । कृष्णे चान्तात्रिकं विनेति स्मरणात् ।

नृसिंहोऽपि,

षड्या रिक्ता ऽष्टमी पष्ठी सीमन्तोन्नयने सदा ।

रात्रिश्चन्द्रोऽष्टमो नाशत्रिजन्मविपदारयः ॥ इति ।

रात्रिनिषेधे विशेषमाह

नारदः,

विप्रसन्निययोः कुर्यादिवा सीमन्तकर्म तत् ।

वैश्यसच्छूद्रयोरेतद्विवा निश्यपि केचन ॥ इति ।

धारानाह व्यासः,

पुरुषग्रहवाराः स्युः शुभाः सीमन्तकर्मणि ।

मध्यौ स्त्रीग्रहवारी तु वर्जयेत् न पुंसकौ ॥ इति ।

पुंग्रहाः रविभीमगुरुवः । स्त्रीग्रहौ सोमभृगु । नपुंसकौ शनि-

बुधौ । नक्षत्राण्याह

बृहस्पतिः,

रोहिण्यैन्दवमादित्यपुष्यहस्तोत्तरात्रयम् ।

पौष्णं वैष्णवभं चैव सीमन्ते दश संस्मृताः ॥ इति ।

ऐन्दवं मृगशिरः । आदित्यं पुनर्वसुः । पौष्णं रेवती । वैष्ण-

वभं श्रवणः ।

ज्योतिर्ग्रन्थे,

हस्तादित्यश्रवणमभिजित्तिष्यमैत्राभिनीकं

पुत्रामैवं नवकमथच मौष्ठपादद्वयं च ।

मूलं सौम्यं शतभिषगिति त्रीणि नापुंसकानी-

त्यन्यास्तारास्त्वभिनिगदिता योषितो ज्योतिषतैः ॥

अत्र राशयः कालविधाने,

सिंहाली वर्ज्जयित्वा शुभफलबहुला राशयोऽप्यंशकानि
श्रेष्ठानीति । अलिर्दृष्टश्चिकः । सिंहाली सत्का ऽन्ये दशराशय-
स्तदंशाश्च शुभग्रहैर्दृष्टा युक्ता वा श्रेष्ठाः । तदाह

नृसिंहः,

केन्द्रत्रिकोणपुत्रस्थाः शुभाः सर्वे शुभावहाः ।

त्रिपटायगताः पापाः शुभाः सीमन्तकर्मणि ॥ इति ।

अत्रापष्टमशुद्धिस्तत्रैव । विशुद्धेऽष्टमेऽपीति । विशुद्धिः सर्व-
ग्रहराहितम् । लग्नादष्टमस्थाने सर्वग्रहरहिते इत्यर्थः । अत्र विशेष-
पमाह

नृसिंहः,

लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः ।

यद्यप्यष्टमभस्पोक्तं दोषमाशु व्यपोहति ॥ इति ।

इदं च सीमन्ताश्रयं क्षेत्रसंस्कारत्वात्मयमगर्भे एव कार्य-

मिलेकः कल्पः । स चाश्वलायनवौधायनापस्तम्बपारस्करकाल-
विधानादिर्वचनैः प्रागेव दर्शितः ।

हारीतोऽपि,

सकृत् कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विर्जोष्यः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥ इति ।

गर्भसंस्कारत्वात्प्रतिगर्भमावर्त्ततइत्यपरः कल्पः । तमाह

विष्णुः,

सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।

केचिद्गर्भस्य संस्कारात्प्रतिगर्भं प्रयुज्यते ॥ इति ।

कात्यायनसूत्रे रेणुककारिका ऽपि,

सीमन्तोन्नयनं कार्यं पष्ठे मास्यथवा ऽष्टमे ।

गर्भसंस्कार एवायं कर्कोपाध्यायसमतात् ॥ इति ।

अत्रापि स्वस्वगृहानुसारेण व्यवस्था ज्ञेया । अकृतसीमे-
न्तायाः प्रसवे विशेषमाह

गार्ग्यः,

यदि सीमन्ततः पूर्वं प्रसूता चेत्तु भामिनी ।

तदानीं पेटके गर्भं स्थाप्य संस्कारमाचरेत् ॥

पेटके पेटिकायाम् । गर्भं बालकम् ।

सत्यव्रतोऽपि,

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कदाचन ।

गृहीतपुनः विधिवत्पुनःसंस्कारमर्हति ॥ इति ।

पुनःसंस्कारश्च अतिक्रान्तसंस्कारामेवार्थः ।

अथ विष्णुबलिः ।

तत्र वसिष्ठः, -

मास्यष्टमे च गर्भस्य कुर्याद्विष्णोर्बलिक्रियाम् । इति ।

अत्र तिथय उक्तास्तेनैव,

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी च शुभा तिथिः । इति ।

वारानपि स एवाह,

शुभग्रहोदयाः श्रेष्ठास्तेषां च दिवसा अपि ।

पापास्त्यायारिगाः श्रेष्ठाः नेष्टाः सर्वे ऽष्टमे स्थिताः ॥ इति ।

उदयाः लग्नानि । दिवसाः वाराः । नक्षत्राण्याह

स एव,

श्रवणे चैव रोहिण्यां पुष्ये चैव प्रशस्यते । इति ।

श्रीधरीयेऽपि,

रोहिण्यां वा वैष्णवे पूर्वपक्षे

द्वादश्यां वा सप्तमे वा तिथौ च ।

मध्ये वा ऽह्नः पूर्वभागेन रात्रौ

विष्णोः पूजां कारयेद्गर्भपुष्टयै ॥ इति ।

एतदनुष्ठाने कारणमाह

आश्वलायनः,

तथा विष्णुबलिश्चापि सप्तरध्रेषु पुष्टये ।

प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सीमन्तश्च प्रशस्यते ॥

अकृते च भवेदोषः कृते पुष्टिं समृच्छति ।

गर्भशाश्वानिष्टस्यर्थं सुखमृत्यर्थमेव च ॥

महादोषापनुत्स्यर्थं बलिः कार्यो यथाविधि । इति ।

सप्तवध्राः सप्तधातवः । एतद्विधिमप्याह

स एव ।

बालिः प्रवक्ष्यते सम्यक् हितार्थाय क्रियावेताम् ।

तौ तु सन्मङ्गलस्नातौ दंपती अहताम्बरौ ॥

भवेतां पूर्वदिवसे नान्दीश्राद्धादयस्तथा ।

प्राङ्गणेऽग्निं समाधाय सुमुहूर्ते गृहेऽथवा ॥

घृतैर्हुत्वा ऽऽज्यभागान्तं स्थण्डिले चार्चयेद्भारम् ।

पद्मस्थं स्वस्तिकस्थं वा समभ्यर्च्य निवेद्य च ॥

अग्नेर्दक्षिणतः कुर्यात्स्थण्डिले यजनं हरेः ।

विना स्थण्डिलयोगेन कोचित् जुह्वति च द्विजाः ॥

आज्याक्तैर्नैव चरुणा वक्ष्यमाणैर्हुवेत्पतिः ।

अतो देवा इति चरुं तस्मिन्नग्रावधिश्रितम् ॥

पद्मभिर्विष्णोर्नुकाद्यैश्च दशभिः सप्तभिर्हुवेत् ।

संवामितृष्टभिर्ऋग्भिश्चतुर्दशभिरेव च ॥

परइत्यथ सूक्तेन पौरुषेण विचक्षणः ।

हुवेदादावथान्ते वा विष्णुर्गोनिमिति त्रिभिः ॥

चतुःपष्टिभिरन्नेन हुवेदेवं बलौ हरेः ।

अग्नेः प्रागुत्तरे भागे लिप्त्वा गां गोमयेन तु ॥

सितेन रजसा कुर्याच्चतुरस्रं चतुष्पदम् ।

चतुःपष्टिपदं तस्मिन् कृत्वा स्पष्टं यथावेधि ॥

चतुरङ्गुलमानेन प्रतिप्रति ततो बलिम् ।

निर्ऋत्यादिषु तेज्वन्नैस्तैर्मन्त्रैर्विकिरेद्बलिम् ॥

पिण्डमेकं च तन्मध्ये दद्यादर्घ्यं च विष्णवे ।

नमो नारायणायेति ताराद्यं मन्त्रमुच्चरन् ॥

दंपती प्राशयेतां च पृथक् पिण्डद्वयं शुभम् ।

स्वयं कर्त्ता ऽऽचरेत्कर्म पत्न्या स्पृष्ट इति द्विजः ॥

ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ।

दक्षिणां गुस्वे दत्त्वा भुञ्जीयातां द्विजैः सह ॥

वल्लिरेवं प्रकर्त्तव्यः प्रतिगर्भं द्विजातिना । इति ।

अस्य च गर्भपुष्टिफलकत्वश्रवणात्प्रतिगर्भमावृत्तिश्रवणाच्च
स्पष्टमेव गर्भसंस्कारत्वम् ।

अथ प्रसङ्गाद्गर्भिणीधर्माः ।

पादौ गर्भिणीधर्मप्रस्तावे,

नावस्करेपूपविशेन्मुसलोलूखलादिषु ।

जलं च नावगाहेत शून्यागारं च वर्जयेत् ॥

बल्मीकं नाधितिष्ठेत् नचोद्विग्नमना भवेत् ।

विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥

न शयालुः सदा तिष्ठेद्द्रव्यायामं च विवर्जयेत् ।

न तुपाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥

वर्जयेत्कलहं गेहे गात्रभङ्गं तथैव च ।

न मुक्तकेशा तिष्ठेत् नाशुचिः स्यात्कदाचन ॥

न शयीतोत्तरगिरा न चैवाधःशिराः कचिद् ।

न वस्त्रहीना नोद्विग्ना नचार्द्रचरणा तथा ॥

नामङ्गल्यं वदेद्वाक्यं न च हास्याधिका भवेत् ।

कुर्याच्च क्षुरयोर्नखपूजां माङ्गल्यतत्परा ॥

तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियहिते रता । इति ।

अवस्करः उत्करः ।

मत्स्यपुराणे दितिं प्रति कश्यपवाक्यम्,

संध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवाणिनि ।

न स्यातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूले च सर्वदा ॥
 न शयाना सदा तिष्ठेद्भ्रूयच्छायां विवर्जयेत् ।
 सर्वौषधीभिः कोष्णेन चारिणा स्नानमाचरेत् ॥
 कृतरक्षा सुभृषा च वास्तुपूजनतत्परा ।
 दानशीला तृतीयायां पार्वत्या नक्तमाचरेत् ॥
 गर्भिणी कुक्षराश्वदिशैलहर्म्यादिरोहणम् ।
 व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं सजेत् ॥
 शोकं रक्तविमोक्षं च साधसं कुक्कुटासनम् ।
 व्यवसायं दिवास्वापं रात्रौ जागरणं सजेत् ॥
 अतिक्षारं तु नाश्नीयात् असम्लमतिभोजनम् ।
 अत्युष्णमतिशीतं च शुर्वाहारं परिसृजेत् ॥
 इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ।
 यश्च तस्यां भवेत्पुनः स्थिरायुर्हृदि सयुतः ॥
 अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः । इति ।

मार्कण्डेयपुराणेऽपि,

गर्भे स्त्रीणां तथा ऽन्यस्तु कललाशी सुदारुणः ।

कललं गर्भपिण्डः ।

तस्य रक्षा सदा कार्या निसं शौचनिषेवणात् ॥

प्रशस्तमन्त्रलिखनाच्छस्तमाल्यानुधारणात् ।

तथा,

परिवर्त्तसुतौ तौ तु विरूपनिरुतौ द्विन ।

तौ तु वृक्षाद्रिपरिस्वाभाकाराम्भोधिमंश्रयो ॥

गर्भिण्याः परिवर्त्तं तौ कुरुतः पादपादिषु ।

अतो न वृक्षं नैराद्रिं न भाकारं पयोनिधिम् ॥

परिखां वा समाक्रामेदबला गर्भधारिणी ।

गर्भहन्तुः सुतो विघ्नो मेहनी चापि कन्यका ॥ ,

प्रविश्य गर्भं हन्सेको भुक्त्वा मेहयते परा ।

जायन्ते मेहनादस्याः सर्पमण्डूककच्छपाः ॥

सरीसृपाणि चान्यानि पुरीषमथवा पुरः ।

वृक्षच्छायाश्रितां रात्रौ स्थितां वा ऽपि चतुष्पथे ॥

इमशानकटभृमिष्ठामुत्तरीयविवर्जिताम् ।

तुदमानां निशीथे च प्राविशेतामिमौ स्त्रियम् ॥ इति ।

निर्माष्टिनामिकायां भार्यायां दुस्महनामकात् ग्रहविशेषा-
दष्टौ पुत्रा अष्टौ कन्यकाश्च जाताः । तन्मध्ये गर्भहनामकः स्त्रीणां
गर्भे तिष्ठति तस्य गर्भस्य तस्माद् ग्रहात् रक्षा कार्यस्यर्थः । तथा
तत्संततोवेव परिवर्त्तनामकस्य ग्रहस्य विरूपविकृतौ द्वौ सुतौ
प्राकारादिषु तिष्ठतः । तावपि गर्भस्य वैरूप्यं विकृतिं वा कुरु-
तस्तस्माद्गर्भिणी प्राकारादीन्नाधितिष्ठेदित्यर्थः ।

अथ गर्भिणीपतिवर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूप्यं निधनं वा ऽपि तस्मात्कार्यं स्त्रियाः मियम् ॥ इति ।

पसेति शेषः । मंग्रहेऽपि

गर्भिणीवाञ्छितं द्रव्यं तस्यै दद्याद्यथोचितम् ।

सूते चिरायुषं पुत्रमन्यथा दोषमर्हति ॥

आश्वलायनः,

वपनं मेषुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।

श्राद्धं च मत्तमान्नासादूर्ध्वं चान्यच्च वेदावित् ॥ इति ।

वपनं क्षौरम् । मैथुनं गर्भिण्याम् । तीर्थं तीर्थयात्राम् । श्राद्धं
श्राद्धभोजनम् । अन्यच्छवानुगमनादि । तथाच

हारीतः,

क्षौरं च तीर्थयात्रां च श्राद्धभोजनमेव च ।

मासाच्च सप्तमादूर्ध्वं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥ इति ।

कालविधानेऽपि,

क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनं च

युद्धं च वास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।

उद्वाहमम्बुधिजलस्पृशनोपयोग-

मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम् ॥ इति ।

क्षौरं क्षुरसाध्यं कर्म तदेव वपनं मुण्डनं चोच्यते । तच्चात्र
कर्त्तनस्याप्युपलक्षणम् ।

नोदन्वतोऽम्भसि स्नायात् न च श्मश्रादि कर्त्तयेत् ।

अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति ध्रुवम् ॥

इति क्रतुस्मरणात् । यत्तु

वपनस्य निषेधेऽपि कर्त्तनं च विधीयते ।

इति स्मृत्यन्तरवचनं तद्गर्भिणीपतिव्यतिरिक्तानां जीवत्पि-
तृकादीनां यो वपननिषेधः तत्र कर्त्तनविधानपरम् ।

पञ्चाशद्धायनात्पूर्वं क्षौरं नैमित्तिकं विना ।

न कुर्यात्तत्तदूर्ध्वं तु स्वेच्छया वपनं चरेत् ॥

इत्थुपक्रम्यास्य विधानात् । तीर्थयात्रेति देशान्तरगमनमा-
त्रोपलक्षणम् ।

सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं म्रेतवाहनम् ।

विदेशगमनं चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥

अन्तर्बल्यां तु जायायां तीर्थे क्षौरं न कारयेत् ।

मेतदाहादिकं चैव सीमन्तोन्नयनादनु ॥

इति स्मृत्यन्तरात् । उद्वाहः स्वस्य, न कन्यापुत्रयोः । क्षौरादीनां स्वक्रियाणामेव साहचर्यात् । उपयोगः पानम् । मेतकर्मनिषेधापवादः

स्मृत्यन्तरे,

क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यान्निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्रोः मेतविधानं च गर्भिणीपतिराचरेत् ॥ इति ।

अत्र च मासात्तु सप्तमादूर्ध्वमिसनेनाष्टममासमारभ्यैव निषेधपरिपालनं गम्यते । तत्रानुकल्पोऽयं सीमन्तोन्नयनादन्विति । यद्वा । चतुर्थमासिकसीमन्तोन्नयनादनन्तरं निषेधपरिपालनं मुख्यः कल्पः, तत्रानुकल्पोऽयं मासात्तु सप्तमादूर्ध्वमिति ।

अथ प्रसङ्गात्सूतिकागृहनिर्माणविधिः ।

तच्च नवमे मासि कार्यम् । तदुक्तं रत्नकोशे,

अ सत्रप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।

तद्वत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥ इति ।

आसन्नप्रसवे नवमे । प्रसवकालो दशमः । दशमे मासि सूतवइति मन्त्रलिङ्गात् ।

गर्गः,

वारेऽनुकूले राशौ तु दिने द्रोणादिवर्जिते ।

स्वानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं शुभैः ॥ इति ।

तत्र स्थानुकूलं दिशामाह

चसिष्ठः,

ऐन्द्रे तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः ।

वारुण्यां भोजनशृङ्गं नैर्ऋत्यां सूतिकाशृङ्गम् ॥
याम्यायां शयनस्थाने वायव्यां पशुमन्दिरम् ।
कौवेर्यां तु घनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥ इति ।
विक्रमो बलवर्द्धनम् तत्संस्थानम् । ६

विष्णुधर्मोत्तरे.

सुभूमौ निर्मितं रम्यं वास्तुविद्याविशारदैः ।
मागद्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् ॥ इति ।
शुभमायादिशुद्धम् । तत्संस्कारश्चोक्तः
सांख्यायनगृह्ये,

काकादन्या मेचकरातन्याः कोशातक्याः बृहत्याः काका-
तकस्य मूलानि पेययित्वा ज्वलपयेद्देशं यस्मिन् जायेत रक्षसा-
मपहत्यै ।

काकादनी काकजङ्घा । मेचकरातनी काचमाचिका । को-
शातकी घोषकः । बृहती कण्टकारिका । काकातकः कृष्णगुञ्जे-
ति । एतन्मूलरसेन यस्मिन् जायेत मस्येत तं देशं गृहादिरूपं
लेपयेदित्यर्थः ।

अथ गर्भिण्याः सूतिकाशृङ्गप्रवेशः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

प्रविशेत्सूतिकासंज्ञं कृतरक्ष समन्ततः ।
सुभूमौ निर्मितं रम्यं वास्तुविद्याविशारदैः ॥
देवानां ब्राह्मणानां च गवां कृत्वा च पूजनम् ।
विप्रपुण्याहशब्देन शङ्खवाद्यस्वेण च ॥
प्रसूता बहवस्तत्र तथा क्लेशस्तमाश्च याः ।
इद्या विश्वसनीयाश्च प्रविशेयुः स्त्रियश्च तव ॥

ताश्चानुलेपनैर्द्वैद्यैस्तत्रैवमुपचारयेत् ।

उपचारयेत्, गर्भिणीति शेषः ।

आहारैश्च विहारैश्च प्रसवाय सुखं द्विज ।

५. एरण्डमूलचूर्णेन सघृतेन तथैव ताम् ॥

सुखप्रसवनाथाय पश्चात्काये क्षिपेदिति ।

पश्चात्काये पृष्ठभागे तां गर्भिणीं क्षिपेदनुलिम्पेत् । उपसू-
तिकेति शेषः । तत्र निधेयद्रव्याण्युक्तानि व्यतिरेकमुखेन

मार्कण्डेयपुराणे,

• अग्न्यम्बुशून्ये च तथा निर्धूपे सूतिकाशुहे ।

अदीपशस्त्रमुसले भूतिसर्पवर्जिते ॥

अनुमविश्य या जातमपहृत्यात्मसंभवम् ।

क्षणमसविनी बालं तत्रैवोत्सृजते द्विज ॥

सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना ।

तस्मात्संरक्षणं कार्यं यद्वतः सूतिकाशुहे ॥ इति ।

धूपोऽत्र धूपाकारः काष्ठविशेषः । तत्र तिथिवारनिर्णयः
सामान्यनिर्णयादवगन्तव्यः । नक्षत्राण्याह

गर्गः,

रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि ।

पुनर्वसुपुष्यहस्तधनिष्ठाज्युत्तरासु च ॥

मैत्रे त्वाष्ट्रे तथा ऽश्विन्यां सूनिकागारवेशनम् ।

मृत्युर्थनाशौ मृत्युश्च दृद्धिपुष्टयायुरीप्सितम् ॥

मृत्युश्च मरणं पित्रोर्मरणं तु ततस्त्रिषु ।

मेपादिक्रमशो विन्द्यात्सूतिकागारवेशने ॥

ग्रहेऽनुकूले राशौ तु रिःफषष्ठाष्टवर्जिते ।

रिःफं द्वादशं स्यान्म ।

सर्वे चाथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषट्पायगाः ।

शुभांशे शुभदृष्टौ तु सूतिकोवेशनं शुभम् ॥ इति ।

अथ सोप्यन्तीकर्म । तत्र

गोभिलः,

अथ सोप्यन्तीहोमं प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीर्याग्निमाज्याहुतीर्जुहोति “या तिरश्ची”त्येतयर्चा विपश्चित्पुच्छमभरदिति च ।

सोप्यन्ती समसवशूला । वस्तिः योनिद्वारम् । तत्र स्थिते गर्भे सोप्यन्तीहोमः कार्य इत्यर्थः ।

अथ जातकर्म ।

तत्र विष्णुः,

जातकर्म ततः कुर्यात्पुत्रे जाते यथोदितम् । इति ।

जातकर्मैति यौगिक कर्मनामधेयम् । जाते कर्म जातकर्मैति च योगः । स च यद्यपि मुखदर्शनस्नाननान्दीश्राद्धादावतिप्रसक्तस्तथाऽपि

माङ्गाभिवर्धनात्पुत्रो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत्प्राशन चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥

इत्यत्र हिरण्यादिप्राशनजातकर्मशब्दयोस्तामानाधिकरण्याद्विरण्यादिप्राशनमेव जातकर्म नान्यदिति सिध्यति । यथा यज्ञतिसामानाधिकरण्यात् खनिनाद्यतिप्रसक्तयोगोऽप्युद्भिच्छब्दः कर्मनामधेयं तद्वदयमपि । एतेन जातस्य कर्म संस्कारो जातकर्म, मुखदर्शनादेः पितृसंस्कारत्वेन जातमंस्कारत्वाभावात्, जातः कर्म संस्कार्यो यस्मिन्निति वा योगोऽतिप्रसङ्गवारणायादरणीय इति परास्तम् । कर्मसामानाधिकरण्येनैव तद्वारणात् । ततः स्नानानन्तरम् ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।

माता शुध्येदशाहेन स्नानाच्च स्पर्शनं पितुः ॥

इति संवर्त्तस्मरणात् । यथोदितं स्वस्वगृहानुसारेणेत्यर्थः ।

स्नानं च पुत्रमुखदर्शनानन्तरं कार्यम् ।

सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।

कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

जातं कुमारं स्वं दृष्ट्वा स्नात्वा ऽऽनीय गुरुन्विता ।

नान्दीश्राद्धावसाने तु जातकर्म समाचरेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणान्वलायनाभ्यां मुखदर्शनस्नानयोः एकाम-
त्ययेन पौर्वापर्याभिधानात् । यच्च

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् ।

इति ज्योतिर्वसिष्ठेन मुखदर्शनप्राक्कालीनपुत्रजन्मश्रवणान-
न्तरमेव स्नानमुक्तं, तद् दशाहानन्तरं पुत्रजन्मश्रवणाभिप्रायमिति
न विरोधः ।

निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥

इति मनुस्मरणात् । अत एव

जातमात्रकुमारस्य मुखमस्यावलोकयेत् ।

पिता ऋणाद्विमुच्येत पुत्रस्य मुखदर्शनात् ॥

इति वसिष्ठेन जातकर्मकालीनमुखदर्शनव्यावृत्त्यर्थं मात्रशब्दः
प्रयुक्तः । ततश्च जातकर्मकालीनानुपाङ्गिकान्मुखदर्शनादिदमति-
रिक्तं फलार्थं प्रधानभूतं मुखदर्शनं विधीयते इति सिध्यति ।
तथाच

श्रुतिः,

ऋणमस्मिन्संज्ञयसमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥ इति ।

न च पुत्रोत्पादनविधेरयमर्थवादः, पुत्रोत्पत्तेः पुत्रमुखदर्शना-
विनाभावाभावेन तदाक्षेपकत्वासंभवात् । तस्मादग्रासपुत्रमुखदर्श-
नविधिमुन्नयत्येव । यद्येव तर्हि मुखदर्शनाविनाभूतस्य पुत्रोत्पा-
दनस्य मुखदर्शनविधिनैवाक्षेपात्पुनर्विधानमनुपपन्नमिति चेत्,
मैवम् । क्षेत्रजादिमुखदर्शनस्य स्वोत्पादनेनाविनाभावाभावेन तद-
नाक्षेपकत्वात् । ततश्च परस्परानासिप्तविधिभेदेन फलभेदे सिद्धे
पुत्रोत्पादनविधेः पित्रर्णापाकरणं मुखदर्शनविधेश्च ऋणसामान्या-
पाकरणममृतत्वं च फलयिति सिध्यति । तस्मात्सिद्धो विधिभेदः ।
अत एव स्मृतिकारैरस्मादेवार्थवादान्मुखमस्यावलोकयेदित्यादि-
विधिरुन्नीतः । अथोक्तस्नानाधिकरणानि । तत्र

ज्योतिर्यसिष्ठः,

श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् ।

उत्तराभिमुखो भूत्वा नद्यां वा देवत्वातके ॥ इति ।

एतच्च स्नानं राजावापि कार्यं नैमित्तिकत्वात् । तथाच

व्यासः,

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ॥

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्या दत्तमक्षयम् । इति ।

वसिष्ठोऽपि,

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।

राहोश्च दर्शने स्नानं शशस्तं नान्यदा निशि ॥ इति ।

तच्च शीतलोदकेन कार्यम् । तदाह

जावालिः,

कुर्यान्नैमिचित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेवच । इति ।

रात्रौ तडागादिगमनाशक्तौ विशेषमाह

सांख्यायनः,

दिवा यदाहृतं तोयं कृत्वा स्वर्णयुतं तु तद ।

रात्रिस्नाने तु संप्राप्ते स्नायादनलसंनिधौ ॥ इति

यत्तु स्नानात्तुस्पर्शनं पितुरित्यस्पृश्यताऽप्यनोदः पितुः स्नानेन श्रूयते सोऽप्यनेनैव प्रसङ्गात्सिध्यतीति न तदर्थं पृथक् स्नानं कर्तव्यम् । यदपि जाते पुत्रे पितुः स्नानमित्यादिवचनेषु पुत्रपदोपादानात्कन्यादिजन्मसु न स्नानमिति । तन्न । धीजसम्बन्धाविशेषात् । अत एव

धौधायनः,

जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचं, मातुरित्येके तत्परिहरणात्, पितुरित्यन्ये शुक्रस्य प्राधान्यादयोनिजा ह्यपि पुत्राः श्रूयन्ते मातापित्रोरेव तु संसर्गसाम्यादिति ।

तत्परिहरणान्मातृपरिहरणात् । संसर्गसाम्यात्संसर्गः शुक्रशोणितयोस्तस्य साम्यात् । न चैवं मातापित्रोर्दशाहमस्पृश्यत्वसिद्धान्तात्पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिः, तुशब्देन पूर्वपक्षस्य दशाहस्य व्यावृत्त्या कालविशेषानालिङ्गिताभ्युपगतास्पृश्यत्वमात्रस्य सामान्यस्य

माता शुध्येदशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ।

इत्यनेन विशेषेण व्यवस्थापनात् । तस्मादप्यमात्रोत्पत्तौ स्नानं न पुत्रोत्पत्तावेवेति सिद्धम् । आशौचम् अस्पृश्यत्वलक्षणम् । स्नानानन्तरं च नान्दीश्राद्धं कुर्यात् ।

जातं कुमारं स्व दृष्ट्वा स्नात्वा ऽऽनीय गुरुन्पिता ।

नान्दीश्राद्धावसाने तु जातकर्म समाचरेत् ॥

इसाश्वलायनस्मरणात् । अत्र च नान्दीश्राद्धस्य न जातक-
र्मज्ञित्वम् ।

नाष्टकामु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोप्यन्तीजातकर्मप्रोपितागतकर्मसु ॥

इत्यनेन जातकर्मणि तस्य पर्युदस्तत्वात् । किंतु

नामकर्मणि धालानां चूडाकर्मादिके तथा ।

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ॥

इत्यनेन विहितस्य मुखदर्शननिमित्तकस्य श्राद्धस्य कालार्थ-
संबन्धः । यत्तु

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृश्राद्धोमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे मुखदर्शनवत्पुत्रजन्मनोऽपि पृथक् नान्दी-
श्राद्धनिमित्तत्वं प्रतीयते तत् पुत्रमुखदर्शनपदस्य जन्मोपलक्षक-
त्वात् श्राद्धान्तरविधायकमिति केचित् । छन्दोगपरिशिष्टटीका-
कारस्तु पृथगेव जन्ममुखदर्शनयोर्निमित्तत्वमाह । अस्मिन्मते च
तन्त्रेणैव श्राद्धद्वयानुष्ठानं बोध्यम् । तन्नामेन कार्यम् । तत्र

प्रचेताः,

शूद्रश्च श्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्यथ ।

आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन च ॥ इति ।

आमान्नाभावे हेन्ना कार्यम् । तदाह

व्यासः,

द्रव्याभावे द्विजाभावे भवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥ इति ।

हारीतस्तु द्रव्यान्तरमाह । जाते कुमारे पितृणामामोदा-
त्पुण्यं तदहस्तस्मात्तिलपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि ब्राह्मणा-
नाहूय पितृभ्यः स्वधा कुर्यात् प्रजापतये चेति । जातकर्मणि
बालानामित्यादिवचनविहिते दृढिश्राद्धे हिरण्यतिलपात्रे समु-
श्चितद्रव्ये विधीयेते । स्वधाशब्देन श्राद्धोपस्थानात् । प्रजापतये
च सहिरण्यातिलपात्रं सज्जेदिति कल्पतरुः । तच्च नाभिच्छेदा-
त्पाक् कर्त्तव्यमित्याह

जायालिः,

अच्छिन्ननाले कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि । इति ।

अत्र च पक्वान्निषेधो जायाल्पादिपुराणयोः,

जातश्राद्धे न दद्यात् पक्वान् ब्राह्मणेष्वपि ।

यस्माच्चान्द्रायणाच्छुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा ॥ इति ।

जन्मनिमित्तकं च नान्दीश्राद्धं रात्रावपि कार्यं नैमित्तिक-
त्वात् । तदाह

लौगाक्षिः,

नियतेषु निमित्तेषु मातृद्विनिमित्तकम् ।

तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते ॥

अत्रिरपि,

पूर्वाह्णे वै भवेद् दृढिर्विना जन्मनिमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः ॥

जातकर्मकारमाह

मनुः,

माद्वाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते । इति ।

वर्धनं छेदनम् ।

आश्वलायनोऽपि,

माङ्गाभिकर्तृनात्कार्या जातकर्मक्रिया द्विजैः ।

स्नात्वा सचैलवच्छुद्धैः सितगन्धादिभूषितैः ॥ इति ।

गर्गोऽपि,

जातमात्रकुमारस्य जातकर्म विधीयते ।

स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्तृनतोऽपिवा ॥ इति ।

नाभिकर्तृनतोऽपिबेत्तवध्यन्तरोपादानं नालच्छेदादूर्ध्वमपि स्तनप्राशनात्प्राक् गौणकालविधानार्थम् । अन्यथा वैपथ्यापत्तेः ॥ अत एव एषु कालेष्वतीतेष्वित्यत्र कालत्रयाभिप्रायेण बहुवचनं वक्ष्यते । जातकर्मस्वरूपं चाह

मनुः,

मन्त्रवत्प्राशन चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् । इति ।

आश्वलायनोऽपि,

कुमारं जातं पुरा ऽन्यैरालम्भात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकापं-
हिरण्येन प्राशयेत् ।

अन्यैः उपसूतिकेतरैः आलम्भात्सर्पात्पुरा पूर्वमित्यर्थः ।

शङ्खलिखिताद्यपि,

प्रसूते जातकर्म यवपिष्टमधुसर्पिर्भिर्मन्त्रवत्प्राशनं तस्य सुव-
र्णान्तर्हितया ऽनामिकाया मेघाधिकं ब्राह्मणस्य करोति एवामे-
तरयोः । मेघाधिकं मेघाजननम् । इतरयोः सत्रियवैश्ययोः । अना-
मिका कनीनिकासमीपारूगुलिः । एवंशब्देन सत्रियवैश्ययोर्म-
न्त्रवत्प्राशनातिदेशाच्छुद्धस्यामन्त्रकं प्राशनमिति गम्यते ।

यैजवापः,

जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां हिरण्यमिश्राभिरादिरा-
चामयेन्नानामन्त्रैर्हिरण्येन दधिमधुघृतप्राशयति भूस्त्वाये दयामीति ।

पारस्करः,

जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य गुत्थं नाम करोतीति ।

अभिनिधाय अभिमुखीभूय निधायेत्यर्थः । गुत्थं मातापि-
द्वध्राद्वेद्यम् ।

एषां च पक्षाणां यथागुत्थं व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अथ स्त्रीणां जातकर्म । तत्र

मनुः,

अमन्त्रिका तु कार्पेयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ इति ।

इयमावृत्त जातकर्मादिक्रिया ।

गोभिलोऽपि,

तृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां मन्त्रेण तु होम इति । अत्र होम-
पदं स्वस्तिवाचनादीनामङ्गानामुपलक्षणम् । तेन तान्यापि सम-
न्त्रकाणि भवन्ति । अमन्त्रकत्वस्य “यज्ञार्थं वै काम्पा इष्टयस्ता
उपांशु कर्त्तव्या” इत्युपांशुत्वस्येव * प्रधानमात्रधर्मत्वात् । ततश्चात्र
घृतमधुमाशनादिप्रधानमन्त्राणामेव निवृत्तिर्नाङ्गमन्त्राणामिति
सिद्धम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

तृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः । इति ।

आश्वलायनोऽपि,

आवृत्तैव कुमार्या इति । अत्रेदं चिन्तनीयम् । किमिदं जातकर्म
पुंस्त्रीनपुंसकानां सर्वेषामपि कर्त्तव्यमुत स्त्रीपुंसयोराहोस्वित्पुंस .

एवेति । कुतः संशयः । बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिर्वर्णस्य बीजगर्भ-
समुद्भवमात्रापेक्षितत्वात्, स्त्रीपुमयोःश्रवणात्, कुमारादिशब्देषु
मुंस्त्यश्रवणाच्च । किं प्राप्तम् । त्रयाणामप्येतत्कार्यमिति, पूर्वो-
क्तयुक्तेः ।

सूतके तु मुख दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।

कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्तत्तत् ॥

इति ब्रह्मपुराणे जातसामान्योपादानेन मुखदर्शनादि
संस्कारविधानाच्च । अत एव तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणामित्यादि-
विधिर्दृश्यते । स्मर्यते च घोषायनादिभिः स्त्रीवादीनामुपनयन-
मिति “अथ पण्डवधिरमूकानां संस्कारं व्याख्यास्याम” इत्यादिना ।
मनुना तु

यद्यर्थिता नु दारैः स्यात्स्त्रीवादीनां कथंचन ।

इत्यादिना विवाहोऽपि स्मर्यते । स च जातकर्मादिसंस्का-
राणां क्रमतल्लोपमायाश्चत्ताभिधानान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वपूर्वमं-
स्कारसंस्कृत्यैवोत्तरोत्तरसंस्कारयोग्यता भवतीति नियमात्
जातकर्मादीनप्याक्षिपति । तदाह

देवलः ,

प्रथमं मातापितृभ्यां गर्भाधानादिभिः संस्कृतो गर्भाष्टमे
वर्षे उपनयनार्हो भवतीति ।

तस्मात्त्रितयसाधारण जातकर्मेति । मैवम् । सर्वस्मृतिवृत्त-
पुराणेषु स्त्रीपुरुषाभ्यां प्रक्रम्य जातकर्माद्यभिधानेन तज्जन्यैर्नो-
निर्वर्णस्य तन्मात्रविषयत्वेन सर्वासाधारण्याभावात् । अन्यथा
पण्डोऽप्युपक्रम्येत । यत्तु ब्रह्मपुराणीयं जातपदं तद् चास्मान्तर-
स्यपुत्रकुमारादिविशेषपदैकार्थतयोपसंहरणीयम् । सामान्यश-
ब्दत्वात् । घोषायनादिराज्यं तु तावन्मात्रविधानार्थम् । अन्यथा
सामान्यराज्येनैव सिद्धारस्यानर्थक्यात् । गुणमात्रविधित्वे तु

संस्कारप्रतिज्ञाऽनुपपत्तेः । तस्मात्कर्मान्तरमेव “अथैष ज्योति”
रितिवत् अथशब्दोपादानात् । तर्हि स्त्रीपुरुषविषयमेवेदमस्त्विति
चेन्न । उत्पत्तिवाक्ये पुत्रकुमारादिपदेषु पुंस्त्वश्रवणात् । अस्तु-
ल्लेख्यगतस्य पुंस्त्वस्य ग्रहैकत्ववदविवक्षेति चेत् । एवं तर्ह्यष्टैव
कुमार्याइत्याद्यनारम्भणीयं स्यात् । पुंस्त्वाविवक्षयैव प्राप्तत्वात् ।
अमन्त्रत्वरूपगुणविधानार्थं तदारम्भ इति चेत् । एवं तर्हि क्लीबे
तत्प्राप्तिः केनवार्येतति पूर्वः पक्षः ।

अत्र देवस्वामी समादधाति अधिकारार्थं कुमारग्रहणमिति,
अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यान्न
कुमार्या इति । ननु ब्राह्मणमितिपुंलिङ्गोपदेशादेव स्त्रीणां
तन्न भविष्यतीति चेन्न । जात्युद्देशे लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् ।
न ब्राह्मणो हन्तव्य इतिवत् । तस्मात्स्त्रीनिवृत्त्यर्थं कुमारग्रहण-
मिति । अनेनार्थात्स्त्रीनिवृत्तिरभिहिता । कुमारग्रहणस्य स्त्रीन-
पुंसकनिवर्त्तनसामर्थ्यात् । मेधातिथिस्तु कण्ठरेवैव स्त्रीनपुंस-
कयोर्निवृत्तिमाह ।

माङ् नानिबर्द्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।

इति मनुना पुंशब्दोपादानात् । न चात्रापि पुंस्त्वमविव-
क्षितम् । प्रत्ययार्थस्य तस्योद्देश्यविशेषणस्याविवक्षायामपि प्रकृ-
त्यर्थस्य तस्योद्देश्यस्याविवक्षायां वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । सिद्धं
चैतच्चमसाधिकरणे* । एकत्ववद् ग्रहत्वमप्यविवक्षित्वा चमसानामपि
संमार्गोऽस्त्विति पूर्वपक्षे एकत्वविवक्षायामिव ग्रहत्वविवक्षायां
वाक्यभेदाभावात्, सम्मार्गविधाने चार्थासिद्धसोमलिङ्गरूपोद्दे-
श्यापेक्षया वाक्योपात्तग्रहरूपोद्देश्यस्य बलवत्त्वान्न चमसानां
संमार्ग इति सिद्धान्तकरणात् । तद्वत्प्रकृतेऽपि । तस्मात्स्त्रीणामिव

ह्रीवानां विध्यन्तराभावान्नजातकर्मोति सिद्धम् । अनेन जात-
कर्मवदन्येऽपि संस्काराः ह्रीवस्य न भवन्तीति गम्यते तुल्यन्या
त्वात् । इदं च जातकर्म विरुद्धतिथ्यादिजातस्य न कार्यम् ।
तस्य च मुखदर्शनपूर्वकत्वान्मुखदर्शनस्य चात्र निषिद्धत्वात् ।

तथाचोत्तरगार्ग्यः,

अथातः संभवस्यामि जन्मकाले विशेषतः ।

गण्डान्तानां च नामानि महादोषकराणि च ॥

दिनक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैधृती ।

शूले गण्डेऽतिगण्डे च परिघे यमघण्टके ॥

कालगण्डे मृत्युयोगे सुदारुणे ।

तस्मिन् गण्डादिने भास्ते ममृतिर्यदि जायते ॥

अतिदोषकरी शोक्ता तत्र पापयुते सति ।

विचार्य तत्र देवज्ञः शान्तिं कुर्याद्यथाविधि ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

वैधृती च व्यतीपाते महादोषोऽभिजायते ।

कुमारजन्मकाले तु व्यतीपातश्च वैधृतिः ॥

सक्रमश्च रेवरत्र जातो दारिद्र्यकारकः ।

दस्त्रिणा महादुःखं व्याधिपीडा महद्भयम् ॥

अश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । इति ।

नयनीतारिष्टे,

पूर्णातिथीनां तिष्ठणा तथाऽन्ते

मीनालिकवर्षो नवमो नवांशः ।

मेघेऽथ कण्ठीरघन्विनोश्च

गण्डान्तमाद्यो नवमस्तथाशः ॥

अभिनीमघमूलादौ त्रिपट्कं नव नाडिकाः ।
 रेवतीमर्षशक्रान्ते नाडिकाद्वितयं तथा ॥
 अभिनीमघमूलानां पूर्वाद्धे वाध्यते पिता ।
 पूषादिशक्रपञ्चार्धे जननी वाध्यते शिशोः ॥
 पितृघ्नश्च दिया जातो रात्रिजातस्तु मातृहा ।
 आत्मघ्नश्च संध्यमोर्जातो नास्ति गण्डो निरामयः ॥
 सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
 वर्जयेदर्शनं रावं तच्च पाण्मासिकं भवेत् ॥
 मध्ये पुर्णानन्दयोर्नाडिके द्वे
 स्याद्गण्डान्तं कीटहयोस्नयैका ।
 कोदण्डादौ वृद्धिचक्रान्ते झपान्ते
 मेपादौ स्यात्सर्वकार्येष्वनिष्टम् ॥
 अथैषां फलं तत्रैव ।
 तिथ्यर्क्षगण्डे पितृमातृनाशो
 लघ्ने तु संधौ तनयस्य नाशः ।
 सर्वेषु नो जीवति हन्ति वंश
 जीवन् पुनःस्याद्बहुवारणाश्वः ॥ इति ।

* अत्र च जातस्य जनकस्तथेत्यादिसामान्यवाक्यानि मातृ
 नाभिवर्द्धनात्पुंस इत्यादिविशेषवचनैः स्त्रीपुंविषये उपसंह्रियन्ते ।
 अतश्च पण्डादीनां प्रापकाभावान्न जातकर्मादि कार्यम् ।

अत एव वौधायनादिभिस्तेषामुपनयनमेव धर्मान्तरयुक्तमु-

* इत आरभ्य “न जातकर्मादि इति सिद्धम्” इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे
 नास्ति । एतत्स्थाने च १९४ तमपृष्ठस्य “अत्रेदं चिन्तनीय” मित्यारभ्य
 एतदुपरितनपङ्क्तिस्थबहुशरणाश्च इतीत्यन्तः पाठोऽस्ति । प्रथमपुस्तके च अयं
 नास्ति ।

क्तम् । अन्यथा सामान्यवाक्येनैव तत्सिद्धेर्विशेषविध्यानर्थक्यात् ।
न चोपनयने गुणमात्रविधानार्थं तदिति वाच्यम् । तथात्वे अथ
पण्डवधिरभूकानां संस्कारं व्याख्यास्याम इति संस्कारमतिज्ञाऽ-
नुपपत्तेः । तस्मात्पण्डादीनां न जातकर्मादि इति सिद्धम् । जात-
कर्मणि दानानि आह

हारीतः,

मार्हः नाभ्याश्छेदात्संस्कारं पुण्यार्थान् कुर्वन्ति छिन्नायामा-
शौचमिति । संस्कारो जातकर्म । पुण्यार्थान् पुण्यप्रयोजनान्
दानादीन् ।

शङ्खोऽपि,

सर्वेषां सकुल्यानां द्विपदचतुष्पदधान्यहिरण्यादि दद्यात् ।
कुमारप्रसवे नाख्यामच्छिन्नायां गुहातिलहिरण्यवस्त्रगुर्वर्थमावर-
णगोधान्यप्रतिग्रहेष्वदोषस्तदहरिलेके गुर्वर्थं कुर्वत इति मतिग्रहदो-
षाभावमतिपादनं तु नालच्छेदादूर्ध्वं सर्वादिनपुण्यत्वपक्षे । अन्यथा
माङ्गाभिच्छेदादाशौचाप्रवृत्त्या दोषप्रसक्त्यभावेन तदपवादासंभ-
वात् । तथाच

जैमिनिः,

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात्सुवर्णं च भूमिं गां सुरगं तथा ।

छत्रं छात्रं च माल्यं च शयनं चासनं गृहम् ॥ इति ।

मतिग्रहीतार प्रसाह

व्यासः,

जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

हिरण्यधान्यगोधासस्तिलांश्च मधुसर्पिणी ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः,

कुमारजन्मादिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।

हिरण्यभृगवाभ्वादिधान्यशय्यासनादिषु ॥

तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं पक्वान्नं तु विवर्जयेत् ।

भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

सूतके तु सकुल्यानामदोषो मनुरग्रवीत् । इति ।

एतच्च जातकर्म उक्तकालाख्ये आशौचानन्तरं कार्यम् ।

तथाच

जायालिखैजवापौ,

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

गर्गोऽपि,

जन्मनोऽनन्तरं तु स्याज्जातकर्म यथाविधि ।

सूतकानन्तरं कुर्यान्नामनिर्देशनादयः ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,

अच्छिन्ननाभ्यां कर्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मानि ।

आशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति ॥

वसिष्ठोऽपि,

यस्मिन्मुहूर्ते जनितः कुमारस्तस्मिन्विधेयं खलु जातकर्म ।

विनिर्गमे वाऽप्यथ सूतकस्य तस्मिन् दिने तस्य च नामधेयम् ॥ इति ।

पूर्वोक्तकालत्रयातिपाते कालान्तरमाह

गर्गः,

एष्वतीतेषु कालेषु शुभयोगे शुभोदये ।

जातकर्मक्रियां कुर्यात्पुत्रायुःपरिदृश्ये ॥ इति ।

एषु नाभिच्छेदपूर्वकालस्तनप्राशनपूर्वकालाशौचानन्तर-
कालेषु ।

अथ आशौचमध्ये पुत्रजन्मानि जातकर्मनिर्णयः । तत्र

प्रजापतिः,

सूतके तु समुत्पन्ने पुनर्जन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुष्यति ॥ इति ।

आशौचे तु समुत्पन्ने इत्यस्मिन्नापि पाठे आशौचपदं सूता-

शौचपरमेष्ठे व्याख्येयम् । अथ

जातूकर्ण्यः,

जाताशौचस्य मध्ये तु पुनर्जन्म यदा भवेत् ।

जननानन्तरं कुर्याज्जातकर्म यथाविधि ॥

जातेष्टिः सूतकान्ते तु कर्त्तव्येति विनिश्चयः ।

जननाशौचपदं नाशौचमात्रपरम् ।

मृताशौचस्य मध्ये तु पुनर्जन्म यदा भवेत् ।

आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥

इति तस्यैव स्मरणात् ।

अथ जन्मदादिदेवतापूजनम् । तत्र

व्यासः,

सूतिकावासानिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्ते तु शुद्धिर्जन्मानि कीर्त्तिता ॥

जन्मदाख्यदेवतानां पूजने शुद्धिरस्तीत्यर्थः ।

प्रथमे दिवसे पष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।

त्रिज्वाशौचं न कुर्वीत सूतके पुत्रजन्मनि ॥

दद्यात्तु प्रथमे हेम पष्ठे वा सप्तमेऽपि वा ।

बलिदानं तु दशमे ह्यन्नदानं प्रशस्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे,

रक्षणीया तथा पृष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कार्यमन्नदानं तथा बलिः ॥

जन्मदानां तथा बलिरित्यपि पाठः ।

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृसगीतैश्च योपितः ॥

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ।

नारदः,

जननात्सप्तमे चाह्नि मृत्युरायाति घातकः ।

तद्दिने चैव रक्षेयं कर्त्तव्या ऽऽयुर्विद्वद्वये ॥

सायाह्ने पूज्य विघ्नेशमपूपैश्च पृथग्विधैः । इति ।

अथ पञ्चायुधाभरणधारणम् । तदुक्तं

श्रीधरीये,

जातस्य पञ्चमदिने शुभदे मुहूर्त्ते

पञ्चायुधाभरणधारणमिष्टमाहुः ।

नाभिप्रदेशपरिलम्बिसुवर्णसूत्र

प्रोतं शिशोर्ग्रहनिवारणकं च युक्तम् ॥

अस्यार्थः । पञ्चमदिने जातस्य जन्मनक्षत्रात्पञ्चमनक्षत्रे

पञ्चमदिने वा । पञ्चायुधाभरणधारणम् शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गनन्द-

कानि पञ्चायुधानि तद्युक्ताभरणधारणम् । तत्र शिशोरिति सामा-

न्येन कथनात् कुमारस्य कुमार्याश्च पञ्चायुधाभरणं धार्यमिति ।

तथोक्तं

घृहस्पतिना,

जन्मनः पञ्चताराङ्गयाते चन्द्रे शिशुं पिता ।

भूपयेद्रूपणैः सर्वैः पञ्चायुधसमन्वितैः ॥

विशेषात्कन्यकायाश्च कर्त्तव्यं मङ्गलेन च ।

पुंसः सायुधमाकल्पमायुःश्रीकान्तिदं शिशोः ॥ इति ।

अथ सूतिकास्नानविधिः । तत्र

दैवज्ञवल्लभः,

करेन्द्रभाग्यानिलवासवान्समैत्रैन्दवाश्विध्रुवमेऽहि पुंसाम् ।

तिथावरित्ते शुभमामनन्ति मसूतिकास्नानविधिं मुनीन्द्राः ॥

इति ।

ध्रुवभाणि रोहिणीसहितमुत्तरात्रयमिति । पुंसामहि रवि-

श्रीमगुरुवारेषु । अत्रैव निषिद्धनक्षत्राद्याह-

दैवज्ञमनोहरः,

भरणी रुक्मिका मूलमार्द्रा पुष्यः पुनर्वसुः ।

मघा चित्रा विशाखा च श्रवणो दशमस्तथा ॥

एषु मन्दे युधे वारे सूतीस्नानं न कारयेत् ।

यदि स्नानं प्रकुर्वीत पुनः सूतिर्न विद्यते ॥ इति ।

अथ पुत्रार्था दृष्टादृष्टप्रयोगाः । तत्र

व्यासः,

अङ्गोलमूलकल्कं तु चूर्णीकृत्य गुडेनयुक् ।

काकाण्डमितमश्रीपात्पुत्रिणी सा भविष्यति ॥

वसिष्ठोऽपि,

उत्तमं कर्णिकामूलं पेपयित्वा पयः पिबेत् ।

पायसान्नं समश्नीयात्पुत्रिणी सहस्रा भवेत् ॥ इति ।

गौतमोऽपि,

क्षीरद्राक्षाङ्कुरं गृह्य पेपयित्वा पयः पिबेत् ।

दैवोदरकृतो दोषो विनश्यति सुतं लभेत् ॥ इति ।

सुद्वलोऽपि,

वटाग्रं निम्बबीजं च स्तन्येन पयसा पिबेत् ।

पुत्रं प्रसूयते नारी दैवदोषं प्रमुञ्चति ॥ इति ।

अदृष्टार्थानाह

पराशरः,

महातीर्थे महायोगे महानद्यनुसंगमे ।

पलाशस्य दलात्स्नानं कुर्यात्पुत्रसुखार्थिनी ॥ इति ।

दैवरामोऽपि,

पलाशदलसाहस्रात् सावित्रेण दलं गति ।

स्नपयेत्सपवित्रेण एकादश्यां प्रजार्थिनीम् ॥ इति ।

अथ पुत्रेष्टिः ।

कारिकायाम्,

अनाहिताग्निरेवेमान्कुर्यात्काम्याश्चरुस्तथा ।

परिपेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥

“अग्नये पुत्रिणे त्वेति” पुत्रकामस्तु निर्वपेत् ।

“अग्नये पुत्रिणे स्वाहे” सेतेन जुहुयाच्चरुम् ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

यस्य जाता भमीयेरन् पुत्रा नैव भवन्ति वा ।

ऋतुकाले दिने पष्ठे दंपती समलंकृता ॥

कृत्वा ऽऽभ्युदयिकं श्राद्धं स्वास्तिवाचनपूर्वकम् ।

पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥

श्वेतायाः श्वेतवत्साया गोः क्षीरेण चरुं पचेत् ।

कृत्वा ऽऽज्यभागपर्यन्तमाज्यस्योत्पवनादिकम् ॥

जुहुयात्पायसं तत्र ऋग्भिः पञ्चदशाहुतीः ।

प्रजावत्सूक्तपञ्चर्गिर्जीवपुत्रस्य पञ्चभिः ॥

नेजमेपेति तिसृभिः सोमोधेनुमृचैकया ।

इहैवस्तमृचा चैव ततः स्विष्टकृदादिकम् ॥

अपइयन्त्वेति मन्त्राभ्यां होमशेषं च दंपती ।

प्राशयेत्तत आचाम्य दंपती नाभिमालभेत् ॥

पिशङ्गभृष्टिमित्यृचा तावुभावभिमन्त्र्य च ।

प्रायश्चित्तादि सकल होमशेषं समापयेत् ॥

सवत्सां दक्षिणार्थाय गां दद्यात्तु पयस्विनीम् ।

पुत्रार्थमाचरेद्दानं विमेभ्यो हेम च स्वयम् ॥

राध्यास्तु पश्चिमे यामे शयीतां दर्भसंस्तरे ।

मनसा चतुर्होतारमनुद्रुसोमिति श्रुवन् ॥

उपगम्य ततः पर्त्नी व्यवेयाश्च यथाविधि ।

एवमुत्पादिताः पुत्रा न लुप्यन्ते कदाचन ॥ इति ।

प्रजावज्जीवपुत्रयोः सूक्तयोर्मन्त्रा “आतेगर्भोपोनि” मेत्वि-
त्यादि “देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमान” मिसन्ता दश मन्त्रा अनव-
लोभनप्रकरणे द्रष्टव्याः । शेषाः प्रसिद्धाः । चतुर्होतृमन्त्रः पृथिवी
होता चौरध्वर्यु रूद्रोऽग्नीव बृहस्पतिरुपवक्तोति । अन्येऽपि पुत्रार्थाः
प्रयोगा ऋग्विधानादौ द्रष्टव्याः ।

अथ सर्वथाऽप्यपुत्रस्य तत्परिश्रष्टविधिः । तदाह

अत्रिः,

अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्माच्चस्मात्प्रयत्नतः ॥ इति

अपुत्रोऽजातपुत्रो मृतपुत्रो वा ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।

दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् ॥

इति शौनकस्मरणात् । वन्ध्यो मृतपुत्रो वा ऽपीत्यपि पाठः ।

अपुत्रेणेति कर्तृगतपुंस्त्वश्रवणान्न स्त्रियाः पुत्रपरिग्रहाधिकारोऽस्तीति गम्यते । तथाच

वासिष्ठः,

न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा अन्यत्रानुष्ठानाद्गर्तुरिति ।
एकत्वश्रवणाच्च न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रः कर्त्तव्य इति
गम्यते ।

नन्वेवं दत्तकादीनां द्वयामुप्यायणत्वस्मरणं विरुध्येत । यथा
मयोगपारिजाते

स्मृत्यन्तरं,

ग्रामुप्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।

गोत्रद्वयेऽप्यनुद्राहः शुद्धशैशिरयोर्यथा ॥ इति ।

मैवम् । ग्रामुप्यायणत्वस्य जनकपरिग्रहीतृपितृद्वयाभिप्राय-
त्वात्, निषेधस्य च परिग्रहीतृद्वयाभिप्रायत्वेन न विरोधः । एव-
कारेण च पुत्रवतः पुत्रीकरणेऽनधिकारो गम्यते । अपुत्राधिका-
रेण पुत्रीकरणविधानाच्च । यन्तु विश्वामित्रादीनां पुत्रवतामपि
देवरातादिपुत्रपरिग्रहलिङ्गदर्शनं तद् अपुत्रेणैवेत्यादिविधिविरो-
धात् भजाघनीभक्षणआदेवन्न श्रुतनुमापकमिति ध्येयम् । न च
स्मात्तो विधिः श्रौतस्य लिङ्गस्य न वाचक इति वाच्यम् । नापुत्रस्य
लोकोऽस्तीत्याद्यपुत्राधिकारिकपुत्रपरिग्रहविधायकप्रत्यक्षश्रुत्युप-
पन्नेन तस्या एव बलवत्त्वात् । अपुत्रेणेति पुत्रपदं पौत्रमपौत्रयो-
रप्युपलक्षणम् ।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण वधस्याप्नोति विष्टपम् ॥

इति पौत्रादिना ऽप्यलोकतापरिहारस्याविशिष्टत्वात् ।
प्रतिनिधिरित्येकत्वश्रवणादेक एव प्रतिनिधिः कार्यो न द्विजाः ।
सावर्तैवालोकतापरिहारात् । प्रतिनिधिश्चात्र क्षेत्रजादिरेकाद-
शविधः ।

क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीपिणः ॥

इति मानवात् । अत्र च येषु क्षेत्रजगूढजकानीनपौनर्भव-
सहोदेषु दंपत्योरन्यतरावयवसंबन्धः तेषां विकलावयवारब्धत्वेन
न्यायसिद्धमेव प्रतिनिधित्वं नीवारादिवत् । वचनं तु नियमार्थं,
यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिपुणुयादितिवत् । यद्यपि पुत्रि-
कायां दंपत्यवयवारब्धत्वेनौरसवत् मुख्यत्वमेव प्रतिभाति तथा-
ऽपि पित्रवयवन्यूनतया विकलावयवारब्धत्वेन प्रतिनिधित्वमेवो-
चितम् । अत एव

याज्ञवल्क्यः,

तत्समः पुत्रिकासुत इति । तत्समो न तु सः । पौत्रिकेये तु
परम्परया अवयवसंबन्धेऽपि साप्तादवयवसंबन्धाभावाद्दुत्पादका-
वयवगवलितत्वाच्च प्रतिनिधित्वम् । येषु पुनर्दत्तक्रीतकृत्रिमस्वयं-
दत्तापविद्धेषु दंपत्योरन्यतरस्याप्यवयवसंबन्धो नास्ति तेषां वाचनि-
कमेव अनुकल्पत्वम् । प्रतिनिधिपदं चेतदंशे अनुकल्पपरम् । यथा
यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुप्येयुर्वा स आज्येनैता देवताः परिमं-
रुयाय यजेतेत्यत्र । तेषु च

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

इति कालवर्ज्यवचनेन कलौ क्षेत्रजादीनां दशानां निषिद्धत्वादौरसप्रतिनिधित्वं दत्तकस्यैव परिशिष्यते इति, स, एवात्र निरूप्यते । स च कः कीदृशः कथं च परिग्राह्य इति त्रितयं निरूपणीयम् । तत्र क इत्याह

शौनकः,

ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।

तदभावेऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥ इति ।

सपिण्डेषु सप्तमपुरुषावधिकेषु । सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणाच्च समानासमानगोत्रेष्विति गम्यते ।

स्वगोत्रेषु कृता ये स्पुर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।

विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ।

इति वृद्धगौतमेन सगोत्रेषु पुत्रीकरणाभ्यनुष्ठानात् । गोत्रतां संततित्वम् ।

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । न सापिण्ड्यं विधीयते इति तु सगोत्रासपिण्डस्य पुत्रीकरणे संततित्वोत्पत्तावप्यवयवान्वयरूपं सापिण्ड्यं नोत्पद्यते इत्यर्थप्राप्तानुवादपरं व्याख्येयम् । असगोत्रेषु सपिण्डेषु पुत्रीकरणे तु

गोत्ररिक्ते जनयितुर्न भजेदग्निमः सुतः ।

इति मानवीयं लिङ्गं प्रमाणम् । सपिण्डासपिण्डसाधारणासगोत्रविषयत्वेनास्य प्रवृत्तेः । तदयं मुख्यः कल्पः । तदसंभवेऽनुकल्पमाह । तदभावेऽसपिण्डोऽप्यिति । तेऽपि द्विविधाः सगोत्रा असगोत्राश्चेति । अत्रापि पूर्वोदाहृतं वृद्धगौतमीयं वचनं मानवीयं लिङ्गं च प्रमाणम् । तत्रायं क्रमः । सपिण्डसगोत्रो मुख्यः । उभयथाऽपि प्रसासत्तेः । तदभावेऽसगोत्रः सपिण्डः । सापिण्ड्यप्र-

सासत्तेः । तस्याप्यभावेऽसपिण्डः सगोत्रः । गोत्रप्रत्यासत्तेः ।
यद्यप्यसमानगोत्रः सपिण्डः, समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि
तुल्यकक्षौ एकैकविशेषणराहित्यादुभयोः तथापि गोत्रप्रवर्तकपु-
रुपात्सापिण्ड्यप्रवर्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हितत्वम् । तेन
च असमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव ग्राह्यः । तस्याप्यभावे समान-
प्रवरः, प्रवरप्रत्यासत्तेः । यद्यप्यत्र वाक्ये समानप्रवरो नोपात्तस्त-
थापि पिण्डगोत्रपिसंबन्धेभ्य इति गौतमीये क्षेत्रजोत्पादकतया
दर्शनात्क्षेत्रजदत्तकयोः प्रत्यासत्त्यपेक्षासाम्याच्चात्राप्यसौ कल्प-
नीयः । तस्याप्यभावेऽसगोत्रोऽसपिण्डोऽसमानप्रवरश्च । तदाह

शाकलः,

सपिण्डापत्यकं चैव सगोत्रजमथापि वा ।

अपुत्रको द्विजो यस्मात्पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥

समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् । इति ।

अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्देश इति ।

यसिष्ठोऽपि तदाह । अदूरवान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रति-
गृहीयादिति । अस्यार्थः । * अदूरे चासौ बान्धवश्चेत्यदूरवान्धवः,
सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः । अनेनासन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य
प्रतिषेधो गम्यते । सांनिध्यं च सगोत्रतया ऽल्पपुरुषान्तरेण च
भवति । तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तदभावे
बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः । तदभावेऽन्योऽसमानगोत्रः
सपिण्डः । तस्याप्यभावे बन्धुसन्निकृष्टः । बन्धूनां सपिण्डानां

* सप्तम्यधिकरणे चेति चक्रास्तु दूयन्तिकार्थेभ्यः प्राति-
पदिकार्थमात्रे सप्तम्यधिकारानां साधनानाधिकरण्यमुपपद्यते । तेन समानाधि-
करणबहुव्रीहिः सिध्यतीति भावः ।

सन्निकृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्ड इत्यर्थात्पर्यवस्यति । सन्निक-
र्षश्च पूर्ववदेवात्रापि वेदितव्यः ।

असन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य मतिपेधे कारणमाह स एव ।
संदेहे चोत्पन्ने दूरेवान्धवं शूद्रमिव स्थापयेदिति । संदेहोऽत्र
कुलवृत्तादिविषयः । शूद्रमिवान्यवहार्यमित्यर्थः ।

तत्र श्रुतिमुपन्यस्यति । विज्ञायते षोकेन बहुस्त्रायतइति ।
एकेन कुलवृत्तादिसंपन्नेन पुत्रीकृतेन बहुन्पिप्रादीस्त्रायते तत्कृत-
पिण्डदानादिना तर्पयति । तद्वैपरीत्ये बहुन्पातयतीत्यर्थात्तिसध्यति ।
अस्मादेव वचनात्कुलवृत्तादिसंदेहाभावेऽसन्तविप्रकृष्टोऽपि पुत्री-
कार्य इति गम्यते । अत एव

शौनकः,

तदभावेऽसपिण्डोऽपीति । असपिण्डोऽत्रासगोत्रासपिण्ड
इति व्याख्यातं भाक् ।

अन्यत्र तु न कारयेदिति । यद्यपि सपिण्डासपिण्डेभ्यो-
ऽन्यो न संभवति तथापि

सर्वेषामपि वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।

इति वाक्यक्षेपेण सपिण्डासपिण्डानां सजातीयत्वेन विशेष-
णानुसमानजातीयाः सपिण्डा असपिण्डाश्च व्यावर्त्यन्ते ।
अमतिविद्धमनुमतं भवतीति न्यायेनानुकर्यतया सत्प्राप्तिसं-
भवात् । अत एव

धृञ्जगीतमः,

गदि स्यादन्यजातीयो गृहीतो वा सुतः कचिद् ।

अंशभाजं न सं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ॥

इत्यसमानजातीयस्यांशभाक्तनिषेधेन पुत्रत्वानुत्पत्ति गम-

यति । तस्मादसमानजातीयो न पुत्रीकार्ये इति सिद्धम् । अत एव
याज्ञवल्क्यः,

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः । इति ।

मनुरपि,

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दक्षिणः सुतः । इति ।

सदृशं सजातीयम् । यत्तु सदृशं न ज्ञातितः किं तर्हि कुलानुरूपै-
र्गुणैस्तेन सत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य युज्यत इति मेधातिथिव्याप्तं,
यच्च शूद्रोऽपि किल पुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति कल्पतरुव्याख्यानं,
तदुभयमपि शौनकेकवृद्धगौतमयाज्ञवल्क्यवचनविरोधाच्चिन्त्यमायत्तु

मनुना,

स्वपदस्यैव शौद्रश्च पददायादवान्धवाः ।

इत्यत्र शौद्रस्य पुत्रप्रतिनिधित्वेन परिगणनं कृतं तच्छूद्रेण
दास्यापुत्रादितस्य अनूदोत्पन्नत्वेन मुख्यपुत्रत्वाभावात्पुत्रप्रतिनि-
धित्वमभिप्रेक्ष्येति व्याख्येयम् । तस्मात्सदृशं दातुः प्रतिग्रहीतुश्च
सवर्णमित्यपरार्कव्याख्येयात्र साधीयसी । सन्निहितसगोनसपिण्डेषु
च भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्ये इत्याह

मनुः,

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरग्रवीत् ॥ इति ।

पुत्रिण इत्यत्र पुत्रोऽस्यास्तीति भवनार्थकेनास्तिता पुत्रभ-
नप्रतिपादनादभावितस्य पुत्रस्य भवनायोगात्प्रतिग्रहीतृव्यापार
आक्षिप्यते । ततश्चायमिह शक्यार्थः, मोदराणां भ्रातृणामेक-
स्यापि यः पुत्रस्तु ते सर्वेऽप्यपुत्राः भ्रातरः पुत्रं कुर्युरिति ।
न चात्र “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहीयाद्वेति ”वसिष्ठवाक्यवि-

रोधः । स हि संतानाय पूर्वेषामितिहेतुवचनप्रतिपादितपितृ-
दिपूर्वसंतानस्य भ्रातृद्वयसाधारणेनापि पुत्रेण निर्वाहादुक्तनिपे-
धस्य भ्रातृतिरिक्तविषयतासिद्धेः । किंच वसिष्ठवाक्ये हि
दानं निषिध्यते, न चात्र मनुवाक्ये दानं श्रूयते । किं तु संविदा
तूभयोरिरुद्धेन क्षेत्रज्ञस्य व्यामुष्यायणत्ववत्सर्वे ते तेन पुत्रेणैव-
नेन साधारण्यमात्रबोधनात् । साधारण्यं च संविदं विना अनुप-
पद्यमानं सत् तामाक्षिपति । नन्वस्यां कल्पनार्या किं प्रमाणमि-
ति चेत् उच्यते । सर्वे ते तेन पुत्रेणेति शब्दश्रुतिरेकम् । वेताल-
भैरवाभ्यामुभाभ्यां भैरवपुञ्जस्यैकस्य सुवेशस्य पुञ्जीकरणं लिङ्गं
चापरं प्रमाणम् । तथाच

कालिकापुराणे,

ऋषय ऊचुः ।

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति श्रूयते लोकवेदयोः ।

वेतालभैरवौ यातौ पुरा वै तपसे गिरिम् ॥

पूर्वं त्वकृतदारौ तौ तयोः पुत्रा न च श्रुताः ।

तेषां तु सम्यगिच्छामः श्रोतुं संस्थानमुत्तमम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति प्रेत्य चेह च सत्तमा ।

स्वपुत्रैर्भ्रातृपुत्रैश्च पुत्रवन्तो हि संगताः ॥

सम्यक्सिद्धिमवाप्सेह यदा वेतालभैरवौ ।

हरस्य मन्दिरं यातौ कैलासं प्रति हर्षितौ ॥

तदा हरस्य वचनान्नन्दी तौ रहसि द्विजाः ।

माहेदं वचनं तथ्यं सान्त्वयन्निव बोधकृत् ॥

नन्मुवाच ।

अपुत्रो पुत्रजनने भवन्तौ शंकरात्मजौ ।

यतेतां जातपुत्रस्य सर्वत्र सुलभा गतिः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्येदं वचनं श्रुत्वा नन्दिनः प्रीतमानसौ ।

एकमेव करिष्यामि नन्दिन चेत्प्रभापताम् ॥

ततः कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मेयुनं गतः ।

तस्यां स जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम् ॥

तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वकं सुतम् ।

ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्ग्या गतिमवापतुः ॥ इति ।

तस्मादेतच्छिद्दोपष्टब्धया ऽनया स्मृत्या ऽनेकैरप्यपुत्रैः भ्रातृ-
भिरैकोऽपि भ्रातृपुत्रः पुत्रीकार्यं इति सिद्धम् । एतेनाकृतस्यैव
भ्रातृपुत्रस्यापुत्रपितृव्यपुत्रत्वमनेनोच्यते ।

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।

स एव तस्य कुर्वीत श्राद्धापिण्डोदकक्रियाम् ॥

इति बृहत्पराशरस्मरणादिति चोद्यं निरस्तम् । अभावि-
तस्य भवनायोगादिगुक्तत्वात् । तस्मादत्र बृहत्पराशरवाक्ये-
ऽप्यपुत्रेण पितृव्येण भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्येवार्थः मामा-
णिकः । किञ्च । यद्यकृत एव भ्रातृपुत्रः पुत्रः स्यात्तदा, अपु-
त्राधिकारे

पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता इति,

पिण्डाधिकारे

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च तद्गदा भ्रातृग्रन्थतिः ।

सपिण्डसंततिर्वापि क्रियाभाग्नृष जायते ॥

इति पञ्चमस्थानस्थितिश्च विरुध्येन । तस्मात्कृतत्वेन पु-
त्रत्वात्प्रथमस्थाने धनपिण्डभागित्वम् अकृतत्वेन भ्रातृपुत्रत्वात्पश्च-

मस्थाने तद्भागित्वमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति मिताक्षरास्वरसः॥
नन्विदमप्रयोजकं, यत् पिण्डरिक्थाभावादपुत्रत्वमिति,

अमशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्थांशभागिनः ॥

इति विष्णुना कानीनादीनां पुत्रत्वेऽपि पिण्डरिक्थाभाव-
स्मरणात्, तथा पिण्डरिक्थाभावेऽप्यकृतस्यैव भ्रातृव्यस्यास्तु
पुत्रत्वं का क्षतिरिति चेत् । मैवम् ।

पिण्डदोऽशहरश्चैषामित्यनेन पिण्डरिक्थभागित्वं हि पुत्र-
त्वस्य प्रयोजनमुक्तम् । तदभावे स्त्रीवादेरिव पुत्रत्वस्वरूपसत्ता-
मात्रस्याप्रयोजकत्वात् । अकृतस्य पुत्रत्वायोगाच्चेत्युक्तमेव ।
विष्णुवचनं तु पूर्वपूर्वपठितौरसक्षेत्रजादिसद्भावविषयमिति न
कापि विरोधः । नन्वेवं

सर्वामामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुरब्रवीत् ॥

इत्यत्राप्यकृतस्य पुत्रत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । आर्चीर-
विरोधात्, पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति पितृपत्नीत्वमातृनिमित्तक-
मातृत्वव्यपदेशविरोधाच्चेति चेन्मैवम् । सपत्नीपुत्रस्य तासां द्रव्य-
धारब्धतया ऽकृतस्यापि पुत्रत्वसम्भवात् । वचनं तु नियमार्थमि-
त्युक्तमेव । भ्रातृव्ये तु दम्पत्योरन्यतरस्याप्यवयवसम्बन्धाभावाभा-
कृतस्य पुत्रत्वमिति कर्तव्यता ऽपेक्ष्यते । यस्तु

घृहस्पतिना,

पथेकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः ।

एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः ॥

यहीनामेकपत्नीनामेव एव विधिः स्मृतः ।

एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥

इति भ्रातृव्यधर्मातिदेशः सापत्नेऽभिहितः, सोऽपि मति-
निधित्वाभिप्रायेण । न पुत्रीकरणाभिप्रायेण । भर्तृव्यवारव्य-
त्वेन पुत्रत्वस्य सिद्धत्वात् । सर्वासां पिण्डद इत्यभिधानाच्च ।
तदेतत्स्पष्टीकृत देवस्वामिना “उभयत्रापि नान्यः मतिनिधिः
कार्य” इत्यनेन ग्रन्थेन । त्रिष्टुतं चैतच्चन्द्रिकायाम्, उभयत्रापि
पद्येकजाता इत्येव वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते सपत्नीसुते च पुत्रमति-
निधितया कथंचित्सम्भवत्यन्यो न मतिनिधिः कार्य इति ।
यिज्ञानेश्वरोऽपि मानय वचो व्याचष्टे, भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरण-
सम्भवेऽन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थं, न पुनः पुत्रत्वमतिपादनाय,
तत्पुत्रा इत्यनेन विरोधादिति । भ्रातृव्याभार्येऽन्योऽप्युक्तरीत्या
प्रत्यासन्नः सगोत्रः सपिण्ड इत्यादि श्रेयम् । सन्निपादेर्निषेधमाह

शानिकः,

सन्निपाणां स्वजाती वा गुरुगोत्रमपेऽपिवा ।

वैश्यजातौ वैश्यजातपु शूद्राणां शूद्रजातपु ॥

सर्वेषां चैव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।

दीहितो भागिनेयश्च शूद्रस्तु क्रियते सुतः ॥

भ्रातृणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् । इति ।

स्वजाती सन्निपजार्ता । जानित्तामान्योपादानेऽपि प्रत्या-
मत्तिः पूर्वरद्वत्रापि निषाधिका । अदूरयान्त्वमिसादिरमिष्टस्मर-
णात् । सपिण्डाभार्य गुरुगोत्रमपेऽपिवा । सन्निपाणां मातिस्त्रि-
कगोत्राभावाहुरुर्निर्देशः । अत एव व्यवधानात्सापेण्डाभावे सगो-
त्रविधानम् । नत्रापि स्वजातावित्येव ।

सर्वेषामपि वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।

इति वाक्यदोषात् । नेन च भिन्नजातीयमपिण्डसगोत्रव्या-
वृत्तिः । वैश्यजातपु वैश्यजानिधिर्यर्थः । जानिजानिं तु सामा-

न्यमिति त्रिकाण्डीस्मरणात् । अत्रापि सामान्योपादानेऽपि, प्रत्यासत्तिः पूर्ववदेव गुरुगोत्रसमेऽपि प्रवर्तते । पौरोहित्यान् राज-
विशामिति स्मरणात् । स्वगोत्रे संस्कृता ये स्युरित्यस्य त्रैर्वर्णकसा-
धारण्याच्च । सपिण्डाभावे गुरुगोत्रसमे इति अत्रापि तुल्यम् । प्रत्यास-
त्तेर्नियामकत्वात् । शूद्रजातिष्विति । अत्रापि प्रत्यासत्तिः पूर्ववदेव ।
गुर्वश्रवणाच्च गुरुगोत्रसमेऽपिवेद्यस्यात्राप्रवृत्तिः । तेन शूद्रजातिमात्रे
इति सिध्यति । तदाह

ब्रह्मपुराणम्,

शूद्राणां दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनाम् ।

परायत्तशरीराणां न क्वचित्पुत्र इत्यपि ॥

तस्माद्दासस्य दास्याश्च ज्ञायते दास एव हि । इति ।

त्रैर्वर्णिकानां त्रैर्वर्णिकानुलोमजानां चोत्कृष्टत्वात्प्रतिलोम-
जानां चापकृष्टत्वान्न क्वचित्पुत्रः कर्तुं शक्य इति शूद्र एव पुत्री-
कार्यो दासदास्युत्पन्नत्वादिति । ननु क्षत्रियादिवाक्यत्रयं नार-
म्भणीयं, सर्वेषामेव वर्णानामित्यनेन पौनरुक्त्यादिति चेन्मैवम् ।
क्षत्रियादिपदैः क्षत्रियादिसमानधर्मकमूर्धावासिक्तादीनामापि प्रा-
प्स्यर्थत्वात् । ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भ-
वति, क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव, वैश्येन शूद्रायां
शूद्र एवेति शङ्खस्मरणात् । स्वजाताविति क्षत्रियादिस-
मानधर्मत्वेऽपि मूर्धावासिक्तादीनां क्षत्रियादिपुत्रत्वाभावबोधनाय ।
न च सर्वेषामित्यनेन पौनरुक्त्यम् । तस्य वर्णानामनुलोमानां
च स्वजातिनियमानुवादेन प्रतिलोमानां धर्महीनत्वेन तदभाव-
बोधनार्थत्वात् । तदेवाह । सर्वेषामिति । वर्णपदोपादानसाम-
र्थ्याद्गर्णानामेव स्वजातिनियमः स्यान्नानुलोमजानामिति तत्प्रा-
प्त्यर्थं सर्वपदोपादानम् । प्राप्तिश्च वर्णसमानधर्मत्वात् । न च

वर्णविशेषणं तत् । वर्णपदेनैव सर्ववर्णमाप्तौ विशेषणानर्थक्यात् । ततश्च वर्णानामनुलोमजानां च जातिष्वेवेति नियमो नान्यतो नान्येषु प्रतिलोमेष्वित्यर्थः । नन्विदं पूर्ववाक्यमाप्तप्रत्यासत्त्यपचादायैव कुतो नेष्यते । अदूरवान्धवमिति वसिष्ठवाक्यविरोधादिति चेन्न, तस्य ब्राह्मणवाक्यैकवाक्यतोपसंहारात् । मैत्रम् । वृद्धव्यवहारविरोधात् । तस्माद्यथोक्तव्याख्यैव प्रयोजनवतीति ।

सपिण्डेषु प्रत्यसन्नतया सर्वेषामविशेषेण दौहितृभागिनेययोः पुत्रीकरणमाप्तौ वर्णविशेषेण व्यवस्थामाह । दौहितृ इति । तुशब्दस्यावधारणार्थतया शूद्रेरवेति नियमात् कचिदपि शास्त्रे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वादर्शनाच्च शूद्रेरेव दौहित्रभागिनेयो पुत्रीकार्यो न त्रैवर्णिकैरेति समुदायार्थः * । भागिनेयश्चात्र दौहित्रस्याप्युपलक्षणम् । तदाह

* अत्र विषये द्वैतनिर्णये शङ्करभट्टोऽन्यथाऽऽह । तथाहि “मयो-
नपारिजाते पुत्रपरिग्रहविधिः शौनकोक्तो लिखितः । तत्र वाक्यं,

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते । इति ।

तत्र केचिच्छूद्रस्येव नान्यस्य ब्राह्मणादेरिति नियमं प्रतिपे-
दिरे । तन्न । ब्राह्मणाय गां दद्यादित्यादावेव ब्राह्मणादेर्भाष्यु-
पयोगाभावाद् गुणत्वेन विधेयत्वाश्रयमाविधिविषयता युक्ता,
नतिवह शूद्रस्य सा युक्ता । भाष्युपयोगित्वादगुणत्वेनाविधेयत्वात्,
अविधेये च नियमाविध्यसंभवात् । कथं शूद्रो भाष्युपयोग इति
चेत्, उच्यते । नापुत्रस्य लोकोऽस्ति जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिवि-
र्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यो विधया ऋषिभ्य
इति श्रुतिः । तत्र ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणमित्युक्तं “ब्राह्मणस्य
सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात्” इत्यधिकरणे । एवं च
शूद्रस्यापि पितृऋणापाकरणाविशिष्टत्वेन मान्यत्वं चतुर्थ्यर्थपट्टया

भवति । यथा दण्डी मैषानन्वाहेति दण्डित्वेन मैषानुवचने मैत्रावरुणस्य विनियोगाद्भाव्युपयोगिनो “मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति” दण्डितया भाव्यत्वं चतुर्थ्या । ततश्च यथा तत्र दण्डस्य यजमानसंस्कारेण कृतोपकारस्यापि भाव्यत्वं त्यक्त्वा दण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेदिति वाक्यार्थे दण्डस्य विधेयत्वम्, एवमिह

“पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

इति संभवत्यपि पुत्रस्य भाविविनियोगत्वेन भाव्यत्वे तदत्यक्त्वा भागिनेयदौहित्रदानेन शूद्रं भावयेदिति वाक्यार्थे दौहित्रभागिनेययोर्विधेयत्वेन तयोरेव नियमविधिविषयत्वं युक्तम् । शूद्रस्य तु शेषितया तन्नियमे परिसंख्या ऽऽपद्येत । यथा इमामगूष्मन् रक्षनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइति । सा च त्रिदोषा । न चैकत्र वाक्ये निषमपरिसंख्ययोः सम्भवः । तेन ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयो पुत्रत्वेन ग्राह्याविति सिद्धम्” इति । तदयुक्तम् ।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ।

इति पाठस्य सर्वं निबन्धसंमतत्वेन तुशब्दस्यावधारणार्थतया शूद्रैरेव दौहित्रो भागिनेयश्च पुत्रत्वेन ग्राह्यो नान्यैरिति परिसंख्यायाः “अत्र ह्येवाप्रपन्ती” सादाविब श्रुतत्वेन त्रिदोषमस्तत्वाभावात्, तस्यां सत्यां नियमविधेरसम्भवात्,

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिद् ।

इत्युत्तरार्धेन भागिनेयस्य त्रैवर्णिकपुत्रत्वाभावयोधनाच्च । उत्तरार्धस्य शूद्रैरेवेतिपरिसंख्यासिद्धत्रैवर्णिकपुत्रत्वाभावार्थानुवादकतया तत्र भागिनेयपदस्य दौहित्रोपलक्षणत्वेन दौहित्रभागिनेययोरुभयोरपि ब्राह्मणादिपुत्रत्वाभावस्येष्टत्वाच्च ।

शाकलः,

सपिण्डापत्यकं चैव समोत्रजमयापेवा ।

अपुत्रको द्विजोऽयस्मात्पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥

समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ।

दौहित्रं भागिनेयं च मातृष्वस्युतं विना ॥ इति ।

दौहित्रादिपरिहरणं च न स्वरूपेण किं तु नियोगे स्वोत्पादनानर्हत्वेन । अन्यथा भ्रात्रादीनां पुत्रीकरणापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । पुत्रच्छायावहं सुतमिति वक्ष्यमाणपुत्रविशेषणेन विरोधात् । पुत्रच्छाया च पुत्रसादृश्यं, तच्च मुख्यस्वोत्पादनयोग्यत्वमेव । न च तच्च शास्त्राविरोधेनान्यत्र संभवतीति नियोगेन स्वोत्पादनयोग्यत्वे पर्यवस्यति । ततश्च नियोगे स्वोत्पादनानर्हतां पुत्रच्छायारहितानां भ्रातृपितृव्यपितृव्यपुत्रमातृव्यमातुलपुत्रपैतृष्वस्त्रीयादीनामुपसप्तगार्थं धितयपरिगणनमिति सिद्धम् । इदानीं कीदृशः पुत्रीकार्य इति निरूप्यते । तत्र

शौनकः,

नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥ इति ।

समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ।

दौहित्रं भागिनेयं च मातृष्वस्युतं विना ॥

इति शाकलवचनेन स्पष्टमेव दौहित्रादीनां ग्राहणादिपुत्रत्वाभावबोधनाच्च । दौहित्रादीनां पुत्रत्वेन ग्रहणनिषेधश्च न दौहित्रत्वादिना किन्तु नियोगे स्वोत्पादनानर्हत्वेनेत्यादि मूले एव स्पष्टम् । तस्मात् दौहित्रादयः ग्राहणादिभिः पुत्रत्वेन न गतेः ग्राह्या इत्येव सर्वमुख्यनिबन्धसिद्धान्तः । विस्तरस्तु दक्षकपीमांसायां द्रष्टव्य इति दिक् ।

एक एव पुत्रोऽस्येत्येकपुत्रस्तेन तत्पुत्रदानं न कार्यम् । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यादिति वसिष्ठस्मरणात् । अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनं च परमतिग्रहनिमित्तमिति मतिग्रहनिषेधोऽप्यनेनैव सिध्यति । अत एव

वसिष्ठः,

न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वेति । तत्र हेतुमाह । स हि संतानाय पूर्वेषामिति । संतानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने संतानविच्छिन्निः प्रसवायो बोधितः । स च दातृमतिग्रहीत्रोरुभयोरपि, उभयशेषत्वात् । यत्तु

चन्द्रिकायां स्मृत्यन्तरं,

सुतस्य सुतदाराणां वसित्वमनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वसित्वं न सुते पितुः ॥ इति,

यच्च योगिस्मरणं देयं दारसुतादृतइति, तदेकपुत्रविषयम् ।

कदाचन आपद्यपि । तथाच

नारदः,

निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ।

आपत्स्त्रापि हि कष्टास्तु वर्त्तमानेन देहिना ॥

अदेयान्यादुराचार्या यच्च साधारणं धनम् । इति ।

इदमप्येकपुत्रविषयमेव । वसिष्ठशौनकैकवाक्यत्वात् । तर्हि केन पुत्रो देय इत्यत आह । बहुपुत्रेणेति । वद्वः पुत्रा यस्येति बहुपुत्रः । नैकपुत्रेणेति निषेधात् द्विपुत्रस्यैव दानमाप्तौ यद्वहुपुत्रेणेत्युच्यते, तद् द्विपुत्रस्यापि तत्प्रतिषेधाय ।

एकपुत्रो ह्यपुत्रो मे मतः कीरवनन्दन ।

एवं चक्षुर्यया चक्षुर्नाशि तस्यान्ध एव हि ॥

इत्यादि भीष्म मति शतनृक्तेः ।

वहुपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियाः पुत्रदानमतिषेधः ।
अत एव

वसिष्ठः,

न स्त्री पुत्रं दद्यादिति । नैरपेक्ष्यश्रवणाच्च । भर्तृनुज्ञाने तस्या
अप्यधिकारः । तथाच स एव । अन्यतानुज्ञानाद्भर्तुरिति । यत्तु दद्यान्मा-
ता पिता यं वेति, यच्च माता पिता वा दद्यातामिति, मातुः पितृ-
समकक्षतया ऽभिधानं, तदपि भर्तृनुज्ञानविषयमेव । न चैव विध-
वाया आपद्यापि पुत्रदानं न स्याद्भर्तृनुज्ञानासंभवात् * परिग्रहव-
दिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । शौनकीयलिङ्गदर्शनेन तथा कल्पनात् ।
नैरपेक्ष्यैकत्वश्रवणाच्च स्त्रीनिरपेक्षस्यैकस्यापि भर्तृर्दानाधिकारः ।
“दद्यान्माता पिता य वा” “माता पिता वा दद्यातामिति” मातृ-
निरपेक्षैकापितृनिर्देशात्, वीजस्य प्राधान्यात्, अयोनिजा अपि
पुत्रा इत्यन्ते इतिबोधायनीयहेतुदर्शनाच्च ।

भारतेऽपि,

माता भर्ता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः । इति ।
श्रुतिरपि, आत्मा वै जायते पुत्र इति ।

* भर्तृभर्तृनुज्ञाऽसंभवेऽपि “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति
श्रुत्या अपुत्रस्य गत्यभावबोधनात् पुत्रकरणस्यावश्यकत्वेन शास्त्र-
मूलकतदनुज्ञाया असत्त्वेन पुत्रपरिग्रहो यथा विधवाया भवति
तथा पुत्रदानं न स्यात् तत्रैवात्र मानाभावात् इति वैधर्म्येण
दृष्टान्तो योजनीयः । विधवायाः पुत्रदानं नैव भवति इति दृष्टा-
पत्त्या समाधत्ते । इष्टापत्तेरिति । परिग्रहे

“वन्ध्या वा सृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च” ।

इति शौनकीयवचने (कौस्तुभनिर्दिष्टे) अविशेषश्रवणेन

विधवाया अपि अधिकारो बोध्यते इत्याह । शौनकीयेति । नचै-
वम् "अन्यवानुज्ञानाद्भर्तुः" इति वसिष्ठोक्तनिषेधवैयर्थ्यम्, शास्त्री-
यानुमतेः सर्वत्र सत्त्वेन व्यावर्त्ताभावादेति वाच्यम् । मुमुक्षोः
पत्न्यन्तरे पुत्रवतो वा ऽनुज्ञाया असंभवात् स्वपुत्रार्थमेव, तं
प्रोतग्रहीष्यन्त्याः स्त्रियाः परिग्रहव्यावृत्त्यर्थत्वात् । जीवति भर्तरि
तदनुमतिं विना न पुत्रीकरणीय इत्यर्थकत्वाद्वा । मृते तु भर्तरि
यत्पारतन्त्र्यं तदनुमतिरेवापेक्षिता । एव सति प्रतिषेधस्य दृष्टार्थता
भवति । वसिष्ठोक्तौ भर्तृपदं च उपलक्षणमिति तात्पर्यम् । तस्मा-
ददत्तानुज्ञे भर्तरि मृते ऽपि भार्याया दत्तकग्रहणमविरुद्धमिति
स्पष्टं मिश्रमिश्रकृते व्यवहारप्रकाशे दायभागप्रकरणे द्वादशविध-
पुत्रनिरूपणावसरे इति तत्रापि द्रष्टव्यम् ।

निर्णयसिन्धुकारोऽपि "न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा ऽन्य-
वानुज्ञानाद्भर्तुः" इत्युपक्रम्य इदं च भर्तृसत्त्वे, अन्यथा "दद्या-
न्माता पिता वा यम्" इति व्यासवचोविरोधः स्यात् । दानं प्रति-
ग्रहोपलक्षणम् इति वदन् विधवायाः पुत्रस्य दाने परिग्रहे चाधि-
कारं बोधयति । समन्त्रकहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहाद्भत्वात् व्यावृत्ता-
दिमन्त्रपाठे च स्त्रीणामनाधिकारान्न तासां तत्राधिकार इति तु
नाशङ्कनीयम् । भर्तृनुज्ञायां सखां, मिश्रद्वारा होमादिसंपादनेन
प्रतिग्रहमन्त्रपाठस्य निषादस्यपतिन्यायात् कल्पनेन च अधि-
कारकल्पनयत् विधवानामपि तत्कल्पनात् । नापुत्रस्य लोको-
स्तीति अलोकतापरिहारार्थं शास्त्रीयानुमतेस्तत्रापि संभवात् ।
विधवायाः नियोगेन पुत्रोत्पादनसंभवेन अलोकतापरिहारस्य
सिद्धत्वात् भर्तृनुज्ञातायाः सधवाया इव अधिकारकल्पकस्य स्पष्ट-
वचनस्याभावाच्च तस्याः परिग्रहाधिकार इति तु कलौ नियोगस्य
निषिद्धत्वादसमञ्जसम् । अलोकतापरिहारस्य सार्वकालिकत्वात् ।

यत्तु, मृते भर्तरे साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

इति ब्रह्मचर्यव्रतेनैव अलोकतापरिहारासिद्धेर्न शास्त्रीयानुमतिः सिध्यति । नापि भर्तृपदस्योपलक्षकत्वम् । ततश्च न तद्वलाद् वैदिकहोमाङ्गकवैदिकमन्त्रकरणके पुत्रपरिग्रहेऽधिकारः सिध्यतीति दत्तकमीमांसाकारः । तत्र । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि इति वाक्यशेषेण तस्याः स्वर्गप्राप्तिबोधनेन भर्तुः अलोकतापरिहारस्यासिद्धत्वात् । निवृत्तिनिरतानां ब्रह्मचार्यादीनां पुत्रोत्पादनमन्तरेणापि महाराद्युत्तमलोकप्राप्तिरिव निवृत्तिनिष्ठायाः ब्रह्मचारिण्या अपि पुत्रपरिग्रहमन्तरेण यद्यपि स्वर्गादिलोकप्राप्तिः सम्भवति तथापि प्रवृत्तिमार्गाभिनिविष्टानां गृहस्थानामलोकतापरिहाराय पुत्रोत्पादने यथा पत्न्यन्तरपरिग्रहेणापि अधिकारः नापुत्रस्य लोकोऽस्ति इत्यनेन बोध्यते तथा प्रवृत्तिमार्गाभिनिविष्टचित्तायाः स्वस्य भर्तुश्चालोकतापरिहाराय पुत्रपरिग्रहाधिकारबोधने न किञ्चिद्वाधकम् । ततश्च तद्वलाद् व्रतादाविव ब्राह्मणद्वारा वैदिकहोमकल्पनं निपादस्थपतिन्यायेन प्रतिग्रहाङ्गवैदिकमन्त्रपाठकल्पनं च सिध्यति । अपुत्रेणैवादी पुंस्त्वं श्रुतं च उद्देश्यगतत्वेन ग्रहैकत्ववदाविशक्षितम् इत्यादि तु संस्कारकौस्तुभे स्पष्टम् अधिकजिज्ञासुभिस्तत एवावधार्यम् । व्यवहारमयूखे धर्मसिन्धो च विधवानां स्त्रीणां पुत्रपरिग्रहाधिकार उपपादितः दत्तकचन्द्रिकायां च । एवं च बहुनिबन्धविरोधादप्रविष्ये दत्तकमीमांसामतं हेयमेव । नापुत्रस्य लोकोऽस्ति इति श्रुतिबोधितालोकतापरिहारायैव परिग्रहः । तेन श्रुतिविरुद्धमाचरन्त्याः केवललोकव्यवहाराय नेति तु सर्वदा अनुसन्धेयम् इति दिक् ।

मानये, दद्यातामित्युभयकर्तृकताश्रवणाद्योभयाधिकारो मुख्यः । अत एव

वासिष्ठः,

शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः । तस्य दान-
विक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति ।

घांघायनोऽपि, मातापित्रोरेव ससर्गसाम्यादिति । अत
एव पिता वा दद्यातामिति ।

मनुना मातुर्भर्घनुज्ञानसापेक्षत्वाज्जघन्यत्वं, स्यनुज्ञाननैरपे-
क्ष्यात्पितुर्मध्यमत्वं, जनकतासामान्यादुभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्व-
पूर्वास्वरमादुत्तरोत्तरमभिहितम् । न चेदमेकमेव वाक्यं द्विवच-
नान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् । मध्ये विकल्पासंगतेः । तस्मा-
द्देतद्वाक्यत्रयमेव । अत एव योगीश्वरः दद्यान्माता पिता य
वेति मत्सेकान्वय्येकवचनान्तमेव क्रियापदमुदाजहार । तत्रापि
निमित्तमाह । प्रयवत इति । प्रकृष्टो यत्रो यस्मिन्कालेऽसौ प्रयत्रः
आपत्कालस्तेन चापत्काले एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः । यथाह

कात्यायनः,

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एवच ।

अन्यथा न प्रवर्त्तत इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ इति ।

प्रक्रमात्पुत्रदाराणां दानादि निषिध्यते ।

अनुरपि,

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । इति ।

आपदि दुर्भिक्षादौ । अनापदि दाने दातुर्दोषः । अन्यथा
न प्रवर्त्ततेति निषेधात् । यद्वा प्रयवतः प्रतिग्रहीतुः प्रयवात्
आपदि अपुत्रत्वइति ।

अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रः प्रतिनिधिः सदा ।

इत्यत्रिस्मरणात् । व्याख्यातं चैवमेवार्कचन्द्रिकाभ्याम्,
आपदि मतीग्रहीतुरपुत्रत्वइति । विशेषान्तराण्यपि-

कालिकापुराणे,

दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।

आपान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः ॥

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।

आचूढान्ते न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥

चूढाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दासतोच्यते ॥

ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षाच्च दत्ताद्याः सुता नृप ।

गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टि मयमं चरेत् ॥

पौनर्भवं तु तनयं जातमात्रं समानयेत् ।

कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जातमात्रस्य तस्य वै ॥

सर्वास्तु कुर्यात्संस्कारान् जातकर्मादिकाक्षरः ।

कृते पौनर्भवष्टोमे सुतः पौनर्भवस्ततः ॥ इति ।

दत्तेति । अन्यबीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगो-
त्रेण प्रतिग्रहीता स्वगोत्रेण सम्यक् स्वशाखोक्तविधिना जातक-
र्मादिभिः संस्कृताश्चेत्तदैव प्रतिग्रहीतृपुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथे-
त्यर्थः । तदाह

वसिष्ठः,

अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।

स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना ॥ स्वशाखभाक् ॥ इति ।

दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादीनां ग्रहणम् । प्रतिनिधि-
त्वसाम्यात् । निजगोत्रेणेति । यद्यपि नायकर्मादिषु साक्षाद्गो-

त्रस्य करणता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते दृष्टिश्राद्धे तत्संबन्धा-
वश्यभावात्प्रधानेऽपि तत्संबन्ध इति । चूडायां तु साक्षादेव
तत्संबन्धः ।

• शिखा अपिच कर्त्तव्याः कुमारस्वार्पणसंख्यया ।

इति स्मरणात् । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तं, तदेव संस्कारविवे-
चनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां विविनक्ति । पितुर्गोत्रेणेति । यः पुत्र
आचूडान्तं ; जातकर्मादिचूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य
गोत्रेण संस्कृतः सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति ।
एतेन जातकर्मादिचूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्यैव प्रतिग्रहीतृपुत्र-
त्वं भवतीति गम्यते । अकृतजातकर्माद्यसंभवे अकृतचूडोऽपि
परिग्राह्य इत्याह । चूडाया इति । यदि चूडायाः संस्काराः निज-
गोत्रेण प्रतिग्रहीत्रा स्वगोत्रेण कृताः, वैशब्दोऽवधारणे, तदैव
दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा तेषां दासतोच्यतइति । चूडा आद्या
येषां ते तथेति, न तु चूडाया आद्या इति । पूर्वेण पौनरुक्त्या-
पातात् । अनेन जातकर्माद्यन्नमाशनान्तानां जनकगोत्रेणानुष्ठा-
नेऽपि न विरोधः । तथाचाकृतजातकर्मादिमुख्योऽकृतचूडोऽनु-
कल्प इति सिध्यति । अन्यथा दासतोच्यतइति । युक्तं चैतत् ।
नेदं स्त्रीपुरुषसंबन्धजन्यपुत्रत्ववत् लौकिकं पुत्रत्वं किं तु शास्त्र-
कसमधिगम्यं होमसंस्कारादिजन्यत्वाद्भार्यात्ववदलौकिकसंस्का-
रविशेषपर्यवसन्नं तद् । यथा प्रतिग्रहादिना स्वत्वास्पदीभूतायां
योपिति पाणिग्रहणादिना भार्यात्वं तथा प्रकृतेऽपि प्रतिग्रहा-
दिना स्वीकृते बाले होमसंस्कारादिभिः पुत्रत्वम् । तथाच होमसं-
स्काराद्यन्यतमाभावे न पुत्रत्वं किं तु दासत्वमेव स्वत्वमात्रास्प-
दत्वादिति । अन्यथा चूडाद्यकरणे कृतचूडादिपरिग्रहे वादासता
भवति न तु पुत्रत्वमित्यर्थः ।

असंस्कृतः पुत्रीकार्य इति स्थितं, तत्रावध्यपेक्षार्यामाह ।
ऊर्ध्वमिति । असंस्कृतोऽपि पञ्चमादूर्ध्वं न ग्राह्यः कालाभावेन
पुत्रत्वानुत्पत्तेः । अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाल इत्युक्तं
भवति । व्यतिरेकेणाभिधानं तु पञ्चमानन्तर गौणोऽपि कालो
नास्तीति प्रतिपादनाय । अन्यथा

स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वः प्रकीर्तितः ।

इति न्यायेन पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तेः । ततश्च
जननमारभ्यातृतीयवर्षं मुख्यः कालः । आचूढान्तमिसभिधानात् ।
यद्यप्यत्र चूढैव श्रूयते न तृतीयं वर्षं तथापि तृतीयवर्षस्य मुख्य-
कालतया ऊर्ध्वं तु पञ्चमादूर्धादित्युपसहारे वर्षश्रवणाच्चात्रापि
चूढाशब्दस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिप्रेतेति गम्यते । अन्यथोपनी-
तिसहभाषपक्षे आऽष्टमवर्षमकृतचूढस्य परिग्रहापत्तेः । न चेष्टा-
पत्तिः । ऊर्ध्वं तु पञ्चमादूर्धादिसनेन विरोधात् । तस्मादाचूढा-
न्तमिसत्र चूढाशब्दस्तृतीयवर्षपर एव युक्तः । तृतीयानन्तरमा-
पञ्चमं गौणः । ऊर्ध्वं तु गौणोऽपि नेति स्थितम् * ।

यस्तु कात्यायनस्मरणे,

विक्रय चैव दानं च न नेपाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्चेत्यनिच्छन्तां दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवार्षि-
कस्यैव नाधिकवयस्कस्येति व्याख्येयः । यद्य सदृशं तु प्रेकुर्पा-
द्यमिति वाक्ये गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न
तु बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातं तदपि पञ्चवार्षिकमेवाभिप्रेत्य
विचक्षणं चातुर्यविशेषेण न तु बालं, बाल आपोऽदशादूर्धादितिल-

* गोत्रजस्तु संस्कृतः कृतविवाहश्च दत्तको भवतीति धर्मसिन्धो । अत्र
विषये संस्कारकौस्तुभे विस्तरे द्रष्टव्यः ।

सणविशिष्टं न कुर्यादित्यर्थ इति व्याख्येयम् । तर्ह्यकृतचूढान्तसं-
स्काराभावे कथमित्यत आह ।

गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् । इति ।

पञ्चवर्षीयं चूढान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः । ननु कथं तस्य
ग्रहणं दासताभिधानादित्यत आह । पुत्रेष्टिमिति । भयमत्राभि-
संधिः । अग्रे पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे
पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवासमै प्रजां प्रजनयति
वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टेः श्रूयते । तद्य-
प्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तत्स्वरूपमेव भाव्यं, यत्र तुत्पन्ना परिगृह्यते
तत्र स्वरूपस्य सिद्धत्वेन भाव्यत्वासंभवात् प्रजात्वमेव भाव्य-
मिति कल्प्यते । अन्यथा प्रकृतविध्यनुपपत्तेः । तच्च दासत्वाप-
नोदमृते न संभवतीति तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा
प्रजात्वमात्रसंपादकत्वं पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात् । यदि च संस्का-
रेरेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्न तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् ।

सर्वास्तु कुर्यात्संस्कारान् जातकर्मादिकाक्षरः ।

इति संस्काराभिधानात् । तस्मात्पुत्रेष्ट्या पूर्वमंस्कारमयुक्त-
दासत्वापनोदपूर्वकप्रजात्वसंपादनात्संस्कृतोऽपि परिग्राह्य इति
स्थितम् । यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यं किं पञ्चवर्षीयपदोपा-
दानेनिति चेत्, मैवम् । पञ्चवर्षीयस्यैव परिग्रहे पुत्रेष्टिरिति
नियमार्थत्वात् । अन्यथोपनोतिसहभावपक्षे आऽष्टमवर्षमसंस्कृतस्य
परिग्रहे ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्रर्षादिति विरुध्येतेत्युक्तमेवानुपदम् । निय-
मश्चाक्षरग्रहणपूर्वकब्रह्मवर्चसादिफलकोपनयनप्राप्त्यर्थः । न चायं
नियमः पूर्ववाक्येनैव सिद्ध इति वाच्यम् । तस्याकृतमंस्कारावधि-
समर्पकत्वेन प्रकृतार्थत्वाभावात् । प्रथममिति संस्कारेभ्यः प्रागि-
त्यर्थः । ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो नेष्यते । गृहीत्वेति

साङ्गायाः ग्रहणभावनायाः क्लामसयेन पूर्वकालताऽवगमात् ।
पुत्रेष्टया पूर्वसंस्कारापनोदेन संस्कारान्तरापेक्षणाचेत्यलं प्रसक्ता-
नुप्रसक्त्या ।

कः कीदृश इति निरूपितमिदानीं कथमिति निरूप्यते । तत्र

शौनकः,

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् ।

वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ॥

आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ।

मधुपर्केण संपूज्य राजानं च द्विनान् शुचीन् ॥

राजा ऽत्र ग्रामाधीशः । सन्निहितत्वात् । द्विजान् श्रीन्
याचनार्थतया मधुपर्कादिना संपूजयेत्यर्थः ।

यहिः कुशमयं चैव पलाशं चैधमेव च ।

एतानाहुत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः ॥

बन्धूनात्मपितृबन्धून् । ज्ञातीन्सपिण्डान् । बन्धवाद्याह्वानं
दृष्टार्थं राजाह्वानवत् । यध्नामि स्नेहेनेति बन्धवः । जानन्त्यारमी-
यतया परिगृहीतं नरमिति ज्ञातयः ।

बन्धूनन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

बन्धूनाहूतान् । ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् । चकारादाहूतान् ज्ञा-
तींश्च संभोजयेत्यर्थः ।

अग्न्याधानादिकं तन्त्रं कृत्वा ऽऽज्योत्पन्नान्तकम् ।

दातुः समस्तं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् ॥

याचयेत् याचनं कारयेत् पूर्वं वृत्तैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।

दाने समर्थो दाता ऽस्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः ।

दानसामर्थ्यं बहुपुत्रत्वं पुत्रानुपतिश्चेत्यादि । पञ्चभिः, दद्या-
दिति शेषः । प्रतिशृण्वीत मानवं सुमेधस इति मन्त्रलिङ्गात् ।

देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आधाय शिशुमूर्धनि ॥
षष्ठादिभिरलंकृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ।

पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं, तच्च व्याख्यातं प्राक् ।
नृत्तगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् ।
गृहमध्ये तयाधाय चरुं हुत्वा विधानतः ॥
पस्त्वा हृदेत्यृचा चैव तुभ्यमग्रक्रचैकया ।
सोमोदददितेताभिः प्रत्यृच पञ्चभिस्तथा ॥
एवं सप्तभिर्मन्त्रैःसप्तचर्वाहुतीर्हुत्वेत्यर्थः ।

घृष्टगौतमस्तु विशेषमाह,

पापसं तत्र साज्यं च शतसंख्यं तु हावयेत् ।

प्रजापते न त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिम् ॥ इति ।

एतदनन्तरं ब्राह्मणानां सपिण्डेष्विसादयः पुत्रदानं प्रय-
त्नत इत्येतदन्ताः श्लोकाः पूर्वमेव व्याख्याताः । तदनन्तरं
दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः ।

द्विजोत्तमो ब्राह्मणः ।

नृपो राज्यादिमेवापि वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।

शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथावलम्बम् ॥

अशक्तश्चेद्यथावलम्बस्य सर्वशेषत्वान्नृपादीनामप्यर्थरा-
ज्याद्यसंभवे यथाशक्त्येव दक्षिणादानं द्रष्टव्यम् । इति शौनकीयः
कल्पः ।

अथ वासिष्ठः कल्पः । शुक्रशोणितसंभवः मातापितृनिमित्त-
कस्ततस्तस्य दानाविक्रयपरिस्रागेषु मातापितरौ प्रभवतो न त्वेवैकं
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषां, न तु स्त्री पुत्रं दद्या-
त्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुः, पुत्रं प्रतिग्रहीत्यनू बन्धूना-

रूप राजानि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्दुत्वा अदूरवान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्संदेहेचोत्पन्ने दूरेवान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते त्वेकेन बहुस्त्रायतइति, तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादुत्तक इति ।

अत्र सुकुशोणितसमय इत्यारभ्यान्यथानुज्ञानाद्गर्तुरित्यन्तं व्याख्यातं प्राक् । निवेशनं गृहम् । व्याहृतिभिर्व्यस्ताभिस्समस्ताभिश्चाज्यभागान्ते आहुतिचतुष्टयं हुत्वेत्यर्थः । अदूरवान्धवमित्यारभ्य त्रायतइत्येतदन्तं व्याख्यातं प्राक् । कल्पतरुस्त्वसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति पाठमभिप्रेत्याह । असन्निकृष्टमेव अविज्ञातगुणदोषमापि । अप्यर्थ एवकारः । संदेहइति । बान्धवानामसंज्ञिधानात्तु ज्ञातिसंदेहे शूद्रत्वेनाध्यवस्य संस्कारहीनमेव स्थापयेदिति । अनयोश्च शौनकवासिष्ठकल्पयोः शास्त्राभेदेन शक्ताशक्तभेदेन वा व्यवस्येति ध्येयम् । अन्येऽपि दत्तपुत्रीया विशेषास्तत्तत्प्रकरणे वक्ष्यन्ते । इति दत्तपुत्रप्रकरणम् ।

अथ नामकरणम् ॥

तत्र

ज्योतिर्वसिष्ठः,

जन्माहे द्वादशाहे वा दशाहे वा विशेषतः ।

कुर्याद्वै नामकरणं कुमारस्येति वै श्रुतेः ॥ इति ।

महेश्वरोऽपि,

कार्यं सूनोर्जननसमये जातकर्माय नाम

पित्रा ऽन्यैर्वा जननादिवमात्र द्वादशेऽष्टपाद्यके वा । इति ।

अत एव आश्वलायनसूत्रशक्तिकारोऽपि जातकर्मानन्तरमेव

नामकरणं कार्यमित्यभिप्रेत्य नाम चास्मै दद्युरिति सूत्रं व्याचष्टे ।
तथाच तदीयो ग्रन्थः । नामकरणमाचार्येण कालान्तरानुक्तेर्जा-
तकर्मानन्तरं कार्यमित्येकइति । कालान्तरमुक्तं

विष्णुपुराणे,

ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि इति ।

भविष्यपुराणे,

नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव । इति ।

व्याऽसोपि,

नामधेयं दशम्या तु केचिदिच्छन्ति सूरयः । इति ।

पारस्करोऽपि,

दशम्यामुत्थाप्य द्वाह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करोतीति ।
उत्थाप्य, सूतिकामिति शेषः । इदं च दशमदिनविधानमाशौचा-
निवृत्तावपि विप्रानां नामकरणकर्त्तव्यता गमयति । अत एव

नारदः,

जन्मतो दशमे वापि द्वादश्यां वापि तत्पुनः ।

विप्रानां नामकर्म स्यादाशौचान्ते तु शेषयोः ॥ इति ।

जन्मतो दशमेऽह्नि विप्रानां नामकर्माभिधायाशौचान्ते
सत्रियादिविषयत्वेनोपसंस्कृतवान् । कल्पतरुस्तु दशम्यामित्येत-
त्थेपा दशाहतं प्राक् शुद्धिस्तेषामित्याह । शेषयोः सत्रियवै-
श्ययोः । शूद्राणां त्वनन्तरमाह

स एव,

शूद्राणामपिचैवं स्यात् सतां नामासतामपि ।

केचिन्नाम सतां प्रादुरेकर्त्तुंशदिने शुभम् ॥ इति ।

एवम् आशौचान्तइत्यर्थः एतेनाशौचव्यपगमे नामधे-
यमिति विष्णुवाक्यं,

आशौचे च व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति शङ्खवाक्यं च विप्रातिरिक्तविषयं व्याख्यातम् । अन्ये स्वाशौचापगमे नामधेयमिति विष्णुवादिवाक्यानुरोधेन दशरात्रे व्युष्टइति गोभिलवाक्यैकवाक्यतार्थं दशमेऽहनीत्यादिवाक्या-
न्यतीतपदाध्याहारेण योजयन्ति । तदिदं मेधातिथ्यपरार्कं न क्षमेते । लक्षणायां प्रमाणाभावादिति । विष्णुवाक्यं तु व्याख्यात-
मेवानुपदम् । याज्ञवल्क्यस्तु एकादशेऽहनीत्याह, अहन्येकादशे
नामेति । द्वादशेऽहनीत्याह

वसिष्ठः

दशमे द्वादशे वा ऽह्नि नामकर्म विधीयते ।

ततः परं विधानोक्तनामनक्षत्रराशिषु ॥ इति ।

मनुरपि,

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वा ऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ इति ।

व्यासोऽपि,

नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति सूरयः ।

द्वादश्यामाहुरन्ये तु मासे पूर्णे तथा परे ॥ इति ।

प्रयोदशाहादीनप्याह

धृहस्पतिः,

दशाहे द्वादशाहे वा जन्मतोऽपि प्रयोदशे ।

षोडशैकोनविंशे वा द्वात्रिंशे वर्णतः क्रमात् ॥

इति मदनरत्ने पाठः । प्रयोगपारिजाते त्वत्रैव पाठान्तरम् ।

द्वादशे दशमे वा ऽपि जन्मतो दिवसे शुभे ।

षोडशे विंशतौ चैव द्वात्रिंशे वर्णतः क्रमात् ॥ इति ।

दशाहद्वादशाहयोर्विभाणां, त्रयोदशे क्षत्रियाणां, षोडशे वैश्यानां, शेषयोः शूद्राणामिति वर्णतः क्रमादिसस्यार्थः । तथाच

संग्रहे,

एकादशेऽहि विभाणां क्षत्रियाणां त्रयोदशे ।

वैश्यानां षोडशे कार्यं मासान्ते शूद्रजन्मनः ॥ इति ।

एकादशाहपदं दशाहद्वादशाहयोरुपलक्षणम् ।

महाभारते,

द्वादशे षोडशे विंशे द्वाविंशे क्रमतो दिने ।

नाम कार्यं द्विजातीनां विप्रस्य दशमेऽपिवा ॥ इति ।

नामधेयानुवृत्तौ भविष्यपुराणे,

द्वादश्यामपरे राश्यां मासे पूर्णे तथा परे ।

अष्टादशेऽहि च तथा वदन्यन्ये मनीषिणः ॥ इति ।

गोभिलगृह्यपरिशिष्टयोः,

जननाहशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणमिति ।

तदयं संकलितोऽर्थः । प्रथमदशमेकादशद्वादशत्रयोदशषोडशाष्टादशैकोनविंशद्वाविंशैकार्त्तिशद्वात्रिंशशतरात्रसंवत्सरान्ताः यथाव्यवस्थं नामकरणकालाः । प्राप्तकालेऽपि निमित्तविशेषेण

निषेधमाह

गर्गः,

व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे वैधृतावपि ।

श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥

कुर्यादिति शेषः । अन्वच्च,

अमासद्विक्रान्तिविष्टयादौ मासकालेऽपि नाचरेत् । इति ।
एवमतिक्रान्ते कालान्तरमाह

नारदः,

देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ।

अनस्तगेज्ये च सिते तत्कार्यं चोचरायणे ॥ इति ।

अथात्र तिथ्यादिनिर्णयः । तत्र

नृसिंहः,

छिद्राख्यां पर्व नवमीं हित्वा शेषाः शुभावहाः । इति ।

छिद्राख्यामिसादि । चतुर्थीपष्ठयष्टमीद्वादशीचतुर्दश्यः

छिद्राः । एताश्च पञ्चदशीं नवमीं च सप्त तिथीर्विहाय शेषा-
स्तिथयो नामकर्मणि विहिताः ।

शुक्लाश्च तिथयः सर्वा अजधर्मतिथीर्विना ।

यस्यच्छिद्रा इति ज्ञेयाः सर्वकर्मसु गार्हिताः ॥ इति ।

अजो द्वितीया । धर्मो दशमी । वारानाह

यसिष्ठः,

भुधेन्दुसितजीवानामंशके दिवसोदये ।

द्रेक्षाणे कालहोरायां नामकर्म मशस्पते ॥

मृहस्पतिरपि,

शुभवारे च पद्मर्गेशुभानां नामसंपदः । इति ।

कालनिर्णयेऽपि,

पापानां वारवर्गाश्च निन्दिता नामकर्मणि । इति ।

नसत्रं मृहस्पतिराह,

शुक्लराशु घनिष्ठ्यायां रेवतीहस्तयोरपि ।

मूलवारुणपुण्येषु श्रवणादितययोरपि ॥

१. मैत्रवाजिभयोः स्वातिरोहिण्यैन्दवभेषु च ।

कुर्यान्नामक्रियां विद्वानायुःश्रीकीर्त्तिवृद्धये ॥ इति ।

योगास्तु निषिद्धेतराः ज्ञातव्याः । करणान्याह

नृसिंहः,

शकुन्यादीनि विष्टि च नामकर्मणि वर्जयेत् । इति ।

आदिशब्दाच्चतुरह्मिनागर्किस्तुघ्नानां ग्रहणम् । लग्ननि-

र्णयमप्याह

स एव,

लग्नद्वयष्टमके सर्वे न शुभा नामकर्मणि ।

२. केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः व्यये सर्वे त्वशोभनाः ॥ इति ।

ज्योतिर्वसिष्ठोऽपि,

स्वपुत्रायभ्रातृपत्नीनवमस्थाः शुभग्रहाः ।

पापास्त्रिलाभपष्ठस्था नामकर्मणि पूजिताः ॥

व्ययवर्ज्याः शुभाः सौम्याः प्रयच्छन्ति महद्यशः । इति ।

बृहस्पतिरपि,

अष्टमे तु ग्रहाः सर्वे नेष्टास्ते नामकर्मणि ।

घनकर्मसुतभ्रातृनवमस्थः शुभः शशी ॥

शुद्धे व्ययाष्टमे लग्ने पापाश्च त्रिषट्पायगाः ।

शुभेषु शेषसंस्थेषु नामकर्म शुभावहम् ॥ इति ।

अत्र पूर्वाह्लादिकालनिर्णयो बृहस्पतिनोक्तः ।

पूर्वाह्नः श्रेष्ठ इत्युक्तो मध्याह्नो मध्यमः स्मृतः ।

अपराह्न च रात्रि च वर्जयेन्नामकर्मणि ॥ इति ।

ज्योतिर्वसिष्ठोऽपि,

पूर्वाह्ने चैव मध्याह्ने कुर्यादेव विचक्षणः ।

अपराह्ने च रात्रौ च नामकर्म विवर्जयेत् ॥ इति ।

तच्च नाम चतुर्विधम् । कुलदेवतासंबद्धं माससंबद्धं नक्षत्र-
संबद्धं व्यावहारिकं चेति ।

तत्राद्यमाह शास्त्रः, कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम कुर्यादिति ।
कुलदेवता कुलपूज्या देवता तथा संबद्धं तत्पतिपादकमित्यर्थः ।
अस्मिंश्च व्याख्याने अनादिरविच्छिन्नः शिष्टाचारो मूलम् । अन्य-
थोक्ताचारे मूलान्तरकल्पनालेशापत्तेः ।

अन्ये तु कुलसंबद्धं देवतासंबद्धमित्यप्याहुः । तत्र मासना-
मान्याह

गार्ग्यः,

मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता ।

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ॥

उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।

योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥ इति ।

अनुक्रमोऽत्र मार्गशीर्षादिकः । चैत्रादिक्रमे वैकुण्ठादिना-
मश्रवणात् । तथाच

गर्गः,

चैत्रादिमासनामानि वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।

उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवो हरिस्तथा ॥

योगीशः पुण्डरीकाक्षः कृष्णोऽनन्तोऽच्युतस्तथा ।

चक्रधारीति चैतानि क्रमादाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

नक्षत्रनामाहनुः शङ्खलिखितौ, नक्षत्राभिसंबद्धं पिता वा
कुर्यादन्यो वा कुलवृद्ध इति । नक्षत्रादिसंबद्धमिति मदनमोहादि-
पाठः । तत्रादिशब्देन व्यावहारिकं नाम सूच्यते । नक्षत्रमेवच अभि-
वादनिकं नामेत्युच्यते । तथाच

बौधायनः,

नक्षत्रनामधेयेन द्वितीयं नामधेयं गुह्यमस्यान्यदभिवादनी-
यमोपनयनान्मातापितरौ संविदितौ भवतो विज्ञायते तस्माद्वि-
नामा ब्राह्मण इति । द्वितीयं व्यावहारिकापेक्षया, तदेव गुह्यम् ।
अन्यत् व्यावहारिकनाम्नोऽन्यत् । नाक्षत्रमिति यावत् । न
पुनस्त्वृत्तीयं, द्विनामा ब्राह्मण इतिवाक्यशेषासंगतेः । एतदेवा
भिप्रेत्याह

आश्वलायनः,

अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनय-
नादिति ।

शौनकोऽपि,

येन नाम्नोपनीतोऽसौ करिष्यस्यभिवादनम् ।

तच्चारिमन्त्रेव समये कर्त्ता ऽसौ नामकर्मणः ॥

अभिवादननामेदमस्येखालोच्य चेतसा ।

उपांशु निर्दिशेच्चैतन्न जानीयुर्यथा परे ॥

तच्च नामोपनयनं स्मरेतां पितरौ शिशोः ॥ इति ।

अभिवादनीये च प्रयोगनियममाह

बौधायनः,

पुत्रस्य नाम गृह्णात्युपतिष्ठते वा । यथा नक्षत्राणि रोहि-
णीमृगशीर्षमघाचित्राज्येष्ठाश्रवणशतभिषग्रेवसश्वयुज्जु मथमाक्षरं-
दृद्धिरस्माद्रोहिण्यां रौहिणायेति, तथेतराणीति तिप्याश्लेषाहस्त-
विशाखानुराधापादाश्रविष्ठासु प्रकृतिवत्तिप्यायेति, तथेतराणि
फल्गुन्यां फाल्गुनायेति स्वातीपुनर्वसोः स्वातये पुनर्वसवइति
मूलाद्रयोर्मूलकायाद्रकायेति मोष्ठपदासु मोष्ठपदाय मोष्ठपदाये-
ति वा भरण्यामपभरणायेति अग्रये कृत्तिकाय कार्तिकायेति वा

ख्यातानि। होतुः स्त्रीविषये कुमार्यै रोहिण्यै सुश्रियै जयन्त्याइति
प्रकृतिवत्तिप्प्यायै वेति फाल्गुन्यै स्वास्यै पुनर्वसवे इति । मूलार्द्र-
कायै मूलकायै वेति प्रोष्ठपदाम्बु निर्ऋत्यै रुद्राण्यै चैसापभरण्यै
कार्तिकायै गौरिण्यै स्वस्तीति । अग्रयइति तत्तन्त्रक्षत्रदेवतानामु-
पलक्षणम् । तथाच

लग्नः,

अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रो दितिवृहस्पतिः ।

सर्पाश्च पितरश्चैव भगश्चैवार्यमा ऽपि च ॥

सविता स्वष्टा ऽथवायुश्चेन्द्राग्नी मित्र एव च ।

इन्द्रो निर्ऋतिरापो विश्वे देवास्तथैव च ॥

विष्णुर्वसवो वरुणो अजैकपात्तथैव च । . .

अहिर्बुध्न्यस्तथा पूषा अश्विनौ यम एव च ॥

नक्षत्रदेवता एता एता वै यज्ञकर्मणि ।

यजमानस्य शास्त्रैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतम् ॥ इति ।

यज्ञकर्मणीसभिवादनस्याप्युपलक्षणम् । देवताश्रयं नक्षत्रा-
श्रयं वा अभिवादनीयं नामेति स्वादिरमूत्राव । देवता ऽत्र
नक्षत्रदेवता । ज्योतिर्विदस्तु जन्मनक्षत्रचरणलक्षितस्वरोदया-
भिहितशतपदचक्रान्तर्गताक्षरादिकमेव कार्यमित्याहुः । तथाच मृद्वा-
परिशिष्टे, तदक्षरादिकं नाम यस्मिन्धिष्ये तदक्षरमिति । शत-
पदचक्रसारोद्धारो

ज्योतिषार्कऽभिहितः,

चूचचोला पदेप्वाचे लील्लेलो यमस्य भे ।

आईऊए इमेऽग्रेभे ओवावीवू तथा कभे ॥

वेवोकाकी भृगः ख्यातः कूचदच्छास्तु रीद्रेभे ।

केकोहाही त्वदितिभे हूहेहोडा च पुप्यभे ॥

ढोहूढेढो इमे सार्पे मामीमूमे मपाभिधे ।

मोटाटीट्ट तथा भाग्ये टेटोपाप्यर्पमर्षके ॥

पूपाणाठा तथा हस्ते पेपोरारीति चित्रभे ।

रुरेरोता तथा स्वातौ नीतूतेतो द्विदैवभे ॥

नानीनूने क्रमान्मैत्रे नोयायीयू इतीन्द्रभे ।

पेयोभाभीति मूलाख्ये भूधाफाटा जलस्य भे ॥

भेमोजाजीति विश्वर्षे जूजेजोखाऽभिजिद्भेवत् ।

खीखूखेखो श्रुतौ ज्ञेया गागीगूने च वासवे ॥

गोसासीसू जलेशर्षे सेसोदादीक्षजाहिघ्रभे ।

दूयाहाला तथोपान्ते देदोचाचीति पौष्णभे ॥ इति ।

आद्ये अश्विनीनक्षत्रे पदेषु चतुर्ष्वपि चरणेषु ततश्च तत्त-
दक्षरादीनि चूडामणिचेदिपतिचोलपतिलाटपतिरिसादीत्युन्नेया-
नि । तथाच तत्रैवोपसंहृतम् ।

इति प्रोक्ता इमे पद्ये वर्णा नामादिजाः स्फुटाः ।

ज्ञेया मेपादिराशीनां नवभिर्नवभिः पदैः ॥ इति ।

इमे पूर्वोक्ताः । नामादिजाः नामादौ जाताः । विशेषान्तरं

हिरण्यकोशिसूत्रे,

नक्षत्रनाम द्वितीयं स्यादन्यतरद् गुह्यं स्यादन्यतरेणैवमामन्त्र
येरन्निति । अनेन व्यावहारिकस्याप्यभिवादनीयत्वं सिध्यति ।
यद्यप्यभिवादनीयं नाम व्यावहारिकनामकरणानन्तरं कर्त्तव्य-
मिसाश्वलायनादिसूत्रपाठक्रमादवगम्यते तथापि बौधायना-
पस्तम्बाभ्यां जातकर्मण्येव पशूनां त्वा हिकारेणाभिजिघ्राम्य-
साविति नक्षत्रनामधेयेनोति मूर्धाभिघ्राणएव नक्षत्रनाम्नो विनि-
योगाव्यावहारिकनाम्नः पूर्वमेव तत्कर्त्तव्यमिति सिध्यति ।

व्यावहारिकं नामाह

बृहस्पतिः,

नामाखिलस्य व्यवहारहेतुः शुभावहं कर्मसु भाग्यहेतुः ।

नामैव कीर्तिलभते मनुष्यस्ततः प्रशस्तं खलु नामकर्म॥इति ।

तत्स्वरूपमाह

आश्वलायानः,

नाम चास्यै दद्युर्घोषवदाद्यन्तरन्तःस्यमभिनिष्टानान्तं अक्षरं
चतुरक्षरं वा, अक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं अक्षरवर्चसकामो
युग्मानि त्वेव पुंतामिति ।

दद्युरिति बहुवचनात् पिता माता बान्धवाश्च समुदिता
नाम दद्युः कुर्युरित्यर्थः । कीदृशं तदित्यत आह । घोषवादिता ।
कुबुडुतुपु इति पञ्च वर्णाः । तेषां मयमद्वितीया वर्णाः शपसाश्चा-
घोपाः । शेषाः पञ्चदश हकारश्चेत्येवं षोडश वर्णा घोषवन्तः ।
ते आदौ यस्य तद्वोषवदादि । अन्तर्यध्येऽन्तःस्या यरलवा यस्य
तदन्तरन्तःस्यम् । अभिनिष्टानो विसर्जनीयः सोऽन्ते यस्य तद-
भिनिष्टानान्तम् । अक्षरं स्वरः । ते चाकारादयो नपुंसकवर्जाः द्वा-
दश । द्वे अक्षरे यस्मिन् तद् अक्षरं द्विस्वरमित्यर्थः । एवं चतुरक्षरं
व्याख्येयम् । व्यञ्जनेषु तु न संख्यानियमः । युग्मानि त्वेव
पुंतामिति । युग्मानि युग्माक्षराणि नामानि पुंतां भवन्ति ।
एवकारोऽवधारणार्थः । ततश्च रुद्रः देवः भवः भवदेवः देवदत्तः
इत्येवंलक्षणानि नामान्युज्जेयानि । अत्र विशेषमाह

यैजवापः,

पिता नाम करोत्येकाक्षरं अक्षरं अक्षरमपरिमिताक्षरं वेति ।

अस्तिष्ठोऽपि,

तद् अक्षरं वा चतुरक्षरं वा विवर्जयेदन्त्यलकाररेफम् ।

तन्मासनामादिकमेव चिन्त्यं स्फुटं वदेदक्षिणकर्णरन्ध्रे॥इति।
अन्त्यलकाररेफं परहल् इत्यादि ।

महाभाष्येऽपि,

याज्ञिका अपि पठन्ति, घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थं त्रिपुरुषानुक्त-
मनरिप्रतिष्ठितं व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति ।
त्रिपुरुषाः पितृपितामहपितामहास्तेष्वनूक्तम् अनूदितं कृत-
मिति यावत् । कृतं कृदन्तं, तद्धितं तद्धितान्तम्, अरौ शत्रौ यत्र
प्रतिष्ठितम् ।

आश्वलायनोऽपि,

द्विव्यक्षरं व्यक्षरं वा नाम कर्मणि शस्यते ।
नाम यैतामहं शस्यं यादृशं वा द्विजन्मसु ॥ इति ।
पितामहो देवतानामप्युपलक्षणम् ।

तथाच कपिलसंहितायां,

एकादशेऽहि विधिवन्नाम कुर्यात्कुलोचितम् ।
देवतानां विशेषेण पित्रोर्वा नाम शस्यते ॥ इति ।

भनुरपि,

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्सधिस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

मङ्गल्यं मङ्गलप्रतिपादकम्, 'यथा लक्ष्मीधरः । बलान्वितं
शौर्यप्रतिपादकं, यथा युधिष्ठिरः । धनसंयुक्तं धनप्रतिपादकशब्द-
संयुक्तं, यथा महाधनः । जुगुप्सितं निन्दामप्रतिपादकशब्दसंयुक्तं,
यथा नरदासः ।

'शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो राजसमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य भ्रेष्यसंयुतम् ॥

व्यासोपि,

शर्मेति ब्राह्मेणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रियस्य तु ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयोः ॥

यमोऽपि,

शर्म देवश्च विप्रस्य चर्म राजा च भूभुजः ।

गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

नामानोति शेषः । शर्मादिशब्देषूपपत्तिमाह

आश्वलायनाचार्यः,

तपसा ब्रह्मचर्येण क्षयेन च दमेन च ।

जगतां शर्मदानेन शर्मान्तं ब्राह्मणे भवेत् ॥

तापभयादतिबलाज्जगत्संरसतीति यत् ।

तस्मात्सर्वसमे धीरे वर्मान्तं क्षत्रिये भवेत् ॥

काले काले धनं दत्त्वा सर्वान् गोपायतीति यत् ।

तस्माद्वैश्यस्य नामैतद् गुप्तान्तमभिधीयते ॥

द्विजान् श्वश्रूपयन् नित्यं शूद्रस्तोपयतीति यत् ।

तस्माच्चस्य च दासत्वं वृत्तस्त्रीणां तथावथा ॥

अथ स्त्रीणां नामकरणम् ।

तत्र भर्तुः,

स्त्रीणां च सुखमकूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ इति ।

सुखोऽथ सुखोच्चार्य यशोदेखादि । अकूरं हिसाद्यर्थरहितं कुलप्रीत्यादि । विस्पष्टार्थमव्याख्येयम्, इन्दिरेशादि । इदमुदाहरणद्रूपं व्यतिरेके । मनोहरं कमनीयेत्यादि । मङ्गल्यं सुपद्रेत्यादि । दीर्घवर्णान्तं सुमित्रेत्यादि । आशीर्वादाभिधानवत् सौभाग्यवती-साद्युक्तेयम् ।

शौनकोऽपि,

कुमार्याश्चेदमखिलं कर्म कुर्यादमन्त्रकम् ।

पुंसां युग्माक्षरं नाम स्यात्स्त्रीणामयुगाक्षरम् ॥ इति ।

धैजवापोऽपि,

व्यक्षरमीकारान्तं स्त्रिया इतीति । ईकारान्तं सावित्री देव-
कीत्यादि ।

आश्वलायनोऽपि,

युग्मानि त्वेव पुंसामयुजानि स्त्रीणामिति । अयुजानि विप-
माणि श्रीणि पञ्च वा अक्षराणि येषु तानि । अत्र च घोषवदा-
दिनियमो नास्ति ।

तथाच फारिका,

पुंसां युग्माक्षराणि स्युर्विपरीतानि योपिताम् ।

पक्षो घोषदित्यादिरेवकारादनाहतः ॥ इति ।

एवकारात् युग्मानि त्वेव पुंसांमिति मूत्रस्याद् घोषवदादिपक्षः
स्त्रीणां नास्तीत्यर्थः । शर्मन्त्यादिनियमस्त्वत्राप्यस्यैव । तत्तत्स्त्री-
णां तथातयेसाश्वलायनस्मरणात् । तेषां वर्णानां स्त्रियः कन्य-
कास्त्रासामपि तथा शर्मवर्माद्यन्तमित्यर्थः । तस्य च ह्योत्वेऽपि
मन इति नान्तलक्षणस्य ङीपः प्रतिषेधात् गार्गीशर्मत्यादि पुं-
त्वयोगः । ङाबुभाभ्यामिति ङाबन्तत्वे त्वावन्तवद्गार्गीशर्माभि-
त्यादिरिति विशेषः ।

अथात्रकर्तृनिर्णयः । विष्णुपुराणे,

ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि । इति ।

गार्ग्योऽपि,

मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता । इति ।

पितृवैखेवकारः पितृपितामहादिसमवधाने पितृनियमार्थः ।

असमवधाने तु पितामहादिरपि कुर्यात् । तथाच

शङ्खः

पिता नाम कुर्यादन्योऽपिवा कुलवृद्ध इति ।

पारस्करोऽपि,

ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोतीति ।

शौनकोऽपि,

शिशोर्नामाथ पित्रादिर्दशमे द्वादशेऽहि वा ।

कुर्याद्यद्वा गुणैर्युक्तनक्षत्रेऽनुगुणे शिशोः ॥ इति ।

पिता मातुरप्युपलक्षणम् । तथाच

धौधाघनः,

दशम्यां द्वादश्यां वा मातापितरौ स्नात्वा शुच्यगारं कृत्वा

पुत्रस्य नामधेयमस्य निधीयतइति ।

अथ भस्मादेवालयदिनामकरणम् । तत्र

स्कन्दपुराणे,

देवालयगम्राश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः ।

सर्वापणानां पृष्ठपानां चिह्नानां योपितां नृणाम् ॥

काव्यादीनां कवीनां च पश्वादीनां विशेषतः ।

गजमासादयज्ञानां नामकर्म यथोदितम् ॥ इति ।

यथोदितं शास्त्रान्तरे यथाभिहितम् । यथा

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्दावर्चादयोऽपि च ।

विच्छन्दकः भ्रमेदा हि भवन्तीश्वरसदृशनाम् ॥ इत्यादि ।

इति नामकरणम् ।

अथ श्रेष्ठारोहणम् ।

तत्र

यृहस्पतिः,

श्रेष्ठारोहस्तु कर्त्तव्यो दशमे द्वादशेऽपिवा ।

षोडशे दिवसे वापि द्वात्रिंशे दिवसेऽपिवा ॥ इति ।

मेह्ना दोलिका । कचिव खट्वेयपि पाठः ।

भविष्यपुराणेऽपि,

अभीष्टे पुण्यदिवसे चन्द्रतारावलान्विते ।

मृदुधुवक्षिभभेषु माता वा कुलयोपितः ॥ इति ।

योगज्ञायं हारिं स्मृत्वा माकृशीर्षिं विन्यसेच्छिथुम् । इति ।

मृद्रादिलक्षणमुक्तं,

श्रीपतिना,

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रोरगं दारुणं

क्षिप्रं चाश्विदिनेशपुण्यमनलेन्द्राग्नी तु माधारणम् ।

उग्रं पूर्वमघान्तकं मृदु मृगत्वाष्ट्रान्सर्मभं चरा

विष्णुस्वातिशततुल्यस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् । इति ।

रोहिण्युत्तरात्रयं स्थिरम् । आर्द्रामूलज्येष्ठाश्लेषा दारुणानि ।

आश्विनीहस्तपुष्याणि क्षिमाणि । कृत्तिकाविशाखे साधारणे ।

पूर्वात्रयमघामरण्यः उग्राणि । मृगचित्रारेवसनुराधाः मृदूनि ।

श्रवणस्वातीशततारकाधनिष्ठापुनर्वसवश्चराणि । एतानि स्वस्व-

नामफलं कुर्युः ।

ज्योतिर्निघन्येऽपि,

करत्रये वैष्णवरेवतीषु दितिद्वये चाश्विनमधुविषु ।

कुर्याच्छिथूनां नृपतेश्च तद्द्वान्दोलनं वै मुखिनो भवन्ति ॥

आन्दोलाशयने पुंसां द्वादशो दिवसः शुभः ।

त्रयोदशस्तु कन्धानां न नक्षत्रविचारणा ॥

अन्यास्मिन्दिनवसे चेत्स्यात्तिर्यगास्ये मशस्यते । इति ।

अथ दोलाचक्रम् । तदुक्तं

ग्रन्थान्तरे,

मूर्धभाद्यन्द्रभं यावत्पञ्चपञ्च चतुर्दिशम् ।

मध्ये तु सप्त देयानि दोलिकाचक्रउत्तमे ॥
 पूर्वभागे तिर्यगत्वं दक्षिणे मरणं ध्रुवम् ।
 पश्चिमे तु कृशो बाल उत्तरे व्याधिसम्भवः ॥
 दोषेषु मग्नाधिष्येषु धालकस्य सुखं भवेत् । इति ।
 स्त्रीशूद्रयोरप्येतद्भवति दृष्टार्थत्वात् ।

अथ दुग्धपानम् ।

श्रीधरीये,

एकत्रिंशे धामरे वा द्वितीये जन्मर्से वा शुद्धलग्नेऽनुकूले ।
 शङ्खे क्षीरं संनिदध्याच्छिशूनां वक्ते घात्री पूज्यपूजां विधाय ॥ इति ।
 द्वितीये जन्मर्से वसन्वयः । शङ्खेऽत नृतीपार्ये सप्तमी ।

नृसिंहोऽपि,

एकत्रिंशदिने चैव पयः शङ्खेन पाययेत् ।
 अन्नप्राशननक्षत्रादिवसोदयरशिषु ॥
 नाक्षत्रे मासि सम्पूर्णे जातर्से तु विशेषतः ।
 मासान्ते दुग्धपानं स्यात्पश्चात्काले सुशोभने ॥
 उत्तराश्रयद्वस्तौ च त्वाष्ट्रैवेष्णववासवाः ।
 पौष्णाश्विनौ मघास्त्रातीवुरुणादितिजोवभम् ॥
 रोहिण्यैन्दवमैत्राश्च दुग्धपाने शिशोः शुभाः ।
 पष्ठीरिक्ताष्टमीदर्शा वज्र्या विष्टिस्थिराणि च ॥
 वज्र्यास्त्वष्ट्रमयोगाश्च कृष्णे चान्द्रात्रिभागकः ।
 अपोमुखानि वज्र्यानि मीनाजालिगृहाणि च ॥
 जीवशुक्रेन्दुसौम्यानां चारवर्गोदयेक्षणाः ।
 शुभानां राशयः श्रेष्ठा विशेषाः शुभकर्मणि ॥
 आपारिभ्रातृगाः पापा विशेषेण शिशोः शुभाः ।
 पूर्वाह्णे वापि मध्याह्ने कुर्याद्वात्रि विवर्जयेत् ॥

योगिनीराहुद्रादिमुखं चैव विवर्जयेत् ।

योगिनीलक्षणं,

शतमुखेन्दुहुताशनरससां

यमजलेशसमीरणशूलिनाम् ।

दिशिदिशि क्रमशः परिवर्तते

तिथिषु च मथमादिषु योगिनी ॥

एतत् स्थिरयोगिनीलक्षणम् । चरयोगिनीलक्षणं तु

रुद्रवायुयमशूलिपाशिनां

बहिर्वैश्रवणरससां क्रमात् ।

अर्धयाममनुवासरादितो

दिक्षु संभ्रमति योगिनी चरा ॥

राहुलक्षणं,

गुरुभान्वोर्वसेत्माच्या इन्दोः शुके च दक्षिणे ।

कालराहुः कुजे प्राप्तोत्तरे बुधमन्दयोः ॥

रुद्रलक्षणं,

हरिसोमबहिराससयमवरुणानिलहरालये चैवम् ।

उदयादि भ्रमति सदा घटिकारुद्रो महामवलः ॥ इति ।

इदं च दुग्धपानं स्त्रीशूद्रयोरापि भवति जीवनार्थत्वात् ।

अथाचारप्राप्ता जलपूजा ।

स्मरन्ति च ज्योतिषिकाः,

कवीज्यास्तचैत्राधिमासे न पौषे

जलं पूजयेत्स्वातिका मासपूर्त्तौ ।

बुधेन्द्रज्यवारे चिरिक्ते तिथौ हि

श्रुतीज्यादितीन्द्रर्कनैऋत्यमैत्रे ॥ इति ।

गुरुशुक्रास्तचैत्रपौषाधिकमासांस्त्यक्त्वा मासान्ते बुधचन्द्रगु-

स्वारेष्वरिक्तायां त्रिषौ श्रवणपुण्यपुनर्वसुमृगहस्तमूलानुराधासु
नद्यादौ जलपूजा कुर्यादित्यर्थः । स्त्रीशूद्रयोरप्येषा भवति ।
जलदेवतावाधानिवृत्त्यर्थत्वात् ।

अथ शिशोस्ताम्बूलभक्षणं दीपिकायां,
सार्द्धं मासद्वये दद्यात्ताम्बूलं मयमं शिशोः ।
कर्पूरादिकसमिश्रं विलासाय हिताय च ॥
सार्द्धं पुण्यकमासे तु पूगस्य प्राशनं हितम् ।
पह्निभिरन्नस्य मासेस्तु भोगे भोगो भवेन्नरः ॥ इति ।
अन्नस्य भोगइत्यन्वयः । तेनात्र प्राशनकालोऽप्यस्य कालो
लभ्यते ।

अथात्र नक्षत्राणि तत्रैव,
मूलादिर्तिद्वहिर्णातिप्यकरोत्तरासु
पौष्णाभिविष्णुरजनीकरशम्भुभेषु ।
वारेषु जीवशशिसूर्यसितेन्दुजुना
ताम्बूलभक्षणविधिः कथितः शिशूनाम् ॥ इति ।

राजमार्त्तशृङ्गेऽपि,
दिनकरचन्द्रसमीरणमैत्रं पुण्यपुनर्वसुरेवतिचित्रम् ।
मृगघटमन्मथकन्यसमेतं पूगफलाशनमेभिरिहेष्टम् ॥ इति ।

अथात्र ग्रहसंस्था दीपिकायां,
दुश्चिक्कलाभारिगताश्च पापाः
सौम्यग्रहा नवमपञ्चपण्टकस्थाः ।
आरोग्यशान्तिशुभभाग्यसुखोपभुक्त्यै
ताम्बूलभक्षणविधौ जगति प्रसिद्धा ॥ इति ।
स्त्रीशूद्रयोरप्येतद्भवति पुष्ट्यर्थत्वात् ।
अथ प्रसङ्गान्नूतनपर्णाशनकालः तत्रैव,

मूलाभिमैत्रकरतिप्यहरीन्द्रभेषु
 पौष्णे तथा मृगशिरोदितिवासवेषु ।
 अर्क्रेन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु
 ताम्बूलनूतनदलाद्यशनं शुभाय ॥ इति ।

अथ निष्क्रमणम् ।

तत्र भविष्यपुराणम्,
 द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । इति ।
 बृहस्पतिरपि,
 यात्रोक्तसमये मासि तृतीये द्वादशेऽहि वै । इति ।
 लौगाक्षिः,
 तृतीयेऽर्द्धमासे दर्शनमादित्यस्येति । अर्द्धमासः पक्षः ।
 तृतीये पक्षइत्यर्थः ।

यमः,

ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।
 चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ इति ।

श्रीधरीयेऽपि,

मासे तृतीये दिवसे दिनेशं
 शिशुं चतुर्थे शशिनं च धेनुम् ।
 विलोकयित्वाऽत्र विधिप्रयुक्ते
 काले गृहान्निष्क्रमणं विदध्यात् ॥ इति ।

सूर्यचन्द्रदर्शनयोरनुत्पत्त्यर्थत्वात्समुच्चय इति कल्पतरुः ।

ततश्च मासभेदाद्वारुद्र्यं निष्क्रमणं भवतीति सिध्यति ।

यानि तु अत ऊर्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिकेनि, चतुर्थे मासि
 निष्क्रमणिकेति, चतुर्थे मासि निष्क्रम इति,

चतुर्थमासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । इति,

गृहान्निष्क्रमणं सूनाश्चतुर्थे मासे कारयेत् । इति,
चतुर्थे मासे कर्त्तव्यं तत्परेषां मतं विभो ।

इति शङ्खोलिखितपारस्करयोगिवृद्धस्पतिमनुभाविष्यपुराणवा-
क्यानि तानि तृतीयचतुर्थमासयोः सूर्यचन्द्रदर्शनाभिप्रायेण
योज्यानि ।

सुहृत्संग्रहे,
अन्नमाशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् । इति ।
अन्नमाशनकालः पष्ठो मासः ।

तथा ऽऽश्वलायनः,
चतुर्थे मासे कार्यं स्यादुपनिष्क्रमणं शिशोः ।
पष्ठे वा देवतास्थानमियादादाय त शिशुम् ॥ इति ।

शौनकोऽपि,
मासे चतुर्थे पष्ठे वा शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
विदधीतास्य पित्रादिर्हितैषी यश्च रक्षकः ॥ इति ।
मासश्चात्र सावनः ।

तथाच घम,
उपनिष्क्रमणं कुर्याच्चतुर्थे मासे सावने । इति ।

अथात्र पक्षादिनिर्णयः ।

सुहृत्संग्रहे,
पूर्वपक्षः शुभः शोक्तः कृष्णे चान्सात्रिक विना । इति ।
राजमार्त्तण्डेऽपि,

मासे तृतीये शशितृदिपक्षे
क्षपाकरे गोचरशोभनस्थे ।
उत्पातपापग्रहवर्जिते मे
निष्क्रमणं सौख्यकरं शिशूनाम् ॥ इति ॥

शौनकोऽपि,

पूर्वपक्षे शिशोर्जन्मनक्षत्रानुगुणे शुभे ।

नक्षत्रे गुणसंपन्नतिथिवारादिसंयुते ॥ इति ।

निष्क्रमणमित्यनुपज्यते ।

अथ वर्ज्यतिथयः ।

मुहूर्त्तसंग्रहे,

रिक्ता पष्ठपष्टमी दशो द्वादशी च विवर्जिताः । इति ।

अथ वाराः । तत्र

बृहस्पतिः,

जीवभार्गवसौम्यानां शिशुनिष्क्रमणक्रिया ।

दिवसे शस्यने नित्यमायुर्द्विद्वधनप्रदा । इति ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र स एव,

अश्विनी रेवती हस्तो घनिष्ठा रोहिणी तथा ।

श्रवणं पुष्यसंयुक्तं मृगेणोत्तरफल्गुनी ॥

अनुराधोत्तराषाढा तथाचैव पुनर्वसुः ।

इमानि भानि शस्तानि शिशुनिष्क्रमणे विधौ ॥ इति ।

मुहूर्त्तसंग्रहेऽपि,

चत्वारि विश्वभादीनि तिस्रोऽहिर्बुध्न्यभाद्विदुः ।

मैत्रमादिसपुष्ये च रोहिणी च शुभावहा ॥ इति ।

विश्वभम् उत्तराषाढा । अहिर्बुध्न्यभम् उत्तराभाद्रपदा ।

अथ योगादि तत्रैव,

षड्याश्चाशुभयोगाश्च विष्टिश्च शकुनादि च । इति ।

शकुनादीसादिशब्देन चतुष्पात्रागर्किस्तुत्राणि गृह्यन्ते ।

अथ लग्नाणि तत्रैव,

वृषालिमेषा वज्र्याः स्युस्तथैवाधोमुखानि च ।
 केन्द्रात्रिकोणगाः सौम्याः पापाः पट्टत्रिलामनाः ॥
 उपनिष्क्रमणे शस्ता मातुलो वाहयेच्छिशुम् । इति ।
 निष्क्रमणस्वरूपं चाहाम्बालानाचार्यः,
 नयेदाकल्पकैः सम्यग्देवतायतनं गृहात् ।
 अभ्यर्च्य देवतामूर्तिं पञ्चघोषपुरःसरम् ॥
 आकल्पकैः भूपणैः । पञ्चघोषाः पञ्चविधं वाद्यम् ।
 भोजयित्वा द्विजान्येहे स्वास्तिवाचनमाचरेत् ।
 शाकुन्ते मजपेतसूक्ते शिशोर्निष्क्रमणे पिता ॥

शाकुन्ते शाकुन्तदेवताके सूक्ते द्वे । मदक्षिणीदभिगृणन्ति
 कारवइत्याद्येकं, कनिष्कदज्जनुपं मधुवाण इत्याद्यपरम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे

मन्वान्तरमपि पठितम्,
 चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च ।
 निक्षेपार्थमिमं वच्मि तेऽमुं रथन्तु सर्वदा ॥
 अममत्तं ममत्तं वा दिवा रात्रावयापिवा ।
 रथन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ इति ।
 अत्र चन्द्रार्कादिमार्थनावलात् तत्पूजनमपि भाक्कर्त्तव्यमिति
 गम्यते ।

तथाच तत्रैव,
 चतुर्थे मामि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं शृदात् ।
 दिगीशानां दिशां चैव तर्था चन्द्रार्कयोर्द्विजः ॥
 पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ।
 ततस्त्वलंकृता धात्रो बालमादाय पूजितम् ॥
 वह्निर्निष्काशयेद्देहाच्छद्दपुण्याहनिस्वनैः । इति ।

तदनन्तरकर्त्तव्यमाह ।

द्विजांश्चादर्शपूर्वाणि मङ्गलानि पुरो नयेत् ।

दर्पणः कलशः कन्या तथा सुमनसोऽक्षताः ॥

दीपमाला ध्वजं लाजाः संभोक्तं चाष्टमङ्गलम् ।

सुमनसः पुष्पाणि ।

विवाहे निष्क्रमे काम्ये वृद्धौ पूर्त्ते समागमे ।

उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तं चाष्टमङ्गलम् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह शौनकः,

निर्गम्य गृहादेनं नीत्वा वा देवतालयम् ।

ततः प्रदक्षिणं नीत्वा बालं तं देवतालये ॥

गन्धमाल्यादिभिस्तत्र पूजयित्वा च देवताम् ।

प्रणमय्य च तं बालं ततो देवालयस्थितैः ॥

विद्वाद्भिर्ग्राह्यैराशीर्वाद्याद्यैराभिनन्दितम् ।

परिगृह्य ततः स्थानान्निष्क्रमय्य ततः शिशुम् ॥

मातुलादेः समासन्नबन्धोः प्राप्य मन्दिरम् ।

तत्रोपहारदानाद्यैराशीर्भिश्चाभिलालितम् ॥

कुमारं परिगृह्येनं प्रापयेत् स्वगृहं ततः । इति ।

विशेषान्तरमाह बृहस्पतिः,

अलंकृत्य शिशुं सम्यगभ्यर्च्य धवलासतैः ।

स्वस्तिवाच्यं समारूढवाहनं निर्णयेद् गृहात् ॥

मातुलो या वहेत्तत्र निर्वाहनाशिशुं स्वयम् ।

शिशुना सह मित्राणि निर्यायुश्च गृहात्स्वयम् ॥

सह दुन्दुभिघोषैश्च वाद्यशब्दममन्वितैः ।

चतुरश्रे शुचौ देशे गोमयनोपलेपिते ॥

धान्यपुञ्जे समासीनं बालं बालामयापित्वा ।

अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तस्मिन्मूर्ध्नि ललाटके ॥

अस्य रक्तां ततः कृत्वा मृतसंजीवनं जपेत् ।

तत्रार्चयेद् गणेशानं भूतेशानं तथैवच ॥

भक्ष्यैर्विचित्रैः सफलैः शिशून्भ्यर्चयेद् बुधः । इति ।

मृतसंजीवनश्च मन्त्रस्यम्बकं यजामहइत्यादिः आद्यन्तयोः

ॐ सः सः जु ॐ इति प्रत्येकं बीजत्रयदानेन भवति । इदं च

निष्क्रमणं कन्यायाश्च भवति । चतुर्थे मासि निष्क्रम इत्युपक्र-

म्य दूष्णोमेताः क्रियाः स्त्रीणामिति योगिस्मरणात् ।

अमन्त्रिका तु कार्येय स्त्रीणामाष्टदशोपतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

इति मनुस्मरणात् ।

चतुरश्रे शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ।

धान्यपुञ्जे समासीनं बालं बालामथापिवा ॥

इति बृहस्पतिस्मरणाच्च । एतच्च निष्क्रमणं शूद्रस्यापि

भवतीत्युक्तं ग्रन्थादौ । अथात्र कर्तुर्निर्णयः । तत्र

शौनकः,

मासे चतुर्थे पष्ठे वा शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

विदधीतास्य पिप्पादिर्हितैषी यश्च रक्तकः ॥ इति ।

आदिशब्दात्पितामहादीनां ग्रहणम् ।

आश्वलायनोऽपि,

भोजयित्वा द्विजान्गोहे स्वस्तिवाचनमाचरेत् ।

शाकुन्ते प्रजपेत्सूक्ते शिशोर्निष्क्रमणे पिता ॥ इति ।

स्वस्तिवाचनं नान्दीश्राद्धस्याप्युपलक्षणम् ।

अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते ।

इशाश्वलायनकारिकास्मरणात् ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥

इति विष्णुपुराणात् ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।

इति कात्यायनस्मरणाच्च । कल्पतरुस्तत्र नान्दीश्राद्धं
नेच्छति ।

सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते ।

इति कात्यायनवचनात् । एतत्करणाकरणयोः फलमाह

घृहस्पतिः,

अथ निष्क्रमणं नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः ।

अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीनाशनं शिशोः ॥

कृते सम्पद्विद्विद्धिः स्यादायुर्वेदनमेवच । इति ।

अथ भूम्युपवेशनम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे

परशुरामं प्रसाह पुष्करः,

पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् ।

अथात्र तिथ्यादिनिर्णयः तत्रैव,

तिथिं विवर्जयेद्विक्तां शस्तानि शृणु भानि मे ।

उत्तरात्रितयं सौम्यं पुण्यं शक्रदैवतम् ॥

प्राजापत्यं च हस्तं च शस्तमाश्विनमित्रभम् । इति ।

सौम्यं मृगशिरः । शक्रदैवतं ज्येष्ठा । प्राजापत्यं रोहिणी ।

मित्रभम् अनुराधा । अथ ग्रहाः ।

तत्रैव,

तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ताः सोमो राम विशेषतः । इति ।

अथेतिकर्त्तव्यता तत्रैव,

चराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विजः ।
 पूजनं पूर्ववत्कृत्वा गुरुदेवाद्विजन्मनाम् ॥
 भूभागमुपलिप्याथ कृत्वा तत्र तु मण्डलम् ।
 शङ्खपुण्याहशब्देन भूमौ तमुपवेशयेत् ॥
 अत्र शङ्खवचनं सर्ववायोपलक्षणम् ।

तत्र मन्त्रानाह स एव,
 मन्त्राश्चात्र भवन्तीमे तन्मे निगदतः शृणु ।
 रक्षेमं वसुधे देवि सदा सर्वगते शुभे ॥
 आयुःप्रमाण सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ।
 अचिरादायुप्रस्तस्य ये केचित्परिपन्थिनः ॥
 जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ।
 धारिण्यशेषभूतानां मातस्त्वमधिका हसि ॥
 अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृते ।
 स्वमेवाशेषजगतां प्रतिष्ठा चाश्रया हसि ।
 कुमारं पाहि मातस्त्वं प्रह्ला तदनुमन्यताम् ॥ इति ।
 तदनन्तरकर्त्तव्यमाह स एव,
 तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणपूजनम् ।
 ततः कृत्वा ततः कार्यमुत्सवं पूर्ववद् द्विजैः ॥ इति ।
 उत्सवो नीराजनादि । एतच्च कुमार्या अपि कर्त्तव्यं बाल-
 रक्षणार्थत्वात् ।

धान्यपुञ्जे समासीनं बालं बालामयापिवा । इति
 वचनाच्च । शूद्रस्याप्येतद्भरतीत्युक्तमेव शारु ।

अथ कटिसूत्रबन्धनम् ।

चिन्तामणौ,
 पृथ्वीं वराहमभिपूज्य कुजे विगुदे

रित्ते तिथौ व्रजति पञ्चममासि चालम् ।

वध्वा शुभेऽहि कटिमूत्रमथ ध्रुवेन्दु-

ज्येष्ठर्क्षमैत्रलग्नभैरवपवेशयेत्कौ ॥ इति ।

फौ भूमावित्यर्थः ।

अथ कर्णवेधः ।

स च यद्यापि षष्ठादिमासकर्त्तव्यतया ऽन्नप्राशनसमकाल-
त्वेन तत्पूर्वभावीति न गम्यते तथाऽपि द्वादशाहादिकालत्वेन
पूर्वभावित्वावगमात्ततः पूर्वं निरूप्यते । तत्र

विष्णुधर्मोत्तरं,

शिशोरेवाथ कर्त्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु । इति ।

तस्य कालमाह बृहस्पतिः,

जन्मतो दशमे वा ऽहि द्वादशे वा ऽथ षोडशे ।

सप्तमे मासि वा कुर्यादशमे मासि वा पुनः ॥ इति ।

सुहृत्संग्रहेऽपि,

दशमे द्वादशे वा ऽहि षोडशे कर्णवेधनम् ।

प्रथमे सप्तमे मार्ति अष्टमे दशमे ऽथवा ॥

द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहम् । इति ।

शर्गोऽपि,

मासे षष्ठे सप्तमे वा अष्टमे मामि वत्सरे ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविरुद्धये ॥ इति ।

वत्सरे अयुग्मइत्यर्थः । तथाच

राजमार्त्तण्डः,

ताराचन्द्रानुकूलेऽहि शस्ते भास्वाति चाकपतौ ।

अयुक्त्वत्सरे प्राहुः कर्णवेधविधिं बुधाः ॥ इति ।

अथात्र विहितमासादि ।

व्यासः,

कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ इति ।

यस्तु

न जन्ममासे न च चैत्रपौषे न भाद्रसंज्ञे न हरौ प्रसृप्ते ।

तिथौ न रिक्ते न च विष्टिदृष्टे कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति ॥

इति व्यवहारोच्चये चैत्रपौषनिषेधः स मीनधनुर्विषयः ।

कार्तिकविधिस्तु बोधिन्युत्तरविषय इति न विरोधः । जन्म-
मासादिनिषेधफलमाह

व्यासः,

यो जन्ममासे क्षुरकर्म यात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते ऽतिमोहात् ।

मूढः स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति गूढ निघन तदाद्यु ॥ इति ।

जन्ममासो जन्मनक्षत्रादेरप्युपलक्षणम् ।

तथाच दीपिका,

नो जन्मेन्दुभमाससूर्यरविजङ्गमाजाहमुत्तात्पुते

शस्तेऽर्के लघुविष्णुयुग्ममृदुभस्वात्पुत्तरादिसभे ।

सौम्यैस्तयायत्रिकोणकण्टकगतेः पापैस्त्रिधाभारिणै—

रोजाब्दे श्रुतिवेध इत्यसितयोर्लग्ने ऽनुकूले शुभः ॥ इति

ओजाब्दे अयुगवर्षइत्यर्थः । पक्षनिर्णयमाह

व्यासः,

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने । इति ।

राजमार्त्तण्डोऽपि,

अर्केऽनुकूले शशिनि प्रशम्ने तारावले चन्द्रविष्टादिपक्षे ।

अयुगवर्षे शुभदं शिशूनां कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति ॥ इति

तिथीनाह

बृहस्पतिः,

द्वातीया दशमी षष्ठो सप्तमी च त्रयोदशी ।

द्वादशी पञ्चमी शस्त्रा तृतीया कर्णवेधने ॥ इति ।

वज्र्यानाह

नृसिंहः,

एकादश्यष्टमी पर्व रिक्ता वज्र्याः शुभावहाः ।

शिष्टाश्च तिथयः सर्वाः कृष्णे चान्यत्रिकं विना ॥ इति ।

अनेन कृष्णपक्षेऽप्येतत्सिध्यति । वारानाह

बृहस्पतिः,

भूमिजार्कात्मजार्काणां दिवसान्परिवर्जयेत् ।

जीवेन्दुजेन्दुशुक्राणां दिवसाः पूजिता मताः ॥ इति ।

वारफलानि स एवाह,

एकं भद्रकमल्परन्ध्रमपरं स्यात्कर्णयुग्मं बुधे

सोमे शीर्णतनु व्रणेन सहितं शस्तं गुरौ भार्गवे । इति ।

नक्षत्राण्याह बृहस्पतिः,

सौम्यार्द्रार्यादित्युत्तराहस्तचित्राश्विबिष्णुभम् ।

धनिष्ठा रेवतो चैव शुभाः स्युः कर्णवेधने ॥ इति ।

आर्यः पुष्यः ।

काश्यपोऽपि,

हस्ताश्विनीस्वातिपुनर्वसो च चित्रेन्दुतिष्ये श्रवणे च पौष्णे ।

चन्द्रेऽनुकूले गुरुशुक्रवारे कर्णौ तु वेध्यावमरेज्यलग्ने ॥ इति ।

षोगादि तेनैवोक्तं,

शकुन्यादीनि विष्टिं च विशेषेण विवर्जयेत् ।

शुभयोगेषु सर्वेषु कर्णवेधः शुभावहः ॥ इति ।

आदिशब्दाच्चतुष्पाद्यागार्किस्तुघ्नानि शृण्वन्ते ।

राशयो नारदेनोक्ताः,

वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च ।

तुलाचापे तु कुर्वन्नि कर्णवेधं शुभं द्वये ॥

मेघश्च मकरश्चैव मध्यमौ गुरुचोदितौ ।

सिंहवृश्चिककुम्भाश्च अधमत्वाद्विवर्जिताः ॥ इति ।

ग्रहानाह पृष्टस्पतिः,

रन्ध्रारिव्ययगो नेष्टो गुरुः शेषः सुशोभनः ।

सप्ताष्टमगतः शुक्रो न शुभोऽन्यत्र शोभनः ॥

चन्द्रो द्वित्रिमुत्तस्त्रीषु धर्मकर्मगतः शुभः । इति ।

रन्ध्रो नवमः । आरिः षष्ठः । व्ययो द्वादशः । सुतः पञ्चमः ।

स्त्री सप्तमः । धर्मो नवमः । कर्म दशमम् । शेषाः षसिद्धाः ।

त्रिपट्टायगताः पापाः शुभाः कर्णस्य वेधने ।

अष्टमस्थाः ग्रहाः सर्वे नेष्टाः कर्णस्य वेधने ॥ इति ।

संग्रहे,

सुनसने शुभे चन्द्रे सुस्थे शीर्षोदये शुभे ।

दिनच्छिद्रव्यतीपातत्रिष्टिवेधविवर्जिते ॥ इति ।

कर्णवेध इति शेषः । स च रात्रौ न कार्यः । तथा च

यसिष्ठः,

न कोश्चिदिष्टोऽष्टमराशिसस्थस्तिथिद्रव्यं चारमसशकं च ।

न तत्र कुर्याद्विषये विशेषाद्रात्रौ न कुर्यात्तल्लु कर्णवेधम् ॥ इति ।

अथ कर्तृनिर्णयः । तत्र

श्रीपतिः,

शिशोरजातदन्तस्य मातुर्गुणमङ्गसर्पिणः ।

सौचिको वेधयेत्कर्णौ मृच्या द्विगुणमूत्रया ॥ इति ।

लौघा इत्यपि पाठः । शल्येऽपि पाठः । अथ मृचीनिर्णयः । तत्र

बृहस्पतिः,

शातकुम्भमयी सूची वेधने शोभनप्रदा ।

राजती वा ऽयसी वापि यथाविभवतः शुभा ॥

स्मृतिमहार्णवे ताम्रीत्यप्युक्तं,

शुक्लमूत्रसमायुक्तताम्रमूच्या ऽथ वेधयेत् । इति ।

अथ वर्णाविशेषेण सूचीव्यवस्था । तत्र

स एव,

सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः ।

शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका ॥ इति ।

मध्यमाष्टाङ्गुलिमध्यमपर्वमितमङ्गुलं तेन प्रमाणेनाष्टाङ्गुलै-
त्यर्थ इति भाष्यः । तत्र । अनक्षरार्थत्वात् । किं तु मध्यमा चा-
सावष्टाङ्गुलात्मिकेति सभ्यार्थः । मध्यमा नातिस्वल्पा नात्यधि-
केत्यर्थः । अथेतिकर्त्तव्यता

विष्णुधर्मोत्तरे,

शिशोरेवाथ कर्त्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु ।

पूर्वाह्निं पजनं कुर्यात्केशवस्य हरस्य च ॥

ब्रह्मणश्चन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशानां तथैव च ।

नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा ॥

गुरुणां मण्डनं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् ।

तथोपवेशयेत्तत्र धार्त्री शुक्लाम्बरां तथा ॥

अलंकृतं तदुत्सङ्गे बालं धृत्वा तु सान्त्वितम् ।

धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ॥

विध्येदेवं कृते छिद्रे सकृदेवात्र लाघवात् ।

प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योपेतः ॥

शिशोर्विधर्वनं कार्यं यावदाभरणक्षणम् ।

कर्णवेधदिने विष्ठाः सांवत्सरचिकित्सकौ ॥

पूज्याश्चाविषवा नार्यः सुहृदश्च तथा द्विज । इति ।

अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रद्विविषये विशेषमाह

देवलः,

कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेषदग्रजन्मनः ।

तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥

तस्मै श्राद्धं न दातव्य यदि चेदामुरं भवेत् । इति ।

अविद्धकर्णादिनिषेधमाह शालङ्कायनः,

अविद्धकर्णैर्यद् भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च ।

दग्धकर्णैस्तु यद् भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥ इति ।

तत्प्रमाणमाह तुः शङ्खगोभिलौ,

हनुम्लादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ ।

ग्रङ्गलौ व्यङ्गुलौ शस्तौ तेन शातातपोऽग्रवीत् ॥ इति ।

स्त्रीशूद्रयोरप्येतद् भवति । “भिषग्वामे तु योषितः” “शूद्रस्य चापसी सूचीति” पूर्वोक्तलिङ्गात् । इति कर्णवेधः ।

अथाङ्कुरार्पणम् । तत्र

नारदः,

कर्त्तव्यं मङ्गलस्यादौ मङ्गलायाङ्कुरार्पणम् । इति ।

मङ्गलस्येति सामान्योपादानेऽपि गर्भाधानादिनामकरणा-
न्तव्यरितिक्तमङ्गलस्येति द्रष्टव्यम् । तथाच

शौनकः,

आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।

हित्वा ऽन्यत्र विधातव्यं मङ्गलेऽङ्कुरवापनम् ॥ इति ।

तत्र कालमाह नारदः,

नयमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ।

तृतीये वीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये ॥

नवमे मङ्गलदिनात्पूर्वं नवमदिनइत्यर्थः । एवं सप्तमादौ
द्रष्टव्यम् । वीजनक्षत्रं वीजावापनक्षत्रं वक्ष्यमाणम् ।

सम्पक्कं गृहाण्यलंकृत्य वितानध्वजतोरणैः ।

आशिषो वाचनं कार्यं द्विजैः पुण्याङ्गनादिभिः ॥

सह वादिभ्रनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ।

तत्र मृत्तिसक्तं श्लक्ष्णं गृहीत्वा पुनरागतः ॥

मृन्मयेष्वथवा सम्यग्ग्रेणुपात्रेषु पूरयेत् ।

अनेकवीजसंयुक्तं तोयपुष्पोपशोभितम् ॥

अनेकवीजानि व्रीह्यादिसर्पपान्तानि ।

व्रीहिष्ववमापतिलमुद्गसिश्रितसर्पपान् ।

तान्मसाल्य च तोयेषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ॥

इति शौनकस्मरणात् ।

प्रदोषकाले कुर्वीत पूर्वाह्णे वा न रात्रिषु ।

वास्तुकर्मणि काले च स्याद्विवेकाङ्कुरार्पणम् ॥ इति ।

गुरुः,

आसन्निकेषु कार्येषु कार्यं सद्योङ्कुरार्पणम् । इति ।

शौनकोऽपि,

अथाङ्कुरार्पणविधिं प्रवक्ष्यामि विशेषतः ।

शौनकोऽहं द्विजातीनां मङ्गलार्थमुदीरितम् ॥

शुभे मुहूर्ते कल्याणे गोमयेनोपलिप्य च ।

सितासतैः संप्रकीर्य पालिकाः स्थापयेत् द्विजः ॥

पालिकाः शरावाणि ।

मध्ये चतुर्मुखं विधात्पूर्वं वज्रिणमेव च ।

दाक्षिणे तु यमं रिधात् पश्चिमे वरुणं तथा ॥

उत्तरे शशिनं विद्यात्पालिकास्थाधिदेवताः ।
बल्मीकमृत्तिकां द्वादं शुष्कगोमयमेव च ॥
द्वादं हृदपङ्कजम् ।

एतानि प्रक्षिपेत्तासु पालिकासु यथाविधि ।
दूर्वामश्वत्थपर्णं च शिरीषं विल्वपत्रकम् ॥
तासां मूलेषु विन्यस्य श्वेतसूत्रेण पण्डितः ।
वेष्टयेदिति शेषः ।

मध्ये ब्रह्माणमारोध्य गन्धाद्यैरर्चयेत्क्रमात् ॥
ऐन्द्रादिक्रम एवं स्यादमुष्मै नम एव च ।
तिष्ठन्कर्त्ता जपेन्मन्त्रं पश्चात्प्राङ्मुख एव च ॥
दिशां प्रतीक्ष्य मस्यामि सर्वकामफलप्रदान् ।
कुर्वन्तु सफलं कर्म कुर्वन्तु सततं शुभम् ॥
प्रीह्य वामपातिलमुद्गमिश्रितमर्पयान् ।
तान्प्रक्षाल्य च तोयेषु वापयेद्दङ्कुरार्पणम् ॥
रात्रौ मुहूर्त्ते कल्याणे कारयेद्दङ्कुरार्पणम् ।
अत्र रात्रिशब्दः प्रदोषपरः ।
प्रदोषकाले कुर्वीत पूर्वाह्णे वा न रात्रिषु ।
इति नारदेन रात्रिनिषेधात् ।

ब्रह्मजज्ञानमिति तु मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ॥
यत इन्द्रभयामहे प्राच्यां प्रक्षेपयेद् बुधः ।
नाके सुपर्णमिति च ततो दक्षिणएव तु ॥
तत्त्या यामि ब्रह्मणेति प्रतीच्यां वापयेद् बुधः ।
मोमोधेनुमुदीच्यां च क्षोणधीर्वापयेत्क्रमात् ॥
शुद्धाभिः शिक्तवामेभ्यः प्रच्छाद्यापः प्रक्षेपयेत् ।
विधाय शुभये सर्वमात्मानमिति मन्यते ॥

आसप्तमात्मजा जाता आपष्ठं पुत्रनाशनम् ।

पञ्चमे भक्तिमान्विष्णोः सर्वकामफलप्रदे ॥

चतुर्थे चाङ्कुरं विद्यात्पापीयाञ्जायते तु सः ।

त्रियहे सर्वकामानामङ्कुराढानि चोद्यते ॥

आसप्तमादित्यत्राह, सप्तमस्यैव दिनस्य संपूर्णतामाचष्टे
नान्यावधित्वम् । एवमापष्ठमित्यत्रापि । जातेत्यत्र प्रत्ययार्थं भूत-
तामपहाय प्रकृत्यर्थो जननमात्रं विवक्षितम् । अङ्कुरमङ्कुरार्पणं
विद्यात्कुर्यादित्यर्थः । त्रियहइत्यत्र यणस्थाने इयङ् छान्दसः ।
सर्वकामानां प्राप्तिरिति शेषः ।

आयुष्करं श्रीपदं च शुभेज्जन्येषु सर्वशः ।

तस्मात्सर्वेषु कार्येषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ॥

यद्यङ्कुराणां रहितं तत्सर्वमशुभं भवेत् ।

सद्योऽङ्कुरार्पणं वापि सद्यः कर्तुं समाहितः ॥

अशक्तौ तण्डुलेः सिद्धैः सद्य एव शुभाङ्कुरे ।

पालिकानि प्रपूर्णेव पक्ष श्रीण्येकमेववा ॥

अलंकृत्य च पद्मार्भैः पुष्पैरापूर्यतेऽपिच ।

अङ्कुरोक्तक्रियाः सर्वास्तेऽस्तरेव समाचरेत् ॥

ओषधीनां तु सर्वासां चन्द्रः प्रोक्तोऽधिदेवतम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तेन राश्यङ्कुरार्पणम् ॥

आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।

दित्वाऽङ्कुरार्पणं विद्यादन्यत्र शुभकर्मसु ॥ इति ।

बीजावापनसत्राणि कालविधाने,

हस्तस्वामीविरिञ्चासुरीपनृमुराजिन्मित्रपीष्णायेमार्प-

पायोनायोत्तरासु क्रिययुवतिधनुर्दक्षिकान् भद्ररित्ते ।

दित्वा पर्वामुरेज्यामरगुरुशशिविद्वारलग्नांशके स्था-

दुसर्ते बीजवापः शाशेनि शुभयुते चाष्टमे शुद्धियुक्ते ॥ इति ।
 विरिञ्चो रोहिणी । असुरो मूलम् । पितरो मघा । मुरजि-
 च्छवणः । आर्यः पुष्यः । पाथोनायः शततारका । क्रियो
 मेघः । युवतिः कन्या । वित् बुधः । इसङ्कुरार्पणम् ।

अथान्नप्राशनम् ।

तच्च कर्मनामधेय, यौगिकन्यायादित्युक्तं भाक । तस्य च
 कालमाह

योगीश्वरः, पष्ठेऽन्नप्राशनं मासीति ।

आश्वलायनोऽपि, पष्ठे मास्यन्नप्राशनम् । इति ।

मनुरपि,

पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्ट मङ्गलं कुले । इति ।

यद्वेति कालप्रक्रमाच्चद्विषय एवायं विकल्पः । तच्च स्पष्टयति
 यमः,

ततोऽन्नप्राशनं मासि पष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाध कर्त्तव्यं यद्वेष्ट मङ्गलं कुले ॥ इति ।

लौगाक्षिरपि, पष्ठेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु धेति ।

आश्वलायनोऽपि,

पष्ठेऽन्नप्राशनं प्रोक्तं सममास्युत्तरेऽथवा ।

प्राग्वा चतुर्थे तस्मात्तत्प्रागापन्नो न संचरेत् ॥ इति ।

समइत्यनेन पष्ठोत्तराः अष्टमदशमद्वादशा गृह्यन्ते । तथाच

नारदः,

जन्मतो मासि पष्ठे स्यात्सौरेणोत्तममन्नदम् ।

तद्भावेऽष्टमे मासे नवमे दशमेऽपिवा ॥

द्वादशे वापि कुर्वीत प्रथमान्नाशनं परम् ।

संवत्सरे वा संपूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥ इति ।

नवमइति कन्याभिप्रायेण ।

वृद्धगार्ग्योपि,

पष्ठे मासि प्रकुर्वीत बालस्येवान्नभोजनम् ।

तदभावेऽष्टमे वापि कुर्यात् संवत्सरेऽपि वा ॥ इति ।

शङ्खलिखितावपि, संवत्सरेऽन्नप्राशनमिति । पूर्णइति शपः । संवत्सरे वा संपूर्णे इति नारदवाक्यात् । प्राग्वेति । आप-
न्नश्चेत्पष्टात्प्रागपि चतुर्थे तत्कुर्यादित्यर्थः । एषां च पक्षाणां यथा-
कुलाचारं व्यवस्था ज्ञेया । यद्वेष्टं मङ्गलं कुले इति मनुयमस्मर-
णात् ।

बृहस्पतिरपि,

पञ्चाशदिवसात् त्रिघ्नात्पश्चात् त्रिहतपष्ट्यहात् ।

अर्वागेवोत्तमा भुक्तिर्मास्यन्येऽप्येवमूचिरे ॥ इति ।

त्रिघ्नात् त्रिगुणात् सार्धशततमदिवसादिति यावत् । त्रिहतप-
ष्ट्यहात् त्रिगुणितपष्ट्यहात् । माशीतिशततमदिवसादिति यावत् ।
ततश्च सार्धशतदिनाद्ध्वं साशीतिशततमदिवसादर्वागन्नप्राशनं
कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यसिष्ठः,

युग्मेषु मासेषु च मत्स्य पुंसां भवत्सरे वा नियतं शिशूनाम् ।

अयुग्ममासेषु च कन्यकानां नवान्नसप्राशनमिष्टमेतत् ॥ इति ।

श्रीपतिः,

पष्ठे मासे प्राशनं दारकाणामन्यस्मिस्तत्कन्यकानां विधेयम् ।

इति ।

सह्योऽपि, पष्ठे मासि विधेयं पुंसोऽन्नं तु स्त्रियोऽन्यस्मि-

न्निति । पष्ठइति युग्ममासोपलक्षणमित्युक्तं प्राक् । अन्यस्मिन्नयुग्मे ॥

तथाच गर्गः,

नरस्यान्नाशने युग्मं स्त्रीणां चान्नाशनेऽयुजम् । इति ।

तदेतत्स्पष्टमाचष्ट नारदः,

पष्ठे मास्यष्टमे वाथ पुंसां स्त्रीणां तु पञ्चमे ।

सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥ इति ।

अनेन पञ्चमे प्रसङ्गाभावादिति पारिजातोक्तिर्निरस्ता ।

तदभावेऽष्टमे मासे नवमे दशमेऽपि वा ।

इति नारदवाक्ये नवमपदं कन्याभिप्रायमेवेत्युक्तमेव । स्त्रीणां

चान्नाशनेऽयुजमिति गर्गवाक्यात् । तेनैकादशेऽपि सिध्यति ।

मासश्चात्र सौरः सावनो वा ।

जन्मतो मासि पष्ठे स्यात्सौरेणोत्तममन्नदम् । इति,

बालान्नभोजनविधौ गुरुशुक्रमौढ्य

मासप्रयुक्तमशुभं मलमासदोषः ।

नास्तत्र सावनविधाविह मासि पष्ठे

युग्मे च मासि चरतः सितचन्द्रपक्षे ॥

इति नारदवसिष्ठवाक्यात् । अत्र पक्षादिनिर्णयो

राजमार्त्तण्डे,

पष्ठे मासि शुभे चन्द्रे पक्षे चाप्यसिततरे ।

अन्नस्य प्राशनं कुर्यादिवैव प्रथमं शिशोः ॥ इति ।

नारदोपि,

पक्षयोरुभयोरुक्तं कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना । इति ।

तिथयो बृहन्नारदीये,

ओजाश्च तिथयः श्रेष्ठा नवमीपर्ववर्जिताः ।

युग्मेषु दशमी मोक्ता द्वितीया चान्नभोजने ॥ इति ।

ओजाः अयुग्माः ।

लघुनारदोऽपि,

द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ।

त्रयोदशी च दशमी माशने तिथयः शुभाः ॥

पञ्चपर्वसु रिक्तायां नन्दायामाद्यभोजनम् ।

बलमायुर्यशो हन्ति सप्तम्यां चेति केचन ॥

रिक्तां दिनक्षयं नन्दां द्वादशीमष्टमीममाम् ।

सत्तकाऽन्यतिथयः श्रेष्ठा माशने शुभवासराः ॥ इति ।

यसिष्ठः,

विष्टिं च नवमी चैव पक्षच्छिद्रां तथैव च ।

वर्जयेत्सर्वयत्नेन बुद्धिमान् भोजनद्वयम् ॥ इति ।

पक्षच्छिद्रापवादमाह नारदः,

वर्जितास्वपि भोक्तव्यं चन्द्रे मित्रनवाशने । इति ।

वाराणाह नारदः,

बुधशुक्रगुरुणां तु वारा बालाशने शुभाः ।

चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्ण चान्सत्रिकं विना ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि,

पक्षच्छिद्रां च नवमीं यत्नेनैव विवर्जयेत् ।

रविभौमार्कवारांश्च बुद्धिमानन्नकर्मणि ॥ इति ।

अत्र प्रतिप्रसवमाह नारदः,

अर्काङ्गारकमन्दानां वाराश्चापि शुभप्रदाः ।

यदा वाराधिपस्तिष्ठेत्स्वोच्चमित्रगृहे तदा ॥

गुरुणा बलिना वापि वीक्षितश्च बलान्वितः ।

यसिष्ठः,

जीवसौम्यसितानां तु द्रेक्षाणा दिवसांशकाः ।

बालान्नप्राशने शस्ता न चन्द्रार्कजालजाम् ॥ इति ।
 असृग्भौमः । वारफलानि राजमार्तण्डे,
 वाचालो बलवान् दिने दिनपतेरसन्तदीप्तानलो
 देही हीनद्रुताशनः शिशिरगौ कौजे रुजापीडितः ।
 बौधे भोगसुख श्रियोऽनवरन जीवे चिरायुः सुखी
 शुके चातिबलान्वितोऽतिमालिनो मन्दे च मन्दानलः ॥ इति ।
 अत्र सोमवारनिन्दा क्षीणचन्द्रविषया । यत्तु,
 शशिशुके च मन्दाग्निः शनिभौमे बलक्षयः ।
 बुधार्कगुरुवारेषु प्राशनं हि शुभावहम् ॥ इति,
 तन्मूलं चिन्त्यम् । नक्षत्राणि बृहस्पतिनोक्तानि,
 पौष्णादितीन्दुहस्ताभित्वाष्ट्रवैष्णववामवाः ।
 रोहिणीमैत्रतिष्याश्च वरुणश्चोत्तरात्रयम् ॥
 श्रविष्ठा च शुभा ह्येते षोडशाज्ञाशने शुभाः ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि,

५

विष्णुरुष्णकिरणो हिमरश्मिवायुमित्रवरुणादितिचित्राः ।
 अभितिप्यवसुपौष्णभरोहिण्युत्तराश्च शिशुभोजनताराः ॥ इति ।

विष्णुः श्रवणः । उष्णकिरणः हस्तः । हिमरश्मिः मृग-
 शिरः । वायुः स्वाती । मित्रम् अनुराधा । वरुणः शतभिषक् ।
 अदितिः पुनर्वसुः । वसुर्धनिष्ठा । पौष्णं रेवती । शेष मसिद्धम् ।

ऋक्षोच्चयेऽपि,

हस्तो विशाखाभिमघार्द्रमलस्वातीन्दुचित्रादिति विष्णुपूषा ।
 शस्तोऽन्नपाने, प्रथमे शिशूनां वारेषु सूर्येन्दुबृहस्पतीनाम् ॥ इति ।

अत्र च जन्मनक्षत्रमपि शुभमित्याह वसिष्ठः,

बालान्नभुक्तौ व्रतबन्धने च राजाभिषेके सल्लु जन्मधिष्यम् ।
 शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहसीमन्तयात्रादिषु मङ्गलेषु ॥ इति ।

नारदोऽपि,

पट्टवन्धनचौलान्नमाशने चोपनायने ।

शुभद जन्मनक्षत्रं त्वशुभं त्वन्यकर्मणि ॥ इति ।

नृसिंहस्तु तन्निषेधति ।

जन्मर्क्षे च दिने श्रेष्ठे निशायां नैव भोजयेत् ।

उभयोः शुभदं प्रोक्तं कर्माधानर्क्षयोरपि ॥ इति ।

ज्योतिरर्णवोऽपि,

जन्मर्क्षं वर्जयेद्विद्वान् विशेषेण विनाशकृत् । इति ।

जन्मर्क्षादीनां फलमाह स एव,

जन्मर्क्षे श्रोक्षयं विद्यात् कर्मर्क्षे चापि सौख्यकृत् ।

आधानर्क्षे च बालानां भोजनं रोगनाशनम् ॥ इति ।

विधिरत्नेऽपि,

अन्नमाशनकार्ये तु जन्मभं, मृत्युदं भवेत् ।

शुभ कर्मर्क्षमाधानं विवाहे चान्नभोजनम् ॥ इति ।

ज्योतिरर्णवेऽपि,

सम्पत्स्याद्धनमित्रेषु क्षेमे परममित्रभे ।

भोजयेच्छुभद्वयार्थं कर्माधानर्क्षयोरपि ॥

शेषर्क्षां वर्जिता जन्मविपत्प्रसारिणैधनाः ॥ इति ।

जन्मभादीनां स्वरूपमुक्तं संग्रहे,

जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशम कर्मसंज्ञितम् ।

एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशनम् ॥ इति ।

योगनिर्णयं बृहस्पतिराह,

न वैधृतौ ध्यतीपाते विष्ट्यां गण्डातिगण्डयोः ।

शूले वज्रे न परिधे बालान्नमाशनं हितम् ॥ इति ।

राशयः काश्यपेनोक्ताः,

गोऽश्वकुम्भतुलाकन्यासिंहकर्कटयुग्मकाः ।

शुभदा राशयश्चैते न मेषघ्नपवृश्चिकाः ॥ इति ।

नृसिंहोऽपि,

मेपालिमीना वर्ज्याः स्युस्तथैवाधोमुखानि च । इति ।

अधोमुखानि सूर्याधिष्ठितराशयः । सूर्याधिष्ठितराश्युपक्रम-

तया अधस्तिर्पगूर्ध्वानना इति संग्रहवाक्यात् ।

राशिफलानि राजमार्त्तण्डे,

क्षुद्रोगवान् प्रथमभुक् प्रथमे विलम्बे

मन्दानलो घटतुलालिकुलीरमेपु ।

श्यावाशनो मृगमृगाधिपकार्मुकेषु

मीनाङ्गनामिथुनगोषु घराजभोगी ॥ इति ।

क्षुद्रोगवान् भस्मकारूपरोगयुक्तः । श्यावाशनः कदन्नभुक् ।

घसिष्ठः,

शुभग्रहाणां भवने विलम्बे तदशके पूर्वदले दिनस्य ।

पूर्णेन्दुवारेऽप्यथवा विलम्बे नवांशके वाऽप्यथवा शुभस्य ॥

अनैधने कर्मविद्यादियुक्ते दोषैर्विहीने शुभहाष्टियुक्ते ।

नोत्पातपापग्रहदूषिते भे वैनाशिकावृक्षविवाजितेऽपि ॥

अनैधने निधनतारारहिते । ग्रहसंस्थामाह

घसिष्ठः,

शुभाशुभेषु त्रिधनायकेन्द्रत्रिकोणगेष्वायरिपुत्रिणेषु ।

अपट्टरिष्काष्टगते हिमांशी वालाज्यभुक्तिः शुभदा च तेषाम् ॥ इति ।

रिष्फ द्वादश स्थानम् । ग्रहफलानि

स एवाह,

कुप्ती लग्नगते सूर्ये क्षीणे चन्द्रे च भिक्षुकः ।

सत्रदः पूर्णचन्द्रे च कुजे पित्तरुजाऽर्दितः ॥
 बुधे ज्ञानी गुरौ भोगी दीर्घायुर्भाग्यवान् सिते ।
 वातरोगः शनौ राहौ केतौ चान्नविवर्जितः ॥
 संपूर्णेन्दुभयाष्टम्योर्मध्येन्दुः पूर्णमंजितः ।
 विनेष्टेन्दुभयाष्टम्योर्मध्येऽसौ क्षीणसंज्ञकः ॥
 पष्ठाष्टमान्यगश्चन्द्रो भोक्तुश्च निधनप्रदः ।
 केन्द्रत्रिकोणगो मन्दस्तथैवान्नापहारकः ॥
 महेश्वरः,

सूर्ये केन्द्रमृतिव्ययात्मजगते धर्मे च कुप्ती भवे-
 द्रौमे पित्तरुजाऽन्वितोऽनिलरुजा युक्तस्तु सूर्यात्मजे ।
 क्षीणे शीतकरे तु भैक्ष्यभुगिति प्रोक्तं च रिक्ते तिथौ
 सौम्ये ज्ञानयुतो विधौ मखकरः पूर्णे तु सत्रप्रदः ॥
 गुरौ चिरायुर्भृगुजेऽथ भोगी कोणस्त्रिकोणाद्यखसप्तसंस्थः ।
 बन्धुस्थितश्चास्रहरोऽथ पष्ठो मृत्युस्थितो मृत्युकरः दशशङ्कः ॥ इति ।
 कोणः शनिः ।

राजमार्त्तण्डः,

लाभत्रिपष्ठभवनोपगतास्त्वसौम्याः
 सौम्यग्रहा नवमपञ्चमकण्टस्थाः ।
 लग्नेषु दैत्यसचिवज्ञवृहस्पतीना-
 मन्नोपभोगकरणैर्विविधोपभोक्ता ॥

अत्र गुरुशुक्रविधानं वृषमीनमात्रविषयम् । धनुस्तुल्योर-
 निष्टफलताभिधानात् । गुणवद्विहितलग्नालाभे सत्युक्तगुणापेक्षया
 वा विधानमूहनीयम् । नवांशकास्तु शुभग्रहाणामेव कार्या
 इत्याह,

सौम्यामरेज्यभृगुनन्दनवासरेषु

लग्नेषु लग्नपतिसौम्यनवांशकेषु ।
नीचोद्भवोऽपि भवति प्रथमान्नभोजी
भोक्ता वरान्नकुसुमाम्बरकामिनीनाम् ॥ इति ।
अर्णवेऽपि,

दशमस्थान् ग्रहान् सर्वान् वर्जयेन्मतिमान्नरः ।

अन्नप्राशनकृतेषु मृत्युक्लेशमयावहान् ॥

सुहृत्संग्रहेऽपि,

बुधशुक्रेनजीवाः स्युः व्ययलग्नायकेन्द्रगाः ।

शुभांशे शीतगौ भोक्तुर्दक्षुरायुः श्रियं शुभम् ॥ इति ।

इनः सूर्यः । अन्नप्राशनमसङ्गेनाष्टमे लग्ने कर्मान्तराण्यपि

निषेधति

स एव,

निधनभवनलग्ने भोजनं पौष्टिकानि

सितिपतिकुलसेवां सांपरायमयोगम् ।

रथतुग्गगजेन्द्रारोहणं शस्त्रशिक्षा

मपि शुभकरमन्यद् वर्जयेज्जीवितार्थी ॥

स्वलमादष्टमलग्न निधनभवनं, तत्र एतानि कर्माण्यन्यदपि

शुभकरं कर्म जीवितार्थी पुरुषो वर्जयेत् । अथान्नप्राशनस्वरू-

पम् । तत्र

शौनकः,

जन्मप्रभृतिपेष्टस्य मासेऽन्नप्राशनं शिशोः ।

प्रशस्तेऽहनि मौहूर्त्तविहिते शोभनेऽपि च ॥

मुहूर्त्ते ब्राह्मणानत्र दानार्थैः परिपूज्य च ।

पुण्याहं वाचयित्वा तैर्गन्धपुष्पाद्यलंकृतः ॥

उपवेश्यासने शुभ्रे प्राङ्मुखं घालमान्तिके ।

अङ्गे वा दधिमध्वाज्यमिश्रमन्नं सुसंस्कृतम् ॥

मन्त्रेणान्नपतेऽन्नस्येसादिना प्राशयेत्सकृत् ।

यथेष्टं प्राशयेत्पश्चाच्छोधयेत्तन्मुखंशिशोः ॥ इति ।

पुण्याहवाचनं नान्दीश्राद्धस्याप्युपलक्षणम् । अत एव
कारिका,

अथ पुण्येऽहि पष्टे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् ।

कृत्वाऽऽभ्युदयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ॥

अन्नं तं प्राशयेदन्नपतइसादिमन्त्रतः । इति ।

यथेष्टं पञ्चकृत्वः । दधिघृतमधुमिश्रमन्नमकामसंयुक्तमन्नपते
इत्यनेन मन्त्रेण प्राशयेत् ततः पञ्चकृत्वस्त्वर्णी प्राशयेदिति जय-
न्तस्मरणात् ।

आश्वलायनोऽपि,

तस्मिंश्च दधिमध्वाज्यमिश्रमन्नं तु मन्त्रवत् ।

स्वमलप्राशनाच्छुद्धयै प्राशयेद्यायुषे पिता ॥ इति

प्राशनीपं द्रव्यमाह सूत्ररूपेण

स एव,

पष्टे मास्यन्नप्राशनमाजमन्नाद्यकामस्तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामो
घृतौदनं तेजस्कामो दध्यौदनमिन्द्रियकामो मध्वौदनमायुष्कामो
दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत्सर्वकामो भवतीति विज्ञायतेऽन्नपते
ऽन्नस्य नो देहीति ।

अस्यार्थः । जन्मप्रभृति पष्टे मासे, न गर्भप्रभृति, जाताधिकारात् ।
अन्नप्राशनं नाम कर्म कायम् । अजस्येदमाजम् । तैत्तिरसादचर्या-
न्मांसस्य ग्रहणम् । न क्षीरदधिघृतानाम् । तैत्तिरेरिदं तैत्तिरम् ।
आजतैत्तिरयोर्व्यञ्जनत्वेनोपदेशो नान्नत्वेन तथा लोके ममिद्ध-
त्वात् तेनान्नमपि सिद्धम् । घृतसंस्कृतौदनो घृतौदनः । कुतः, ओ-

दनग्रहणात् । यदि हि घृतीमश्रोऽभिप्रेतः स्याद् घृतं तेजस्काम
इत्येव स्यात् । ततश्च घृतस्य पूर्ववद् व्यञ्जनत्वेनान्नमापि सिद्ध्यत्येव ।
शृते नेदीयसि घृतसेके कृते घृतसंस्कृतो भवति । न तु घृतेन श्रपणं,
विक्लेदनानुपपत्तेः । एवं दध्योदनादावपि दधिमधुघृतमिश्रमन्नं
प्राशयेत्सर्वकामो भवतीति विज्ञायतइति । अकामसंयोगेन
दध्यादिमिश्रमन्नं प्राशयेदन्नपतेऽन्नस्य न इति मन्त्रेण । अयं मन्त्रः
पूर्वप्राशनेषु च भवति । कुतः, प्राशनसहितत्वाभ्यन्त्रस्य ।
प्राशयेदित्यस्य च सर्वशेषत्वात् । आजं प्राशयेदित्यादिसमन्वयाच्च ।

सांख्यायनशृङ्गमपि,

पष्ठे मास्यन्नप्राशनमाजमन्नाद्यकामः तैत्तिरं ब्रह्मवर्चस-
कामो मात्स्यं जवनकामो घृतौदन तेजस्कामो दधिमधुघृतमिश्र-
मन्नं प्राशयेत् । जवन वीर्यम् ।

पारस्करोऽपि,

सर्वान् रसान् सर्वमन्त्रमेकत उद्धृत्य प्राशयेत् तूष्णीं हन्ते-
ति वा भारद्वाज्या मांसेन वाक्प्रसारितकामस्य कपिञ्जलमांसे-
नान्नाद्यकामस्य मात्स्यैर्जवनकामस्य कृकपाया आशुष्कामस्य
आढ्या ब्रह्मवर्चसकामस्य सर्वैः सर्वकामस्यान्नपर्याय वा ।
भारद्वाज्या भारद्वाजपाक्षिजातीयस्त्रियाः । वाक्प्रसारितं वाक्प्रसरः ।
कपिञ्जलो गौरितित्तिरिः । कृकपाया गोधायाः । आढ्याः
शरालिजातीयपाक्षिस्त्रियाः । * अन्नपर्याय अन्नपरिपाढ्या ।

हिरण्यकेश्यपि,

ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्त्ययनमृद्धिमिति
वाचयित्वा ऽथैनं दधिमधुघृतीमिति त्रिवृत्प्राशयाति भूस्त्रयि
दधामि भुवस्त्रयि दधामि सुवस्त्रयि दधामीत्याप्यैनमन्नं प्राश-

* अन्नपर्यायेति लुप्तविभक्त्यन्तमार्थं पदम् । अन्नपर्यायेत्यर्थः ।

यत्सपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि शिवास्तआप ओषधयः
सन्त्वनमीवास्तआप ओषधयो भवन्त्विति । त्रिट्व त्रिराट्त्तम् ।

अत्र भोजनपात्रमाह

मार्कण्डेयः,

देवतापुरतस्तस्य धान्युत्सङ्गतस्य च ।

अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥

मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत्पायसं तु तम् ।

कृतप्राशमथोत्सङ्गाद्धात्री घालं समुत्सृजेत् ॥ इति ।

कनकोपेतं कनकेनोपात्तमित्यर्थः । स्त्रीणामन्नप्राशनं

मनुराह,

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः । इति ।

शौनकोऽपि,

इदं कर्म कुमार्याश्च सर्वं कार्यममन्त्रकम् । इति ।

आश्वलायनोऽपि,

जातकृसादि चूडान्नं स्त्रीणां कार्यममन्त्रकम् ।

हुतकृसं तु पुंवत्स्यात्स्त्रीणां चूडाकृतावीप ॥ इति ।

हुतकृसं होमः स च पुंवत्स्यात्पुरुषसंस्कार इव कृताकृत
इत्यर्थः । सूत्ररूपेणाप्याह स एव । आट्टतेव कुमार्या इति । अत्र
विशेषमाह

शौनकः,

होमपक्षाश्रयेऽत्रापि जातकर्मवदाचरेत् ।

एद्धिश्राद्धं तु पूर्वद्युस्तस्मिन्पक्षे समाचरेत् ॥

उत्तरेद्युस्तु वध्नीयात्कौतुकं च यथाविधि ।

होमोपदेशो यत्रास्ति न तु मन्त्रोपदेशनम् ॥

तत्रानादेशहोमाः स्युरिति सूत्रकृतो मतम् । इति ।

जातकर्मवत् । प्रधानहोमानन्तरं स्विष्टकृद्धोमात्प्राग्यथा
जातकर्म तद्वदिदमपीत्यर्थः । तस्मिन्यप्ते होमपक्षे वृद्धिश्राद्धं
पूर्वेद्युः अन्यथा सद्य एव । महत्सु तु पूर्वेषुस्तदहरल्पेष्विति
वृद्धिश्राद्धमक्रमे परिशिष्टात् । अनादेशहोमा अनादिष्टदेवताका
होमाः । ताश्चाह

आश्वलायनः,

अग्निरिन्द्रः मजापत्तिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशो इति । शूद्रा-
णामप्येद्वन्वतीत्युक्तं ग्रन्थादौ ।

अथ जीविकापरीक्षा ।

तत्र मार्कण्डेयः,

अग्रतोऽथ भविष्यस्य शिलाभाण्डानि सर्वशः ।

शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

मथम यत्स्पृशेद्भालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।

जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥ इति ।

शस्त्राणि चैव शस्त्राणीत्यपि पाठः । इत्यन्नप्राशनम् ।

अथ प्रसङ्गात् बालस्यान्यदृष्टिदोषादौ रक्षाविधिः ।

मानवे कपिलसंहितायां च,

शिशुसंरक्षणार्थायाशुभग्रहानिवारिणीम् ।

रक्षां संध्यासु कुर्वीत निम्बसर्पपटुजनैः ॥

फलीकरणसंमिश्रैः करञ्जैरवलोकने ।

वचोधरान्नदेशेषु बालग्रहविमुक्तये ।

अवलोकने, दुष्टदृष्ट्येति शेषः । वचोधरान्नदेशेषु वचनकाले
धरारिङ्गणकाले अन्नभोजनकाले दृष्टादिच्छायायां च दुष्टदृष्ट्या
ऽवलोकनइत्यन्वयः ।

वामुदेवो जगन्नाथः पूतनातर्जनो हरिः ।

रक्षतु त्वरितो, बालं मुञ्चमुञ्च कुमारकम् ॥
 कृष्ण रक्ष शिशुं शङ्खमधुकैटभमर्दन ।
 मातःसद्भवमध्याह्नसायाह्नेषु च सन्ध्ययोः ॥
 महानिशि सदा रक्ष कंसारिष्टनिपूदन ।
 यद्गोरजपिशाचांश्च ग्रहान्मातृग्रहानपि ॥
 बालग्रहान्विशेषेण छिन्धि छिन्धि महाभयात् ।
 ग्राहि ग्राहि हरे नित्य त्वद्रक्षाभूषितं शिशुम् ॥
 इति भस्माभिमन्त्र्यैव भूषयेत्तेन भस्मना ।
 शिरोललाटाक्ष्यङ्गेषु रक्षां कुर्याद्यथाविधि ॥
 मन्त्रसंरक्षणादेवं शिशुः सर्वद्वन्द्वोऽन्वहम् ॥ इति ।
 अथ बालस्य स्खलनादौ रक्षाविधिः ।

तथा च हरिवंशे,

नन्दोऽङ्गमेनमारोप्य भूरेणुं परिगृह्य च ।
 शिरः प्रदक्षिणं कुर्वन् मन्त्रमेनं जजाप ह ॥
 विष्णुस्ते पूर्वतः पातु रुद्रो रक्षतु दक्षिणम् ।
 ब्रह्मा च पश्चिम पायाच्चन्द्रो रक्षत्वथोत्तरम् ॥
 उपरिष्ठात्तथा सूर्यः पायाच्चाधश्च वायुकिः ।
 पायादूर्ध्वमधो बलं शिष्टाः काष्ठाः समीरणः ॥
 स्वींस्त करोतु भगवान् पिनाकी वृषभध्वजः ।
 गावा रक्षन्तु सर्वत्र भूमिः पातु सदा शिवा ॥
 एवमुच्चार्य नन्दस्तु कृष्णं पस्पर्श सर्वतः ।
 एष मन्त्रो हि बालानां रक्षायै परिकीर्तितः ॥ इति ।

रावणादिप्रोक्तोऽन्योऽपि बालग्रहनिवृत्तिविधिर्विस्तरभया-
 नेहोक्तः । स तत्रतत्रैवावधेयः । अथ बालस्य मधममूर्ध्वदन्तो-
 त्पत्तिफलम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

दन्तजन्मनि बालानां लक्षणं तन्निबोध मे ।

उपारि मथमं यस्य जायन्ते च शिशोर्द्विजाः ॥

दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम ।

मातरं पितरं वाऽथ खादेदात्मानमेववा ॥ इति ।

अथ बालस्य दन्तघर्षणशामनविधिः ।

भार्कण्डेयपुराणे ,

दन्ताकृष्टिः मसूतानां बालानां दशनस्थितः ।

करोति संघर्षमति चिकीर्षुर्दुस्तहागमम् ॥

दुस्तह इत्यलक्ष्मीः मृत्योश्च पुत्रः । तत्पौत्रो दन्ताकृष्टिः ।

तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्पपैः ।

शयनस्योपारि क्षिप्रैर्मासं च दशनोपारि ॥

मासं मासपर्यन्तम् ।

सुवर्चलौपधिस्नानात्तथा सच्छास्त्रकीर्तनात् ।

उष्ट्रकण्ठकखट्वास्थिसौमवस्त्रविधारणात् ॥ इति ।

अथाब्दपूर्तिकृत्यम् ।

तत्र नृसिंहः,

सौरेणाब्दान्तजन्मर्से शिशुं संस्नाप्य शास्त्रतः ।

आवध्य हेमसूत्रं तु राश्यादावनुकूलके ॥

नवसौमवरादीनि यथाहं धारयेत्तदा ।

जन्मदिनात् सौरेण मानेन योऽब्दस्तदन्ते यदा जन्मर्से

भवाति तदा वक्ष्यमाणं विधिं कुर्यादित्यर्थः । अब्दान्तइति सामा-

न्योपादानात्प्रसब्दान्ते कार्यम् ।

तथाच गर्गः,

यस्मिन् दिने सवितरि तप्तसप्तदिनं भवेत् ।

प्रत्यब्दान्ते च नक्षत्रे विधिं वक्ष्ये नृणां परम् ॥

येनायुर्वर्द्धते निखं बलं तेजः सुखं सदा । इति ।

सवितरीत्यत्राणलोपः छान्दसः । ततश्च सावित्रेऽब्दान्ते
यस्मिन्दिने तन्नक्षत्रं भवतीत्यर्थः सिध्यति । पूर्ववाक्यानुरोधेन ।
तदेतत्स्पष्टमुक्तं

विधिरत्ने,

अब्देन सौरेण शिशोस्तमान्ते -

बालं तु संस्नाप्य च जन्मधिष्ण्ये ।

कृत्वाऽऽयुषा वृद्धिकरं च कर्म

तं धारयेछान्तिमुवर्णसूत्रम् ॥ इति ।

जन्मर्षद्वये निर्णयमाह वृद्धगार्ग्यः,

एकमासे द्विजन्मोऽथ प्रथमे जन्म चाचरेत् ।

तस्मिन्नक्षत्रखण्डे तु अन्यखण्डे समाचरेत् ॥

उदयव्यापिजन्मर्षे तस्माद् ग्राह्यं तु जन्मनः ।

सङ्गवव्यापिखण्डर्षे तत्र जन्म वरं शुभम् ॥ इति ।

द्विविधं तावन्नक्षत्रद्वैविध्यम् ।

तथैकस्मिन्सौरे मासे द्विवारं नक्षत्रप्रवृत्त्या एकम् । एकस्यैव
नक्षत्रस्य दिनद्वयं प्रवृत्त्या च परम् । तत्र पूर्वार्धेन प्रथमं व्या-
ख्यातम् । उचरसार्धश्लोकेन द्वितीयं व्याख्यातम् । जन्मर्षा-
तिक्रमे तिथ्याद्याह,

रिक्तापर्वाष्टमीश्चैव कृष्णे चान्त्यात्रिकं विना । इति ।

वारादयस्तत्रैव,

शुभानां वारवर्गाश्च राशयश्च घनुर्विना ।

श्रेष्ठा नेष्ठास्तथा शेपा मकरो मध्यमो भवेत् ॥ इति ।

—नक्षत्राण्याह नृसिंहः,

हस्तादिभूतनक्षत्राण्यजद्विभुत्तराणि च ।

वसुपौष्णादितीपुष्यवाजिमानि शुभानि तु ॥ इति ।

आदिः अश्विनी । भूतं मूलम् । अजद्वौ रोहिणीमृगशीर्षे ।

भुत्तराणि उत्तरात्रयम् । वसुर्धनिष्ठा । धेपं असिद्धम् । योगा-
दिकमाह—

स एव,

शकुन्यादीनि विष्टेभ्य वज्र्या योगाः शुभेतराः । इति ।

ग्रहसंस्था ऽपि तत्रैव,

लग्ने सर्वे शुभाः श्रेष्ठास्तथा केन्द्रत्रिकोणयोः ।

चन्द्रः शुभप्रदो ज्ञेयो द्वादशाष्टममादिना ॥

पापास्त्रिंशत्पञ्चस्थाः शुभा वस्त्रस्य धारणे ।

सर्वमित्रस्ववर्गेषु शुभैः केन्द्रत्रिकोणगैः ॥

वस्त्रवाहनशस्त्रादिभूषणानि सुसंपदः ।

सद्गुणस्ये निशानाये कुर्याच्चच्छोभने दिने ॥

नद्यादिगमने चैव तथा देवादिदर्शने ।

शिशोर्लीलादि चान्यत्तु वस्त्रधारणवद्भवेत् ॥ इति ।

अत्रोक्तचञ्चल्यतामाह

वर्गः,

पूर्वं जन्मदिनाद्रात्री कृत्वा कौतुकवन्धनम् ।

कृत्वा शान्त्युदकं चैव माशयेद्याभिपेक्षयेत् ॥

ग्रहशान्तिं समाप्यैव नक्षत्राधिपपूजनम् । इति ।

शान्त्युदकमकारमाह

घौघायनः,

अथैव भवति श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवार्भ्येति यज्ञो वा आपो

यज्ञदेशरभ्येति वज्रो वा आपो वज्रमेव आनृष्येभ्यः ग्रहमेत्यापो वै

रक्षोघ्नी रक्षसामपहसाइत्यापो वै देवानां म्रियं धामेयमृतं वा आपस्त-
 स्मादाग्निं रवंतान्तमद्भिरभिपिञ्चतीत्यापो वै सर्वा देवता देवता एवा-
 रभ्येत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्य धुचं शमयतीति ब्राह्मणं त-
 स्मात्पवित्रेण शान्त्युदकं करोति जन्मनक्षत्रे विवाहचौलोपनयनस-
 मावर्त्तनाग्न्याधेयान्यन्यानि मङ्गलकार्याणि ग्रहोपरागे ग्रहोत्पाते
 वा द्विपात्सु चतुष्पात्सु भयं विन्देताथ शान्तिमारभेत ह्यमान्द्रा-
 क्षणान्मुमंक्षालितपाणिपादानप आचमय्य प्रतिदिशमासनेषूप-
 वेश्य गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलप्य दर्भेषु माह-
 मुष उपविश्य दूर्वा दर्भाश्च धारयमाणः पवित्रपाणिः स्थण्डिलं
 कृत्वा प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्याद्भिरभ्युक्ष्य दूर्वादर्भैरवकीर्य गन्धो-
 दकेनाभ्युक्ष्य पुष्पैरवकीर्य ब्रह्मपात्रं निधाय ब्रह्मजज्ञानमित्य-
 नया तिरः पवित्रमप आनयन् जपति तत्सवितुर्वरेण्यमित्यथ
 पवास्तततण्डुलानावपति भूर्भुवःस्वरोमित्यथ पुष्पैर्दूर्वाफलैरव-
 कीर्य दूर्वादर्भैः मच्छाद्याभिमृशति शं नो देवीरभिष्टये इत्यन्वा-
 रब्धेषु जपति तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां पच्छोऽर्धर्चंश ऋक्शो
 ऽनवानमुक्त्वा वेदादीन् जपाति राक्षोघ्नं कृणुष्व पाजः मसिति
 न पृथ्वीमित्येतमनुवाकं मदेचिदस्येत्यर्धर्चमपोद्धृत्येन्द्रं वो विश्व-
 तस्परीत्येतमनुवाकं यत इन्द्र भयामहे स्वस्तिदाविशस्पति-
 रिति द्वाभ्यां महौ इन्द्रः सजोषा इन्द्रेति द्वाभ्यां ये देवाः पुरस्त-
 दोऽग्निनेत्रा रक्षोहृण इति पञ्चभिः पर्यायेरग्नये रक्षोघ्न इति पञ्चा-
 मिरायुष्मानिति पञ्चाहोमुचो या वामिन्द्रावरुणेति चनस्रो यो
 वामिन्द्रावरुणेत्यष्टावग्रे यशस्विन्निति चनस्र ऋनापाहृतधामेये-
 तमनुवाकं नमो अस्तु सर्पभ्य इति तिसृभिरनुच्छन्दसं पञ्चर्चोऽयं
 पुरोहरिकेश इति पञ्चभिः पर्यायेरप्रतिरथमाशुः शिशान इत्ये-
 तमनुवाकं शं च मदस्येतमनुवाकं विहृष्यंच ममाग्रे यर्च इत्येतमनु-

वाकं मृगारमग्नेर्मन्त्र इत्येतमनुवाकं मर्पाद्भुतोः समीचीनामासि प्रा-
चीदिगिति पद्भिः पर्यायैर्हेतयो नामस्य तेषां चः पुरो गृहा इति
पद्भिः शतायुधायेति पञ्च भूतभन्व भविष्यदित्येतमनुवाकमथर्वा-
ङ्गिरसमिन्द्रोदधीच इत्येतमनुवाकं प्रसाङ्गिरसं च चक्षुषो हेत इति
मतिपद्मं भ्रातृव्य पादयामसीत्यन्त माणो रक्षति विश्वमेजदि-
त्येतमनुवाकं सिंहे व्याघ्र वत या पृदाकावित्येतमनुवाकमहम-
स्मीत्येतमनुवाकं ताम्बूयाचन्द्रमसेत्येतमनुवाकमग्निर्नमः मातृव्यास्म-
नयोनव इत्येतैरनुवाकैरुत्तरैरुपहोमैश्च सुरभिमत्याऽबालिङ्गाभिर्वा-
णीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिस्तच्छयोराष्टणीमह-
इत्येतमनुवाकं नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाहंति ब्राह्मण
इति परिधानीयां त्रिरन्वाहेति ब्राह्मणं प्रणवेनोत्थाप्य व्याहृ-
तिभिः प्रोक्षत्यथ दक्षिणां ददाति पुरस्तादुपविष्टाय हिरण्य
ददाति दक्षिणे रजतं पश्चात्कांस्यमुत्तरतो वासो ददात्यथ गृही-
तानां ऽवरगृहीतानां भृतोपसृष्टानां मिथयन्धुसुहृज्जातिसबन्धि-
षान्धवानां राज्ञां राजपुरोहितानां च बालहृद्द्वान्तर्ध्वनी पापरोगी
दीर्घगेगी कुशानुरान्प्रोक्षति हस्त्वश्वोद्गमहिष्याजाविकभृत्सांश्च
धनधान्यानि च प्रोक्षत्येवमेकरात्रं त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं नव-
रात्रमित्यपमृत्युं जयतीत्याह भगवान्बौधायन इति ।

यजु मयोगपारिजातेन मयोगलिखनावसरे पूर्वं जन्मदिना-
द्वात्रावित्युपक्रम्य कृत्वा शान्त्युदकं चैवेति गगोक्तं बौधायनाभि-
हितमकारकं शान्त्युदकमलिखित्वा विष्णुधर्मोत्तरोक्तकलशोदकं
स्नानमत्र लिखितं तन्महाभ्रममूलकमित्यनादरणीयम् । अब्दान्तज-
न्मदिनसंवेदितादायुर्वर्धनारूपकर्मणः जन्मसंमात्रावेदितस्य पुष्टि-
वर्द्धनारूपकर्मणो निमित्तभेदेन फलभेदेन संज्ञाभेदेन देवताभेदेनाज्य-
रूपगुणभेदेन च भिन्नतया कर्मान्तरत्वेन तद्व्युत्पत्तिः परोक्षद्वारा योगात् ।

यद्यपि वौधायनीयमपि शान्त्युदकं जन्मर्क्षमात्रनिमित्तएवोत्पन्नं
तथापि कृत्वा शान्त्युदकं चैवेति वाक्येन शान्त्युदकशब्देनैवो-
पादाय प्रकृतकर्मणि विनियुक्तत्वात्तदनुष्ठानमेव युक्तं, न विष्णु-
धर्मोत्तरीयस्य कलशोदकस्नानस्य । शान्त्युदकशब्देनानुपादा-
नादितलं दृढविरोधेन । ग्रहशान्तिरत्र स्वपूर्वभाविन मृत्युंजय-
होममाक्षिपति दृढकृपत्वात् । तथाच

ब्रह्मपुराणे,

प्रतिसंवत्सरान्तर्क्षे वक्ष्ये नृणां विधिं परम् ।

पूर्वाह्णे चैव जन्मर्क्षे स्नात्वा नद्यां सुरोत्तम ॥

मध्वाज्यदधिसंयुक्तां दूर्वा मृत्युजयेन तु ।

जुहुयाच्च सहस्रं वा अष्टाविंशतिमाहुतीः ॥

ततोऽपराह्णे समाप्ते कृत्वा कौतुकमङ्गलम् ।

ग्रहपूजां मकुर्वीत नक्षत्राधिपपूजनम् ॥

आयुष्यहोमं कृत्वा च श्रोत्रिपानथ भोजयेत् ।

दत्त्वा गोभूहिरण्यादि तथा स्पर्णादिनिर्मितम् ॥

यध्वा वा कटिसूत्रं च वस्त्रं च परिधापयेत् । इति ।

गर्गोक्तं कौतुकवन्धनं शान्त्युदकस्याङ्गम्, इदं तु कौतुकव-
न्धनं ग्रहशान्त्यादेरङ्गमिति न स्थानद्वयविकल्पः । सन्निधिलक्ष-
णप्रकरणेन तत्तदङ्गत्वावगमात् । ग्रहपूजा नवग्रहमखः । ग्रह-
शान्तिं समाप्त्येवेति गर्गेण ग्रहशान्तिपदोपादानात् । नक्षत्राधि-
पस्तन्नाक्षत्रदेवता, न चन्द्रः ।

नक्षत्रदेवतापूजां कुर्याद् गुरुसमन्वितः ।

इति वक्ष्यमाणशौनकावक्यात् । पूजनं होमस्याप्युपलक्ष-
णम् । तथाच

शौनकः,

अथ स्वजन्मनक्षत्रे स्नातः शुक्लाम्बरौ नृपः ।

कृतकौतुकबन्धश्च सर्वाभरणभूषितः ॥

नक्षत्रदेवतापूजां कुर्याद् गुरुसमन्वितः ।

आचार्येणैव होतव्यो होमः सर्वत्र भूपते ॥

स्थण्डिलाद्याज्यभागान्तं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।

दूर्वा घृताक्ता जुहुयादष्टोत्तरशताहुतीः ॥

यदेवताकं नक्षत्रं मन्त्रस्तद्देवतः स्मृतः ।

ततः स्विष्टकृतं सर्वं होमशेषे समापयेत् ॥

गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैर्ग्राहणान् भोजयेन्नृपः ।

तस्मिन्नहनि सर्वत्र देवतायतनानि च ॥

पूजयेद् दुःखितान्सर्वान्मोचयेन्नृपातिस्ततः ।

द्विजान्सर्वानथाभ्यर्च्य तस्मिन्नहनि कारयेत् ॥

पूजयित्वा विधानेन पूजितव्यांश्च बान्धवान् ।

न हिंस्यात्सर्वभूतानि तदहस्तु विशेषतः ॥

सर्वं समाचरेद्राजा सुखी भवति सर्वदा । इति ।

अत्र कृतकौतुकबन्ध इति ग्रहशान्त्यङ्गभूतस्य कौतुकबन्धन-

स्यानुवादो नक्षत्रपूजनादावप्यङ्गतावोधनाय । अन्यथा सन्निधिना

ग्रहशान्तिमात्रे एव तदङ्गतापत्तेः । अयं च दूर्वाहोमः ब्राह्मपुराणीय-

दूर्वाहोमात्पूर्वोक्तन्यायेन कर्मान्तरम् । ततश्च प्रयोगपारिजा-

तीयो मृत्युञ्जयदेवताकनक्षत्रदेवताकयोर्होमयोरभेदाभिप्रायो

निरस्तः । द्रव्यदेवतादिगुणभेदेन कर्मभेदावश्यंभावात् । अत्र

राजपदं निगडबन्धनादिदुःखितजनमोचनरूपगुणविधानाय, न

राजमात्राधिकारितावोधनाय । विधिं वक्ष्ये नृणां परामिति गर्भ-

चाक्ष्येन सामान्योपादानात् ।

सर्वैः स्वजन्मादेवसे स्नातैर्भङ्गलवारिभिः ।

गुरुदेवाग्निविषाश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

इत्यादिपुराणवाक्ये सर्वपदोपादानाच्च । न च स्वर्गकामादिपदस्य त्रैवर्णिकपरतावत्संकोचः । अपशूद्राधिकरणन्यायेनाग्निविद्यादिरहितानां शूद्राणामनाधिकारसिद्धौ स्वर्गकामपदस्य त्रैवर्णिकपरता मिध्यति, न तथा प्रकृते । अन्यथा ऽन्येषां सुखाभिवृद्धिरूपफलाकाङ्क्षावाधापत्तेः । तस्मान्न संकोचः । आयुष्यहोम इति कर्मनामधेयम् । तत्प्रकारमाह

शौनकः,

आयुष्यहोमं वक्ष्यामि शौनकोऽहं द्विजन्मनाम् ।

कुर्यात्त्रिजन्मनस्तत्रे विपुत्रे संक्रमे तथा ॥

पौर्णमास्याममावास्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥

अलंकृतः स्वस्तिवाच्य अन्न दत्त्वा द्विजातये ।

अथाज्यभागपर्यन्तं कृत्वोपलेपनादिकम् ॥

कृताक्षं जुहुयात्सम्पगवदानस्य संपदा ।

आनोभद्राः क्रनव इत्युचां च दशकेन च ॥

इमं स्तोममर्हत इत्युचां षोडशकेन च ।

एकया जातवेदस्य हुत्वा स्विष्टकृतं ततः ॥

होमशेषं समाप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

स्वस्तिवाच्य द्विजाग्रयेस्तैर्घेनुं दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ इति ।

प्रीणि जन्मनस्तत्राणि जन्मदशमैकोनविंशानि । कृताक्षं

सुहोसिद्धानम् ।

आयुष्यहोमं कृत्वा च श्रोत्रियानय भोजयेत् ।

इत्यत्रायुष्यहोमश्रोत्रियभोजनयोः पौर्वापर्यामिद्धी पुनरय-

शब्दोपादानमायुष्यहोमानन्तरं श्रोत्रियभोजनात्प्राक् मध्ये
दिगीशपूजां गमयति । तथाच

युद्धगर्गः,

आयुष्यहोमं कृत्वा च दिगीशानर्चयेद्बुधः ।

देवाश्च वैदिकान्विमान् गुरुन्वन्धून्सुहृज्जनम् ॥

मणम्य पूजयेद्विद्वान् गन्धमाख्यानुलेपनैः ।

नवान्वरधरो भूत्वा युक्तस्रग्बस्त्रभूषणः ॥

गुरुगणाम कृत्वा च राजा तु महिषीसखः ।

निगडेभ्यो विमृज्याथ मनुजान्निगडेर्द्युतान् ॥

अन्यानि पुण्यकर्माणि प्रकुर्वीत यथाविधि ।

पापकर्म न कुर्वीत यस्माच्छतगुण भवेत् ॥ इति ।

कटिसूत्रबन्धनानन्तरं कर्त्तव्यशुक्तं

सायणीये,

आवध्य कटिसूत्रं च वासः सशृङ्ग नूननम् ।

दूर्वाद्भ्रुकुरैरथाज्येन चरुणा वाऽपि नाकिने ॥

आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः ॥

इदमपि कर्मान्तरम्, द्रव्यदेवताभेदात् ।

अत्रायमुक्तकर्मणामनुष्ठानक्रमः । जन्मदिनात्पूर्वदिने रात्रौ

कौतुकबन्धानन्तरं शान्त्युदकं जन्मदिने पूर्वाह्ने मृत्युजयहोमो-

ऽपराह्णे ग्रहशान्तिरनन्तरं नक्षत्रदेवतापूजा तदैवसो होमः

अनन्तरमायुष्यहोमोऽनन्तरं दिगीशपूजा ब्राह्मणादिपूजनं सुव-

र्णकटिसूत्रधारणं नक्षत्रवस्त्रधारणं पिनाकिदैवसो होमश्चेति ।

एव सौरेण मानेनाब्दपूर्तः सिद्धावपि सर्वदेशीयाः शिष्टाः चान्द्रे

णैव मानेनाब्दान्ते जन्मदिनेऽब्दपूर्तिं कृतमाचरन्ति । पूर्वजन्मदि-

नाद्रानाविति गर्गेण,

सर्वैः स्वजन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः ।

इति ब्रह्मपुराणेन च जन्मदिनोपादानात् । जन्मदिनपदस्य
च जन्मतिथिपरताभिधानात् ।

तथाच बृहद्राजमार्त्तण्डे देवीपुराणं,

घस्रद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्कुर्यात्तदा जन्मभसंयुता च ।

असंगता तेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भवतीह यन्नात् ॥

इति । घस्रो दिनम् । जन्मभं जन्मनक्षत्रम् । इदं च पूर्वाह्णे
नक्षत्रलाभएव द्रष्टव्यम् । तथाच

बृहस्पतिः,

नक्षत्रे खण्डिते येन प्रातः कालश्च कर्मणः ।

नक्षत्रकर्माण्यत्रैव तिथिकर्म तथैवच ॥ इति ।

अस्यार्थः । नक्षत्रे खण्डिते दिनद्वयव्यापिनि येन भागेन
पूर्वेणोत्तरेण वा कर्मणः कालः प्रातः सवद्धो भवति तत्रैव दिने
नक्षत्रकर्माणि तिथिकर्माणि च कुर्यात् । नक्षत्रद्वये तु

घौघायनमार्त्तण्डेघौ,

यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रादिनं स्मृतम् । इति ।

जन्मतिथिकृत्यं मुख्यचान्द्रेण कार्यामिति कल्पतरुः । सूर्य-
सिद्धान्ते मुख्यचान्द्रेणैव तिथ्युत्पत्तेः । गौणचान्द्रेणापि तद्भवती-
त्यपरे । ब्रह्मपुराणे गौणचान्द्रेणैव सर्वतिथिकृत्याभिधानात् ।

जन्मतिथिकृत्याविधिश्च

ब्रह्मपुराणगर्गसंहितयोः,

सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निप्राश्च पूजनीयाः प्रयवतः ॥

सर्वपदं शूद्रादेरापि ग्रहणार्थम् । स्नातैस्त्रिलस्नातैः । तथा च
प्राश्चाथमीपकृत्य तत्रैवाभिहित,

तिलोदूर्त्ती तिलस्त्रापी तिलहोमी तिलप्रदः ।

तिलभुक् तिलवापी च पट्टतिली नावसीदति ॥ इति ।

तिलहोमस्तु देवतानामभिः कार्यः ।

एकैकां देवतां राम समुद्दिश्य यथाविधि ।

चतुर्ध्वन्तेन धर्मज्ञ नाम्ना च प्रणवादिना ॥ इति ।

स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिसवत्सरं चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥

गुडदुग्धतिलान्दद्याज्जन्मग्रन्थेश्च वन्धनम् ।

जन्मग्रन्थिवन्धनं नाम चक्ष्यमाणगुग्गुलादिपञ्चद्रव्यगर्भ-
पोटलिकायाः हस्ते वन्धनम् । तान्वेव द्रव्याण्याह.

गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागोरोचनायुतम् ।

संपूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षि प्रार्थयेदिदम् ॥

चिरजीवी यथा त्व भो भविष्यामि तथा पुनः ।

रूपवान्वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।

आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥ इति ।

श्रीपतिव्यवहारनिर्णयेऽपि,

नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ।

द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुदृढं चिरजीविनम् ॥

मार्कण्डेय नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयत्नतस्तथा ।

ततो दीर्घायुषं व्याप्तं राम द्रौणि कृप बलिम् ॥

प्रह्लादं च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ।

रामोऽन परशुरामः, द्रौणिरश्वत्थामा ।

स्वनक्षत्रे जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः ।

पट्ठीं च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनःपुनः ॥

पूजा च प्रतिमास्वक्षतपुञ्जेषु शालग्रामे जलपूर्णकलशे वा कार्या ।

तथा च पद्मपुराणे,

शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।

तत्र देवामुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश ॥ इति ।

जन्मदिने शनिभौमवारपाते तु विशेष उक्तो

दीपिकायां,

कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् ।

अनृक्षयोगसंप्राप्तो विघ्नस्तस्य पदेपदे ॥

तस्य सर्वौषधिस्रानं ग्रहविममुरार्चनम् ।

सौरारयोर्दिने मुक्ता देया ऋक्षे च काञ्चनम् ॥

पद्मपुराणे,

ॐकारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तनम् ।

स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥

अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।

एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टक्रमेण हि ॥ इति ।

सर्वत्र कर्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरर्चयेत् ।

तथाच तत्रैव,

तथोपदेष्टारमापि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।

न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया ॥ इति ।

अथ जन्मतिथौ निषिद्धानि ।

सन्ध्र स्वान्दगुस्पर्शः,

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेवच ।

आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् ॥ इति ।

अध्वानम् अध्वगमनम् ।

लघुर्धर्मितं पयः पिबेत् । तत्र मन्त्रः,

सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्धमितं पयः ।

मार्क्कण्डेय वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥ इति ।

ततो दीनानाथेभ्यो दाक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
स्वयं भुञ्जीत । इति वर्षवृद्धिकृतम् ।

अथ प्रसङ्गाद्बालपुष्टिकरं कर्मोच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

परशुराम उवाच,

स्नानमन्यत्समाचक्ष्व भगवन्पुष्टिवर्धनम् ।

न तृप्तिमधिगच्छामि तव वाक्यामृतं पिबन् ॥

पुष्कर उवाच,

जन्मनक्षत्रगे सोमे सर्वोपधिसमन्वितम् ।

कुम्भं तु पूजितं कृत्वा स्नपनं चैव कारयेत् ॥

स्नातश्चैवार्चयेद्देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।

नक्षत्रदैवतं चन्द्रं नक्षत्रं ग्रहणं तथा ॥

बाहनायुधपीठाद्यं छत्रं संपूजयेत्तथा ।

यथोक्तदेवतालिक्रैर्मन्त्रैश्च जुहुयात् घृतम् ॥

शक्त्या च दाक्षिणा देवा ब्राह्मणेभ्यो भृङ्गूत्तम ।

ततोऽनुलिप्तः सुरभिः स्रग्वी विविधभूषणः ॥

तिष्ठेन्मनुजशार्दूल हविष्याशी जितेन्द्रियः ।

उपवासं विनाऽप्येतत्स्नानं पुष्टिप्रदं तथा ॥

अलक्ष्मीशमनं धन्यं कलिदुःखप्रणाशनम् ।

सर्वव्याधिहरं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥

मातृस्थानं च जगतां जन्मतारा विधीयते ।

चन्द्ररूपी च भगवान् पिता विष्णुः प्रकीर्तितः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जन्मनक्षत्रसंस्थितम् ।

भक्त्या संपूजयेच्चन्द्रे जन्मर्क्षं च विशेषतः ॥

पूजां सदा चन्द्रमसस्तु कृत्वा

जन्मर्क्षसंस्थस्य भृगुप्रधान ।

कामानवाप्नोति नगस्तु सर्वा-

न्मुखी तथा स्वात्स्वलु नष्टपाप्मा ॥ इति ।

अथापमृत्युनाशनम् । तत्र यौघायनः,

अथातोऽपमृत्युं जयकल्पं व्याख्यास्यामो जन्मनक्षत्रे-पुण्ये
नक्षत्रे त्रिजन्मानि वा ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्त्युद्धि-
मिति वाचयित्वा ऽथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याभिमुखात्कृत्वा
प्रादेशमाऽपस्तित्सो दूर्वाः समिधोऽष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिं वा
दधिमधुघृतपयांसि समुदायुत्याभ्यज्यादधात्यपैतु पर मृत्यो मानो-
महान्तं मानस्तोके ऽयम्बक येतेसहस्रमितथाज्याहुतीरुपजुहोति

मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भूः स्वाहा मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां भुवः
स्वाहा मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां सुवः स्वाहा मृत्युर्नश्यत्वायुर्वर्धतां
भूर्भुवः सुवः स्वाहेति । जयप्रभृतिसिद्धमाधेनुररमदानादयाग्रे-
णाग्निं दूर्वास्तम्बेषु हुतशेष निदधाति तच्छंयोराष्टणीमहइत्यय द-
क्षिणां ददाति धेनुमृषभमनडाह कसं वासो वेतिहस्माह यौघा-
यन इति ।

अथ चूडाकरणम् ।

स च चूडाकरणशब्दः कर्मनामधेयम् । यौगिकन्यायेनोद्दिदा-
दिशब्दवत् । योगश्च चूडायाः करण चूडार्थं करण चूडा
क्रियते यास्मिन्कर्मणीनिरा त्रिधैव सभरति, न पुनश्चूडा करण
यास्मिन्कर्मणीति । चूडाया अमिद्धत्वेन वपनकर्मणि करणत्वायो-
गात् । न च संस्कारस्यान्यपर्यत्ये मिद्धायाश्चूडायाः करणत्वं

सम्भवतीति वाच्यम् । तस्य साक्षात्पुरुषकृत्यविषयत्वेन चूडाकर्णं कर्त्तव्यमित्यादिविधिविधेयत्वासंभवात् । एतेन चूडाकर्मचौलकर्मचौलचूडादिशब्दास्तत्तद्वाक्येषु कर्मनामधेयानि व्याख्यातानि ।

तत्र चसिष्ठः,

सर्वेषामेव वर्णानां चौलकर्मविधिः स्मृतः ।

चौलेनैवायुषो वृद्धिश्चौलेनैवायुषः क्षयः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कारयेद्विजसत्तम । इति ।

विहितनिषिद्धकालयोश्चौलक्रियायामायुर्वृद्धिक्षयौ भवत इत्यर्थः ।

मनुः,

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽद्वे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् । इति ।

वाशब्दात् द्वितीयग्रहणम् । तथाच

यमः,

ततः संवत्सरेऽपूणे चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ।

अत्र अपूणे इति पदच्छेदः । स च द्वितीयादिष्वप्यनुपज्यते ।

ततश्च प्रथमादिवर्षाणामेवाधिकरणत्वं मिथ्यति । तदाह

पङ्कगुरुशिष्यः,

आद्येऽद्वे कुर्वते केचित्पञ्चमेऽन्ये द्वितीयके ।

जाताधिकाराज्जन्मादितृतीयेऽद्वे तु चौलकम् ॥

उपनीसा सहैवोति विकल्पाः कुलधर्मतः । इति ।

यन्तु कल्पतरुणा प्रथमेऽद्वे तृतीये वाति मनुवाक्ये प्रथमेऽद्वे कर्त्तमाने इति व्याख्याय

ततः सवत्सरे पूर्णे चूडाकर्षे विधीयते ।

इति यमवाक्ये नञप्रश्लेषमकृत्वा सवत्सरे पूर्णे इति व्याख्यातं, तत्पूर्वापरविरोधाच्चिन्त्यम् । संभवसविरोधे विरुद्ध-
व्याख्यानानौचितात् । यदापि द्वितीये संपूर्णे तृतीये त्वमपूर्णे,
तृतीये भूयिष्ठे गते इति लौगाक्षिस्मरणादिति व्याख्यात, तदापि
तथैव । विलम्बोपस्थितिकवाक्यान्तरैकवाक्यतापेक्षया समान-
वाक्यस्थितपदानुपङ्गस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेनाभ्यर्हितत्वादित्यल
वृद्धविरोधेन । वाशब्दद्वयोपादान पञ्चमसप्तमवर्षयोरपि ग्रहणाय ।

तथाचाश्वत्थानः,

तृतीये पञ्चमे वाऽन्दे चौलकर्म प्रशस्यते ।

प्राग्वा ऽसमे सप्तमे वा सहोपनयनेन वा ॥ इति ।

अत्रासमे इति पदच्छेदः । युग्मे वर्षे तु गर्हितमिति
वक्ष्यमाणान्निवचनात् ।

घासिष्ठोऽपि,

तृतीयेऽन्दे पञ्चमेऽन्दे त्वकुलाचारतोऽपि वा ।

चौल शिशूना यत्रेन स्वगृहोक्तविधानतः ॥

आधानतो जन्मतो वा सप्तमाब्देऽपि कारयेत् । इति ।

तृतीयादिवर्षसख्या च गर्भतो जन्मतो वा द्रष्टव्या । तथाच
गृहस्पतिः,

तृतीयेऽपि शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः ।

पञ्चमे सप्तमे वाऽपि स्त्रियाः पुंसोऽथवा समम् ॥ इति ।

एषा चान्दानामुत्तमादिष्ववस्थामाह

नारदः,

जन्मतस्तु तृतीये च श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः ।

पञ्चमे सप्तमे वर्षे जन्मतो मध्यम भवेत् ॥

अधमं गर्भतः स्यात्तु दशमैकादशेऽपि वा ॥ इति ।

अत्र दशमैकादशग्रहणमुपनयनकालाख्येनातीतकालचौ-
लाभिप्रायेण काम्योपनयनसहभावाभिप्रायेण क्षत्रियवैश्याभि-
प्रायेण वा व्याख्येयम् । मध्यमाधमत्वं चैषां निवृत्त्याभिप्रायेण ।
काम्यतरे दूतमत्वमेव ।

तथात्रात्रिः,

तृतीयवर्षे चौलं तु सर्वकामार्थसाधनम् ।

संवत्सरे तु चौलेन आयुष्यं ब्रह्मवर्चसम् ॥

पञ्चमे पशुकामस्य युग्मे वर्षे तु गर्हितम् ॥ इति ।

समवर्षगर्हणा तु द्वितीयदशमातिरिक्तविषया ।

यमेन तस्य विधानात् । एतानि वर्षाणि सावनमानेन

ग्राह्याणि । तथाच

कश्यपः,

जन्मर्क्षाणां चतुर्विंशत्परतश्चौलमाचरेत् ।

अथवा पञ्चमे वर्षे सावनेनैव योजयेत् ॥ इति ।

चतुर्विंशतिर्जन्मनक्षत्राणि चतुर्विंशत्या मासैस्संपद्यन्ते ।

ततश्च चतुर्विंशान्मासात्परतस्तृतीयेऽब्दइत्यर्थंस्तिष्यति । पञ्चम

इत्युक्तवर्षार्णामुपलक्षणम् । अन्यथा तेषु मानान्तरकल्पनाक्ले-

शापत्तेः । तृतीयपञ्चमयोः त्रिभागाख्ये चौलं कार्यमिति कोचिद् ।

तदाह

नृसिंहः,

तृतीये पञ्चमे वर्षे गते भागे तृतीयके ।

आदौ चौलं प्रकर्त्तव्यमिति कोचित्प्रचसते ॥ इति ।

फालविधानेऽपि,

वर्षे तृतीयेऽप्यथ पञ्चमे वा गते त्रिभागे प्रवदन्ति चौलम् ।

इति ।

लौगाक्षिस्तु भागनयेऽतीते तृतीये कर्चव्यमित्याह, तृतीये वर्षे भूयिष्ठे गते चूडा कार्येति । तृतीये ईषदपूर्णे इति कल्पतरु-हरनाथौ ।

अत्रेयं संकलना । मयमद्वितीयतृतीयपञ्चमसप्तमदशमैकाद-
शेषु उपनीतिदिने यथाकुलाचार वा चौलं कार्यमिति । तथाच
याज्ञवल्क्यः,

चूडा कार्या यथाकुलमिति ।

नारदोऽपि,

तृतीये पञ्चमे वाऽब्दे स्वकुलाचारतोऽपिवा ।

बालानां जन्मतः कार्यं चौलमावत्सरान्तरात् ॥ इति ।

आवत्सरान्तरात्मथमान्दे इत्यर्थः ।

पद्मगुरुशिष्योऽपि,

यादृशः कुलधर्मः स्यात्तादृशं चौलकर्म च । इति ।

उक्तपक्षाणामेव कुलधर्मो व्यवस्थापक इत्येके । स्वतन्त्रं
कालान्तरमित्यपरे । तेनानुक्तेऽपि काले भवति । अयननिर्णय-
माह

देवरातः,

उत्तरं देवभागः स्यादक्षिणं याम्यमुच्यते ।

देवभागगते सूर्ये चूडाकर्म समाचरेत् ॥ इति ।

राजमार्त्तण्डः,

उत्तरवर्त्मनि सवितरि चूडाकरणं जगुर्यवनाः ।

चैत्रं हित्वा पापग्रहदिवसं जन्ममासं च ॥ इति ।

अयनफलमाह देवरातः,

अयने चोत्तरे सौर्यं दक्षिणे त्वष्ट्रमावहम् । इति ।

अयनान्तर्गतमासफलमुक्तं

ज्योतिरर्णवै, त

मकरे सर्वसंपत्तिः कुम्भे संतानकारकः ।

मीनमासे सदा सौख्यं मेघे सर्वार्थसाधनम् ॥

विजये वृषभे विद्यान्मिथुने वंशवृद्धिकृत् ।

कर्कटे बहुरोगित्वं सिंहे नष्टप्रजा भवेत् ॥

पठे कुलक्षयं विद्याचुलायां देहनाशनम् ।

दृश्चिके बन्धुनाशः स्याद्विचित्राशस्तु कार्मुके ॥ इति ।

पठे कन्यायाम् । उत्तरायणेऽपि कचिदपवादमाह

घृहस्पतिः,

उत्तरायणगे सूर्ये विशेषात्सौम्यगोलके ।

अधिमासस्तु निन्द्यः स्यात्संसर्पाहस्पती तथा ॥ इति ।

मासा उक्ता

राजमार्त्तण्डे,

विवाहप्रत्यूहादिमङ्गलेषु विशेषतः ।

दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषाविर्वाजिताः ॥ इति ।

ननु दशानामपि मासानां प्राशस्त्ये पूर्वोक्तकर्कादिनिषेधानां का गतिरिति चेत्, इयमत्र गतिः । कालातीतचौलकन्यकोद्वाहयोः पुनरुपनयने च दशानामपि मासानां प्राशस्त्यम् । तेषां सार्वकालिकत्वात् । मासकालेषु चौलोपनयनविवाहेषु कर्कादिनिषेध इति न विरोधः । चैत्रानपेक्षस्तु पक्ष्यसन्निधाने बोद्धव्यः । तथाच

भुजयत्नः,

शुभदं संनिहितेऽग्नौ सौरं चैत्रे मुनिभिरुक्तम् ।

दिननाथस्य च दिवसे मय्यं द्विजवह्निसन्निहितम् ॥ इति ।

राजमार्त्तण्डेऽपि,

सौरं दिने तीक्ष्णरुचेस्तु चैत्रे मासेऽथवा संनिहिते हुताशे ।
इति ।

अग्निसन्निधानं चात्र जातारणिपरिग्रहः । ततश्च येषां
जातारणिपरिग्रहोऽस्ति तेषां चैत्रविधिः अन्येषां तन्निषेध इति ।
यच्छाखीयानामहोमकमेव चौलं तान्प्रति चौलनिषेधः, येषां
सहोमकं चौलं तान्प्रति चैत्रविधिरित्यन्ये । त्रैवर्णिकान्प्रति चैत्र-
विधिः साग्निकत्वात्, शूद्रान्प्रति तन्निषेध इत्यपरे । पौपनिषेधस्तु
धनुष्टेन, तत्र मकरसंक्रमे त्वनिषेध इति ज्योतिरर्णववाक्येना-
विरोधः । एतेन

न जन्ममासे न च चैत्रपौपे सौरं विवाहो न च कर्णवेधः ।

विवाहवर्जं न च जन्ममासे यात्राऽपि नेहेष्टफलेति सप्तः ॥

इति ऋत्वेष्टयवाक्यस्य चैत्रपौपनिषेधोऽपि व्याख्यातः ।

अत्र जन्ममासे विवाहाभ्यनुज्ञा अनाद्यगर्भविषयेति द्रष्टव्यम् ।

विशेषान्तरमुक्तं

सारसंग्रहे,

ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे सौरं परिणयं व्रतम् ।

ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्रतः परिवर्जयेत् ॥

कृत्तिकास्थं रविं सरका ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् ।

अधिमासे च यत् सौरं जन्ममासेऽथ जन्मभे ॥

न भवेत्तत्र कल्याणमिति शंसन्ति सूरयः । इति ।

अथ पक्षनिर्णयं बृहस्पतिराह,

शुक्लपक्षे शुभं शोक्तं कृष्णपक्षे शुभेतरत् ।

अंशुभोऽन्त्यस्तिभागः स्यात्कृष्णपक्षे त्रिधा कृते ॥ इति ।

चौलमिति शेषः ।

सुहूर्त्तसंग्रहेपि,
 दामोदरसंतं जातात्सप्तमे चौलकर्मणि ।
 पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिक विना ॥ इति ।
 घृहस्पतिरपि,
 दशपञ्चात्मकतिथौ कृष्णपक्षे त्रिधा कृते ।
 अशुभं चान्त्यभागे स्यात्पूर्वभागद्वये शुभम् ॥ इति ।
 तिथयः प्रोक्ताः पराशरेण,
 पञ्चमी सप्तमी चैव दशम्येकादशी तथा ।
 त्रयोदशी तृतीया च चौलकर्मशुभावदाः ॥ इति ।
 वसिष्ठोऽपि,
 द्वित्रिपञ्चमसप्तम्यामेकादश्यां तथैव च ।
 दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं सौरं विजानतां ॥ इति ।
 वज्र्यानिष्याह नृसिंहः,
 षष्ठ्यष्टमी चतुर्थी च नवमी च चतुर्दशी ।
 द्वादशी दर्शपूर्णैन्दु प्रतिपद्यैव निन्दिताः ॥
 घृहस्पतिरपि,
 द्वादशी चाष्टमी रिक्तां षष्ठीं प्रतिपदं तथा ।
 हित्वा शेषास्तु तिथिषु सौरकर्म शुभावहम् ॥
 वसिष्ठोऽपि,
 पक्षच्छिद्रां च नवमीमाद्यां पञ्चदशीं तथा ।
 हित्वा तु तिथयः सर्वाः प्रशस्ताः स्मुरकर्मणि ॥ इति ।
 चूडां व्रतं तथोद्वाह कर्णयोरपि वेधनम् ।
 गलग्रहे न कुर्यात् यद्रीच्छेत्पुत्रजीवितम् ॥ इति ।
 वारानाह पराशरः,
 सितेज्यसौम्यवारेषु चौल पक्षद्वये हितम् ।

इन्दुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा न शोभनाः ॥

चृहस्पतिरपि,

शुभग्रहाणां वाराः स्युः पूजिताः ब्रह्मणो मतम् ।

सोमवारः सिते पक्षे कृष्णे पक्षेऽतिगर्हितः ॥

बुधवारोऽशुभः प्रोक्तः पापग्रहयुते बुधे ॥ इति ।

वर्ज्यानाह वसिष्ठः,

रवेरङ्गारकस्यैव सूर्यपुत्रस्य चैव हि ।

निन्दिता दिवसाः क्षौरे शेषाः कार्यकराः शुभाः ॥

चृहस्पतिरपि,

पापग्रहाणां वारांश्च निन्दिताः शुभकर्मणि ॥ इति ।

वर्ज्यानामपि वर्णविशेषेण प्रतिप्रसवमाह

स एव,

पापग्रहाणां वारादौ विमाणां तु शुभो रवेः ।

क्षत्रियाणां क्षमासूनोर्विद्यूद्राणां शने शुभः ॥ इति ।

वारफलानि श्रुजयले,

मासं हरेत् क्षौरमिहायुषोऽर्कः शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाऽष्टौ ।

आचार्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण दद्युर्दशैकादश सप्त पञ्च ॥

आयुःक्षयं प्रकुरुते दिनकृदिने तु

दोषापतेरपि सुखानि च दीर्घमायुः ।

पृथ्वीमुतस्य तु सुरैरपि रक्षितानां

क्षौरं करोति निधनं न चिरान्नराणाम् ॥

आरोग्यमिन्दुजदिने चिरजीवितत्वं

जीवस्य जीवितमपि प्रपन्नं च भोग्यम् ।

नानाविधं विषयभोगमुखं सितस्य

मन्दस्य मण्डनविधौ विभवस्य नाशः ॥ इति ।

नक्षत्राण्याह बृहस्पतिः,

हस्ताश्विबिष्णुपौष्णाश्च श्रविष्ठादित्यपुष्यभम् ।

सौम्यचित्रे नवक्षौरे उत्तमा नव तारकाः ॥

ग्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा ।

क्षौरे षण्मध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादश गर्हिताः ॥ इति ।

व्यासोऽपि, ।

अश्विनी श्रवणः स्वाती चित्रा पुष्यः पुनर्वसुः ।

धानिष्ठा रेवती ज्येष्ठा मृगे हस्ते क्षुरक्रिया ॥

दारुणेपु च सर्वेषु दुष्टतारा विवर्जयेत् । इति ।

दारुणेष्वपि ज्येष्ठा ग्राह्या मशस्तपठितत्वाच्चस्याः ।

नारदोऽपि,

दस्तादितीज्यचन्द्रेन्द्रपौष्णभानि शुभानि तु ।

चौलकर्मणि हस्तक्षौद्रोणि, ग्रीणि च बिष्णुभात् ॥

पटवन्धनचौलान्नप्राशने चोपनायने ।

शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्मणः ॥ इति ।

दीपिकाऽपि,

जन्मनक्षत्रगश्चन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।

क्षौरभेषजवादाध्वकर्त्तनेपु च वर्जयेत् ॥

कर्त्तनमत्र कर्णवेधो न केशकर्त्तनम् ।

तदुक्तं,

जन्मानि मासि विवाहः शुभदो जन्मर्क्षजन्मरादयोश्च ।

अशुभं वदन्ति गर्गाः श्रुतिवेधक्षौरयात्रासु ॥

जन्मर्क्षस्य नारददीपिकादिभिर्विहितप्रतिपिद्धत्वाद्विकल्प
इत्यापातदर्शिन । वस्तुतस्तु नारदवाक्ये जन्मर्क्षपदं दशमैकोन-
विंशजन्मतारापरं व्याख्येयम् ।

दित्वैकं जन्मनक्षत्रं द्वे तारे जन्मसंज्ञिते शुभदे ।
उद्ग्राहे चोपनये यात्रायामन्नभोजने छुरे कार्ये ॥
इति लल्लस्मरणात् ।

नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न मौष्ठपदयोर्नैव नाग्नेये चापि भारत ॥

इत्यत्र व्यासवाक्ये जातपदोपादानात् ।

नक्षत्रफलान्याह गर्गः,

अश्विन्यां तुष्टिमाप्नोति भरण्यां मरणं भवेत् ।

कृत्तिकासु क्षयो रोगो रोहिण्यां रोगनाशनम् ॥

मौभाग्यदृष्टिः सौम्ये स्याद्रौद्रे वित्तस्य नाशनम् ।

पराक्रमः पुनर्वसुः पुण्ये मानार्थसिद्धयः ॥

साप्ते शरीरपीडा स्यात् धननाशस्तु पैत्रभे ।

व्याधयो बहवो भागे त्वार्यम्णे रसनाशनम् ॥

तेजोऽभिवृद्धिर्हस्ते स्यात्सौभाग्यं त्वाष्ट्रभे भवेत् ।

स्वासां दुःखविनाशः स्यादेन्द्राग्ने वित्तनाशनम् ॥

मेत्रे मित्रविनाशः स्याज्ज्येष्ठायां भूमिदं स्मृतम् ।

समूलनाशनं मूले पूर्वाषाढाऽपि मूलवत् ॥

सौम्यवच्चोत्तराषाढा वैष्णवे रूपसंपदः ।

पशुभे श्वायुषो दृदिर्वारुणे यलवर्द्धनम् ॥

पूर्वभाद्रपदे मृत्युराहिर्बुध्न्य सुखावहम् ।

पौष्णे स्यान्महती वृद्धिर्नवसौरे फलं क्रमात् ॥ इति ।

योगास्तु निषिद्धेतराः ज्ञातव्याः । लग्नान्याह

पराशरः,

घृपः कर्कटकश्चैव धनुः कन्या तुलाधरः ।

मकरश्चैव मीनश्च सुरकर्मणि पूजिताः ॥

चसिष्ठस्तु,

धनुर्विहाय मकरमाह,

वृषभश्च कुलीरश्च यमः कन्या तुलाधरः ।

मकरश्चैव मीनश्च क्षुरकर्मणि पूजिताः ॥

यमो मिथुनम् । राजमार्चण्डस्तु तुलाकर्को विहाय कुम्भ-

माह,

क्षौरं प्रशस्तं मृगचापमीने कन्याख्यकुम्भे मिथुने वृषे च ।

पुष्टिर्बलं बुद्धिविवर्द्धनं च शेषे च रोगं कुरुते भयं च ॥

इदं च कुम्भविधानं बलवत्तरविहितलग्नान्तरालाभेऽग-

सा द्रष्टव्यम् ।

कुम्भः कुलविनाशाय कथितः क्षुरकर्मणि ।

शुभैर्दृष्टोऽथवा युक्तो न शुभः कुम्भभृत्सदा ॥

इति बृहस्पतिना मदा कुम्भानिषेधात् । जन्मलग्नमपि शुभ-

मिसाह

भृगुः,

कृष्टिः प्रमाणं क्षौरं च विवाहः प्राशनं तथा ।

शिशोर्वस्त्रं च यानं च जन्मराशौ शुभं भवेत् ॥

जन्मलग्ने शुभं क्षौरं मध्ये वज्रं यथा ऽष्टमे । इति ।

कृष्टिः कर्पणम् । मध्ये द्वितीयादिक्षौरे । यत्तु

आत्मराशयुदये णष्ठे द्वादशे निधने तथा ।

शत्रुक्षेत्रे च नीचे च क्षौरं नैव प्रकाशयेत् ॥

इति गर्गवाक्यं, तद् द्वितीयादिक्षौरविषयम् ।

निषेधान्तरं

संग्रहे,

कर्तुः पष्ठं त्यजेन्नृगं चौराद्वाहयतीर्षिणा ।

मृतिं व्यय च सर्वत्र एकमित्राधिपादते ॥ इति ।

कर्तुः संस्कार्यस्य । यतिः यात्रा ।

बृहस्पतिरपि,

अस्तग्रहाणां वर्गाश्च तादृग्वर्गनः शशी ।

पापग्रहाणां वर्गश्च बज्र्याः सौर विशेषतः ॥ इति ।

वर्गाः लग्नहोराद्रेष्काणनवाशद्वादशांशत्रिंशांशाः ।

लग्नफलानि व्ययहारोक्तये.

सौरे तु मेघे ज्वरपित्तपीडां घृणे च पुष्टिं मिथुने तु विद्याम् ।

रोगं फलं कर्कटके ददाति प्राणाभिघात जनयेच्च सिंहे ॥

कन्या तु भोगं बलपुष्टिमेधास्तुला तु रोगान्विविधान् करोति ।

अक्ष्यामय बुद्धिबलापहानि मन्दाग्निकोपं तनुपादलिङ्गम् ॥

मेघां धनुषि विधत्ते मकरे सौख्यानि धनलाभम् ।

कुम्भे बलस्य हृदि क्षेमरोग्यमभूतधनलाभम् ॥

मीने करोति विमलां हृष्टिं पुष्टिं च तुष्टिं च ।

अत्र धनुषः शुभफलत्वाभिधानं शुभग्रहयोगे सति द्रष्टव्यम् ।

अन्यथा राजवाधाफलकत्वेन निषेधात् ।

तथा च वसिष्ठः,

मेघे दुःखी मृगेन्द्रे च वृश्चिके व्यसनं महत् ।

राजवाधा च धनुषि शुभयुक्ते न दुष्यति ॥

विषशस्त्रजलैर्घोरैः पीड्यते मरणान्वितः ।

सौरे मर्यां घटे लग्ने शुभयुक्ते मरक्षते ॥ इति ।

शुभग्रहयुक्तत्वं च मेघादीनामपि विशेषणम् । तथाच

श्रीधरः,

कर्काङ्गनामिथुनमीनतुल्योत्सनकाः

पूज्याः क्रियालिहरीचापधरा जघन्याः ।

तेऽपि स्ववीर्यशुभदाष्टियुता विधेया-

श्चौले घटः शुभयुतोऽपि निषिद्ध एव ॥ इति ।

वस्तुतस्तु शुभग्रहयुक्तत्वं धनुष एव शेषो युक्त , न मेपा-
दीनाम् । तस्यैव पराशरेण विधानात् । तेषां कचिदपि शुभफ-
लत्वाश्रवणाच्च । तस्माच्छ्रीधरीयं व्याख्यानं चिन्त्यमिव प्रति-
भाति । एषा वर्णविशेषेण प्रतिप्रसवमाह

शुक्र,

अर्कोदय प्रशस्तः स्याद्विभाणा क्षुरकर्मणि ।

भौमोदयः क्षत्रियाणां विद्वद्ग्राणां यमोदय ॥

चन्द्रोदयोऽङ्गनानां तु प्रशस्त क्षुरकर्मणि ।

तत्तत्सर्वान्धनो वर्गाः शुभाः स्युश्चौलकर्मणि ॥ इति ।

उदयो लग्नम् । वर्गाः व्याख्याता । ग्रहसंस्थानमाह

घृहस्पतिः,

यथोक्तकालाभावे तु यथालाभं शुभो बलैः ।

योगो दोषहरः कुर्यादोपाणामपवादनम् ॥

अथास्मिन् योगान् वक्ष्यामि दुर्लभे प्रोक्तलक्षणे ।

अहं तदोपसंघाततूलवाताल्लघ्वौ दिने ॥

अष्टमस्था ग्रहाः सर्वे नेष्टा शुक्रविर्वजिता ।

शुक्रश्च निधने सौरे सर्वसप्तमद शिशो ॥

मितेन्दुजीवसौम्यानामशके दिवसोदये ।

होराद्रेष्काणलग्ने च चूडाकर्मातिशोभनम् ॥

त्रिकोणकण्टके वाऽपि सत्कर्मणि गते विधौ ।

गुरुर्वाऽतिवली प्रोक्त चोलयोग शुभावह ॥

गुरुर्भृगुर्वा चन्द्रो वा शुभाशस्यो बलान्वित ।

लग्नादुपचये कुराश्चौलयोग शुभावह ॥

मीने शुक्रेण मयुक्ते भवे भानौ चतुष्टये ।
 गुरौ याते ऽथवा योग शुभदश्चौलकर्मणि ॥
 घटे सशुक्रे लग्नस्थे सवुधे व्ययगे स्वौ ।
 त्रिकोणगे गुरौ चन्द्रे चूढायोगोऽयमुत्तम ॥
 मीने मेघे वृषे लग्ने ससिते भवगे स्वौ ।
 बुधोदये वा योगा स्युश्चूडाकर्मणि शोभना ॥
 यमे कार्किणि सिंहे च शशिजे भृगुजे विधौ ।
 स्वौ भवे व्यये वाऽपि योगश्चौले शुभावहः ॥
 भवे व्ययोदये भानुबुधशक्रा यदा स्थिता ।
 चन्द्रे शुभाशके केन्द्रे चूढायोगः शुभावहः ॥
 सिते पक्षे विधु प्राणी भवे लग्नाद् ग्रहो वली ।
 लग्नस्योपचये नाथश्चूडायोगः शुभावहः ॥
 लग्नेन्दुराशिंगौ द्वौद्वौ भवनाथयुतेक्षितौ ।
 भवे कश्चिद्गली स्याद्येच्चूडायोगोऽयमुत्तम ॥
 त्रिपदायेषु पापेषु शुभाः केन्द्रत्रिकोणयो ।
 एको द्वौ वा यथालाभ चूढायोग शुभावहः ॥
 अनिष्टस्थानगो यः स्याद् ग्रहो लग्नेशवीक्षितः ।
 गुरुणा यलिना दृष्टो यदीष्टस्थानगो भवेत् ॥ इति ।

निधनम् अष्टमम् । दिवसोदये वारे । होरा लग्नार्थम् ।
 द्रेष्काणो लग्नतृतीयाशः । त्रिकोण नरमपञ्चमम् । कण्टक
 मयमचतुर्थमसप्तमदशमानि स्थानानि । उपचय तृतीयपष्ठदशमे-
 कादशस्थानानि । भवे एकादशे । चतुष्टये केन्द्रे । व्यये द्वादशे ।
 प्राणी प्राणवान् । वर्ज्य ग्रहमस्थानमाह

घृहस्पतिः,

यमाराकाशगे लग्ने द्रेष्काणे दिवसे तथा ।

कालहोरोदये चैव क्षौरमायुःक्षयावहम् ॥ इति ।

श्रीपतिः,

क्षौरक्षेपु स्वकुलविधिना चोलमाहुर्मुनीन्द्राः ।

केन्द्रं यातैर्गुरुभृगुबुधैस्तत्र सूर्येऽङ्गुरस्तु ।

शस्त्रान्नाशो धरणि तनये पद्मगुता मूर्यपुत्रे,

शीतज्योतिष्यपचित्तनौ निश्चितं नाश एव ॥

धनव्ययत्रिकोणैरसद्ग्रहैर्मृतावपि

क्षुरक्रिया न शोभना शुभैस्तु तुष्टिकारिणी ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि,

जन्माष्टमे विधौ याते चोलमायुःक्षयाय च ।

तस्माज्जन्माष्टमं धर्ज्य सर्वदा क्षुरकर्मणि ॥

पराशरः,

अष्टमस्था महास्मर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः ।

क्षौरे स्मरस्थौ भौमाक्षौ मृत्युदौ नियतं शिशोः ॥

राहुकेतुं स्मरस्थाने सर्वकार्यविनाशनौ । इति ।

घसिष्ठोऽपि,

जामित्रे भास्करे क्षौर मृत्यु स्याद्भूमिजे तथा

शुके सौख्यविनाशः स्यान्मन्दभाग्यं शनैश्चरे ॥

त्रिपटायगताः पापाः क्षुरकर्मणि पूजिताः ।

शेषेषु निन्दिताः प्रोक्ताः स्वोच्चस्वर्षवलाहते ॥

तस्मात्सम्यक्परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं चोलमायुषः । इति ।

अर्णवेऽपि,

स्नानं चोलं घृतं नाम नृपाणामभिषेचनम् ।

अन्यत् क्षौरेण युक्तं च शुद्धे रन्ध्रे तु कारयेत् ॥

रन्ध्रमष्टमम् । अष्टमापवादे

घृहस्पतिः,

लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः ।

यद्यप्यष्टमगस्योक्तं दोषमाशु व्यपोहति ॥

रन्ध्रेशः स्वांशकस्वोच्चस्वक्षेत्रोपचयर्क्षगः ।

अष्टमस्थस्य दोषोऽयं विनश्यति न संशयः ॥

नारदोऽपि,

लग्नाष्टमेशयोर्मध्ये लग्नेशो बलसंयुते ।

अस्तगे निधनेऽशे वा निधनेऽपि शुभो ग्रहः ॥ इति ।

इदं च चौलं दिवैव कर्त्तव्यम् ।

तथा च नारदः,

नराणां सवनं पुंसः मीमन्तं कर्णवेधनम् ।

नामकर्मक्रिया चौलं विद्यारम्भोपनायने ॥

दिवा कार्याणि चाम्प्यानि कर्त्तव्यानि दिवैव हि । इति ।

तथा प्रादमुखस्योदङ्मुखस्य वा कार्यम् ।

तथा च महाभारतं,

प्रादमुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत् समाहितः ।

उदङ्मुखोऽथवा भूत्वा तथा ऽऽयुर्विन्दते महत् । इति ।

सौरकाले स्मरणीयान्याह

श्रीपतिः,

केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रपुरीमहिच्छत्रम् ।

दिनिमदिति च स्मरतां सौरिण्यौ भवाने कल्याणम् ॥ इति ।

तथोक्तकालेऽपि मिहस्थादी न कार्यम् ।

तथा च गर्गः,

न गुरो मिहाराशिस्थे मिहांगकगतेऽपि वा ।

सौरमंत्रं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म च ॥ इति ।

तन्नर्पदोत्तरविषयमिति वक्ष्यते ।

अथात्र विशेषः गृह्यपरिशिष्टे,

माता कुमारमादायेत्युक्तं कात्यायनादिभिः ।

सा चेद्यादि सगर्भा स्याच्चदा चौलं न कारयेत् ॥

चूडाकर्म न कर्त्तव्यं यस्य माता ऽस्ति शुर्विणी ।

करोति यदि मन्दात्मा तदा गर्भस्य नाशनम् ॥

पित्रोर्मूर्तिं वदन्त्येके चतुरब्दान्तरे स्फुटम् ।

वसिष्ठसांहितायामपि,

पुत्रचूडाकृतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत् ।

विपद्यते गुरुस्तत्र दंपती शिशुरब्दतः ॥

माता जननी । मातस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तेः ।

गुरुः उपाध्यायः । गृणाति प्रकृतं कर्मोपादिशतीति व्युत्पत्तेः ।

दंपती शिशोर्मातापितरौ ।

घृहस्पतिः,

गर्भिण्यां मातारे शिशोः क्षीरकर्म न कारयेत् ।

शताभिषेके ऽप्येवं स्यात्कालो वेदग्रतेष्वपि ॥ इति ।

शताभिषेको धौधायनोक्तः शान्तिकर्मकाशे वक्ष्यमाणः ।

वेदग्रतानि महानाम्न्यादीनि ।

अस्य निषेधस्य व्यनस्थामाह

वसिष्ठः,

गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु ।

पञ्चमासादघः कुर्यादित ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥

पञ्चमासाः पूर्यन्ते यस्मिन्दिने तत्पञ्चमासं तस्मादघः ऊर्ध्वं

चेत्सर्पः ।

गते तु पञ्चमे मासे इति स्मरणात् ।

गर्गोऽपि,

पुत्रचूडाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत् ।

शस्त्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात् सौरं विवर्जयेत् ॥

अयं च निषेधः कुमारस्य पञ्चमवर्षादवगते न तूर्ध्वम् ।

तथा च नारदः,

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।

पञ्चाब्दात्मागयोर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥

यदि गर्भविपत्तिः स्याच्छिशोर्वा मरणं भवेत् ।

सहोपनीया कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥ इति ।

पञ्चाब्दात्मागित्यत्रापि पूर्ववदेव पञ्चमाब्दान्तिमदिनं

व्याख्येयम् । यत्तु

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौञ्जीचूडे न कारयेत् ।

गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् ॥

इति कैश्चिद्वचनमुदाहृतं, तन्मूलं चिन्त्यम् । समूलत्वेऽपि मौञ्जीचूडे इत्यत्र साहस्यं न विवक्षितम् । सहोपनीया कुर्याच्चेदित्यनन्तरोदाहृतनारदवचनविरोधात् । किं तु मत्स्यकमेव निषेधः । वस्तुतस्तु साहस्यमेकक्रियान्वयित्वेन ध्वजलदिरौ छिन्धीतिवत्, नैककालान्वयित्वेनेति न दोषः । शिशुमातरि रजस्वलायामपि चौलं न कार्यम् ।

तदाह वृद्धगार्ग्यः,

विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।

तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माद्वल्यं मनुरवधीत् ॥

विवाहे विधवा नारी जडत्वं व्रतबन्धने ।

चौले चैव शिशोर्मृत्युस्तस्मादेतद्वयं खजेत् ॥

मृहस्पतिरपि,

वैधव्यं च विवाहे स्याज्जडत्वं व्रतवन्धने।

सूहायां च शिशोर्मृत्युर्विघ्नो यात्रामवेशयोः ॥ इति ।

यदा चौलादौ शुद्धयनन्तरं लग्नान्तराभावस्तदा शान्तिकं
कृत्वा तदैव कार्यम् । तदुक्तं

कारिकानिवन्धे,

सूतिकोदक्ययोः शुद्ध्यै गां दद्याद्धोमपूर्वकम् ।

प्राप्ते कर्मणि शुद्धा स्यादितरस्मिन्न शुध्यति ॥

प्राप्ते प्रारब्धे । तथा

अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषजपस्थिते ।

श्रियं संपूज्य तत्कुर्याद् वृत्रहत्या भयंकरी ॥

हैर्मि मापामतां पद्मां श्रीसूक्ताविधिना ऽर्चयेत् ।

मत्पृथं पायसं हुत्वा निषिष्य शुभमाचरेत् ॥ इति ।

अथ कुलैष्ये मण्डनानन्तरं मुण्डननिषेधः । तत्र

कात्यायनः,

कुले ऋतुत्रयादर्वाह् मण्डनाच्च तु मुण्डनम् ।

प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥ इति ।

कुलमत्र त्रिपुरुषं चतुःपुरुषं वा । तथाच

मेघातिथिः,

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम् ।

प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तया मुण्डनमण्डने ॥

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्स चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।

आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥ इति ।

ऋतुत्रयात् पण्मासात् । मुण्डनादिलक्षणमाह

कात्यायन एव,

पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ।

मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥

चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेद्वरणात्परम् ।

मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥ इति ।

उभयतः विवाहात्मागूर्ध्वं चेत्यर्थः । विशेषान्तरमत्रत्यं विवाहप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अथ शिक्षानिर्णयः ।

तत्राश्वलायनः,

यथाकुलधर्मं केशवेपान्कारयेदिति । केशवेपः शिक्षाः ।

शौनकेऽपि,

बालस्य सकलान्केशानार्द्राकृतार्द्रपाणिना ।

वंशाचारक्रमोपेतां शिक्षां कृत्वा वपेच्छिरः ॥

हिरण्यकेश्यपि,

यथोदितं चूडाः कारयन्ति यद्यपि वेति ।

बौधायनोऽपि,

एकाशिवस्त्रिशिखः पञ्चाशिवो वा यथैवैषां कुलधर्मः स्याद्यद्यपि शिक्षा निदधातीति ।

गोत्रविशेषेण शिक्षानिवेशमाह लौगाक्षिः,

लौगाक्षिः,

तृतीयस्य वर्षस्य भूमिष्ठे गते चूडाः कारयेत्, दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठानाम्, उभयतोऽत्रिकश्यपानां, मुण्डा भृगवः, पञ्चचूडाऽद्भिरसोवाजिमेके मङ्गलार्थं, शिखिनोऽन्ये, यथाकुलधर्मं वेति । कमुजा शिक्षा । सा उत्सर्गतो मध्ये शिरसि कार्या । वसिष्ठानामेकप्रवरत्वे एकैव शिक्षा, सा च दक्षिणतो नियम्यते । श्यार्पेयत्वपक्षे तिस्रः शिक्षाः । अत्रीणां कश्यपानां च उभयतो वामेदक्षिणे च । श्यार्पेयत्वपक्षे चेदम् । श्यार्पेयत्वपक्षे तिस्रः । तत्र पार्श्वयोर्द्वे मध्ये चैकेति । भृगूणां मुण्डत्वं वंशसमाचारपक्षे, श्यार्पेयपक्षे तिस्रः

शिखाः, पञ्चार्पेयपक्षे पञ्च । तथाऽङ्गिरसामपि ज्यार्पेयपक्षे तिस्रः
पञ्चार्पेयपक्षे पञ्च । एवमन्येषामप्यार्पेयसमसंख्यया शिखा भव-
न्ति । तथाच धौधायन, यद्यपि शिखा निदधातीति ।

आश्वलायनकारिकाऽपि,

शिखाऽपिच प्रकर्त्तव्या कुमारस्यार्पसंख्यया । इति ।

यद्यपिशिखाकरणं वैकल्पिकार्पेयसंख्यापक्षपरिग्रहावधार-
णार्थम् । एके पुनर्मङ्गलार्थं बाजिं केशपङ्क्तिं कुर्वन्ति । सा च सम-
न्ताल्ललाटकर्मूलस्पर्शिनी मालेव भवति । तत्र मध्ये शिखा
भवति बाजिपङ्क्तेर्मङ्गलार्थत्वात् । शिखिन इत्यनियमेन यत्र का-
पि शिखामात्रमेव कुर्वन्ति । यया द्रविडेषु केचन पश्चाच्छूढाः
केचन पुरश्चूढाः । यथाकुलधर्मं वेति सर्वशेषः । एतासां च
शिखानामागोदानं धारण, गोदाने वपनश्रवणात् ।

तथा च जयन्तः, अत्र कुलधर्मानुमताभिः शिखाभिः सह
वपनं भवतीति ।

अत्र कुलधर्मानुमताभिरिति वचनाच्छूढा कार्या यथाकुल-
मिसादिस्मृत्युक्तशिखाया वपनं नास्तीति गम्यते ।

मदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

इति देवलेन तस्या नित्यधार्यत्वस्मरणात् ।

शिखां छिन्दान्त ये मोहात् द्वेयादज्ञानतोऽपि ।

तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

इति हारतेन शिखानाशे प्रायश्चित्ताभिधानाच्च । मोहात्प्र-
मादात् । द्वेयात्स्यादिकलहे क्रोधाद्यात्रेशात् । अज्ञानतः शिखा-
निसत्वाज्ञानात् । अत एव शिखानाशे तत्प्रतिनिधिरूपतः

काठकगृध्रे,

अथ चेत्प्रमादान्निःशिवं वपनं न स्यात्तदा कौर्क्षीं शिखां
ब्रह्मग्रन्थिसमान्वितां दक्षिणकर्णोपर्याशिखाबन्धादघट ति-
ष्ठेदिति ।

अथ स्त्रीणां चूडाकर्म ।

तत्र मनुः,

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः । इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

दृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः । इति ।

आश्वलायनगृह्येऽपि,

आवृतैव कुमार्याइति ।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव,

हुतकृतं तु पुंवत्स्पात्स्त्रीणां चूडाकृतावपि । इति ।

हुतकृतं होमः, पुंवत्समन्त्रकः । तेन प्रधानमात्रमन्त्रकमि-
त्युक्तं प्राक् । कुमारीधौलेऽपि यथाकुलधर्ममिसनुवर्त्तते । ततश्च
सर्वमुण्डनं शिखाधारणम् अमुण्डनमेव वेति सिध्यति । तासां च
लग्नविशेषमाह

शुक्रः,

चन्द्रोदयोऽङ्गनानां तु प्रशस्तः सुरकर्मणि । इति ।

चन्द्रोदयो चन्द्रदेवतार्कं लग्नम् ।

अथ शूद्राणां चूडाकर्म ।

तत्र यमः,

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

द्विजात्युक्तचूडान्तकर्मतिकर्त्तव्यतापरामर्शार्थ एवशब्दः ।

गृह्यकारोऽपि,

शूद्रस्यापि निपेकपुंसवसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्न-
प्राशनचौलान्यमन्त्रकाणि यथाकालमुपदिष्टानीति ।

अत्रैषां वारविशेषमाह

घृहस्पतिः,

विदशूद्राणां शनेः शुभ इति ।

लग्नविशेषमप्याह स एव, विदशूद्राणां यमोदय इति । यमो-
दयः शनिदेवताकं लग्नमित्यर्थः । तेषां स्त्रीणां च शिखा न कार्या ।

शिखा यज्ञोपवीतं च कुशा मौनं तथैव च ।

वेदाध्ययनभैक्ष्ये च स्त्रीशूद्रपतनानि पद ।

इति धर्ममदीपे तन्निषेधात् ।

प्रभासखण्डेपि,

न दर्भानुद्धरेच्छूद्रो न पिषेत्कापिलं पयः ।

मध्यपत्रे न भुञ्जीत ब्रह्मवृक्षस्य भाभिनि ॥

नोच्चरेत्प्रणवं मन्त्रं पुरोडाशं न भक्षयेत् ।

न शिखां नोपवीत च नोच्चरेत्संस्कृतां गिरम् ॥

न पठेद्देवचनं त्रिपवं न हि सेवयेत् ।

नमस्कारेण मन्त्रेण क्रियासिद्धिर्भवेद् भुवम् ॥

निषिद्धाचरणं कुर्वन् पितृभि सह मज्जति । इति ।

अथ प्रसङ्गात्सामान्यसौरनिर्णयः ।

तत्र व्यासः,

चतुर्यो चैव षष्ठी च अष्टमी च चतुर्दशीम् ।

तथा पञ्चदशी चैव ब्रह्मचारी भवेत्सदा ॥

श्मश्रुकर्म शिरोऽभ्यङ्गं दन्तधावनमञ्जनम् ।

वर्जयेदिति शेषः ।

मरीचिः,

पष्ठयां पर्वसु पक्षादौ रिक्तामद्रातिथेष्वपि ।

कृते श्राद्धे विवाहे च सौरं वर्ज्यं निशासु च ॥

चूद्गर्गः,

पष्ठयमा पूर्णमा पातश्चतुर्दश्यष्टमी तथा ।

आसु सन्निहितं पापं तैले मांसे सुरे भगे ॥ इति ।

वारानत्र स एवाह,

शन्याररविबारेषु रात्रौ पाते प्रताहनि ।

श्राद्धाहे प्रतिपद्विक्ताभद्राः सौरे विवर्जयेत् ॥

घराहसंहितायां,

न स्नातमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-

मभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् ।

संध्यानिशाशनिकुजार्कदिने च रिक्ते

सौरं हितं न नवमेऽहि न चापि विष्टयाम् ॥ इति ।

स्नातमात्र इत्यत्र नित्यनैमित्तिककाम्यस्नानानन्तराभ्यर्हित-
कालो निषिध्यते । यत्र तु तीर्थयायाश्चिदादौ स्नानानन्तरमेव
सौरविधानं तत्र न दोषः विधिबलात् । गमनोत्सुकः सामान्तर-
गमनेच्छुः । तस्य च सौरनिषेधोऽग्रेमङ्गलसूचनार्थः । भूषितः धृतो-
त्तमवस्त्रभूषणादिः । अभ्यक्तस्तलेन । भुक्तो भुक्तवान् । रणकालो
युद्धोद्यमकालः । निरासन आसनरहितः । नक्षत्राण्यह

वसिष्ठः,

हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ च शशाङ्कविष्णुत्रितयेऽश्विनीषु ।

पौष्णेन्द्राधिप्ये क्षुरकर्म शस्तं विहाय शन्यंशकवारलघ्नम् ॥

शृहस्पतिः,

हस्ताश्विबिष्णुपौष्णानि श्रवणादितिपुष्यकाः ।

सौम्यचित्रे नवसौरेषूत्तमा नव तारकाः ॥

त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा ।

सौरे षण्मध्यमास्ताराः शेषा द्वादश निन्दिताः ॥

श्रीपतिः,

पटक्तीत्तकः पञ्चमधीस्त्रैपत्रो ब्राह्माष्टको यश्चतुरुत्तरश्च ।

सौरी स वर्षं चतुराननोऽपि न प्राणितीति प्रकटः प्रवादः ॥

व्यचनः,

नैधने जन्मनक्षत्रे वैनाशेऽष्टमचन्द्रके ।

विपत्करे व्यये सौरं प्रत्यरावपि वर्जयेत् ॥

कालविधाने,

अद्यभर्षे कृते सौरे क्षिप्तं कुर्यात्पुनः शुभे ।

आहिताग्नेः पर्वदिने द्वादश्यां च प्रशस्यते ॥ इति ।

योगाश्च निषिद्धेतराः ज्ञातव्याः ।

अत्रापि जन्मर्षजन्ममासौ निषिद्धौ राजमार्त्तण्डेन,

देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये ।

सुरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे न जन्मभे ॥ इति ।

अंशपरिक्षयः सौरमासान्तिमादिनम् ।

गर्गः,

न देवपितृकार्यान्ते न पक्षादौ वपेक्षरः ।

उपोषितोऽथ जन्मर्षे पक्षान्ते च विशेषतः ॥ इति ।

उपोषितो व्रतादौ ।

सर्वनिषेधापवादमाह चराहामिहिरः,

नृपाङ्गया ब्राह्मणसंमने च विवाहकाले मृतमृतके च ।

षण्पत्य मोक्षे क्रतुदीक्षणेषु सर्वेषु शस्त्रं सुरकर्म भेषु ॥

बृहस्पतिः,

राजकार्यनियुक्तानां नटानां रूपजीविनाम् ।

अश्वरोमनखच्छेदे नास्ति कालविशोधनम् ॥

अत्र नृपसौरे श्रीपतिः,

अश्वकर्म पञ्चमेष्वमेऽहि भूभुजात् । सौरभस्य चोदये निन्द्य-

तारकां नचेत् । निन्द्यतारा जन्मत्रिपञ्चसप्तमताराः ।

सर्गाऽपि,

सौरकर्म महीशानां पञ्चमेष्वमेऽहनि ।

‘कर्त्तव्यं सौरनक्षत्रेऽप्ययथा तन्मुहूर्त्तके ॥’ इति ।

इति चोलप्रकरणम् ।

अथ विद्यारम्भः ।

तत्र विश्वामित्रः,

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे त्वप्रसुप्ते जनार्दने ।

विद्यारम्भस्तु कर्त्तव्यो यथोक्ततिथिवामरे ॥ इति ।

पञ्चमवर्षातिक्रमे गौणकालमाह

बृहस्पतिः,

द्वितीयजन्मन पूर्वमारभेतासरान् सुधीः । इति ।

जनार्दनस्वापकालो विष्णुधर्मोत्तरे,

आपादद्युक्लद्वादश्यां शयनं कुरुते हरिः ।

निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोः संपूज्यते हरिः ॥ इति ।

अयंनविधिरस्ने,

बालस्य पञ्चमे वर्षे प्राप्ते भानौ मृगादिगे ।

आरभेतासरविधिं शुभे काले यथोदिते ॥ इति ।

मृगो मकरः । मृगादिगे इत्यत्र सामान्योपादानेऽपि कुम्भ-

नृसिंहः,

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने ।

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमामं विवर्जयेत् ॥ इति ।

अत्र कुम्भमामनिषेधेन मकरादयो मिथुनान्ताः पञ्च मा-
मा अभ्यनुज्ञाताः ।

मूहूर्तसंग्रहे,

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ।

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥ इति ।

मार्कण्डेयः,

पृष्ठी प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम् ।

रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिनं तथा ।

नृसिंहः,

रिक्तां पृष्ठीं प्रतिपदं पक्षाष्टम्यौ च वर्जयेत् । इति ।

अत्र गलग्रहनिषेधमाह ग्रहस्पतिः,

विद्यारम्भो व्रतोद्देशः क्षौरं चैव विशेषतः ।

गलग्रहे न कर्त्तव्यं यदीच्छेत्पुत्रजीवितम् ॥ इति ।

गलग्रहलक्षणमाह राजमार्तण्डः,

त्रयोदश्याश्चतुष्कं च सप्तम्यादिद्वयम् ।

चतुर्थी चैकतः प्रोक्ता अष्टावते गलग्रहाः ॥ इति ।

तत्र त्रयोदश्याः प्रतिप्रभवमाह

देवरातः,

त्रयोदश्यस्तरे श्रेष्ठा न पृष्ठी प्रतिपत्तथा ।

चन्द्रवारेऽपराह्णे तु विद्यायुक्तिर्विधीयते ॥ इति ।

मार्कण्डेयः,

वारे दिनेशभृगुपुत्रग्रहस्पतीनां

विद्वानसौ भवति योऽतिवेमूढबुद्धिः ।

चन्द्रे च चन्द्रतनये त्वक्कुशे च सर्वे

विघ्नो भवेदवनिजे रविजे विनाशः ॥

वासिष्ठः.

दिवसाशोदया वर्ज्या यत्नेन कुजसौरयोः ।

श्रेष्ठाः सितज्ञजीवाना मध्यमाश्चन्द्रसूर्ययोः ॥

रुविवारे तु पूर्वाह्णे विद्यारम्भो विशिष्यते ।

चन्द्रवारेऽपराह्णे च विद्या शुर्वी विधीयते ॥

रात्रौ तु वर्जयेन्निस सन्ध्ययोश्च विशेषतः । इति ।

राजमार्त्तण्डः,

विद्यारम्भे गुरुः शस्तो मध्यमौ भृगुभास्करो ।

मरणं शनिमौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥ इति ।

अविद्या अनवधारणम् अन्यथाज्ञानं वा । अत्र बुधवारानि-
पेधो धनुर्विद्याविषय इति व्याख्यातारो व्याचक्षते । ग्रन्थान्तरे
विद्यान्तरे प्राशस्त्याभिधानात् ।

तथाच श्रीपतिः,

विद्यारम्भः सुरगुरुसितज्ञेयभाष्टार्थदायी

कर्त्तृश्चापुर्वाश्चरमापि करोत्यशुमान्मध्यमोऽर्त्त ।

नीहाराशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे

छायासूनावापिच मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥ इति ।

नक्षत्राण्याह नृसिंहः,

हस्तादित्यमरुन्मित्ररौद्रपौष्णाश्विचित्रभेम् ।

श्रवणं च मेषस्तं स्यादक्षरग्रहणे शिशोः ॥

भौमपराक्रमोऽपि,

चित्राश्विनीश्रवणवासवपुष्यपौष्ण

पूर्वात्रयश्वसनदैवतनैर्ऋतानि ।

मित्रेन्दुतिग्मकिरणादितिदैवतानि

विद्यावेष्टिदिमधिकां जनयन्त्यमूनि ॥

महेश्वरः,

हस्तादित्रितये तथा निर्ऋतिभे पूर्वान्धभेष्वाश्वभे

मित्रेक्ष च मृगादिपञ्चसु शुभः प्रारम्भ आद्यैः स्मृतः ।

विद्यानां हरिभत्रये च दिवसे सूरभृगोर्वा विदो

ऽनध्यायाख्यतदाद्यवर्जिततिथौ केन्द्रस्थितैः सदग्रहैः ॥ इति ॥

योगाश्च निषिद्धतराः ज्ञातव्याः । करणान्याह

नृसिंहः,

चराणि सर्वसौर्यानि करणानि विशेषतः ।

शकुन्यादीनि विष्टि च वर्जयेदक्षरग्रहे ॥ इति ।

लग्नानि संग्रहे,

ज्ञेनेन्द्राचार्यशुक्राणां वारवर्गोदयाः शुभाः ।

स्थिराः श्रेष्ठाश्चरा निन्द्या मध्यमाश्चोभयात्मकाः ॥ इति ।

ग्रहसंस्थानमाह श्रीपतिः,

लग्नकर्मगते सौम्ये जीवे वा ऽमृतदीधितौ ।

तयोर्विगगते शिल्पाविद्यारम्भः प्रशस्येत ॥

शिल्पारम्भो विद्यारम्भश्च सन्वयः ।

नृसिंहोऽपि,

शुभाः पापाश्च रन्ध्रस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा ग्रहाः ।

भ्रातृपुत्रायकर्मस्थाः पापाः सर्वे शुभावहाः ॥

शुभाः केन्द्रत्रिकोणस्था धनभ्रातृगताः शुभाः ।

सर्वे लाभे प्रशस्ताः स्युरक्षरग्रहणे शिशोः ॥

अत्र सिंहस्थादिनिषेधोऽभिहितो

राजमार्तण्डेन,

विद्यारम्भः प्रशस्तो भवति मधुरिपौ प्राप्तबोधे शशाङ्के
शस्ते तीक्ष्णद्युनौ च त्रिदशपतिगुणबुद्धते चाथ शुक्ले ।
स्वाध्याये मिहसंस्थं खराकिरणयुतं देवपूज्य विहाय
शुक्लादित्येज्यवारे त्रिदशपतिगुरो केन्द्रसंस्थे न पापे ॥
अनध्यायास्तु स्वाध्यायप्रकरणे वक्तव्या इति नेहोच्यन्ते ।

वासिष्ठः,

उदग्गते भास्वति पञ्चमेऽब्दे मासेऽक्षरस्वीकरणं शिशूनाम्
सरस्वतीं विघ्नविनायकं च गुह्योदनाद्यंरभिपूज्य कुर्यात् ॥
देवतान्तर पूजाप्रकारं चाह मार्कण्डेयः,

अभ्यङ्गस्नानपूर्वं तु गन्धाद्यैश्च विभूषितः ।

शुक्लं वस्त्रं समास्तीर्य तन्दुलोपरि पूजयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।

स्रविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशपतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्नाऽपि जुहुयाद् घृतम् ।

दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्तव्यं चाप्र पूजनम् ॥

माङ्गमुखो गुरुरासीनो बरुणाशामुरः शिशुः ।

अध्यापयति मधमं द्विजाशीर्भैः प्रपूजितम् ॥

ततः प्रभृत्यनध्यायान्मर्जनीयान्मिर्जयेत् । इति ।

गुरुपूजाऽप्युक्ता नृसिंहेन,

वाचं गणपतिं चेष्टा गुरु पश्चाद्यथाक्रमम् ।

आददीत गुरोर्विद्यां वारुण्यभिमुखः शिशुः ॥ इति ।

धार्मिपूजाऽप्युक्ता विष्णुधर्मोत्तरे,

ब्राह्मणानां गुरुणां च देवतानामनन्तरम् ।

ततः संपूज्य विघ्नेन धार्मिं राम गुरुस्तथा ॥ इति ।

इत्यक्षरस्वीकारः ॥

अथानुपनीतधर्माः ।

सच त्रिविधिः, शिशुर्बालः कुमारश्चेति । तल्लक्षणान्याह
दृढशातातपः,

प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नमाशनाच्छिशुः ।

कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौर्जानिबन्धनम् ॥ इति ।

तेषां चास्पृश्यस्पर्शनादौ शुद्धिभेदमप्याह

स एव,

शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादिसस्पर्शे स्नातव्यं तु कुमारकैः ।

आपस्तम्बोऽपि, आऽन्नमाशनात्प्रयता भवन्त्यासंवत्स-
रादिसेके, यावता वा दिशो न प्रजानीत, पुरोपनयनादिसपरे
इति ।

प्रयता भवन्ति, प्रोक्षणेनेति शेषः । एके त्वासंवत्सरम् । अपरे
यावद्विक्वपरिज्ञानम् । अन्ये यावदुपनयनं प्रोक्षणमेवेत्याहुः । दिक्प-
रिज्ञानं नाम आहृतस्य तत्संमुखीभवनं शब्दार्थपरिज्ञानं वा ।
तदेतद्व्याध्यादिना ऽशक्तस्माचमनस्नानाद्यसंभवे वेदितव्यम् । यत्तु
“अन्यत्रापमार्जनप्रधावनावोक्षणेभ्यः” इति गौतमेन वयोऽवस्था-
विशेषानादरेण सामान्यतोऽपमार्जनाद्युक्तं, तदप्यस्मिन्नेव विषये
द्रष्टव्यम् । अपमार्जनं सोदकेन पाणिना परिमार्जनमुच्छिष्टादि-
लिप्तस्य । प्रधावनमपेध्यादिलिप्तस्य मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनम् ।
अवोक्षणं रजस्वलादिस्पृष्टस्याधोमुखेन पाणिना जलसेचनम् ।
एतानि हित्वा ऽनुपनीतस्य नान्यच्छुद्धिहेतुरित्यर्थः । नेत्यनुवर्त्तते ।
बालस्याचमनं नाम सकृज्जलभक्षणमात्रं न सेतिकर्तव्यनाकम् ।
नास्याचमनकल्पो विद्यतइति गौतमस्मरणात् । कल्प इतिकर्त्त-

व्यता, त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्येत्यादिका । सकृच्चं च स्त्रीशूद्रम-
मानधर्मत्वेन ।

शुध्येरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ।

इति योगिस्मरणात् । शूद्रसमानधर्मत्वं च वेदाध्ययनान-
धिकारात् ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ।

इति मनुस्मरणात्वारजस्वलादीत्यादिशब्देनास्पृश्यानां श्ले-
च्छघण्डालसूतिकादीनां ग्रहणम् । कुमाराणां स्नानं नाम सर्वाङ्ग-
जलमयोगमात्रं, नेतिकर्तव्यता । मन्त्राद्यभावात् ।

स्नानं सर्वाङ्गसंयोगो वारिणा परिकीर्तितः ।

इति स्मरणात् । उदक्यादिस्पृष्टस्याप्यनुपनीतस्य स्पर्शो
नाशौचमिहाह

गौतमः, न तदुपस्पर्शनादशौचमिति ।

उदक्याऽशुचिभिः स्नायात्मंस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् ।

इत्यनेन तृतीयं प्रति प्राप्तस्याचमनस्यापरादोषम् ।

धर्मान्तरमप्याह स एव, प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्ष
इति ।

कामचार इच्छाचरणम् । अपष्यान्वपि विक्रीणीयात् शूद्र-
स्पृष्ट्याऽपि जीवेदित्यर्थः । कामवादः अश्रीलानृतादिवचनम् ।
कामभक्षः लघुनपुंषितादिभक्षणम् चतुः पञ्चकृत्वो वा भोजन-
मिति । एतावद्यस्य न तथोक्तः ।

अत एव विष्णुपुराणे,

भक्ष्याभक्ष्ये तथा ऽपेय वाच्यावाच्ये तथा ऽनृते ।

अस्मिन्काले न दोषोऽस्ति न यारमोपनीयते ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,

मातापित्रोरप्योच्छष्ट्याम्यो भुञ्जन् भवेत्सुग्री । इति ।

न तु ब्रह्महत्यासुरापानाद्यतिप्रसङ्गः ।

स्यात्कामचारभक्षोक्तिर्महतः पातकादृते ।

इति स्मृत्यन्तरवचनात् । न ब्राह्मणं हन्यात्, निसं मद्यं ब्राह्मणो
वर्जयेदित्यादिनिषेधस्य कर्तृगतवयोऽवस्थाविशेषानादरेणैव प्रवृत्त-
त्वात् । महापातकप्रकरणे,

पादो बालेषु दातव्यः सर्वपेपेज्ययं विधिः । इति,

तथा,

अनुपेतस्तु यो विप्रो मद्यं मोहात्पेवेद्यदि ।

तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता पिताऽथवा ॥

इत्यादिप्रायश्चित्तस्मरणाच्च । प्रागुपनयनादिति वदता
अतिक्रान्तोपनयनकालस्यापि यावदुपनयनमेते धर्मा भवन्तीत्युक्तं
भवति ।

किंच अहुतात्, हुताशिष्टं पुरोडाशाद्यतीति हुतात् न
हुतादहुतात् । हुताशिष्टं पुरोडाशादि नाद्यादित्यर्थः ।

तथाच जानूकर्ण्यः,

वैश्वदेवं पुरोडाशमग्निमध्ये तु यद्धुतम् ।

प्रमादाच्छिथुराकर्षन्मात्रा रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥ इति ।

आकर्षन्, भक्षणार्थमिति शेषः । यद्वा अहुतं वैश्वदेवासंस्कृ-
तमप्यधादित्यर्थः । किंच ब्रह्मचारी । कामचारादेरयमपवादः ।
आपोऽहशादित्युक्तत्वात्स्त्रीषु प्रसङ्गयोग्यताऽस्ति । अतो ब्रह्मचारी
जितेन्द्रियः स्यादित्यर्थः । किंच यथोपपादमूत्रपुरीषो भवतीति ।
यथोपपादं यथामभव मूत्रपुरीषे यस्य स तथोक्तः । तेनास्योद-
हृमुश्वत्वादिनियमो नास्तीत्यर्थः । किंच न त्वेवैनमग्निहवनबलिह-
रणयोर्नियुज्ज्यादाति । एनमनुपनीतमग्निहवने औषामनहो-
मादौ यन्निहरणे वैश्वदेवादी न नियुज्जीतेत्यर्थः ।

तथाच मनुः,

नैव कन्या न युवातिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नाचो नासंस्कृतस्तथा ॥ इति ।

कन्या कुमारिका । अत्र कुमारीनिषेधः अग्निहोत्रविषयः ।
वक्ष्यमाणाश्वलांनीयो विधिस्तु स्मार्तहोमविषय इति न विरोधः ।
तुशब्दादन्यत्रापि समन्त्रके कर्मणि । एवकारोऽवधारणार्थः ।
पाणिग्रहणादियुक्तं परिचरेत्स्वयं पत्न्यापि पुत्रं कुमार्यन्तेवासी
वेषनेन पुत्रान्तेवासितयो मासस्यायं प्रतिषेधः । एतेनापोऽष्टाद-
नुपनीतस्यैव विवाहे सकर्त्तव्योपासनहोमः सुतरां न भवतीति
सिद्धम् । अनुपनीतत्वात् । ग्राह्यानां तु सर्वधर्मबहिष्कृतत्वादेव
स न भवति । किंच, न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनय-
नादिति । ब्रह्म वेदः । तमनुपेतं नोच्चारयेत् । तस्यापवादः,
स्वधानिनयनं पितृकर्म तस्माद्भिना ।

तथाच बसिष्ठः, अथाप्युदाहरन्ति । न ह्यस्य विद्यते कर्म
किंचिदामौञ्जिबन्धनात् अन्यत्रोदकधर्मस्वधापितृसंयुक्तेभ्य इति ।

उदकं तिलाञ्जलिदानादि, धर्म आशीर्चनां कटशयनादिः,
स्वधा श्राद्धम् एकोदिष्टपिण्डनमासिकवापिकादि, पितृसंयुक्तं
शय्यादानहृपोत्सर्गादि पितृसंयोगाविशेषात् । एतेभ्योऽन्यत्र
एतानि बिहायेत्यर्थः । तेनतेज्जनुपेतस्यापि मन्त्रोच्चारणं सिध्यति ।
तदपि कृतचूडस्य त्रिवर्षस्य वा द्रष्टव्यम् ।

अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत्येतदुमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः ॥

इति सुमन्तुस्मरणात् । चूडा चात्र प्रथमवर्षातिरिक्तवर्ष-
कृता द्रष्टव्या ।

पुत्रघ्नोत्पत्तिमात्रेण संस्क्रुयादणमोचनात् ।

पितरं नाब्दिकाच्चौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥

इति तस्यैव स्मरणात् । उत्पत्तिमात्रेण पुत्रः पैतृमेधेन कर्मणा
पितरं न संस्क्रुयादित्यन्वयः । किं त्वाब्दिकाच्चौलात्, प्रथमव-
र्षकृताच्चौलादारभ्येत्यर्थः ।

अत एव कालादर्शः,

चौलादाद्याब्दिकादर्शान् कुर्यात्पैतृमेधिम । इति ।

तदप्यमन्त्रकं कुर्यात् ।

तथाच व्याघ्रः,

कृतचूडस्तु कुर्यात् उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥ इति ।

संग्रहेऽपि,

कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् ।

उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ ॥ इति ।

इदं च वचनद्वयं प्रथमवर्षकृतचूडाविषयत्वेनैव घटते । अन्यथा
पूर्वोदाहृतमुपेतवचनविरोधात् । एतेन

नाभिव्याहारयेद् ग्रहं स्वधानिनयनादते ।

इति मनुवाक्यमपि कृतचूडस्य त्रिवर्षस्य वा पैतृके मन्त्रा-
धिकारं बोधयतीति व्याख्येयम् । यत्तु

कुर्यादनुपनेतोऽपि श्राद्धमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥

इति वचनं, यच्च

असंस्कृतं पत्न्या च हस्मिन्दास सपन्त्रकम् ।

कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥

इति कात्यायनवाक्यं, तदुभयमपि उक्तविषय एव योज्यम् । यत्तु
न हस्मिन्युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ।

इति, तदपि पैतृकातिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् ।

अयं च पैतृकमन्त्राधिकारोऽनुपनीतस्यौरसस्यैव । तथाच

स्कन्दपुराणं,

पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादरमः सुतः ।

और्ध्वदेहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः ॥ इति ।

और्ध्वदेहिकं, समन्त्रकामिति शेषः ।

तथाच सुमन्तुः,

नाभिष्पाहारयेद् ब्रह्म यावन्मौञ्जी न यध्यते ।

मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेवक औरसः ॥ इति ।

और्ध्वदेहिके इति शेषः ।

अथ प्रसङ्गाद्बालपितृधर्मा अप्युच्यन्ते ।

विष्णुधर्मोत्तरे,

अपथ्यं न च बालानां तथा भार्गव पश्यताम् ।

प्रार्थितं बालकानां च दातव्यं स्याद्वितं ततः ॥

बालानां प्रार्थितं दत्त्वा नाकलोके महीयते ।

बालकाश्चानुनेयाः स्युर्धर्मकामैः मदा नरैः ॥

तेषां भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ।

तेषां क्रीडनकं दत्त्वा मोदते नन्दने दिवि ॥

आह्लादयन्ति सततं यस्मिन्पृष्ठे न बालकाः ।

दीर्भाग्यं महदाप्नोति यत्रयत्राभिजायते ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानग्रे तु भोजयेत् ।

अभुक्तवन्सु बालेषु न चाश्रीयात्कदाचन ॥

यत्र दद्यान्न चाश्रीयात्कदाचिदपि न स्वयम् । इति ।

अथोक्तसंस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ।

तत्र कात्यायनः,

संस्कारा अतिपद्येरन्स्वकालाच्चेत्कर्तव्यं च न ।

कृत्वैतदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनात्पुरा ॥ इति ।

एतत्स्वयमेव वक्ष्यमाणम् । तस्मिन्कृतेऽपि ते कर्त्तव्या एव ।

तैरेवोपनयनयोग्यत्वात् ।

तथाच देवलः, प्रथमं मातापितृभ्यां गर्भाधानादिभिः
संस्कृतो गर्भाऽष्टमे वर्षे तूपनयनाहो भवतीति । इदं च तेषां
गौणकालसद्भावे । तदतिक्रमे तु प्रायश्चित्तमात्रमेव ।

तदाह भृशुः,

गर्भाद्यसंस्कृतस्यापि कर्त्तव्यं चोपनायनम् ।

प्रायश्चित्तं तु पूर्वेषां नौपनायनिकस्य तु ॥

श्रौतस्मात्तर्धिकारी स्यान्नौपनायनिकं विना । इति ।

तदेतत्प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः,

लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ।

प्रायश्चित्ते कृते पश्चाल्लुप्तं कर्म समाचरेत् ॥

त्वन्नः सत्वन्न इत्याभ्यामिमं मे त्वेतया ऋचा ।

येतेशतमयाश्वाभ्यामुदुत्तममृचा ऽऽहुतीः ॥

हुत्वा पृथक्पृथक्पादमर्धं चौले समाचरेत् ।

स्त्रीणामप्येवमेवं स्याज्जाताद्यापान्त्रिकाः क्रियाः ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

आरभ्याधानमाचौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।

व्याहृत्याऽऽज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥

एतेष्वेकैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।

धूडापा अर्धकृच्छ्रं स्यादापादि त्वेवमीरितम् ॥

अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणाद्विगुणं चरेत् । इति ।
इति संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरी-
नीराजितचरणकमल—

श्रीमन्महाराजाधिराजमतापरुद्रतनूज—

श्रीमन्महाराजमधुकरसाहस्रनु—

श्रीमन्महाराजाधिराजचतुर्दधिवलयवसुंधराहृदय-
घुण्डरीकविकाशदिनकर—

श्रीवीरसिंहोद्योजित—

श्रीहसपण्डितात्मज—

श्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापारावारपारीणजग-
हारिण्यमहाराजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु—

श्रीमन्मित्रमिश्रकृते

श्रीवीरमित्रोदयनिबन्धे संस्कारप्रकाशे गर्भाधानादि-
संस्कारप्रकरणम् ।

अथोपनयनम् ।

तत्रोपनयनशब्दः कर्मनामधेयम् । तथाच

भरद्वाजः,

उपानयाख्यं यत्कर्म विद्यार्थं तदुदीरितम् । इति ।

तच्च यौगिकम्, *उद्भिद्न्यायात्* । योगश्च भावव्युत्पत्त्या
करणव्युत्पत्त्या वेत्याह भारुचिः । ॥ यथा, उपसमीपे आचा-
र्यादीनां वटोर्नीतिर्नयन प्रापणमुपनयनं, समीपे आचार्यादीनां
नीयते वटुर्येन तदुपनयनमिति वा ।

तदुक्तमभियुक्तैः,

गुरोर्ब्रतानां वेदस्य यमस्य नियमस्य च ।

देवतानां समीपं वा येनासौ गीयते द्विजः ॥ इति ।

तत्र च भावव्युत्पत्तिरेव साधीयसीति गम्यते । श्रौतार्थवि-
धिसंभवात् । न करणव्युत्पत्तिः । अन्यपदार्थलक्षणापातात् ।
तस्य च विवक्षाधीनतया ऽनेकत्वसंभवात्, अनियतशास्त्रार्थता-
पत्तेश्च । तथाहि । उपनीयतेऽनेनेति व्युत्पत्तौ कदाचिच्चलनं
कदाचित्पुरुषः कदाचिदाचार्यश्चान्यपदार्थत्वेनोपनयनं स्यात् ।
ततश्चोपनयनानियम इत्यनेकशास्त्रार्थविपुषापत्तिः । संस्कारस्या-

* न खट्वम् । खट्वे. योगत्राय्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशानन्तर्मात्रेण कर्म-
नामधेयत्वोपायत्त्रानभ्युपगमात् । प्रत्युत निखट्वे तु न स्वार्थादपनीयते इति
न्यायविरोधाच्चेत्यधिकः पाठ पुस्तकांतरे ।

* पृ.मी.अ. १ । पा. ४ । अधि० २

न्यपदार्थत्वेन तस्य तत्करणत्वायोगात् । तस्मादुक्तैव व्युत्पत्ति-
ज्यायमी । तेनोपनयनं नामाचार्येण बटोर्गायत्र्या संस्करणम् ।
गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीतेति कात्यायनवाक्ये ब्राह्मणगायत्र्योः
द्वितीयातृतीयाभ्यां संस्कार्यसंस्कारकत्वाभिधानेनोपनयनश-
ब्दस्य संस्कारमात्रपरत्वावश्यभावात् ।

तथाचापस्तम्बः, उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कार-
इति ।

तदेव च ब्रह्मजन्मत्वेन परामृष्टं मनुना,

तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ इति ।

ब्रह्मणा वेदेन गायत्रीरूपेण जन्मेव जन्म, संस्कारविशेषाधा-
नेन पुनर्नवीकरणम् ।

तथा च श्रुतिः, गायत्र्या ब्राह्मणमष्टमत्, त्रिष्टुभा राज-
न्य, जगत्या वैश्य, न केनीचच्छन्दमा शूद्रमिति ।

एताद्वितयाभिप्रायेणैव ब्रह्मशब्दप्रयोगो न संपूर्णवेदाभि-
प्रायेणेति स्पष्टयितुं विशेषणमाह । मौञ्जीबन्धनचिह्नितमिति ।
गायत्र्युपदेशानन्तरं हि मौञ्जीबन्धनं क्रियते न संपूर्णवेदाध्ययना-
नन्तरम् । अत एव व्यतिरेकमुखेनाह

मेधातिथिः, तथा ह्यनुक्तया तत्र निष्पन्नं भवतीति ।

तस्माद्गायत्र्युपदेश एव उपनयनपदार्थ इति मिदम् ।

इदमेव द्वितीयजन्मेत्याह गौतमः,

तद्वितीयं जन्म अप्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य-

इति ।

एतेनोपनीत्युपनयोपनायनोपानयादिशब्दाः कर्मनामपे-
यत्वेन व्याख्याताः । यस्तु

गर्भाष्टमेऽष्टमे वा ऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इति याज्ञवल्कीये उपनायनशब्दः श्रूयते, सोऽपि छन्दो-
ऽनुरोधादुपनयनमेवोपनायनमिति स्वार्थतद्धितविधानाद्वा उपनय-
नमेवाचष्टे इति विज्ञानेश्वरः । कल्पतरुरप्यमुमेवार्थमनुमेने ।

अपरार्कस्तूपनयनं नाम बटोर्गायत्रीसंबन्धकरणं, तच्चाचा-
यकर्तृकम् । उपनायनं नाम अधीहि भोः अनुब्रूहि इत्याचार्यं प्राति
प्रयोजकव्यापारः । स च षट्कर्तृक इत्युपनयाद्विभ्रमेवोपनायनम् ।
तच्चाष्टवर्षो ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेदिति बुधस्मृतौ स्पष्टमेवा-
भिहितमिति व्याचष्टे ।

पित्राद्युपनेत्रभावविषयं बुधवचनामिति कल्पतरुः ।

मेधातिथिरपि, पितुरभावे व्युत्पन्नबुद्धिना माणवकेनाप्या-
त्मोपनाययितव्य इति, सत्यकामो ह जावालः सहहारीद्रुमजं
गौतममेतोवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामीति लिङ्गादिति । यत्तु

ज्योतिर्विदुक्तसमये कुमारमुखदर्शनम् ।

उपानयं तु तं माहुर्याङ्गिकास्तत्त्वदर्शिनः ॥

इति, पितृकुलाद्विधिवदाचार्यकुलप्रापणं शिशोरुपनयनमिति च
परिशिष्टहरदत्तादीनां निर्वचनं, तदव्यभिचरितगायत्र्युपदेशसं-
बन्धाद् ग्रहादिशब्दप्रयोगवदङ्गेषु लक्षणया प्रधानशब्दप्रयोग
इति द्रष्टव्यम् ।

तच्च द्विरूपम्, अङ्गं प्रधानं च ।

तत्राङ्गत्वं मन्यन्ते मीमांसकाः,

संस्कारस्य तदर्थत्वाद्विधायां पुरुषश्रुतिः ।

इत्यादिना । तथाहि । अष्टवर्षब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत,

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदनं शौचाचारांश्च शिष्येयम् ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिवाक्येषूपनीतेन किं कर्तव्यमित्यपे-
क्षायां तत्तन्निर्धौ श्रूयमाणस्याध्ययनस्य च कर्त्रपेक्षायामुपनी-
तेनाध्ययनं कर्तव्यमेति वाक्यार्थसिद्धयोपनयनाध्ययनयोरङ्गा-
द्विभावसिद्धिः । तेन न कालार्थः संयोगः । अकृतार्थत्वात् ।
यद्यप्यत्रोपनयनाध्यापने प्रयोजकव्यापारावेव श्रूयेते तथापि
तयोर्दृश्यर्थतया प्राप्तयोरविधेयत्वादप्राप्तयोरुपगमनाध्ययनयो-
रेव विधिः । अत एव याज्ञवल्क्याश्वलायनादिभिरुपनायनमु-
पेतश्चेदाहिताग्न्याहना इसनुपेतपूर्वस्यायोपेतपूर्वस्येत्यादिशब्दो-
माणव्रकव्यापाराभिप्रायेणैव प्रयुक्तः । प्रयोजकव्यापारश्रवणं
त्वेतया निपादस्थपति याजयेदित्यत्रार्थप्राप्तकृत्वव्यापारानु-
वादवदनुवादः । आत्मनेपदं त्वकर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि
भवाति, संमाननसूत्रविधानान्यथानुपपत्त्येत्यादि प्रपञ्चितं न्याय-
विद्भिः । ततश्चाध्ययनार्थिन एवाविद्वत्कर्तृकोपनयने तमसो वा
एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते इति निन्दार्थवादोऽपि
घटते । तदेतत्स्पष्टमाचष्टे

भरद्वाजः,

उपानयाख्यं यत्कर्म विद्यार्थं तदुदीरितम् । इति ।

ततश्च प्रतिवेदाध्ययनमुपनयनावृत्तिस्तिष्ठति । प्रति-
प्रधाने गुणवृत्तिरिति न्यायात् । गुणत्वं च तच्चच्छास्त्रीयस्यैवोपन-
यनस्य तच्चच्छास्त्राध्ययनं प्रतीति मन्तव्यम् । अन्यथा प्रतिशास्त्रं-
तदाम्नानानुपपत्तेः ।

तथाचापस्तम्बः, उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारइति ।

विद्यया अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । येन वेदेन यस्य
प्रयोजनं तच्छ्रुत्या संस्कारस्तस्योपनयनम् । नान्यवेदेनोपनीतस्या-
न्यवेदाध्ययनमित्यर्थः ।

वामिष्ठोऽपि,

यच्छाखीयेस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाध्यने कार्यमेवं न पतितो भवेत् ॥ इति ।

तदशक्तावाहापस्तम्बः । सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत
इति हि ब्राह्मणमिति । वैशब्दो वाऽर्थ इति धूर्तस्वामिनः ।

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादंपादमदृदुहत् ।

तदित्यूचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥

इति मनुस्मरणात् । अस्मिन्नपि पक्षे अथर्ववेदाध्ययनार्थं
पृथगेवोपनयनं कार्यम् ।

तथाच तदीयैव श्रुतिः । नान्यत्र संस्कृतो भृग्वद्भिरसो-
विधीयतइति । विशेषान्तरं पुनरुपनयनप्रकरणे वक्ष्यतइत्यास्ता-
मतिविस्तरेण ।

प्रधानमिति स्मृतिकाराः । अष्टाचत्वारिंशता संस्कारैस्तं-
स्कृतो ब्राह्मणः सायुज्यं गच्छति ।

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निपेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः मेल्य चेहच ॥

चित्रकर्म यथा ऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥

गार्भेर्होमैर्जातकर्मचूडामौर्ध्वनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥

इत्यादिवाक्यैः सामान्यविशेषाभ्यां पुरुषार्थताऽवगमात् ।

किंच मूकवधिरादीनामध्ययनासमर्थानामप्युपनयनदर्शना-
त्तिद्धमस्य पुरुषार्थत्वम् । मूकाद्युपनयनं कर्मान्तरमेवाति चेत्, अस्तु
तर्हि नामधारकविप्राणामुपनयनमत्रोदाहरणम् । नामधारकलक्षणं

स्मृत्यन्तरे,

गर्भसंस्काररहितः केवलं ब्रह्ममूत्रधृक् ।

न कर्मविन्न चाधीते स भवेन्नामधारकः ॥ इति ।

किंच । सर्वेष्वप्युपनयनशक्येषु द्वितीयाश्रुत्या ब्राह्मणादेरेव संस्कार्यत्वावगमात्परस्मैपदयुक्तेषु पुनराहस्यैव तद्व्रतक्रियाफलावगमाद्योपनयनस्य पुरुषार्थत्वं सिध्यति । यत्त्वष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्याश्वलायनगृह्यभाष्ये

परस्मैपदपाठोऽयमध्येतृणां प्रमादजः ।

आचार्यकरणे यस्मात्प्राप्नोत्येवात्मनेपदम् ॥

इति । हरदत्तव्याख्यानं, तदापि पार्थसारथ्यादयो नानुमन्यन्ते । स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेनैव जितो निजः आत्मनेपदासिद्धौ पुनः सम्माननसूत्रारम्भादकर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति ज्ञापयति । ततश्चाचार्यकरणेऽपि आत्मगामिक्रियाफलाभावादात्मनेपदमपि परस्मैपदतुल्यमेव । तदुक्तं वैयाकरणैः, अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भ इति । तस्मान्नायं प्रमादपाठः ।

अथोपनयनकालः ।

स च द्विविधः, नित्यः काम्यश्च । तत्र फलानुपयन्धेन श्रुतोऽपि नित्यः । तदुपयन्धेन श्रुतश्च काम्यः । नित्योऽपि द्विविधः, मुख्यो गौणश्च । तत्रोत्पत्तिवाक्यशिष्टो मुख्यः । उत्पत्ते कर्मणि पश्चाच्छिप्यमाणो गौणः । सोऽपि त्रिविधः, गौणो गौणतरो गौणतमश्चेति ।

तत्र नित्यमाह श्रुतिः, अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेति । मुख्यत्वं चास्य प्रसङ्गश्रुतिविधानादुत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वाच्च । अष्टवर्षत्वं चाष्टमवर्षसंयन्धेन, नार्तोताष्टमवर्षत्वेन । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्यष्टमस्याधिकरणत्वश्रवणात् । अष्टमनवमयोस्सहनिर्देशाच्च । एवमुत्तरत्रापि पञ्चवर्षमित्यादौ । सात्रियवैश्ययोस्सहनिर्देशाच्च । एवमुत्तरत्रापि पञ्चवर्षमित्यादौ । सात्रियवैश्ययोस्सहनिर्देशाच्च । एवमुत्तरत्रापि पञ्चवर्षमित्यादौ ।

नित्यगौणकालमाह पैठनिसिः, गर्भपञ्चमेऽब्दे ब्राह्मणमुपन-
येद्गर्भाष्टमे वा, गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वादशे वा, गर्भद्वादशे वैश्यं
गर्भषोडशे वेति हेमाद्रिपाठः । निबन्धान्तरपाठस्तु विश्रुतत्वादत्र
न लिखितः । गर्भसहचरितोऽब्दो गर्भशब्देनोच्यते इति भारुचिः ।
यस्मिन् वर्षे गर्भो भूत्वा शेते स गर्भ इति हरदत्तः । स पञ्चमो
यस्योति बहुव्रीहिः पञ्चमीममासो वा, न षष्ठीसमासः । तस्य
पूरणमस्यान्तेन निषेधात् । एवमुत्तरत्रापि । गर्भपञ्चमश्चात्र
जन्मतश्चतुर्थो भवति । गर्भाष्टमः सप्तमः । गर्भैकादशो दशमः ।
गर्भद्वादश एकादशः । गर्भषोडशः पञ्चदशः ।

यौधायनोऽपि, गर्भादिः संख्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मण-
मुपनयेत्, राजन्यमेकादशे, द्वादशे वैश्यमिति । तदष्टमेषु तस्मा-
द्गर्भादष्टमेषु । बहुवचनात् षष्ठसप्तमयोर्ग्रहणमिति भाष्यकारः ।
ततश्च गर्भपष्ठे गर्भसप्तमे गर्भाष्टमइति सिध्यति । गर्भश्चात्र जन्मतो
ऽप्युपलक्षणम् ।

तथाचाश्वलायनः,

गर्भाष्टमेऽष्टमे वा ऽब्दे पञ्चमे दशमेऽपि वा ।

द्विजत्वं प्राप्नुयाद्विप्रो वर्षे त्वेकादशे नृपः ॥

वैश्यश्च द्वादशे वर्षे त्रिप्राणां षोडशोऽवधिः । इति ।

यद्यप्यत्र जन्मत इति न श्रूयते तथापि गर्भाष्टमेऽष्टमे ऽवाब्द-
इति विकल्पाभिधानात्तत्सिध्यति । ततश्च पञ्चमादयोऽपि जन्मत
एव सिध्यन्ति । गर्भपदस्य समस्तत्वेनासंबन्धिव्यवधानेन चोत्त-
रत्रानन्वयात् । एतेन

गर्भाष्टमेऽष्टमे वा ऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राह्यामेकादशे मैके विशामेके यथाकुलम् ॥

इति याज्ञवल्क्यवाक्ये एकादशादौ मिताक्षरोक्तो गर्भपदान्वयो निरस्तः । ततश्च

गर्भाधानाष्टमे वा ऽब्दे पञ्चमे नवमेऽपि वा ।

कार्यं विप्रस्य राज्ञस्तु दशमे द्वादशे विशः ॥

इति राजमार्त्तण्डवाक्यमपि व्याख्यातम् । तस्मात्

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥

सप्तमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनयनं नवमे राजन्यस्यैकादशे वैश्य-
स्येत्यादि मनुलौगाक्ष्यादिवाक्येषु गर्भोपपदात्केवलमष्टमादिपदं
जन्मादिपक्षान्तरमेवाभिधत्ते, नोपसंहारम् । ततश्च गर्भपञ्चमपञ्चमा-
ष्टब्दानां विकल्प एव सिध्यति । तदेतं विकल्पं स्पष्टमाह

नारदः,

आधानादष्टमे वर्षे जन्मतो वा ऽग्रजन्मनाम् ।

राज्ञामेकादशे मौञ्जीबन्धनं द्वादशे विशाम् ॥

भीमपराक्रमोऽपि,

प्रायः पाणिग्रहणे वर्षविशुद्धिं व्रनोपनयनेऽपि ।

गर्भादिमाहुरेके मुनयो जन्मादिमपरे च ॥

सप्तपरा ये मुनयो गर्भादिमुदीरयन्ति वर्षाणाम् ।

परिशुद्धिं परिणयने व्रने च जन्मादितश्चान्ये ॥ इति ।

गर्भपञ्चमादीनामष्टमार्वाचीनानां निरस्तत्वं गायत्र्युच्चारणाव-
धारणसमर्थं प्रत्येव । अन्यथा प्रधानानिष्पत्तेः । सावित्रीमन्त्राह
पञ्चोऽर्धर्चशः सर्वा यथाशक्ति वाचयितेत्याश्वलायनादिभिरनु-
वचनविधानात् । यत्तु सावित्रामन्त्राहेत्युपक्रम्य सवत्सरे पण्मास्ये
चतुर्विंशसहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे चेति पारस्करेण गायत्र्युपदे-
शस्य नानाकालत्वमभिहितं तद्ब्राह्मणातिरेकाविषयम् । सद्यस्त्वेव

गायत्रीं ब्राह्मणयानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेरिति तेनैवाभिधानात् ।

अथ मुख्यकालातिक्रमे गौणकालः ।

तत्र पैठीनसिः, द्वादशपोडशविंशतिश्चैतरीता अविरुद्धाः काला भवन्तीति । अस्यार्थः । द्वादशश्च पोडशश्च विंशतिश्चेति द्वादशपोडशविंशतिः अतीताश्च द्वादशादिभ्यः पूर्वं वृत्ताश्च ये काला अब्दास्तेऽपि इति मुख्यकालवदविरुद्धाः प्रसवायाजनका इत्यर्थः । अत्रायं श्रुतिपैठीनसिवौधायनाश्वलायनयाज्ञवल्क्यराज-मार्त्तण्डमनुलौगाक्षिपैठीनसिवाक्याना निर्गलितोऽर्थः । स यथा । ब्राह्मणस्य जन्माष्टमोऽब्दो निसमुख्यः । गर्भपञ्चमगर्भपष्टमगर्भ-सप्तमगर्भाष्टमजन्मनवमजन्मदशमजन्मैकादशाब्दा यथा कुलधर्म वेति नव निसगौणा भवन्ति । क्षत्रियस्य जन्मैकादशो निस-मुख्यः । जन्मनवमगर्भैकादशजन्मद्वादशजन्मत्रयोदशजन्मचतुर्दश-जन्मपञ्चदशजन्मपोडशजन्मसप्तदशजन्माष्टादशजन्मैकोनविंशजन्म-विंशत्यब्दा यथाकुलधर्म वेति दश निसगौणाः । एतेन गौतमा दिस्मृत्यन्तरवाक्यानि व्याख्यातानि । अनतिरिक्तार्थत्वात् ।

गौणतरमाह मनुः,

आपोडशाद्ब्राह्मणस्य सात्रिणी नातिवर्तते ।

आद्वाविंशात्क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विंशः ॥ इति

याज्ञवल्क्योऽपि,

आपोडशादाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविंशा काल औपनायनिकः परः ॥ इति ।

अत्राभिविधाबाह ।

तथाच व्यास ,

औपनायनिकः कालः परः षोडशवार्षिकः

द्वाविंशतिपरो ह्यस्य स्याच्चतुर्विंशति परः ॥ इति ।

षोडशवार्षिकः षोडशभिर्वर्षैः परिच्छिन्नः ।

शाङ्खोऽपि,

षोडशाब्दानि विमस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।

विंशतिः सचतुष्का च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥ इति ।

षोडशत्वं चाम गर्भनो ज्ञातव्यम् । मनुना गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वी-
तेत्युपक्रम्याषोडशाद् ब्राह्मणस्येत्यभिधानात् । गौतमेनापि गर्भादि-
मंख्या वर्षाणामित्युपक्रम्याषोडशाद्ब्राह्मणस्यापतिता सावित्रीत्य-
भिहितत्वाच्च । एतेन यौधायनादिस्मृत्यन्तरवाक्यान्वयोप व्याख्या-
ताने । यस्तु आपोडशादितियाज्ञवल्क्यीये षोडशशब्दः, न जन्मतः ॥
तत्र गर्भपदानन्वयस्य भागुक्तत्वात् । आह चात्र मर्यादायाम् ।
इदमेवचाभिमेत्य

यमेन,

सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

मशित्वं वपनं कृत्वा व्रते कुर्यात्समाहितः ॥ इति

पञ्चदशीय वर्षाणि गौणकालोऽभिहितः । स च जन्मतः
सत्याकरणएव घटते । जन्मतः पञ्चदशस्य गर्भतः षोडशत्वान् ।
तदीभिव्याप्तौ न विरोधः । अत एवाश्वलायनस्मृतौ

विमाणां षोडशोऽवधिः ।

द्विजत्वप्रापणे राज्ञां द्वाविंशीऽष्टोऽवधिः स्मृतः ।

वैश्यस्य चाचतुर्विंशाद्य एते द्विजातयः ॥

इत्यत्र जन्मत षोडशस्य स्पष्टमवधित्वमेव व्याजहार । यद्येवं
तर्हि गर्भषोडशस्याप्यवधित्वमेवास्तु किमभिध्याप्येति चेत् ।

मैवम् । तच्छब्दःसुं पादाक्षरवदब्दसमुदायउपनयनं, द्वितीयो
 नार्हः कालः, तृतीयः पतितस्तादृङ्काले व्रात्यो भवतीति हारी-
 तस्मरणविरोधात् । अस्मार्थः । तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यानि
 छन्दांसि गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत, त्रिष्टुभा राजन्यं, जगत्या
 वैश्यमिति श्रुतिविहितानि तेषु त्रिषु छन्दस्सु ये पादाः त्रयश्चत्वार-
 रश्च तेषां यान्यक्षराणि अष्टैकादश द्वादश तद्वन्तस्तत्संख्यावन्तो
 येऽब्दा वर्षाणि तेषां समुदायः मेलनं यस्मिन्वर्षे तस्मिन्नुपनयनम् ।

अयमभिसंधिः । गायत्र्याः पादे अष्टाक्षराणि भवन्ति, तेन
 ब्राह्मणस्याष्टमे वर्षे उपनयनम् । त्रिष्टुभः पादे एकादशाक्षराणि भव-
 न्ति, तेन क्षत्रियस्यैकादशे वर्षे । जगत्याः पादे द्वादशाक्षराणि भवन्ति,
 तेन वैश्यस्य द्वादशे वर्षे इति । एव तर्हि द्वितीयेऽप्यब्दसमुदाये
 तुल्यन्यायत्वादुपनयनं कुतो नेत्यत आह । द्वितीय इति । द्वितीयः
 कालः कलयत्यक्षरसंख्यामिति कालोऽब्दसमुदायः नवमवर्षमार-
 भ्याष्टौ वर्षाणिसादिः नार्हो मुख्यो न, किंतु गौणः किंचित्प्रत्य-
 वायजनक इत्यर्थः । द्वितीयश्चेन्नार्हस्तादृङ् तृतीये तदस्ति त्वत्येत आह ।
 तृतीय इति । तृतीयोऽब्दसमुदायस्तत्तद्वर्षमारभ्याष्टौ वर्षाणी-
 त्यादिः पतितः उपनयनेऽत्यन्तं गर्हितोऽतिशयितप्रत्यवायजनक
 इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । तादृशे काले तृतीयेऽब्दसमुदाये ब्राह्म-
 णादिवदुः व्रात्यस्संस्कारानर्हो भवति । संज्ञाकरणमुत्तरव्यवहाराय ।

अत्र मूलभूतां श्रुतिं मेधातिथिरुदाजहार । सावित्र्या
 ब्राह्मणमुपनयीत, त्रिष्टुभा राजन्यं, जगत्या वैश्यमिति ।
 एतेषां च छन्दसामियता कालेन द्वौ पादौ पूर्यन्ते तदन्तं कालक-
 लवन्ति संसृजन्ति स्वाश्रयभूतान्वर्णान् । तृतीये तु पादे प्रक्रान्ते
 आत्तरमान्यतिवयांमिन्यूनसामर्थ्यानि भवन्ति । ममाप्तिमुपयान्ति ।
 यथा पञ्चाशतस्य स्थाविरो मनुष्य इति । अतश्च नैतेन वयमुपासिता-

नीति स्रजन्ति तं वर्णम् । ततो न गायत्री ब्राह्मणो न त्रैष्टुभो
राजन्यो न जागतो वैश्य इति । सावित्र्यत्र गायत्री तत्सवितु-
रिति, त्रिष्टुप् आकृष्णेनेति, जगती विश्वारूपाणीति । इयता
कालेन, षोडशादिवर्षात्मकेन द्वौ पादौ षोडशाद्यक्षरसंख्यौ
पूर्येते-तदन्तं तस्य कालस्य अन्तं षोडशादिवर्षं, प्राप्येति शेषः ।
तानि कालकलबन्ति, कल्कः शोधकं द्रव्यं-गौरसर्पपकल्केनेत्या-
दिप्रयोगदर्शनात् तत्संबन्धी कालकः स चासौ लवश्चेति कालक-
लवः शोधकद्रव्यकणः तद्गदाचरन्तीति तद्गच्छोधकानि भवन्ती-
त्यर्थः । यद्वा कल्कः पापं, कल्कोऽस्त्री शमलैः सौरित्यभिधानात् ।
तत्संबन्धी कालकः, स चासौ लवश्चेति तद्गदाचरन्ति ईपत्पापवन्ति
भवन्तीत्यर्थः ।

काम्यानाहोशना,

जन्मतः पञ्चमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञस्तु षष्ठे वैश्यस्य सप्तमे तु वलार्थिनः ॥ इति ।

मनुरपि;

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो वलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥ इति ।

घसिष्टः,

कुमारस्याष्टमे वर्षे गर्भाद्वा जन्मतस्ततः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्तु नित्यं विप्रो विशेषतः ॥

अन्नाद्यकामो नवमे धीकामो दशवत्सरे ।

एकादशे रत्नकामो द्वादशे पुष्टिकामनः ॥

आषोडशाद्वा सर्वेषामनतीतो महापादे ।

अतिषोडशको विप्रो नोपनेयः कदाचन ॥

इति विप्रो विशतेरूर्ध्वं न वैश्यः पञ्चविंशकात्

विंशतिरत्र अधिका द्रष्टव्या । पञ्चाविंशकादिति गर्भमवधो-
कृत्य, आचतुर्विंशात् इत्यभिधानात् ।

अद्विसं;

पष्ठे तथा द्वादशे च शङ्खो दृढिर्वलायुषोः ।

ईहायुषोस्तु वैश्यस्य द्वाष्टमे च चतुर्थके ॥

ईहा कृष्यादिविषया चेष्टा । चतुर्यो जन्मतः ।

आपस्तम्बः, अथ काम्यानि, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम-
ष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रिय-
कामं द्वादशे पशुकाममाषोडशाद्वाह्यणस्य नास्य आद्वाविंशात्क्ष-
त्रियस्याचतुर्विंशद्वैश्यस्येति ।

धौधायनोऽपि, अथापि काम्यानि भवन्ति सप्तमे ब्रह्म-
वर्चसकाममष्टमआयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममे-
कादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामं त्रयोदशे मेधाकामं चतुर्दशे
पुष्टिकामं पञ्चदशे भ्रातृव्यवन्तं षोडशे सर्वकाममिति ।

भ्रातृव्यवन्तं भ्रातृपुत्रकामम् । नित्यानामप्येषां कालानां
फलश्रवणात् संयोगपृथक्त्वव्यायेन * नित्यकाम्यतरं द्रष्टव्यम् ।
यद्यपि पञ्चवर्षादेर्यालस्य हिताहिताव्युत्पन्नतया तत्तत्फलकामना
न संभवति तथापि तद्विधैर्पिपत्रादेरेव तद्वत्तत्फलकामनया तदनु-
ष्ठानं न विरुद्धम् ।

तदाहुः,

हितकारिभिरवासौ शायमानः प्रयोजकः ।

कर्त्ता ऽविज्ञायमानोऽपि नैव स्यादप्रयोजकः ॥ इति ।

तत्रैव विप्रस्य घटोर्लक्ष्यवचसंस्कारेण पितृ पञ्चयेऽन्दे
उपनयनं कार्यमिति तृतीयार्थेण पृथगा व्यधिकरणपृथगा वा वा-

वयार्थः साधनीयः । ब्रह्मवर्चसक्रामभित्तादिद्वितीया तु, ब्रह्मवर्चसं कामयते पिता यस्य वटोरसौ ब्रह्मवर्चसक्राम इति व्याख्येया ।

गौणतममाह तुर्मनुयमौ,

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्मा भवन्त्यर्थविगर्हिताः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्मा ब्राह्मस्तोमादृते क्रतोः ॥ इति ।

शङ्खलिखितौ, अतो निष्क्रान्तकालाः पतन्तीति । सावि-
श्या इति शेषः ।

शङ्खोऽपि,

नातिवर्त्तत सावित्री अत ऊर्ध्वं निवर्त्तने ।

विज्ञातव्यास्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ॥

सावित्रीपतिता ब्राह्माः सर्वधर्मवहिष्कृताः । इति ।

यमोऽपि,

सावित्रीपतिता ब्राह्माः परिहार्याः प्रयत्नतः । इति ।

साविश्याः पतिताः सावित्रीपतिताः पतितसावित्रीका इत्यर्थः ॥

अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्तीत्याश्वलायनस्मरणात् । सर्व-
धर्मवहिष्कृता इति सर्वधर्मपदमुपनीताधिकारिकसर्वधर्मपरं, न धर्म-
मात्रपरम् । *सर्वत्वमाधिकारिकमिति न्यायेन समन्त्रकर्ममात्र-
परत्वौचिसात् ।

अत एवाश्वलायनः,

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते द्विजत्वं नाप्नुयुर्यदि ।

मन्त्रकर्मपारिभ्रष्टा यास्यन्ति घ्रात्यतामिह ॥ इति

मन्त्रवत्स्वेव कर्मस्वनाधिकारमाह । मन्त्रैः कर्माणि मन्त्रकर्माणि । न तु मन्त्राश्च कर्माणि चेति समाप्तः । अतिप्रसङ्गात् । मन्त्राश्च वैदिका एव न नृमोमन्त्राः । तेषां शूद्रधर्मत्वेन तदभ्यनुष्ठानात् । -

तथा च मनुः,

न हस्मिन्पुज्यते कर्म किञ्चिदामौलिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद् ग्रहा स्वधानिनयनादते ॥

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते । इति ।

शूद्रसमत्वं चात्र मन्त्रवत्कर्मानधिकारहेतुः ॥ हिशब्दश्रवणात् ।

“चतुरूपभृति गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजान् यक्ष्यन् भवाति” इतिवत् ।

नार्थवादः “तेन ह्यन्नं क्रियत” इतिवत् । यत्रयत्र शूद्रसधर्मत्वं तत्र-

तत्र मन्त्रवत्कर्मानधिकारो यथा मतिलोमजादावेतिव्याप्तिदर्शनात् ।

तथाच मनुः,

शूद्राणां च सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः । इति ।

शूद्रसमत्वं चास्यैकजातित्वेन स्पष्टमेवोक्तं यावद्वेदेन जायते

इति ।

वसिष्ठोऽपि शूद्रवृत्तित्वं तस्याह,

न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदामौलिवन्धनात् ।

वृत्त्या शूद्रसमस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ इति ।

वृत्तिराचारो जीवनोपायश्च । वृत्तिवर्त्तनजीवने इति त्रिका-

ण्डीस्मरणात् ।

षीधायनोऽपि,

नास्य कर्माणि यज्जन्ति किञ्चिदामौलिवन्धनात् ।

वृत्त्या शूद्रसमो ह्येषो यावद्वेदे न जायते ॥ इति ।

यद्यप्येतदनुपनीतप्रकरणेऽभिहितं तथापि ब्राह्मणानामनुपनीतत्वापरिहारेणैव ब्राह्मणत्वोक्त्या न तत्सामान्यधर्मनिवृत्तिः । बालत्वादिप्रयुक्तविशेषधर्मनिवृत्तिस्त्वास्ताम् । ततश्च ब्राह्मणानामप्यविरुद्धानुपनीतधर्मशूद्रधर्मसाधारणधर्मेष्वाधिकारः सिध्यति । परिहार्याः प्रयत्नत इति । परिहार्याः अव्यवहार्या इत्यर्थः ।

व्यवहारांश्चाह मनुः,

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यापि हि कांहि चिद् ।

ब्राह्मण्यौनांश्च संबन्धात्तत्राचरेद् ब्राह्मणैस्तद् ॥ इति ।

अपूतैरकृतप्रायश्चित्तैः । संबन्धातिप्रसङ्गवारणायैह ब्राह्मण्यनिति । उपनयनाध्ययनाध्यापनयाजनप्रतिग्रहान् ।

तथाचाश्वलायनः,

नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन् याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुरिति ।

व्यवहारोऽत्र योनिसंबन्धः । कन्यादानादानरूपः । यौनानिति मानवाद । एतेन नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजेयुर्नैभिर्व्यवहरेयुरिति वसिष्ठवाक्यमापि व्याख्यातम् ।

आश्वलायनोऽपि,

मन्त्रयोन्यर्थसंबन्धस्तैर्न कार्यः कथंचन ।

शिष्टेन धर्मनिष्ठेन शुभकर्म प्रयत्नतः ॥

मन्त्रसंबन्धोऽध्ययनाध्यापनादिः । अर्थसंबन्धोऽर्थार्थं सधन्वं याजनादिः । शुभकर्म अदृष्टार्थं दानादे । संबन्धविशेषपरिगणसंलापादिसंबन्धानामपरिहार्यत्वाभिप्रायेणोक्ते मेधातिथ्याशयः ।

अथैषां प्रायश्चित्तम् ।

तत्र यमः,

सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

सशिखं वपनं कृत्वा वृतं कुर्यात्समाहितः ॥

एकविंशतिरात्रं च पिबेत्पृष्ठतियावकम् ।

हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा ॥

ततो यावकश्छुद्दस्य तस्योपनयनं स्मृतम् । इति ।

इदं चातिक्रान्तपोडशवर्षस्य सप्तदशे वर्षे उपनयने द्रष्टव्यं,
निमित्तमायाश्चित्तयोरल्पत्वात् ।

अष्टादशेऽब्दे तूपनयने प्राजापत्यत्रयम् । तथा च

मनुः,

येषां द्विजानां मावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ इति ।

अस्मिन्नेव विषये

आश्वत्थायनः,

गवां दानेन भूम्या वा प्राजापत्यत्रयेण वा ।

चान्द्रायणेन वा शुद्धास्ते भवन्तीह सत्तमाः ॥ इति ।

गवां तिसृणाम् ।

एकोनविंशेऽब्दोपनयने त्वापस्तम्भः, अतिक्रान्ते सावित्र्याः
काले ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं ततः संवत्सरमुद-
कोपस्पर्शनमथाध्याप्य इति ।

ऋतुः द्वौ मासौ । ऋतुशब्दसामर्थ्यादित्वारम्भएव प्रतारम्भः ।

त्रैविद्यकं इयवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीयते त्रैविद्याः तेषा-
मिदं त्रैविद्यकम् । गोत्रचरणाद्गुञ् । एवंभूतं ब्रह्मचर्यम् अपि परि-
चर्यामध्ययनं शुश्रूषामिति त्रयं पारिहाय सकलं ब्रह्मचारिधर्मं
चरेत् ।

विंशेऽब्दे उपनयने मनुक्तं त्रैमासिकमुपपातकसामान्यमा-
पश्चित्तम् ।

एकविंशेऽब्दे उपनयने चातुर्मासिकमुद्दालकव्रतं चरेत् ।

तथाच वसिष्ठः,

पतितसावित्रीक उदालकव्रतं चरेत् द्वौ मासौ यावकेन
वर्तयेन्मासं पयसा ऽर्धमासमाभिक्षया ऽष्टरात्रं घृतेन पद्मात्रमया-
चितेन त्रिरात्रमन्धसोऽहोरात्रमुपवासश्चेति ।

द्वाविंशेऽब्दे उपनयनेऽश्वमेधावभृथस्नानम् ।

तदाह वसिष्ठः,

अश्वमेधावभृथं वा गच्छेदिति ।

त्रयोविंशेऽब्दे उपनयने ब्राह्मस्तोम प्रायश्चित्तम् । ब्राह्मस्तो-
मेन वा यजेतेति वसिष्ठस्मरणात् । ब्राह्मस्तोमादृते क्रतोरिति
योगिस्मरणाच्च । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । उक्तकल्पानां
गुरुलघुभावात् व्यवस्था चेयमेव साधीयसी । गुरुणि गुरुणि
लघुनि लघूनीत्यापस्तम्बस्मरणात् ।

एवम् क्षत्रियवैश्ययोरपि द्वाविंशाच्चतुर्विंशाब्दादूर्ध्वं यथो-
क्तक्रमेणैतानि प्रायश्चित्तानि पादपादहान्या योज्यानि । अत
ऊर्ध्वम् आतृतीयकालसमाप्ते ब्राह्मस्तोम एव दक्षिणाधिक्यपक्षा-
श्रयणेन योजनीयः । तृतीयकालादूर्ध्वं गौणतमोऽपि कालो
नास्तीति क्षत्रियवैश्ययोः पातित्यमेव न ब्राह्मणस्य । न ब्राह्मणः
पतनमृच्छतीति गौतमेन ब्राह्मणपदोपादानात् ।

अथ ब्राह्मणपत्यानां प्रायश्चित्तम् ।

तत्रापस्तम्बः, अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां
ते ब्रह्महसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जये
त्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरोऽ
थोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनमिति ।

यस्य वटोः पिता पितामहश्चानुपेतः स्याच्चे त्रयोऽपि ब्रह्महत-
स्याः । यथा ब्रह्महसविधेर्नाध्येतव्यतया तेषामपीत्यर्थः । तेषां त्रया

णामप्यभ्यागमनम् उपसर्पणं स्वशरीरादेरक्षार्थमपि सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्यादिवचनप्राप्तम्, भोजनम् अभ्युद्यतां भिक्षामित्यादिवचनप्राप्तमपि, विवाहं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपीत्यादिवचनप्राप्तमपि। वर्जयेदिति प्रत्येकं संबन्धः। इतिकरणं समाप्तौ। त्रितयमेव वर्जयेन्नान्यदित्यर्थः। तेषामिच्छतां प्रायाश्चित्तं, ते यदीछन्ति तदा वक्ष्यमाण प्रायाश्चित्तं कुर्युः, न बलात्कारयितव्या इत्यर्थः। तदेवाह। यथेति। यथा प्रथमे पुरुषे स्वस्मिन् उपनयनकालात् क्रमे ऋतुः शुद्धिहेतुः एवमन्यस्मिन्द्वितीयादिपुरुषे संवत्सरः शुद्धिहेतुः। चरितव्रतस्योपनयनं कार्यम्। उदकोपस्पर्शनं वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः संवत्सरं शिरस्याद्भिर्मार्जनम्।

अत्र विशेषमाह। प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः सप्ताभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दूरकइत्येताभिः यजुः पवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेत्यापिवा व्याहृतिभिरेवाधाध्याप्य इति।

यदि पितैवानुपेतस्तदा संवत्सरमेकम् अथ पितामहोऽपि तदा संवत्सरौ अथ स्वयमपि यथाकालमनुपनीतः तदा संवत्सरान्। उक्तं चरेदिति शेषः। पवमानः सोमो देवता यासां ताः पावमान्यः, आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तिवत्याद्याः। यजुः पवित्रेण कयानश्चित्रआधुवादित्यादेना। सामपवित्रेण वामदेव्येन साम्ना। आङ्गिरसेन हंसः शुचिपदित्येनेनापतैरञ्जलिना शिरस्यपो निषिञ्चेत्। पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः। अथाध्याप्यः। स्पष्टार्थम् अथ यस्य पिता पितामह इत्युपक्रमएकवचनम्, अन्तेऽप्यथाध्याप्य इति। मध्ये तु ब्रह्महंसस्तुतास्तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनम्। तत्रोपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोर्बलवत्त्वेन माणवकस्यैव प्रायाश्चित्तम् उपनयनम् अध्यापनं च, बहुवचनं तु

तथाविधमाणवकापेक्षयेति द्रष्टव्यमिति हरदत्तः । वस्तुतस्तु बहु-
वचनं त्रिष्वपि जीवत्सु त्रयाणामपि प्रायश्चित्तोपनयनाध्यापनानि
भवन्तीत्यभिप्रायेण संगच्छते ।

अथ प्रपितामहाद्यनुपनयनआह । अथ यस्य प्रपितामहादे-
नानुस्मर्येत उपनयनं ते श्मशानसस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं
विवाहमेति वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं
ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिरथ
गृहमेधोपदेशनं नाध्यापनं ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो
यथा प्रथमेऽतिक्रमे तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवदिति ।

यस्य माणवकस्य प्रपितामहमारभ्य त्रयाणां पुरुषाणामुप-
नयनं नानुस्मर्यते ते श्मशानवदध्ययनानर्हाः । तेषामभ्यागमनादि
पूर्ववन्न कार्यम् । तत्र माणवकस्य द्वादशाब्दं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं
प्रायश्चित्तम् । पूर्वेषां तु पूर्वमेवोक्तम् । अथ गृह्यमन्त्राणामेवो-
पदेशनं, नाध्यापनं कृत्स्नस्य वेदस्य । ततस्तस्मात्कृतविवाहाद्य
उत्पद्यते तस्य द्वौ मासौ व्रतं चारयित्वोपनयनं कार्यम् । तदु-
त्पन्नस्य तु प्रकृतिवत् उपनयनादि सर्वं कार्यं न प्रायश्चित्तमिति
सर्वं सुस्थम् ।

अथायनम् ।

तत्राहाश्वलायनः, उदगयनापूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे
चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहा इति ।

नृसिंहोऽपि,

उत्तरायणगे सूर्ये कर्त्तव्यं ह्युपनायनम् । इति ।

वर्णविशेषणास्यापवादमाहतुर्वृहस्पतिवृद्धयसिधौ,

विप्रस्य सत्रियस्यापि मौज्जी स्यादुत्तरायणे ।

दक्षिणे तु विशां कुर्यान्नानध्याये न संक्रमे ॥ इति ।

अथ ऋतुनिर्णयः ।

तत्राह भ्रुति, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं
शरदि वैश्यं वर्षासु रथकारमिति ।

गर्गोऽपि,

विमं वसन्ते क्षितेपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतितं विदध्यात् ।

वैश्यस्य ग्रीष्ममप्याह बृहस्पतिः,

श्रीविद्यावलकारि चोपनयनं प्रोक्तं वसन्ते शिशोः

ग्रीष्मे क्षत्रियवैश्ययोः शुभकरं पूर्वाह्नपक्षे सितं ।

कृष्णे च प्रतिपदिनं शुभकरं नैकादशी द्वादशी-

रिक्तानध्ययनं विना शुभदिने चन्द्रे शुभैर्नीक्षिते ॥ इति ।

वसन्तादिलक्षणमाह बृहस्पतिः,

वसन्तश्चैत्रवैशाखौ ग्रीष्मः शुक्रशुक्ली तथा ।

इषोर्जा च शरच्चान्द्रमासाः श्रौतादिकर्मणि ॥ इति ।

घराहमिहिरस्तु गौणमपि वसन्तमाह,

माघश्च फाल्गुनश्चैव वसन्तऋतुरिष्यते ।

मधुश्च माघवध्वापि मुख्यो द्वेधा ऽपमुच्यते ॥

तोऽयं चान्द्रो वसन्तः ।

बृहद्गर्गस्तु मौरमप्याह,

मीनमेपो रविर्यात्रद्वमन्तस्तावद्विष्यते ।

नृयुग्मरूपमौ ग्रीष्मो ऽनन्तराश्च ऋतुः शरत् ॥ इति ।

अनन्तराः कर्कर्महकन्यातुलाः राशयः शरदृतुः ।

चौधायनोऽपि, मीनमेपयोर्मेपेष्टृषयोर्वा वसन्त इति ।

ब्राह्मणं प्रति माति संभवे वसन्तावश्यकतामाह

बृहस्पतिः,

विनतुर्ना वमन्तेन कृष्णपक्षे गत्यग्रेह ।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

त्रैवर्णिकसाधारणकालमाह “विभं वसन्ते” इत्युपक्रम्य
गर्गः,

माघादिधृत्कान्तिकपञ्चमासाः

साधारणा वा सकलद्विजानाम् । इति ।

नारदोऽपि,

शरद्व्रीष्मवसन्तेषु व्युक्तमाद्य द्विजन्मनाम् ।

मुख्यं साधारणं तेषां व्रतं माघादियञ्चसु ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

विमाणासुपनयन वसन्तसमये, धराधिनाथानाम् ।

व्रीष्मर्तौ, शरादे विशां मासाः माधारणाश्च माघाद्या ॥ इति ।

कश्यपोऽपि,

ऋतौ वसन्ते विमाणां व्रीष्मे राज्ञां शरदथ ।

विशां मुख्यं च सर्वेषां द्विजानां चोपनायनम् ॥ इति ।

अत्र विमादिपदैरेव द्विजमाप्तौ पुनर्द्विजानां चेति समुच्च-
याभिधानं द्विजानुलोमजाभिप्रायेणति मन्तव्यम् । ततश्च मूर्धा-
वसिक्तादीनां क्षत्रियादिकालएवोपनयनं मिथ्यति । तेषां तद्ध-
र्मत्वात् ।

मासानाह वृद्धगार्ग्यः,

माघादिमासपट्टे तु मेखलाबन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमन्त्रं च श्रावणादौ विवर्जयेत् ॥

एतेऽपि पटू त्रैवर्णिकमाधारणा इत्युक्तं मैत्रायणीयगृह्ये,
माघादिपञ्चमासाश्च सर्ववर्णानामिति ।

राजमार्तिण्डः,

माघे मासि महाधनो धनपातिः प्रज्ञायुतः फाल्गुने

मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः ।

वैशाखे निखिलोपभोगसहितो ज्येष्ठे वरिष्ठो बुध-
स्त्वापादे सुमहाविपक्षविजयी रूयातो महान् पण्डितः ॥

चण्डेश्वरः,

माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः ।

चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥

ज्येष्ठे गृही च नीतिज्ञ आपादे क्रतुभाजनः ।

मार्गशीर्षे भवेद्भूषः शेषे दुःखमवाप्नुयात् ॥ इति ।

नारदोऽपि,

स्वकुलाचारधर्मज्ञो माघमासेऽथ फाल्गुने ।

विधिज्ञश्चार्थवाञ्छचैत्रे वेदवेदाङ्गपारगः ॥

वैशाखे धनवाञ्छैव वेदशास्त्रविशारदः ।

उपनीतः कलाज्ञश्च ज्येष्ठे विधिविदां वरः ॥ इति ।

एतेन माघादिपण्णां मासानां नित्यत्वे सत्त्वेव काम्यत्वमपि
सिध्याति । यत्तु

मृगकुम्भगते भानौ मध्यमं मीनमेपयोः ।

उत्तमं गोयुगस्थेऽर्के ह्यधमं चोपनायनम् ॥

इति बृहस्पतिना मिथुनार्कस्याधमत्वमुक्तं, तद्ब्राह्मणाभिप्रा-
येण । तं प्रति वसन्तस्यैव मुरन्वत्त्वात् । आपादस्य च कथमापि
वसन्तत्वाभावात् । क्षत्रिय प्रति तु न तस्याधमत्वम् । ग्रीष्मत्वेन
मुरन्वत्त्वात् । एवं वैश्यं प्रत्यपि साधारणकालत्वान्मुख्यत्वमवे ।
तस्मादियमुत्तमादिन्यवस्था ब्राह्मणं प्रत्येव । अत्रापादो हरिश-
यनात्प्रागेव ग्राह्यः ।

नन्वयं मार्गशीर्षप्रतिषेधः कं प्रति । न तावद्ब्राह्मणक्षत्रियो
प्रति । तयोर्दक्षिणायनानिषेधेनैव तदप्राप्तेः । नापि वैश्यं प्रति ।

तस्यापि शरद्वच्छिन्नदक्षिणायनस्यैव विधानात्तदमाप्तेः । नापि
नित्यानुवादः । निष्प्रयोजनत्वादिति चेत् । मैवम् । मार्गशीर्षा-
द्युत्तरायणवादिमते मार्गशीर्षमाप्तौ निषेधप्रवृत्ते सावकाश-
त्वात् । न च पौषेऽतिप्रसङ्गः । सामान्यत एव तस्य निषिद्धत्वा-
दित्यलम् ।

एतेषु षट्स्वूपि मामेषु ग्राह्यणस्य सर्वदोषापवादकतया
चैत्रः प्रशस्तः ।

तथाच धृहस्पतिः,

गुरौ भृगौ नष्टगते च चैत्रे कार्यं न मङ्गल्यमनर्थकारि ।
मीनस्थितेऽर्के खलु चैत्रमासे शुभप्रदो ग्राह्यणमौज्ज्वल्यः ॥
गोचराष्टमधर्माभ्यां गुरुशुद्धिर्न लभ्यते ।
तदोपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ ॥
शुक्ले नष्टे तथा जीवे दुर्बले चन्द्रभास्करे ।
व्रतोपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ ॥
जीवभार्गवयोरस्ते सिंहस्थे देवतागुरौ ।
मेखलाबन्धनं शस्त चैत्रे मीनगते रवौ ॥
अतीव नष्टे सुरराजपूज्ये सिंहस्थिते वा द्विजपुङ्गवानाम् ।
व्रतं प्रशस्तं खलु मासि चैत्रे कर्तुं श्रिगायुःसुखसंपदे स्यात् ॥

इति ।

ज्येष्ठापसोपनयने ज्येष्ठमासनिषेधे

गर्गः,

ज्येष्ठमासे विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।

उपनीतस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युमादिशेत् ॥

इति ।

अथ जन्ममामनिर्णयः,

तत्र राजमार्त्तण्डः,

वसन्तसमये कुर्यादब्दे गर्भाष्टमेऽपि वा ।

मेधावी मेखलाबन्धं जन्ममासेऽथ जन्मभे ।

यज्वा वसन्तसमये बहुवित्तभागी

गर्भाष्टमे विविधशास्त्रविशारदस्तु ।

वेदार्थपालनपरः खलुजन्ममासे

ऋक्षेऽपि जन्मनि वटुः क्रतुभाजनं स्यात् ॥

शौनकोऽपि,

जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि जन्मराशौ ।

व्रतेन विमो न बहुश्रुतोऽपि प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥

गर्भाष्टमे गर्गपराशराद्यैः फलं यदुक्तं व्रतबन्धने तु ।

ततोऽधिकं जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि बाढवानाम् ॥

बाढवाः ब्राह्मणाः । जन्मस्विति बहुवचनं तिमृणां जन्म-

ताराणां परिग्रहाय । यस्तु

विवाहे मेखलाबन्धे जन्ममासं विवर्जयेत् ।

विशेषाज्जन्मपक्षं तु वसिष्ठाद्यैरुदाहृतम् ॥ इति ।

न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा ।

आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः ॥

इति गर्गनारदाभ्यां जन्ममासनिषेधः कृतः, स गर्भाष्टमवर्षाति-

रिक्तवर्षविषयः ब्राह्मणातिरिक्तविषयो वा । जन्मतिथिपक्षनिषेधस्तु

विषयविशेषव्यवस्थापकप्रमाणाभावात्प्रविषय एवेत्यवगम्येत ।

अथ पक्षः,

तन्निर्णयमाहाम्बुनायनः,

उदगयनापूर्वमाणपक्षे कल्पाणे नक्षत्रे चोत्क्रमोपनयनगो-

दानविवाहा इति ।

आपूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षः ।

कालविधानेऽपि,

शुक्ले पक्षे निर्मले शीतभानौ

राशौ चर्षे स्पाच्छिशोर्मौञ्जिवन्धः ।

बृहस्पतिः,

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्यत्रिकं विना । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णपक्षे त्रिधा कृते ।

अन्यभागं विना ऽन्यौ द्वौ गणितौ मध्यमाधमौ ॥ इति ।

शुक्लपक्षस्य प्राशस्त्ये हेतुमाह वत्सः,

पूर्वाह्णः पूर्वपक्षश्च उत्तरायणमेव च ।

देवानामप्यहश्चेति दिवमो निर्मलस्तथा ॥ इति ।

अथ तिथयः ।

तत्र बृहस्पतिः,

द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।

त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठाः प्रचोदिताः ॥

द्वादशेकादशी चैव मध्यमास्तिथयस्तथा ।

मध्यमाश्च प्रशमन्ति चन्द्रे च बलमयुते ॥

कृष्णे चैव प्रशस्ताः स्युस्तिथयश्चोपनायने ।

द्वादशेकादशी चैवैतान् शुक्ले इत्यनुपद्भः । मध्यमा इति

शुक्रपक्षीयाः मध्यमाः प्रशस्ताश्च तिथयश्चन्द्रस्य बलवत्त्वे कृष्ण-

पक्षेऽप्युपनायने स्युरिति प्रशंसन्त्येवाचार्याः ।

तथाच नृसिंहः,

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी ।

पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिताः ॥

धर्मकामौ सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा ।

कृष्णे त्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा ॥

द्वादश्येकादशी चैव मध्यमे च प्रचक्षते । इति ।

धर्मो दशमी । कामः त्रयोदशी । ते उभे शुक्ले कृष्णे चेत्यन्वयः ।

प्रथमा प्रतिपत् । साऽपि कृष्णे पक्षे चन्द्रबले सति ग्राह्या ।

तथा च बृहस्पतिः,

कृष्णो च प्रथमा पृज्या कदाचिच्छुभगे विधौ । इति ।

यत्तु मदनरत्नेन प्रथमा इति बहुवचनान्तं पाठं कल्पयित्वा

प्रथमा आद्याः पञ्चम्यन्ता इति व्याख्यातं, तदसत् । पूर्ववाक्ये

कृष्णपक्षीयपष्टीसप्तम्यादीनामपि ग्रहणेन परिसंख्याऽसंभवात् ।

द्वादश्येकादशी चैव मध्यमा चोपनायने ।

प्रशस्ना प्रतिपत् कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ ॥

चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्षाणामतिलङ्घने ।

शेषेषु वर्जयेद्विद्वान् द्विजानामुपनायनम् ॥

इति व्यासवाक्ये कृष्णे च प्रतिपादेन शुभकरमिति पूर्वोक्त-

बृहस्पतिवाक्ये च साक्षात्प्रतिपच्छब्दोपादानाच्च ।

बृहस्पतिः,

चन्द्रे बलयुते लग्नाच्छुभभावे शुभेक्षिते ।

चतुर्दशीं प्रशंसन्ति कुमारे वयसा ऽधिके ॥ इति ।

कृष्णे च प्रथमा पृज्येतस्यानन्तरमाह

नारद ,

शुक्लपक्षे द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

त्रयोदशी च दशमी सप्तमी व्रतबन्धने ॥

श्रेष्ठास्त्रेकादशी पष्टी द्वादश्येतास्तु मध्यमाः ।

एकां चतुर्थीं संसृज्य कृष्णपक्षे तु मध्यमाः ॥

आपञ्चम्यास्तु तिथयः पराः स्युरतिनिन्दिताः । इति ।

वसिष्ठोऽपि,

विधातृगौरीफाणिषण्मुखेन्द्रयमास्तकामास्तिथयः प्रशस्ताः ।

मध्येऽर्करुद्रेऽपिच ते प्रशस्ते सुहृत्सतुर्द्वाङ्गगते शशाङ्के ॥

त्यक्त्वा चतुर्थीमपि कृष्णपक्षे त्वाद्यं त्रिभागं शुभदं
प्रते च । इति ।

विधाता द्वितीया । गौरी तृतीया । फाणिः पञ्चमी । षण्मुखः षष्ठी । इन्द्रः सप्तमी । यमश्चतुर्थी । कामः त्रयोदशी । अर्कोद्वादशी । रुद्र एकादशी ।

अत्रेयं व्यवस्था । कृष्णपक्षे प्रतिपच्चतुर्दश्योरुपादानं प्रात्योपनयनविषयम् ।

“वर्षाणामतिलङ्घने” “कुमारे वयसाधिके” इति व्यास-
बृहस्पतिवाक्याद् । अतिलङ्घनं षोडशाद्यतिक्रमः । ततश्चानध्या-
यत्वेन दुष्टफलकत्वेन च तन्निषेधो नातीतकालमदुविषय इति न
विरोधः । चतुर्थीसप्तमीत्रयोदशीनां गलग्रहत्वेऽप्युपादानं सूकाद्यु-
पनयनविषयम् । तेषामध्ययनाभावेन तस्यादोषत्वात् । यत्तु
बृहस्पतिर्नृसिंहवसिष्ठैरुत्तमत्वेनोक्तायाः षष्ठ्याः नारदेन मध्यमत्व-
मुक्तं, तद्गर्गमते तस्याः गलग्रहत्वमभिप्रेत्येति न विरोधः ।

नृसिंहप्रसादे,

न च षष्ठ्यामथाष्टम्यां पञ्चदश्यां च पर्वणि ।

प्रतिपत्सु न कर्चव्यो न विष्टिकरणे तथा ॥ इति ।

अत्र षष्ठीनिषेधः प्रदोषयुक्तषष्ठीविषयः ।

षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रौ ननादिका ।

प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनादिका ॥

इति मुहूर्ततत्त्ववाक्यात् । प्रतिपन्निषेधस्तु शुक्लप्रतिपद्विषय
इति न विरोधः ।

संग्रहेऽपि,

रिक्ताऽष्टमीपर्वतिथीननध्यायांश्च वर्जयेत् । इति ।

अपरार्केऽपि,

नष्टे चन्द्रेऽष्टमे शुक्ले निरंशे चैव भास्करे ।

कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे ॥

निरंशलक्षणं ग्रन्थान्तरे,

राशेः प्रथमभागस्थो निरंशः सूर्य उच्यते ।

अनध्यायान्न सोपपदाचातुर्मास्यद्वितीयादींस्त्वध्ययनप्रकरणे

वक्ष्यामः ।

तत्र केपुचित्प्रतिपत्तिसवमाह भरद्वाजः,

या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।

कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्र-

मुख्यैः ॥ इति ।

गलग्रहानाह राजमार्त्तिण्डः,

त्रयोदश्याश्चतुष्कं च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।

चतुर्थी चैकतः प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥

मुहूर्त्ततत्त्वेऽपि,

प्रतिपत्पूर्वचतुष्कं नवमीपूर्वत्रयं चतुर्थी च ।

अष्टौ गलग्रहास्त्याज्या गर्गस्य मते तथा षष्ठी ॥ इति ।

राजमार्त्तिण्डः,

आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न मिथ्यति ।

गर्गादिमुनयस्मर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥

कारिकानियन्धे,

अनध्यायस्य पूर्वैद्युरनध्यायात्परेऽहनि ।

व्रतारम्भं विसर्गं च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥ इति ।

अनध्यायात्परेहनीति द्वितीयेतरविषयम् । बृहस्पत्यादिभिः

तस्याः साक्षादुपादानात् ।

नारदोऽपि,

कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।

त्रयोदशीचतुष्कं च अष्टावेते गलग्रहाः ॥ इति ।

अत्र कृष्णपक्षग्रहणं निन्दातिशयप्रतिपत्त्यर्थं न तु शुक्लचतुर्थ्यादिकानामुपादेयताप्रतिपत्त्यर्थम् । दग्धपक्षच्छिद्रादितिथीनां सामान्यनिषेधेनैवात्रापि निषेधोऽवगन्तव्यः ।

अथ तिथिफलानि । तत्र यादरायणः,

प्रतिपदि मदिरासक्तः श्रुतिमेधाधिको द्वितीयायाम् ।

नीतिज्ञो मेधावी जितसकलारिस्तृतीयायाम् ॥

मन्दधिया हतचित्तो दीनश्चपलश्चतुर्थ्यां स्यात् ।

पञ्चम्यां बहुवित्तः पूर्णायुर्धनपतिर्मतिमान् ॥

षष्ठ्यामधुचिः सततं सप्तम्यां व्याधिसंतप्तः ।

अल्पागुरयाष्टम्यां नवमे धनवर्जितः सदा पुरुषः ॥

दशम्यामर्घमपत्तिरेकादश्यां भुणान्वितः ।

द्वादश्यां नीतिशास्त्रज्ञो निधनाय त्रयोदशी ॥

चतुर्दश्यां भवेन्नाशः पञ्चदश्यां क्षयी भवेत् । इति ।

अथ वाराः ।

तत्र नारदः,

गुरुशुक्रबुधानां तु वाराः श्रेष्ठतमाः स्मृताः ।

अधमः सोमवारस्तु सूर्यवारस्तु मध्यमः ॥

वारौ मन्दारयोर्वज्र्यौ कृष्णे वज्र्यौ निशापतेः ।
 अस्तं गतस्य सौम्यस्य वारो वज्र्यौ द्विजन्मनि ॥
 आरो भौमः । द्विजन्मनि उपनयने ।

बृहन्नारदोऽपि,

आचार्यकान्यसौम्यानां वाराः शस्ताः शनीनयोः ।
 वारौ मध्यफलौ प्रोक्तौ निन्दितावितरौ व्रते ॥
 इनः सूर्यः ।

बृहस्पतिः,

पापग्रहाणां वाराः स्युर्न शुभाश्चन्द्रवासरः ।
 मिते पक्षे प्रशस्तः स्यात्कृष्णे वारो विधोर्न हि ॥
 शुभो बुधो नास्तमितः पापग्रहयुतो न च ।

बृहद्गर्गः,

शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगते च मौक्षी-
 बन्धस्तदीयदिवसेषु शुभाय कृतः ।
 अस्मिन्बलेन रहिते तु पुनर्द्विजानां
 स्याद्द्वर्णसंकर इति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 तदीयदिवसेषु शाखाधिपतिवारेषु ।

नारदः,

शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपचलं तथा ।
 शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते ॥

शाखेशानाह स एव,

दृश्यमाने गुरौ शुके शाखेशे चोत्तरायणे ।
 वेदानामधिपा जीवशुक्रभीमबुधाः क्रमात् ॥ इति ।
 तत्तच्छाखाध्येतॄणां तत्तच्छाखाधिपवारो उपनयनं कार्यामित्याह

धराहः,

गुरोः कवेर्लोहितस्य मिहिरस्य च वासराः ।

ऋग्यजुःसामाथर्विणां शस्ताः स्युर्व्रतवन्धने ॥

लोहितोऽद्भारकः । मिहिरः सूर्यः ।

बृहस्पतिः,

बृहवृचानां गुरोर्वारो यजुर्वेदजुषां कवेः ।

सामगानां धरामूनोरथर्वविदुषां स्वेः ॥ इति ।

शाखेशवत् वर्णेशेऽपि बलवाति उपनयनं कार्यम् ।

तथाच पराशरः,

सदाऽनुकूले चैकस्मिन् वर्णेशे बलशालिनि ।

ब्राह्मणादेः भकुर्वीत कुमारं व्रतचारिणम् ॥

वर्णेशानाह स एष,

पती सितज्यौ विमाणां नृपाणां कुजभास्करो ।

वैश्यानां शशभृत्सौम्याविति वर्णाधिपाः स्मृताः ॥ इति ।

अर्णवोऽपि,

ब्राह्मणस्य गुरुः प्रोक्तो नृपस्य ज्योतिषां पतिः ।

बुधो वैश्यस्य शूद्रस्य सुखदः शीतदीधितिः* ॥

वारफलं राजमार्त्तण्डे,

मेधा भानुदिने जडः शिशिरगैः चन्द्रात्मजे बोधवान्

पञ्चत्वं कुजमन्दपोर्भृगुसुते चागमी बलीयान् शुचिः ।

पट्टकर्माभिरतः सुखी सुरगुरौ विद्वांश्चिरयुर्भवेत्

धिष्ण्ये पापनिपीडितेऽयं हिमगौ मुढो गतायुर्भवेत् ॥ इति ।

* एतदनन्तरम् अत्र शूद्रशब्देन पारशवो गृह्यते । तस्य “एतया निपादस्यपतिं याजयेत्” इति यागदर्शनेन संस्कारावश्यकभावान् इत्याधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ।

अत्र भौमवारस्य दुष्टफलत्वं सामगातिरिक्ताविषयम् ।

विकुजार्कदिनं शस्तं सामगानां कुजः शुभः ।

इति बृहस्पतिस्मरणात् । कुजो भौमः । आर्कः शनैश्चरः ।

तदुभयातिरिक्तं दिनमुपनयने शस्तम् । तस्यापवादः सामगानां

कुजः शुभ इति । यदा तु स्वशाखाधिपतिवारो न लभ्यते तदा

शाखान्तराधिपवारोऽपि ग्राह्यः मामान्यविधिवलात् । विशेष-

विधिस्तु प्राशस्त्यार्थो न परिसंख्यार्थः । मामान्यविध्यानर्थ-

क्यादिति ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र बृहस्पतिः,

त्रिपूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।

त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्वोः मशस्तं ह्यौपनायनम् ॥

मैत्रमनुराधा । वासवं धनिष्ठा । त्वाष्ट्रं चित्रा । सौम्यं मृगशिरः ।

नारदोऽपि,

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्तेज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।

विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जयोनिभान्युपनायने ॥

अर्कत्रयं हस्ताचित्रास्वातयः । अन्तं रेवती । इज्यः पुष्यः ।

चन्द्रो मृगशीर्षम् । अदितिः पुनर्वसुः । विष्णुत्रयं श्रवणध-

निष्ठाशततारकाः । अब्जयोनिभे रोहिणी । उत्तरादीनां श्रेष्ठत्वं

चन्द्राशुद्धविपीत्याह

वसिष्ठः,

उत्तरासु तिसृषूपनायनं हस्तमैत्रमृगरोहिणीष्वपि ।

त्वाष्ट्रपूषभपुनर्वसुष्वपि श्रेष्ठमप्यशुभभागे विधौ ॥ इति ।

अथ मध्यमानि । तत्र बृहस्पतिः,

वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णमे तथा ।

अश्विमे षट्सु भेषूक्तं मध्यमं व्रतवन्धनम् ॥

शेषेषु वर्जयेद्विद्वान् द्विजानामुपनायनम् ।

मध्यमानां शुद्धत्वं चन्द्रानुकूल्ये सखेव भवतीत्याह

वासिष्ठः,

दत्तपुण्यवसुवारुणानिलश्रोत्रभेष्वापि च यद्व्रतं विधौ ।

शोभनांशकगते शुभावहं मध्यमानि कथितानि भानि तु ॥

अयं वर्ज्यानि । तत्र बृहस्पतिः,

कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठाद्रासु विशाखयोः ।

पूर्वात्रये च सार्षपे न कुर्यादौपनायनम् ॥ इति ।

सार्षपमश्लेषा ।

कीचत्तु ग्राह्यणस्य पुनर्वसुनिषेधमाहुः ।

तत्र राजमार्तण्डः,

चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहान्देषु शुभेष्वापि ।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि.

बृहस्पतिः मले मासि शुद्धत्वमधिगच्छति ।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनस्तंस्कारमर्हति ॥ इति ।

दीपिकायामपि,

जीवाकेंद्रुशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्तरस्थे

स्वाध्याये वेदवर्णाधिपइह शुभदे क्षीरभे नादिती च ।

शुक्राकेंज्यक्षलग्ने रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दुं

नो जीवासातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ व्रतं स्यात् ॥ इति ।

अन्ये तु कृतः उपनीतो विप्रः केन चित्रिमित्तेन पुनस्तं-
स्कारं चेद्वर्हति तदा पुनर्वसाविति वर्णयन्ति । तदपरे न सद्यन्ते ।
पुनःपदेनैवोपनयनावृत्तिशुद्धौ कृत्वा दोषादानवैयर्थ्यात् । तेन

विमपदोपादान, तप्तत्रियादीनामनिषेधः । अत्र येषामुत्तमत्वेन
परिगणनं तेषामेवान्यत्र मध्यमत्वेनाभिधानं केवलोत्तमादपकर्षं
गमयति । कैश्चिज्ज्येष्ठाऽप्युपनयने ग्राह्येत्युक्तम् । तथा च

भुजघलः,

हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च शक्रेन्दुपुष्पाश्विनिरेवतीषु ।

राजमार्त्तण्डोऽपि,

हस्ते चित्राश्विशक्रादिति विधिवरुणोपेन्द्रपुष्येन्दुपौष्ण-
स्वातिष्वव्याहतासु स्मृतमुपनयनं भार्गवाद्यैर्मुनीन्द्रैः ।

श्रीपतिनिबन्धेऽपि,

अश्विनीमृगचित्रासु हस्ते स्वात्यां च शक्रभे । इति ।

अथ वेदविशेषेण नक्षत्रविशेषो ज्योतिर्निबन्धे.

मूले हस्तत्रये सार्ये शैवे पूर्वात्रये तथा ।

ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलावन्धनं बुधैः ॥

पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।

ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जिवन्धनम् ॥

पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् ।

प्रशस्तं मेखलावन्धे वट्टनां सामगायिनाम् ॥

मृगमित्राश्विनीहस्तरेवत्यदिति वासवम् ।

अथर्वशाखिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥

व्यवहारनिबन्धेऽपि,

हस्तत्रये सार्यशिवर्क्षपूर्वा.

मूलेषु वट्टचवट्टपनयः प्रशस्तः ।

तिष्यादिति द्रुहिणसूर्यशशाङ्कपौष्ण-

मैत्रोत्तरासु यजुषां रशनानिवन्धः ॥

विश्वाश्वितिष्यशिवविष्णुक्रोत्तरासु

यशार्थदो व्रताविधिः खलु सामगानाम् ॥

शशाङ्कहस्ताभिपुनर्वसौ च

पुण्याभिभेऽथर्वविदो विधिश्च ।

शार्ङ्गधरीयेऽपि,

मूलार्द्रश्रवणाश्लेषापूर्वात्रयकरत्रये ।

बह्वृग्वटोर्ग्रतं देयं विद्याविचसुखाप्तये ॥

ऽयुत्तरारोहिणीहस्तरेवतीमृगमैत्रमे ।

आदित्यपुष्यभे शस्तं यजुषां मौक्षियन्धनम् ॥

पुण्याभिनीधानिष्ठार्द्राश्रुतिहस्तोत्तरात्रये ।

मौक्षीबन्धः शुभः प्रोक्तः सामगस्य वटोर्बुधैः ॥

हस्तपुष्यमृगादित्यपूषवस्वभिमैः स्पृतम् ।

अथर्वशास्त्रिणां शस्तं रक्षनावन्धनं बुधैः ॥ इति ।

पुरुषविशेषेण नक्षत्रविशेषमाह नृसिंहः,

रौद्रे शिवद्विजः कुर्याद्वैष्णवे वैष्णवस्तथा ।

वासवर्षे सवर्णश्च वारुणे कुण्डगोलकौ ॥ इति ।

मातिस्विकनक्षत्रासंभवे सामान्यतो विहितानि नक्षत्राणि

ग्राह्याणि । अन्यथा सामान्यविध्यानर्थक्यापत्तेः । विशेषविधीनां

तत्प्राशस्त्यमात्रपरत्वेनान्यपरिसंख्यार्थत्वाभावात् ।

अत एव सारसमुच्चये,

मघाग्नेयविशाखेन्द्रवाम्यं हित्वा च वारुणम् ।

व्रते शस्तानि सर्वेषां चेच्छास्त्रोक्तं न लभ्यते ॥

शार्ङ्गधरीयेऽपि,

श्रवणादित्यपौष्णादिद्वये हस्तत्रये भृगे ।

सर्वेषां मेललाबन्धः शुभः प्रोक्तो द्विजन्मनाम् ॥ इति ।

उक्तान्यापि नक्षत्राणि दुष्टगृहाक्रान्त्यादिदुष्टानि साध्यानि ।

तथाच ऋचोच्चये,

दशयोगचक्रशृङ्गेर्नक्षत्रैः कारयेच्छुभं कर्म ।

केतुतमः सूर्याकिक्षितितनयानुपहतैः पटुभिः ॥ इति ।

तदेतत्सर्वं विवाहप्रकरणे चक्ष्यामः । अत्र जन्मर्क्षविधिनि-
पेधयोगतिर्जन्ममासनिर्णये पूर्वमुक्ता । विशेषान्तरमप्याह

नारदः,

जन्मभाद्रदशमं कर्म संघातर्क्षं च षोडशम् ।

अष्टादशं सामुदायं त्रयोविंशं विनाशनम् ॥

मानसं पञ्चविंशर्क्षं नाचरेच्छुभमेषु तु । इति ।

घसिष्ठोऽपि,

उक्तेष्वेतेषु ऋक्षेषु शुभांशेषूपनायनम् ।

कुर्वीत शुभकामस्तु नैव क्रूरांशकेन तु ॥ इति ।

अथ योगाः ।

तत्र धृहस्पतिः,

व्याघातं परिघं वज्रं व्यतीपातं च वैधृतिम् ।

गण्डातिगण्डशूलं च विष्कम्भं चैव वर्जयेत् ॥

शिष्टाष्टावशयोगेषु प्रशस्तं ह्यौपनायनम् ।

वर्ज्ययोगेषु विशेषमाह श्रीपतिः,

सवैधृतिस्तु व्यतीपातनामा

सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्द्धम् ।

तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्रे

व्याघातसंज्ञे नव पञ्च शूले ॥

गण्डेऽतिगण्डे च पडेव नाढ्यः

शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः । इति ।

अथ करणानि ।

तत्र बृहस्पतिः,

यवादीनां तु पट्टकं स्यादुपनाये सृष्टूजितम् ।

शकुन्यादीनि विष्टिं च वर्जयेत्तु विशेषतः ॥ इति ।

एवं पञ्चाङ्गशुद्धौ पूर्वाह्णादिनिर्णयः ।

स्कन्दपुराणे,

ऊर्ध्वं सूर्योदयात्प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

पूर्वाह्णः प्रथमः प्रोक्तो मध्याह्नुस्तु ततः परम् ॥

अपराह्नुस्ततः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् । इति ।

तत्रापराह्णे उपनयनं न कार्यम् ।

विनर्तुना पसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।

अपराह्णे चोपनीतः पुनःसंस्कारमर्हति ॥

इति नारदीयनिषेधात् । तस्य पैतृककालत्वेन दैवमानुषक-
मर्निर्हत्वाद्य ।

तथाच नारदः,

त्रिधा विभज्य दिवसं तत्रादौ कर्म दैविकम् ।

द्वितीये मानुषं कार्यं तृतीयेऽंशे तु पैतृकम् ॥ इति

तत्र उत्तमादिव्यवस्थामाह मनुः,

सर्वदेशेषु पूर्वाह्णे मुख्यं स्यादुपनायनम् ।

मध्याह्णे मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे च गार्हितम् ॥ इति ।

अथ गुर्वादियलम् ।

तत्र भीमपराक्रमः,

शस्ते शशिनि सुरेज्ये सविनरि शस्ते च मेरुलावण्यः ।

भयति चिरायुर्धिद्रानुक्ते मन्त्रमरे विमः ॥

प्रशस्तस्थानान्याह वसिष्ठः,

धर्मार्थलाभसुतभाग्यगते सुरेज्ये
मौञ्जीव्रतं शुभकरं तु वटोः पितुश्च ।
जन्माष्टवन्धुरिपुरिष्फनमस्तृतीये
दारिद्र्यशोकबहुरोगकरं हि जन्म ॥
बन्धौ तृतीये रिपुराशितस्थे
इच्छन्ति पूजां दशमे सुरेज्ये ।
नेच्छन्ति पूजां जनिगे व्ययस्थे
पुरातना ह्यष्टमगेऽपि सूरौ ॥

धर्मो नवमं स्थानम् । लाभ एकादशम् । सुतः पञ्चमम् ।
अर्थो द्वितीयम् । भाग्यं सप्तमम् । बन्धुश्चतुर्थम् । रिष्फो द्वादशम् ।
नभो दशमम् । द्विजन्म द्वितीयं जन्म, उपनयनमित्यर्थः । जनिगे
जन्मराशितस्थे ।

नारदोऽपि,

जन्मभ्रातृचतुर्थारिमृत्युकर्मव्यये गुरौ ।
मृत्युपातकरोगाश्च रिपुशस्त्रमतिर्मृतिः ॥
सुरापीत्वं च विज्ञेयं क्रमादेतत्फलं शिशोः ।
बालस्य बलहीनोऽपि शान्सा जीवो बलप्रदः ॥
यथोक्तवत्सरे कार्यमनुक्ते नोपनायनम् । इति ।
गुरुबलवद्दर्शेशादिवलमप्यपेक्षितमित्याह

स एव,

नैवोपनयनं कार्यं वर्णेशे दुर्बलेऽपिवा ।
स्ववेदाधिपतौ कुर्याद्बलिष्ठे व्रतबन्धनम् ॥ इति ।
अथ गुरोर्निमित्तविशेषेणाष्टमादिस्थानास्थित्यपवादः ।

तत्र भरद्वाजः,
धनुर्मानकुलीरस्थो जीवो जन्मान्समृत्युगः ।
अतिसौख्यं वटोः कुर्याद्वसिष्ठवचनं यथा ॥
मृत्युरष्टमं स्थानम् ।

घृहस्पतिरपि,
पूषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः ।
अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयनादिषु ॥
एवं शुभेऽब्दे देवेज्यो जन्मकर्मव्यपारिधिः ।
तृतीययन्धुस्त्रैश्च विनाऽन्यत्र शुभप्रदः ॥
विशेषाद्देवमन्त्री चेदशुभे गोचरे स्थितः ।
चापे मीने कुलीरे च शुभदक्षोपनायने ॥ इति ।

अथ गुर्वार्यस्तविचारः ।

तत्र षड्वचसिष्ठः,
शाखेशगुरुशुक्राणां मौख्ये बाल्ये च वार्द्धके ।
नैवोपनायन कार्यं वर्णेशो दुर्बले सति ॥
लल्लोपि,
नीचशत्रुगृहे पराजिते दृत्रशत्रुसचिवेऽथवा भृगौ ।
यस्य मौञ्जिरक्षणा निवध्यते स श्रुतिस्मृतिपत्नक्रियोज्झितः ॥
अत्रिः,
पराजितेऽतिनीचस्थे नीचे शुके गुरौ तथा ।
श्रुतिनं यदि कुर्वीत न भवेद्देवार्जितः ॥
वसिष्ठोऽपि,
नीचारिराशावतिनीचभागे
पराजिते वापि गुरौ सिते वा ।

मौञ्जग्रतं यस्य करोति नूनं
स वेदशास्त्रस्मृतिधर्महीनः ॥

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

शाखेश्वरस्ववर्णेशगुरुणां बलपूर्वकम् ।

ततोऽन्वेप्यं गुरुबलं तुल्यमाचार्यशिष्ययोः ॥

शाखेशादिवलपूर्वकं यस्मादुपनयनं ततः कारणादाचार्य-
शिष्ययोगुरुबलमन्वेप्यम् । ननु मुख्यकालगुर्वधुदयोस्तन्निपाते
कस्यातिक्रमः कार्य इत्यपेक्षायामाह

नारदः,

द्विजन्मकाले वर्षास्तु मोक्ते वर्षे गुरोर्यदि ।

गते विरोधे वर्षं स्याद्बलवच्छ्रुतिचोदनाव ॥

गुरोर्गतिः स्मृतिप्रोक्ता विबलाहि श्रुतेः स्मृतिः । इति ।

धृष्टस्पतिरपि,

तस्माद् ग्रहेभ्यः कालत्याद्वली संवत्सरः स्मृतः ।

शान्तिग्रहाणां कर्त्तव्या न तु संवत्सरस्य च ॥ इति ।

वृद्धवसिष्ठोऽपि,

उक्तेऽपि वर्षे न बली गुरुश्चे-

च्छान्सा मशस्त ग्रतग्रन्थकर्म ।

अनुक्तवर्षेषु बलप्रदोऽपि

नैतैतयोरब्दबल बलीयः ॥

शाखेशगुरुशुक्राणामेकस्मिन् शत्रुनिर्जिते ।

विद्यावृत्तार्थिभिस्तत्र न कार्यमुपनायनम् ॥

शाखेशे वा गुरौ शुके स्वनीचगृहसंश्रिते ।

तदोपनीतः स्वल्पायुर्विद्यावेत्तादिर्वर्जितः ॥

नीचांशसंस्थिते शुके शाखेशे वा बृहस्पतौ ।
 स्वकुलाचारविभ्रष्टो नीचकर्मरतो व्रती ॥
 नीचर्क्षनीचांशकसंस्थिते च शाखेश्वरे वा स्फुजितीन्द्रपूज्ये ।
 व्रती शिशुर्हानिकुलप्रसक्तः शस्त्रोपजीवी स्वकुलं विसृज्य ॥
 स्वारिनीचभगे जीवे शाखेशे वा भृगोः मृते ।
 उपनीतस्तदा बाल क्षिप्रान्धजसेवकः ॥
 शाखेशगुरुशुक्राणामेकीस्मिन्स्वारिराशिगे ।
 परदारेण्वभिरत उपनीतस्तदा शिशु ॥
 शाखेशगुरुशुक्राणां मध्ये शत्रुनवाशके ।
 एकस्मिन्नुपनीतो यस्तदा मूर्खः खलो भवेत् ॥
 शत्रुराशौ तदंशस्थे चैकोस्मिन्स्तत्र यो व्रती ।
 शाखेशगुरुशुक्राणां महापातककारकः ॥
 स्वनीचस्वारिपङ्क्तसंस्थे जीवेऽथवा सिते ।
 शाखेशे वा तदा बालो महापातककृद् व्रती ॥
 अधिशत्रुगृहस्थे वा तदंशस्थेऽथवा भृगौ ।
 शाखेशे वा व्रती बालस्तदा चण्डालसेवकः ॥
 अस्यापवादमाह स एव,
 शत्रुनीचाधिशत्रुस्थे स्वाशे वा मित्रभागने ।
 शाखेशे वा गुरौ शुके न नीचफलमश्नुते ॥
 स्वमित्रराशिसंस्थे वा स्वमित्राशकसंस्थिते ।
 गुरौ भृगौ वा शाखेशे व्रती विद्यामवाप्नुयात् ॥
 स्वमित्रगेहे मित्रांशसंश्रिते भृगुनन्दने ।
 शाखेशे वा गुरौ वापि वेदाविद्यायुतो व्रती ॥
 स्वाधिमित्रगृहस्थे वा स्वाधिमित्रांशगेऽपि वा ।
 गुरौ शान्वाधिपे शुके वित्तविद्याधिको व्रती ॥

स्वाधिमित्रगृहे स्वाधिमित्राशकगते व्रती ।
 गुरौ भृगौ वा शाखेशे विचविद्याविशारदः ॥
 तुङ्गस्थे वा तदंशस्थे गुरौ शाखाधिपे सिते ।
 उपनीतस्तदा घालो विद्यावान्धनवान्भवेत् ॥
 स्वतुङ्गतुङ्गांशगते शाखेशे वा गुरौ सिते ।
 व्रती शिशुर्बलायुष्यवृत्तविद्याविशारदः ॥ इति ।
 अथ रविवलम् । तत्र चसिष्ठः,
 शाखेशसूर्यवर्णेशगुरूणां बलपूर्वकम् ।
 ततोऽन्येषां गुरुबलं मुख्यभाचार्यशिष्ययोः ॥
 राजमार्त्तण्डोऽपि,
 पितुः सूर्यबलं श्रेष्ठं शाखावर्णेशयोर्यतोः ।
 सर्वेषां गुरुचन्द्रार्कबलं श्रेष्ठं व्रतादिषु ॥ इति ।
 रत्नमालाऽपि,
 वर्णाधिपे घलोपेते उपनीतिक्रिया हिता ।
 सर्वेषां च गुरौ चन्द्रे सूर्ये च बलशालिनि ॥ इति ।
 भीमपराक्रमोऽपि,
 विप्राणां गुरुसितयो राज्ञां रविभौमयोर्बलं शस्तम् ।
 इन्दोर्वेशां रवीन्दुत्रिदशज्यबलेऽखिलानां तु ॥ इति ।

अथ लग्नानि ।

तत्र चसिष्ठः,
 लग्नायसौम्यग्रहराशयो ये ग्राह्या न पापग्रहराशयो ये ।
 ग्राह्याश्च तेऽपि प्रबलैश्च सौम्यैरधिष्ठिताश्चापि निरीक्षिता वा ॥
 इति ।

लग्नार्थं शुभग्रहराशयो ग्राह्याः, नाशुभग्रहराशयः ।
 तेऽपि शुभग्रहेण युक्ता दृष्टा वा ग्राह्या इत्यर्थः ।

तथाच नारद ,
 राशयः सकलाः श्रेष्ठाः शुभग्रहयुतेक्षिताः । इति ।
 लग्नफलान्याह वसिष्ठ ,
 मेघे भवति वाक्कुण्ठो विचविद्यायुतो दृषे ।
 युग्मे वेदान्तदर्शी च कुलीरे च षडङ्गवित् ॥
 शिल्पकर्मरतः मिहे षष्ठे भवति पण्डितः ।
 तुलायां वणिजः प्राप्तिः काण्डपृष्ठस्तु दृश्चिके ॥
 सर्वत्र पूजितश्चापे शूद्रदृष्टिर्मृगे तथा ।
 राजभेष्यो भवेत्कुम्भे मीने वेदान्तपारगः ॥ इति ।
 अथ स्वाम्युदयविशेषेण लग्नफलनिर्णयः ।

तत्र नृसिंहः,
 गुरुशुक्रोदये शस्तमनस्तस्य बुधस्य च ।
 पूर्वपक्षे विधोः शस्तं नेतरेषां द्विजन्मनि ॥
 जीवोदये नृपद्माःस्थो दीर्घायुर्धनवान्महान् ।
 सितोदये महाज्ञानी त्रिचवानायुषो गुणी ॥
 उपनीतौ समादेश्यमेवं ग्रहवशात्फलम् ।
 बृहस्पतिरापि,
 उपनीतो रवेर्लग्ने हन्यते भूपते रुपा ।
 तेन दृष्टे युते लग्ने बहुरोगी द्विजो भवेत् ॥ इति ।
 अथ ग्रहसंस्थानफलम् ।

तत्र वसिष्ठः,
 इष्टाः पञ्च ग्रहा यस्य राशेस्तल्लग्नसंज्ञकम् ।
 राविचन्द्रेज्यमुख्यास्ते चत्वारो वा बलान्विताः ॥
 नीचस्थिताः शत्रुगृहस्थिताश्च पराजिताश्चास्तमुपागताश्च ।
 लग्ने ग्रहास्ते स्वफलं प्रदातु क्षमा न किञ्चिद्रिपुदृष्टदेहाः ॥

ते च ग्रहाः के इत्यपेक्षायामाह स एव,
 बुधे लग्नगते जीवे शुक्रे चाप्यथवा स्थिते ।
 करोति व्रतिनं नूनं वित्तविद्यामुखान्वितम् ॥
 द्वितीयस्था ग्रहाः सौम्याः सौख्यभोगकरास्तदा ।
 तत्र पापग्रहास्सर्वे सर्वस्वफलनाशनाः ॥
 तृतीयस्थाः शुभाः पापा वित्तभोगकरास्तदा ।
 चतुर्थस्थानगास्तौम्याः संपद्भोगमुखप्रदाः ॥
 पञ्चमस्थानगाः सौम्या नृपपूजार्थसिद्धिदाः ।
 तत्र पापग्रहाः सर्वे सदा तत्फलनाशनाः ॥
 षष्ठस्थाः खेचराः सौम्या दुःखशोकभयप्रदाः ।
 तत्रस्थाः क्रूरखचराः सदा तत्फलनाशनाः ॥
 लग्नात्सप्तमगाः सौम्या वित्तविद्यामुखप्रदाः ।
 सर्वग्रहा अष्टमगा निधनाधनशोकदाः ॥
 नवमे सौम्यखचरा वित्तायुष्यमुखप्रदाः ।
 तत्र पापास्तौम्यखेटफलस्यैव विधातदाः ॥
 सौम्याः कुर्वन्ति दशमे वृत्तविद्याधनान्वितम् ।
 व्ययस्थानस्थिताः सर्वे कुर्वन्ति व्ययशीलिनम् ॥
 खलं हीनं पापरतं बुद्धिहीनं विदेशगम् ।
 सूर्यभौमशनिराहुकेतवः क्रूरसङ्गखचराः क्षयचन्द्रः ।
 पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्वसौम्यसहसौम्यखेचराः ॥

अथ दुष्टग्रहफलम् ।

रवी लग्नादिकेन्द्रस्ये दोषः स्फुरितसंज्ञकः ।
 तत्रोपनीतस्य शिशोः कुलनाशो भवेत्तदा ॥
 कुजे लग्नादिकेन्द्रस्ये दोषः कुजितसंज्ञकः ।
 तत्रोपनीतं वटुकं हन्ति वर्षान्न संशयः ॥

शनौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषो रुदितसङ्गकः ।
 करोति महती पीडां प्रतिनो वा गुरोस्तथा ॥
 राहौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषो रन्ध्राद्भयो भवेत् ।
 प्रतिनां जननीं हन्ति त्वयवा धनसचयम् ॥
 केतौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषश्च ग्राससङ्गकः ।
 समग्रप्रतिनां वृत्तवित्तविद्या विनाशयेत् ॥
 लग्नषष्ठाष्टमान्त्रस्थः करोत्येव निशाकरः ।
 प्रतिनो रोगमिथुनं निधनं दुःखसचयम् ॥ इति ।

अथ लग्नांशकफलम् ।

तत्र गुरुः,
 विद्यान्वितः सदाचारो दानधर्मदयापरः ।
 आयुष्मान् धनवांश्चैव सौम्यभृग्वद्भिरोऽशके ॥
 भवतीति शेषः ।
 विद्याहीनं दुराचारं दानधर्मविवर्जितम् ।
 आयुःक्षयं सदारिद्र्यं पापांशे व्रतवन्धनम् ॥
 वटुं करोतीति शेषः ।

वसिष्ठोऽपि,

कुलीरकांशं परिहृत्य सौम्य-
 नवांशका भौज्जिविधौ प्रशस्ताः ।
 ते निन्दिताः क्रूरनभश्चराणां
 खेटस्य वर्गा अपिचैवमूढाः ॥
 न नैधनं नैधनद्युद्धिभयं
 न नैधनर्क्षं न च तत्रवांशः ।
 न नैधनेशो न तदंशकेशो
 लग्ने प्रशस्तो न च रात्रिनाथः ॥

मालेयरश्मौ यादे लग्नसंस्थे
 वलक्षपक्षेऽपि भवेत्स रोगी ।
 व्रती न सौम्यग्रहवर्गगेऽपि
 खलोऽतिनिःस्वः श्रुतिकर्महीनः ॥

एवं सत्समयं वीक्ष्य शोभनं तु समादिशेत् ।
 मङ्गले दिवसे तस्मिन् चन्द्रतारावलान्विते ॥ इति ।
 नवांशकगणनाक्रममाह नृसिंहः,

मेषसिंहधनुषि ह्यजादय-
 स्तौलिकुम्भमियुने तुलादयः ।
 कन्यकामृगदृपे मृगादयो
 मीनकर्कषलिपु कर्कटादयः ॥ इति ।

अथ चन्द्रांशकफलम् ।

तत्र वसिष्ठः,
 सूर्याशकगते चन्द्रे महापातककृद्ब्रती ।
 पुण्योक्तसेवी स्वांशस्थे नीचांशस्थः खलस्तदा ॥
 श्रवणादितिकर्काशसंस्थिते यदि शीतगौ ।
 विद्यावान् धनवान् श्रीमान् वृत्तवान् जायते व्रती ॥
 कुजांशकगते चन्द्रे शस्त्रजीवी खलो व्रती ।
 सौरांशकगते चन्द्रे सदा चण्डालसेवकः ॥
 बुधांशकगते चन्द्रे वेदवेदी भवेद् द्विजः ।
 जीवांशकगते चन्द्रे साङ्गवेदविशारदः ॥
 शुक्रांशके धनी दाता विद्यावृत्तविशारदः ।
 क्षिप्रोद्वाही यज्ञकृत्स्यात्सत्रदो भोगवान् भवेत् ॥
 शुक्ले स्वांशे निशानाथे वित्तवान् यज्ञकृद्भवेत् ।
 कृष्णे स्वांशगतश्चन्द्रो जातिभ्रंशं करोति च ॥ इति ।

अथ भावफलानि ।

तत्र भरद्वाजः,

सीमन्तजन्मचौलोपनीतियात्राप्रवेशने ।

अभिषेके विवाहे च शस्तं भावफलं विदुः ॥

असत्फलप्रदे राशावपि लग्ने शुभेक्षिते ।

शुभयुक्तेऽपिवा तेषां वदेच्छुभफलानि वै ॥

कश्यपोऽपि,

भास्करो लग्नः कुर्याद्भुङ् भूपतिसेवकम् ।

वसुस्थः स्वर्णरहितं भ्रातृस्थः सुखिनं सदा ॥

वन्धुगो दुःखिनं नित्यं सुतगो मतिर्वाञ्छितम् ।

शत्रुगो रोगरहितं सप्तमो भोगवर्जितम् ॥

अष्टमो दृष्टिरहितं नवमो धर्महारिणम् ।

व्यापारगो भिषग्दृष्टिं दीर्घायुपमथायगः ॥

रिष्कगो हानियुक्तं च फलमेतद्गुरोरपि ।

सिते चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादासिते ऽशुभम् ॥

वसुगे स्याद्धनप्राप्तिस्तृतीये सुखसंस्थितिः ।

चतुर्थे बुद्धिवैषम्यं पञ्चमे सौख्यमुत्तमम् ॥

षष्ठे तु व्याधिपीडा स्यात्सप्तमे सुखसंगतिः ।

अष्टमे निधनप्राप्तिर्नवमे धर्मसंचयः ॥

दशमे स्यात्सदाचारो लाभे स्याद्धनसंचयः ।

दारिद्र्यं रिष्कगे विद्याचन्द्रे फलमुदाहृतम् ॥

मृतिर्नाशः सुखं काणो हानिर्दृढिर्मृतिर्गदः ।

अधर्मो दुर्मतिर्दृढिर्नाशो लग्नात्कुजे फलम् ॥

शुद्धिर्दृढिर्द्विज्जनाशो लाभः पुत्रो मतिः सुखम् ।

आयुःक्षयो धर्मसौख्ये कोशलभः क्षयः क्रमात्

सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् ।
 पष्ठाष्टमे विना जीवः सर्वत्र शुभकृत्सदा ॥
 सर्वत्र शुभकृच्छुक्रः पष्ठसप्ताष्टमं विना ।
 निन्दां हानिं सुखं रोगं धूतं कामं जडं मृतिम् ॥
 विपत्तकेशौ सुखं मृत्युमुदयात् कुरुते शनिः ।
 मेखलाबन्धकाले तु सर्वथा पञ्चमं गृहम् ॥
 शुभयुक्तं प्रशंसन्ति तदालोकितमेव वा । इति ।
 संहितान्तरेऽपि,
 गृहप्रवेशे हिबुकं मौर्झीबन्धे तु पञ्चमम् ।
 विवाहे वर्जयेद् दूनं यात्राकाले तथा ऽष्टमम् ॥
 क्रूरग्रहयुक्तमिसनुवर्त्तते ।

वसिष्ठोऽपि,

द्वादशस्थं रविं भौमः पश्यन्नाचार्यनेत्रहा ।
 बलिनं बलवान्नूनमचिरान्नात्र संशयः ॥
 विशेषान्निधनस्थाने ग्रहा नेष्टा व्रतादिषु ।
 आचार्यमशुभा घ्नन्ति शिष्यं ग्रन्थशुभेतराः ॥
 चन्द्रात्स्मरारिरन्ध्रेषु यद्येकस्मिन् शुभग्रहे ।
 स्थिरधीयोगसंज्ञोऽयं शुभयोगो द्विजन्मनाम् ॥
 केन्द्रत्रिकोणगे जीवे भानुः शुक्रोऽथवा व्यये ।
 द्वितीये ज्ञे शुभो योगो द्विजानामुपनायने ॥
 लग्नार्थभ्रातृगे जीवे शुक्रे वा ज्ञेऽथ कण्टके ।
 त्रिषडेकादशे क्रूरा योगोऽयं व्रतउत्तमः ॥

श्रीपातिः,

लग्ने जीवे भार्गवे च त्रिकोणे
 शुक्रांशस्ये स्याद्विधौ वेदवेदी ।

सौरांशस्ये सूरिलग्रे सद्युक्ते-
 ऽविद्याशीलः प्रोज्झितः स्यात्कृतघ्नः ॥
 सार्के जीवे निर्गुणोऽर्थेन हीनः
 क्रूरः सारे स्यात्पटुः सत्समेतः ।
 भानोः पुत्रेणालसो निर्घृणश्च
 स्याच्छुक्लेन्दू जीववत्संप्रकल्प्यौ ॥
 दान्यंशे हृदयाति मूर्खता ऽर्कभागे
 क्रूरत्वं भवति च पापधी कुजांशे ।
 चन्द्रांशे त्वतिजडता बुधे पटुत्व
 यज्वत्वं शुरुभृगुभागयोर्गृणन्ति ॥

दृष्टिस्थानान्युक्तानि बृहज्जातके,
 त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमा-
 नवलोकयन्ति चरणाभिदृद्धितः ।
 रविजामरेज्यरुधिराः परे च ये
 क्रमशो भवन्ति किल वीक्षणेऽधिकाः ॥ इति ।

निर्दोषलघ्नाभावे विशेषमाह श्रीपतिः,
 समस्तगुणसंपदां न खलु लब्धिरल्पैर्दिनै-
 र्गुणप्रचुरता ततो बहुमता च दोषाल्पता ।
 न भूरिगुणसंचये प्रभवतीह दोषोऽल्पको
 हृदार्चिषि हुताशने सलिलविन्दुरेको यथा ॥
 अल्पैरित्युपलक्षणम् । बहुभिरपि तस्यालभ्यत्वात् ।
 तथा च कश्यपः,

निर्दोषं गुणसयुक्तं देवैरपि सुदुर्लभम् ।
 तत्र विशेषमाह वसिष्ठः,
 दोषोऽप्येको गुणान् हन्ति तद्विरोधी गुणो न चेद

पञ्चगव्यमयं पूर्णकुम्भं मघलवो यथा ॥
 दोषोऽप्येको निहन्येव सकलं पुण्यसंचयम् ।
 लग्नोत्थं शुभखेटोत्थमनृतं सुकृतं यथा ॥
 पञ्चाङ्गलग्नलग्नांशशुभग्रहकृतान् गुणान् ।
 दोषोऽप्येको गुणान् हन्ति स्वैरिणी स्वजनानिव ॥
 निहन्ति सिद्धामृतयोगजातान्
 पञ्चाङ्गजातानापि लग्नजातान् ।
 शुभग्रहोत्थानखिलान्गुणौघा-
 नेकोऽपि दोषो हि यथा एकोऽजान् ॥
 गुणाननेकान् शुभखेटजातान्
 पञ्चाङ्गलग्नमृतयोगजातान् ।
 एकोऽपि दोषः सुतरां निहन्ति
 स्वपुण्यराशीनिव कूटसाक्षी ॥ इति ।
 अथ गुणाः ॥

तत्र स एव,
 सर्वानिमानतिथलः स्फुरदंशुजालो
 लग्नोपगः प्रशमयेत्सुरराजमन्त्री ।
 एको बहूनि दुरिनानि सुदुस्तराणि
 भक्त्या प्रयुक्त इव शूलधरे प्रणामः ॥
 एकोऽपि केन्द्रगस्तौम्यः सकलं दोषसंचयम् ।
 विनाशयाति घर्माश्रुदितस्तिमिरं यथा ॥
 शुभग्रहः स्वोच्चसस्थो लग्नं पश्यति चेन्नदा ।
 तदा दोषा लयं यान्ति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥
 निरीक्ष्यमाणे लग्ने तु मित्रर्षस्थैः शुभग्रहैः ।
 दोषा लयं ययुस्सर्वे लग्नलग्नांशसंभवाः ॥

स्वोच्चांशगैः शुभैर्लग्नैर्दृष्टे लग्ने यदा तदा ।
 लग्नलग्नांशसंभृताः सर्वे दोषा लयं ययुः ॥
 एकोऽपि सौम्यस्वचरः स्वाधिमित्रगृहस्थितः ।
 आलोकयति चेच्छ्रुतं सर्वदोषविनाशकृत् ॥
 मित्राधिमित्रस्वक्षेत्रसंस्थे सति शुभग्रहे ।
 वीक्षमाणे यदा लग्नं तदा दोषा लयं ययुः ॥
 ये पापखेटप्रभवाश्च दोषा
 विलग्नलग्नांशकसंभवा ये ।
 केन्द्रे गुरुस्तान्विमलीकरोति
 फलं यथा ऽम्भः कतकद्रुमस्य ॥ इति ।

अथ बहुमातृरजोनिर्णयः ॥

तत्र वृद्धगर्गः,
 विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।
 तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरग्रवीत् ॥
 विवाहे विधवा नारी जडत्व व्रतबन्धने ।
 चौले चैव शिशोर्मृत्युस्तस्मादेतन्मयं सजेत् ॥ इति ।
 रजोनुऽष्टौ बृहस्पतिरपि,
 वैधव्यं च विवाहे स्याज्जडत्व व्रतबन्धने ।
 चूडायां च शिशोर्मृत्युर्विग्रो यात्रापवेक्षयोः ॥ इति ।
 तच्च मातरि गर्भिण्यामपि न कार्यम् ।
 तथा च स्मृत्यन्तरं,
 सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौञ्जीचूडे न कारयेत् ।
 गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् ॥ इति ।
 अत्र मौञ्जीचूडयोः साहित्यं न विवक्षितम् ।
 सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।

सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥

इतिनारदवचनविरोधात् । किं तु प्रत्येकमेव निषेधः । सा-
हित्यं त्वेकक्रियान्वयित्वेन धवसदिरो छिन्धीतिवत्,
नैककालान्वयित्वेन ।

अथ मण्डनोत्तरमुण्डननिर्णयः ॥

तत्र कात्यायनः,

पुत्रोद्वाहः प्रवेशारूपः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ।

मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥

चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेद्वरणात्परम् ।

मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥ इति ।

उभयतः विवाहात्प्रागूर्ध्वं चेत्पर्यः । अत्र मौञ्जीमात्रस्य
चोभयतो विधानाद्विवाहात्परं चौलसहितमौञ्ज्यनुष्ठानं न सिध्य-
ति । चौलनिषेधस्यात्राप्यव्याहतत्वात् ।

विशेषान्तरं प्रागेवोक्तमिति नेहोन्यते ॥

अथ सोदरोपनयननिर्णयः ।

तत्राश्वलायनः,

एकमातृममूने वा कन्ये वा पुत्रकौ तयोः ।

सहोद्वाह न कुर्वीत तथैव व्रतवन्धनम् ॥

ज्योतिर्निघन्धे,

एकमातृजयोरिकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।

न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ इति ।

अस्यापवादो भट्टकारिकायम्,

एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा ।

कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोभ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥ इति ।

मङ्गलं सर्वोऽपि संस्कारः । विशेषान्तरं विवाहमकरणे वक्ष्यते ।

अथोपनेयनिर्णयः ।

तत्र ब्राह्मणसत्रियविशामुपनयनं "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत" "गर्भाष्टमेऽष्टमेवाऽब्दे" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामेव सिद्धम् । शूद्राणां तु तन्न भवत्येव । अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनमिति आपस्तम्बेन शूद्रपर्युदासात् । शूद्र एकजातिरिति गौतमने तस्यैकजाति-त्वाभिधानाच्च । तच्च पित्रादिना पुत्रादीनां कार्यामिति वक्ष्यते । ते च पुत्रादयो द्विविधाः । औरसाः क्षेत्रजादयश्च । तांश्चाह

याज्ञवल्क्यः,

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्सयः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहमुतो मतः ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।

दद्यान्माता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयं सुतः ।

दत्तात्मा सु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

सजातीयध्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥ इति ।

औरसा अपि द्विविधाः सजातीया विजातीयाश्च । तत्र सजातीयानामुपनयनं द्विजत्वेन प्राप्तम् । विजातीया अपि द्विविधाः । अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्रानुलोमजानामुपनयनमाह

* मनुः,

स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः । इति ।

* स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः । इति ।

अस्यार्थः ।

स्वजातिजा सवर्णा अनन्तराऽनुकल्पत्वेनाम्नाता किञ्चि-
दपकर्षवती वा । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या च, क्षत्रियस्य वैश्या
च । एतासु जाताः षट् । शूद्रापेक्षयाऽनन्तरर्णस्याप्रसिद्धत्वात्
स्वपदार्थत्वेवर्णिक एव । तेन शूद्रायां शूद्रजातस्य स्वजातिजा-
जन्यत्वेनाधिधानं न प्रसज्यते । न च

ब्राह्मणक्षत्रियविशां यातुरग्रे विजननम् ।

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरूपादितास्तु ये ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥

इत्यनेनानुलोमजानां यद् द्विजसादृश्यमुक्तं तत्र निमित्ताभिधा-
नापेदमारभ्यते । स्वजातिजेति । स्वजातिजाः सवर्णास्ताभ्योऽन-
न्तराः पश्चादनुकल्पत्वेनाम्नाताः ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्याशूद्राः
क्षत्रियस्य वैश्याशूद्रे वैश्यस्य शूद्रा, तासु ये जाता भूर्धावसिक्ता-
म्बष्ठनिपादमाहिष्योग्रकरणा द्विजातीनां षट् मुताः, ते द्विजध-
र्मिणः । द्विजानां धर्मो द्विजधर्मः सोऽस्ति एषां ते द्विजधर्मिणः
द्विजात्युक्तोपनयनादिधर्माहर्ह इत्यर्थः । क्षत्रियादिजाता इति वक्तव्ये
यद् स्वजातिजानन्तरजा इत्युक्तं, तद् क्षत्रियादिपूरव्यादिमुत्तानां
द्विजधर्मत्वव्युदासाय । तत्परिणयानिवेधेन तदुत्पन्नानां विगर्हित-
त्वात् । ततश्च सवर्णादिक्रमोदासवर्णासुतानामेव द्विजधर्मित्वमिति
सिध्यति । स्वजातय इत्यनेनैव सिद्धौ यत् जेत्युपादानं तत् पत्नीत्वो-
त्पत्तिं गमयति । ततश्च सवर्णस्वैरिणीपरिग्रहानन्तरोदाक्षत्रिया-
द्युत्पन्नानामपि न द्विजधर्मत्वमिति सिध्यति । अनन्तरास्वापि
पत्नीत्वमनुसन्धेयम् । तथैवोपक्रमात् । षट्संख्योपादानं द्विजा-
तिरूपपत्नानामेव द्विजधर्मत्वं माभूत्किन्तु शूद्रापत्नानामपि तदास्त्व-
सेवमर्थम् । सुत इति पुंस्त्वग्रहणं क्लीवादिब्युदासाय । उपन-
यनादिविशेषपरिहारेण द्विजधर्मिण इति सामान्योपादान स-

इति सुमन्तुचेन सवर्णापुत्राणामुपनयनस्य प्राप्तत्वात् तदुपनयनविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तथा सति षट्पदस्थानेत्रय इत्यभिधाने सवर्णापुत्राणां व्यवच्छेदलाभे सुमन्तुवचनविरोधापत्तेः । ऋष्यन्तरोक्तस्य मनुना विधाने वैयर्थ्याप्रसङ्गाच्च ।

अन्ये तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः शूद्राया जातांस्त्रीनादाय षट्त्वमुपनेयानां वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । प्रतिलोमा धर्महीनाः शूद्रायां चेति गौतमवाक्येन शूद्राया द्विजोत्पन्नस्य द्विजधर्महीनत्वबोधनात् । अत एव

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

तानन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥

कलद्विजधर्मप्राप्त्यधम् । यदा तु स्वजातिजाः सवर्णोत्पन्ना ये त्रयः सवर्णाः पुत्रास्तेभ्योऽनन्तरमसवर्णास्तु जाता मूर्धावसिक्तादयः पटनुलोमजाः सुतास्ते द्विजधर्मिणः द्विजात्पुक्तधर्मार्हा इति व्याख्यायते तदा क्रमोदात्तस्य प्रथमोत्पन्नानां क्षत्रियादिमुत्तानां द्विजधर्मित्वं न स्यात् । विवाहर्तुगमनक्रमयोः शास्त्रीयत्वेऽपि पुत्रोत्पत्तिक्रमस्याशास्त्रीयत्वात् । यच्च कौश्वित्रिपादोऽग्रकरणपरिहारेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः स्वजातिजैः सहानन्तरजानां मूर्धावसिक्ताम्बष्ठमाहिष्याणां त्रयाणामेव षट्त्वमभिप्रेत्य द्विजधर्मत्वमव्याख्यातं, तन्न सुन्दरम् । ब्राह्मणक्षत्रियविशा मातुस्त्रे विजननमित्याद्युपदेशत एव द्विजधर्मत्वासिद्धौ द्विजधर्मातिदेशानर्थक्यात् । न चानन्तरजानां द्विजतुल्यताभिधानेन द्विजधर्मप्राप्त्यर्थः सिद्धस्यैवानुवादोऽयमिति युक्तम् । तेनैवार्थसिद्धौ षट् सुता द्विजधर्मिण इति पुनर्विध्यारम्भानर्थक्यात् । उभयस्वीकारे तु एकस्यैव द्विजधर्मिषट्स्य मूर्धावसिक्तादित्रये द्विजधर्मविधायकत्वं ब्राह्मणादित्रये तदनुवादकत्वमिति विध्यनुवादविरोधाच्च । किं च

इति वचने “मातृनाम्नो मातृनो जातिकल्पना” इति वचने
च मातृवर्णस्यातिदेश उपपद्यते । न च

स्त्रिष्विनन्तरजातास्तु द्विजैरुत्पादितास्तु ये ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥

इति वचने द्विजसादृश्यं द्विजानन्तरायां शूद्रायां समु-
त्पन्ने बोधितमिति मातृनामवर्णातिदेशस्तद्विपर्ययप्रतिपक्षार्थ एवति
वाच्यम् । यतो विगर्हिताभिधानस्वरसेन तस्मिन्नर्थश्लोके
मातुरुपास्थितत्वेन च मातृसादृश्यमेव वाक्यस्यार्थो न तु द्विजसा-
दृश्यं शूद्रापाम् । न च त्रैवर्णिकोत्पन्नस्य द्विजधर्मत्वाभावे शूद्र-
धर्मस्य चानभिधाने उभयतोभ्रष्टत्वप्रसङ्गः मातृनामवर्णा-
तिदेशसादृश्याभिधानत एव शूद्रधर्मत्वप्राप्तेः ।

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णं चैकस्मिन्वहेतेऽपसदाः स्मृताः ॥

इत्युपक्रमे यत्संख्येयविषया षट्संख्या निर्णीता,

स्वजातिजानन्तरजाः षट् स्मृता द्विजधर्मिणः ।

इत्युपसंहारेऽपि तत्संख्येयविषयैव सोपसंहर्तव्येति युक्तम् ।

अन्यथोपक्रमविरोधापत्तेः । अथ

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥

इत्यनेन शूद्रायां द्विजात्युत्पन्नानामपि शूद्रनामकत्वाभिधा-
नान्न द्विजधर्मत्वं युक्तमिति वान्यम् । सखमास्ति शूद्रनामकत्वं
तथाऽपि न तेषां द्विजधर्मतापवादकम् । वचनद्वयस्याप्येककर्तृक-
स्मृतित्वेन अनुलोमजमात्रविषयत्वेन च तुल्यबलत्वात् । किन्तु
त्रिकल्पापादकमेव । न चासावपि वस्तुतः सम्भवति । मातृजा-
तीयदण्डाजिनाद्यङ्गप्रापकात्तत्तज्जाजीयवृत्त्यादिदृष्टप्रापकाद्वा मा-

अथ ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत कवपमैलूप सोमादन
यन् दास्याः पुत्रः कितवो ऽग्राह्यः कथं नो मध्ये ऽदीक्षिष्टेति तं
वहिर्धन्वोदवहन् अत्रैनं पिपासा इन्तु सरस्वत्या उदकं मा पादिति
स वहिर्धन्वोदूहः* पिपासया वित्त एतदपोनप्त्रीयमपश्यत्पदेव-
न्ना ब्रह्मणे गातुरेत्विति तेनापां म्रियधामोपागच्छत्तमापोऽनुदायं-
स्तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्तस्माद्धाप्येताहं परिसारकमित्या-
चक्षते, यदेतं सरस्वती समन्तं परिससार । ते वा ऋषयो-
ऽब्रुवन्विदुर्वा इमं देवा उपेमं ह्वयामहइति तथेति तमुपा-
ह्वयन्त तमुपह्वयैतदपोनप्त्रीयमकुर्वन्त म देवत्वा ब्रह्मणे गातुरे-
त्विति । तेनापां म्रियं धामोपागच्छन्नुपदेवानामुपापां म्रियं धाम

तृसनामकत्वविधौ प्रधानोपनयनाद्यदृष्टमस्कारप्रापकस्य द्विज
धर्मत्वविधेर्बलवच्चेन विपरीतबाध्यबाधकभावसंभवात् । किं च
निपादोग्रकरणानां द्विजधर्मतापरिहारे विध्यभावो वा निमित्त
माहोस्वित्तन्निषेधमद्भावो वेति पृच्छामः । न तावदाद्यः । “षट्
सुता द्विजधर्मिणः” “सदृशानेव तानाहुः” “आत्मा वै पुत्रनामासि”
“आत्मा हि जज्ञे आत्मनः” “स एवायं विरूढ मयक्षेणोप-
लभ्यते” “तत्रात्मा जायते स्वयम्” “येषामुभयतो नाग्राह्यं
पितृतृत्वेके” “पुत्रमजनने मातुः प्राधान्यम् ॥” किं च स्वजातिजा-
नन्तरजा इत्यत्रानन्तरशब्दोऽव्यवधानवचनः आहोस्वित्पश्चा-
द्भाववचन । किं प्राप्तम्, अव्यवधानवचन इति । कुतः,

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितास्तु ये ।

सदृशानेव तानाहुर्मतृदोषविगर्हितान् ॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।

अेकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥

* उदूह इत्यर्थे ।

॥ अत्र ग्रन्थस्त्रुटितौ भाति । पुस्तकान्तगमावाच्यैव स्थापितः ।

गच्छत्युपदेवानां जयति परमं लोकं य एवं वेदेत्यैतरेयब्राह्मणे
 दासीपुत्रस्य सत्रानुष्ठानश्रवणात्तस्यापि उपनयनं युज्यते । सर-
 स्वतीतीरे सत्रमासीनैः ऋषिभिरिलूषपुत्रः कवचनामा ऋषिः
 दासीपुत्रः कितवो ऽब्राह्मणोऽस्माकं मध्ये कथं दीक्षियिष्यतीति
 मत्पा मरुदेशे निपातितः । अत्रैन पिपासा हन्तु सरस्वत्युदक-
 मप्ययं मापादिति । तत्रायं पिपासास्त्रिन्नोऽब्दैवतं प्रदेवन्नेति पञ्च
 दशर्षं सूक्तं सस्मार । तत्प्रयोगप्रभावेन सरस्वत्येव स्वदेशम
 पहाय त प्रत्यधावत् । ततस्ते तस्य देवतानुग्रहं वेदप्रभावं च
 ज्ञात्वा सत्रे त समाहूय तत्सूक्तप्रयोगेण सरस्वतीमबिन्दीकृति हि
 श्रुत्यर्थ इति चेत् मैवम् । दासीपुत्रः कितवो ऽब्राह्मण इत्याक्षेप
 मात्रं न तु वस्तुगत्यैव तन्मातुर्दासीतिरिति भाष्यव्याख्या-
 नात् । न च महाभाते दीर्घतमउपाख्याने

तस्यां काक्षीवदादीन्म शूद्रयोनावृषिस्तदा ।

इत्युपक्रमे अनन्तरशब्दस्यैकान्तद्वयन्तरशब्दसमभिव्याहा-
 रेणाव्यवहितपरत्वेनाभ्युपगमात् । तथा

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मा ऽस्य जायते । .

आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बालेष्वापि क्रमः ॥

इति मध्येऽव्यवहितपरत्वेन परामर्शाच्चान्तेऽव्यवहितपरत्व-
 स्येवौचित्यात् । ततश्च ब्राह्मणस्य क्षत्रिया क्षत्रियस्य वैश्या
 वैश्यस्य शूद्रा चानन्तरा भवतीति तत्पुत्राणां द्विजन्माभिधाने
 वैश्याशूद्रोत्पन्नस्य करणस्याप्युपनयनं मिध्येत् । अथानन्तरो-
 त्पन्नस्यापि करणस्य शूद्रापत्यतया प्रद्वेषेण सागस्ताहि षट्संख्या
 बाध्येन । अथ तदबाधाय ब्राह्मणवैश्योत्पन्नस्याम्बष्ठस्य ग्रहणं

भनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ।

काशीवदादीन्पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ॥

उवाच तमृषिं राजा ममेमइति भारत ।

इति स्मरणात् शूद्रस्यापि वेदाध्ययनाङ्गभूतमुपनयनमिति वाच्यम् । अध्ययनमात्रस्मरणेऽपि वेदाध्ययनास्मरणात् ।

न च रामायणे

न द्विजातिरहं शङ्कां ब्रह्मवध्याकृतां खज ।

तर्ह्यनन्तर्यबाधस्तस्यैकान्तरोत्पन्नत्वादित्युभयतःपाशा रज्जुः ।

अथ क्वचिदव्यवधानं क्वचिद्यैकान्तरत्वं चानन्तरशब्दार्थस्तर्हि व्यन्तरत्वमप्यनन्तरशब्दार्थोऽस्तु । त्रितयसाधारणस्य पश्चाद्वा-

चस्यैकस्य लाघवेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्चिन्त्यम् । तथा च

प्रक्रान्तानां पण्णामप्यनुलोमजानां द्विजधर्मत्वाभिधानं पण्णामपि

मतिलोमजानां शूद्रधर्मत्वाभिधानमाक्षस्येनैव घटते । अन्यथा

निषादोद्वेगकरणाः द्विजशूद्रधर्मत्वाभावादुभयतो भ्रष्टाः स्युः, कापि

स्मृतौ पृथग्धर्माभिधानाभावात् । अथ

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥

इस्यत्र मातृनामत्वव्यपदेशाच्छूद्रधर्ममाप्तिरिति वाच्यम् ।

तर्हि

स्त्रीष्वनन्तरजातास्तु द्विजैरुत्पादितास्तु ये ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविर्गतान् ॥

इस्यत्र द्विजसादृश्यनिर्देशेन द्विजधर्मत्वमेव कुतो नेष्यते ।

नामातिदेशाद्वचनातिदेशस्य बलवत्त्वात् । तस्मात्सिद्धं पण्णा-

मप्यनुलोमजानां द्विजत्वमिति । अत एवतेरेयकग्राह्ये निषा-

दस्योपनयनलिङ्गं मन्त्रानुष्ठानं दृश्यते । तद्यथा,

प्राप्तयेन त्वहं जातः शूद्रायां यमता यने ॥

इत्युक्तयतो मुनिपुत्रस्य दक्षरयहनस्य पित्रा

कस्य चापग्रासेऽहं स्वाध्यायं कुर्यतो यने ।

श्रोष्यामि सुचिर शब्दं पुण्यं शास्त्रमधीयतः ॥

इति निर्यापे शूद्रापुत्रस्य वेदाध्ययनस्मरणाक्षर्योपनयनमिति
यान्यप्य । कुर्यत इत्यनेनान्यथाय स्वाध्यायपदस्य शोभनाध्यय-
नपरत्वेन वेदाध्ययनानवबोधाय । नन्वादित्यर्पणि

ऋषयो ये सरस्वत्यां सप्रमासत ते कथंभेदं गोमादनयन्
दास्याः पुनः कितरोऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति तं
यद्विध्वोदयहमत्रैनं पिपासा इन्तु सरस्वत्या उदकं मा पादिति
स यद्विध्वोदयहः पिपासया विच एतदपोनप्रीयमपश्यन्प्रदेव-
त्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति तेनापां मियं धामोपागच्छत्तमापोऽनूदायं-
स्त सरस्वती समन्तं पर्यधायत्तस्माद्भाष्येतर्हि परिसारकमित्याचक्षते,
यदैनं सवस्वती समन्त परिससाराते या ऋषयोऽमुचन्विदुरा इमन्देवा
उपेयं हयामहइति तथेति तमुपाह्वयन्त तमुपह्वयेनदपोनप्रीय-
मकुर्यत प्रदेवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति ततोऽपां मियं धामोपा-
गच्छन्नुपदेवानामुपापां मियं धाम गच्छत्युपदेवानां जयति परमं
लोकं य एनं वेदेति ।

अत्रायं शक्यार्थः । सरस्वतीतीरे सप्रमासीनैः ऋषिभिरितृष-
पुनः कथपनामा ऋषिर्दासीपुत्रः कितरोऽब्राह्मणोऽस्माकं मध्ये कथं
दीक्षिष्यति इति मत्वा मरुदेशे नीत्वा पातितः अत्रैनं पिपासा
इन्तु सरस्वन्युदकमप्ययम्मा पादिति । तत्रायं पिपासाखिलो-
ऽब्देवतं प्रदेवत्रेति पञ्चदशर्चं सूक्तं मस्मार तत्प्रयोगमभावेण
सरस्वत्यै स्मदेशमपहाय तं प्रत्यवावत् । ततस्ते तस्य
देवताऽनुग्रहं वेदप्रभाव च ज्ञात्वा सभे तं समाहूय तत्सूक्तप्रयो-

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥
संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।
इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु बोधिताः ॥
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ।
धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञास्तर्वत्र कृतानिश्चयाः ॥

इति विदुरस्य वेदवेदाङ्गाध्ययनस्मरणात् शूद्रापुत्रस्याप्यु-
पनयनमिति चेत् मैवम् । धृतराष्ट्रादिनिष्ठबहुत्वसामानाधिकरण्य-
मात्रेण वेदादेरध्ययनं यथायोग्यमुन्नेयमिति विदुरस्य वेदाध्य-

गेण सरस्वतीमविन्दन्निति विदुर्वा इमन्देवा इत्यनेनोपनयनका-
लीनदेवतासंमदानकबहुपरिदानमुक्तं भवति । तेन हि ते तं जा-
नतेऽयमस्मदीय इति । तस्मात्सिद्धं निपादस्योपनयनमिति ।

रामायणे शरह्नस्य ऋषिपुत्रस्य दशरथं प्रति वाक्यमपि,

न द्विजातिरहं शङ्कां ब्रह्मवध्याकृतां त्यज ।
ब्राह्मणेन त्वहं जातः शूद्रायां वसता वने ॥
तत्पितुर्वारियमपि,
कस्य चापररात्रेऽहं स्याध्यायं कुर्वतो वने ।
श्रोष्यामि मुचिरं शब्दं पुण्यं शास्त्रमधीयतः ॥ इति ।
महाभारतेऽपि दीर्घतमउपाख्यानं,
तस्यां काशीवदादीन्स शूद्रयोनाहपिस्तदा ।
जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥
काशीवदादीन्पुत्रांस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
उवाच तमृषिं राजा ममेवमिति भारत ॥ इति ।
तत्रैव धृतराष्ट्राद्युत्पत्तावपि,

यनाधेनात् । अत एव विदुरेण श्रुत्यर्थस्य घृतराष्ट्रं मत्पुपदेशो
न कृत इति भारतेऽभिहितम् ।

वस्तुतस्तु

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद् गुणैः ।

आर्यात् जातोऽप्यनार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥

तादुपावप्यसंस्कार्यो विधिधर्मो व्यवस्थितः ।

वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः मतिलोमतः ॥

इति मनुवचनं शूद्रापुत्रस्योपनयनं निषेधति इति ताद्वेपरी-
तत्वाद्विध्यश्रवणाच्च रामायणाद्युक्तलिङ्गं न शूद्रापुत्रोपनयनं

घृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ॥

जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥

संस्कारैः संस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।

श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौचनम् ॥

धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि ।

तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥

इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु बोधिताः ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्चयाः ॥ इति ।

अस्त्वेवं निषादादीनामुपनयनप्राप्तिः । दण्डाजिनादिमा-
प्तिस्तु कुतः स्यात् । तन्मातृणां शूद्राणां तदभावात् । मातृस-
नामतया च मातृजातीयतत्वात्तरेव सिद्धान्तितत्वात् । इति चेत् ।
रथकारस्य वा तत्प्राप्तिः कुतस्त्विति ब्रूहि । तन्मातुः करण्या
अपि तदभावात् । अथ तत्र पितुर्माहिष्यस्यैव दण्डादिना तदु-
पनयनं तर्हि प्रकृतेऽपि तदभ्युपगम्यताम् । युक्तं चैतत् । द्विजो-
त्पन्नानामनुलोमजनानां द्विजसादृश्याभिधानस्य समानमितरच्छब्दे-

साधयितुं प्रभवति । श्वजाघनीभक्षणादिवत् तद्वेधितवेदाध्य-
यनाद्युपपत्तेरिति रहस्यम् * ।

ये त्वनुलोमजा अप्यनुदोत्पन्नाः कुण्डगोलकास्तेषामुपन-
यनं न सर्वस्मृतिसम्मतं वर्णजातिलक्षणाभावात् ।

तथाचादिपुराणे,

सवर्णास्तु सवर्णैस्तु ये जायन्ते परैरापि ।

अवरोदकसंज्ञास्ते व्रतसंस्कारवर्जिताः ॥

परैः स्वपत्यतिरिक्तैः । अवरोदक इति कुण्डगोलकयोस्माधा-
रणी संज्ञा ।

देवलोऽपि,

द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।

अवरोद इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा स जातितः ।

शूद्रधर्मा अनुपनेय इत्यर्थः । तथा

व्रतहीनास्त्वसंस्कार्याः सवर्णास्वपि ये मुताः ।

उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्या इति बहिः कृताः ॥

अपिशब्दादसवर्णानुलोमास्तु जातानां सुतरामसंस्कार्यत्व-
मुक्तं भवति ।

अन्ये तु तयोरप्युपनयनमिच्छन्ति ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्,

एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डलगोकौ । इति ।

नेनेतिवद्वाचनिकातिदेशतया मातृनामातिदेशापेक्षया प्रबलत्वात् ।
तस्मात्सिद्धं द्विजानुलोमजानां द्विजत्वमिति * ।

* मनुः, स्वजातिज्ञानन्तरजा इत्यारभ्य वेदाध्ययनाद्युपपत्तेरिति
रहस्यमित्यन्तस्य स्थाने, मनुः, स्वजातिज्ञानन्तरजाः इत्यादि तस्मात्
सिद्धं द्विजानुलोमजानां द्विजत्वमित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे उपलभ्यते ।
॥ च उपर्युल्लिखितपाठेन विरुद्धं प्रतिभाति । एनयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधी-
र्भिर्विचारणीयम् ।

एवं मूकाद्युपनयनविधिनेत्यर्थः ।

तत्कर्तव्यमप्युक्तं तत्रैव,

कुण्डो वा गोलको विप्रः संध्योपासनमात्रवित ।

स्नानभोजनसंध्यासु देवेषु स पठेच्चरेत् ॥

एकान्ते कुटपे भुक्त्वा सहस्रैस्तह सद्गतः । इति ।

संध्या त्रिकालजा । उपासनं दद्याद्वाग्नौ सायंप्रातर्होमः ।

मात्रशब्देन गायत्रीपुरश्चरणदर्शपूर्णमासस्थालीपाकादिनिवृत्तिः । विच्छब्देन तावन्मात्रोपयुक्तमन्त्राध्ययनमभ्यनुज्ञायते । नैतावदेव किंत्वन्यदपोत्याह । स्नानेति । स्नानं प्रातर्मध्याह्नयोः । भोजनं सायंप्रातः । अत्र संध्याशब्देन सायंप्रातर्विहितो वैश्वदेवो लक्ष्यते । भोजनसन्निधानात् । असंस्कृतान्नभोजननिषेधाच्च । अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः । आह्निकक्रममापकसामान्यप्रमाण-सद्भावात् । देवो देवपूजा । एतेषु अधिकरणसप्तम्या निमित्त-सप्तम्या वा कर्त्तव्येषु तत्तदुपयुक्तान्मन्त्रान्पठेत् । चरेदाचारं शौचाचमनादिकम् । परिगणनं चेदम् इतराद्विजधर्मपरिसंख्या-र्थम् । श्राद्धं तु सामान्यधर्मत्वाद्गविष्यति । तदेव कुण्डगोलक-योर्विधिनिषेधाभ्यामुपनयने विकल्पमेके मन्यन्ते । अपरे तु क्षेत्रजगूढजकानीनपौनर्भवसहोदानां कुण्डगोलकत्वेऽपि नियो-गाद्यभ्यनुज्ञानदर्शनादुपनयनविधिं तद्विषयमेवाहुः । यत्पुत्रस्य सप्तपि कुण्डगोलकत्वे सगोत्रोदोत्पन्नस्य च नोपनयनम् । चण्डाल-त्वस्मरणात् ।

तथाच बौधायनः,

आरूढपतितापसं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः ।

सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥ इति ।

अथानुलोमजानां संस्काराणां रथकारनिदर्शनेनोपनयनं व्याख्येयमिति मिताक्षरोक्तिः ।

तथाच शाङ्खः, सत्रियवैश्यानुलोमानन्तरजोत्पन्नो रथकारः तस्य चेज्यादानोपनयनसंस्कारक्रिया अश्वमतिष्ठा रथसूत्रवास्तुविद्याऽध्ययनवर्त्तिता चेति ।

अस्यार्थः । सत्रियस्यानुलोमोऽनन्तरो वैश्यः । वैश्यस्यानुलोमोऽनन्तरः शूद्रः । ताभ्यां तयोरुत्पादिते माहिष्यकरणयो । तस्या तस्माज्जातो रथकारः ।

माहिष्येण करणयो नु रथकारः प्रजायते ।

इति स्मरणात् । तस्य इज्या यामो ज्योतिष्टोमादिः । दानं मन्त्रसाध्यं तुलापुरुषादि महादानम् । उपनयनमुक्तलक्षणम् । संस्कारा उपनयनोत्तरभाविनः जीवतो मृतस्य च । पूर्वसंस्काराणां शूद्रादिसाधारणत्वात् । क्रियाः काम्प्यनैमित्तिकाः । अश्वमतिष्ठा शालिहोत्रादिरथसूत्रं रथनिर्माणयोजनचालनादि । वास्तुविद्या गृहप्रासादादिनिर्माणम् । अध्ययन वेदादिः । एतद्वर्ती एतदनुष्ठातेत्यर्थः । नन्वेवं रथकारस्योपनयनाध्ययनेज्यादिसम्भवे रथकाराधिकरणसिद्धान्तविरोधः । तत्र हि रथकारशब्दस्य कृत्वा उपनयनादिरहितजातिविशेषपरतया तदाधानस्यापूर्वतायाः सिद्धान्तितत्वादिति चेत् । नार्यदोषः । तस्य प्रकृतरथकारातिरिक्तस्य ऋभुमुधन्वापरपर्यायस्योपनयनादिरहितस्य ब्राह्मणस्य तत्रोदाहरणत्वात् । तथाच

सन्त्ररजोदाहृतं स्मृतिवचनं,

ब्राह्मणं जायते वैश्यात्सुधन्वाचार्य एव सः ।

भरुषश्च विजन्मा च यैत्रः सात्वत एवच ॥ इति ।

अथ मूकाद्युपनयनं ब्रह्मपुराणे,

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः ॥ इति श्रुतिः ।

तस्माच्च पण्डवधिरकुब्जवामनपद्मगुण ॥

जडगद्गदरोगार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।

मत्तोन्मत्तेषु मृक्तेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥

ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् ।

मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति, केचित्प्रचक्षते ॥

कर्मस्वनधिकाराच्च पातितं नास्ति चैतयोः ।

तदपक्षं च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥

संस्कारमन्त्रहोमादीन्करोत्याचार्य एव तु ।

उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः ॥

आनीयाभिसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ।

कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विमेषेण कारयेत् ॥

एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ । इति ।

अस्यार्थः । अत्र ऊढात्वाविशेषणमनपेक्ष्यैव केवलब्राह्मण-
ब्राह्मणोजन्यत्वेन गोलकादिसाधारणं ब्राह्मण्यमभिप्रेत्येदमुच्यते ।
ब्राह्मण्यामिति । तेनेदं गौणं ब्राह्मण्यं तन्निमित्तक एवायमुपन-
यने गुणविकारः । कुब्जवामनादिषु सप्तपि मुख्ये ब्राह्मण्ये
कुब्जत्वादिनिमित्तक एवास्योपदेशः । तेन गुणविकारे निमि-
त्तद्वयं सिध्यति । गौणं ब्राह्मण्यं कुब्जत्वादिकं चेति । अन्यथा
कुब्जादीनामत्र परिगणनमनर्थकं स्पष्टम् । पण्डादयोऽत्र जासै-
वावधेयाः । चिकित्सनीयेषु पुनर्यथावदुपनयनं कार्यं न गुण-
विकारः । मत्तः मद्यादिना । उन्मत्तौ ग्रहावेशादिना । शय-
नस्थ उत्थानाशक्तः । निरिन्द्रियः पण्डिन्द्रियशून्यः । ध्वस्तपुंस्त्वो
दोषविशेषेणाप्रत्यक्षपुंस्त्वः । यथोचितं यस्य यदङ्गोपसंहा-
रसामर्थ्यं नास्ति तस्य तदङ्गपारेहारेण कर्त्तव्यमित्यर्थः । मत्तो-
न्मत्तयोर्मतान्तरमाह । मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति । तत्र हेतु-

माह । कर्मस्वनधिकारादिति । तदपत्यसंस्कारे हेतुमाह । पातितं नास्ति चैनयोरिति । ततश्च व्यतिरेकमुखेन पतितापत्य न संस्कार्यमित्युक्तं भवति । पतितोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रिया इति वसिष्ठस्मरणात् । तदपत्यं तु संस्कार्यमित्यत्र तुशब्देन विवाहितं विधि विच्छिद्य प्राकृत एव विधिरनूयते संस्कार्यपदेन । अन्यथा अपरे त्वादुरन्यथेति अन्यथापदेन विवाहितविधेः पक्षान्तरत्वाभिधानं नोपपद्येत । ततश्च मत्तोन्मत्तापत्यस्य प्राकृतविधिगुणविकारौ वैकल्पिकौ भवतः । तमेव गुणविकारं दर्शयति । संस्कारेति । बटुपठनीयानां दण्डाजिनोपवीताविग्रहणसंस्कारमन्त्राणामाचार्यं प्रत्येव पाठो विधीयते । तथा होमः समिदाधानं तन्मन्त्रपाठश्च । नाचार्यपठनीयानाम् । न वा तत्कर्तृकस्य प्रधानहोमस्य, विधिप्राप्तत्वात् । बटुपगमनपरिहारेणाचार्यस्य स्वसमीपेऽग्निसमीपे वा पङ्कवादिमाणवकानयनं विधीयते । प्राकृताद् गायत्र्युपदेशात् बटु स्पृष्ट्वा गायत्रीजपो वैकल्पिको विधीयते । तस्य च श्रवणोच्चारणसमर्थान् प्रत्युपदेशः । मूकवधिरादीन् प्रति स्पृष्ट्वा जप इति व्यवस्था । एवमुपनयनविधिमुक्त्वा विवाहविधिमाह । कन्यास्वीकरणादिति । अनुमन्त्रयेत् प्राण्यभिमृशेदप्राणि कन्यां चेत्याश्वलायनोक्तयोः कन्यास्पर्शानुमन्त्रणयोरुभयसमर्थप्रत्युभयम्, अन्यतरसमर्थं प्रत्यन्यतरादिति । एतदुभयातिरिक्तं सर्वमाचार्येण करणीयमिति ।

बौधायनोपि,

अथ पङ्कवधिरमूकानां संस्कारं व्याख्यास्याम ऋतुर्यथाकामी स्यात्पुण्ये नक्षत्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वा ऽऽशिपो वाचयित्वा केशानोप्य स्नात शुचिवाससं बद्धशिशुं यज्ञोपवीतिनमप आचाम्य देवयजनमुदानयत्यथ देवयजनोल्लेखनमभृत्पाऽग्निमुखा-

कृत्वा याज्ञिकीं समिधमाज्येनादृक्ता तूष्णीमभ्याधापयति तूष्णी-
मश्मानमास्थापयति यथालाभं तूष्णीं वासः परिधापयति तूष्णीं
मेखलां मन्त्रवदग्रन्थिं करोति तूष्णीमजिनं प्रतिमुञ्चति तूष्णीं
दण्डं प्रयच्छति याज्ञिकस्य दृक्षस्य नाम पृच्छत्यथैनं दक्षिणं
हस्तं गृह्णाति यस्मिन् भूतं च भव्यं चेत्यथैनं देवताभ्यः परि-
ददाति देवेभ्यस्त्वेत्यथैनमुपनयति । देवस्य त्वेति सर्वं नामग्रहण-
वर्जमाचार्य एव पक्वाञ्जुहोति तत्सवितुर्वरेण्यमिषयाज्याहुतीरु-
पजुहोति क्षेत्रिये त्वा निर्ऋत्ये त्वेति पद्मभिर्व्याहृतीभिरयाम्रे-
णार्भि याज्ञिकस्य दृक्षस्य पर्णेषु हुतशेषं निदधातीति तत्पुरस्ता-
द्याख्यातम् । अथ पक्वादुपादाय प्राश्नाति तूष्णीं सर्वान्मन्त्रा-
नाचार्य एव जपेदित्येके । अन्धजहङ्गीयव्यसनिव्याधितोन्म-
त्तहीनाधिकाङ्गानामामयाव्यपस्मारिभिरिषिकुष्ठिजङ्घुरोगिणश्चैतेन
व्याख्याता इत्येके । सद्यो मधुपर्कं ददाति तिसृषु व्युष्टासु मधु-
पर्कवदापृता तूष्णीमायुर्धा अग्रे हविषो जुषाण इति पिता वा
भ्राता वा ऽऽत्मजमारोपयेदित्येके । ऋतोर्यथाकामित्वेन वसन्ता-
द्यनियमोऽभिहितः । उपनयति गायत्रीसंबद्धं करोति उपदेशेन
तं स्पृष्ट्वा जपेत् वा ।

अथ स्युपनयनम् ।

तत्र हारीतः,

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च । तत्र ब्रह्मवा-
दिनीनामग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भिक्षाचर्येति । सद्योवधूनां
तूपीस्थिते विवाहे कथंचिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्य इति ।

यमोऽपि,

पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः ।

स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ॥

वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेवच । इति ।

पुराकल्पेऽर्थवादविशेषे । तत्रार्थवादिकविधेस्तार्कालिकत्वे शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्कल्पान्तरइति स्मृतिचन्द्रिकाकारः॥ पित्रादिरेवैनामध्यापयेन्न पर इत्यन्वयः ।

मनुरपि,

माङ्गाभिवर्धनात्पुंस इत्युपक्रम्य नामकरणनिष्क्रमणाप्रशानचूडोपनयनकेशान्तान्पुरुषमंस्कारान्विधायान्ते पूर्वोक्तसंस्कारैतिकर्त्तव्यतां स्त्रीप्वतिदिशति ।

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृत्तशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ इति ।

अत्रेयमिति सर्वनाम्ना बुद्धिस्थपरामर्शोत्सप्तानां च संस्काराणां बुद्धिस्थतया उपनयनस्यापि तदन्तर्गतत्वेनातिदेशात्स्त्रीणामप्यमन्त्रकमुपनयनं सिध्यति । ये तु चूडान्तानामेवेदया परामर्शो नोपनयनकेशान्तयोरिति मन्यन्ते तेषाममन्त्रविध्यवधानेन निच्छिन्नबुद्धीनां परामर्शं वदतां कथमिव लज्जा नाननमानमयति । अथ “तृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणाम्” इतिपाश्चर्य्यैकवाक्यतया चूडान्तानामेव परामर्शो नोपनयनादीनामिति वाच्यम् । तर्हि यमहारीतवाक्यैकवाक्यतया उपनयनपरामर्शोऽपि कथं नाङ्गीक्रियतइति । अथ

वैवादिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरो वासो गृहार्योऽभिपरिक्रिया ॥

इत्यग्रेतनवाक्ये विवाहस्योपनयनस्यानापत्तिविधानान्यथानुपपत्त्या इदमः सकोच इति न वाच्यम् । तस्य स्मृत्यन्तराभिदि-

तोपनयनाभावपक्षे विवाहस्य तत्स्थानापत्तिविधायकत्वेनापि चरितार्थत्वात् । तस्मान्मनुवाक्ये नेदमः संकोच इति ।

किंचाश्वलायनेनापि मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेतेति समावर्त्तनीयमनुलेपनं मस्तुलोपस्यं स्त्रोतनेन स्त्रीणामनुलेपनं विदधता तासामप्युपनयनमुक्तं भवति । उपनयनपूर्वकत्वात्समावर्त्तनस्य । यत्तु सार्वत्रिकोऽयं स्त्रीणामनुलेपनविधिः न समावर्त्तनीयः उपनयनाभावेन समावर्त्तनासंभवादिति व्याख्यानं, तदसत् । उक्तरीलोपनयनसद्भावेन प्राग्रजसः समावर्त्तनमितिहारीतोक्त्या च प्राग्रजसः समावर्त्तनसंभवे सदङ्गत्वपरिहारेणोत्कर्षस्यान्यादयत्वात् । प्रकरणे च संभवन् अपकर्षो न कल्प्येत विधानार्थक्यं हि तं प्रति इति न्यायात् । अत एव संन्यासग्रहजिज्ञासादिकमप्युपनीतानामेव स्त्रीणां घटते । आश्रमसमुच्चयावेकल्पयोरुपनयनपूर्वकत्वात् । तदयं निर्गलितोर्थः । ब्रह्मवादिनीनां गर्भाष्टमादौ मन्त्रधनूष्णीं चोपनयनं ततो वेदाध्ययनं प्राग्रजोदर्शनात्समावर्त्तनं प्रागेव रजोदर्शनाद्विवाहश्चेति । सद्योवधूनां तूक्तविवाहकाल एवोपनयनं सद्य एव समावर्त्तनं सद्य एव विवाह इति । पुराकल्पइति वचनाभ्रास्मिन् कल्पइति गम्यते । अत एव

मनुः,

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्योऽग्निपरिक्रिया ॥

इत्यादिना विवाहस्योपनयनस्थानापत्तिमाह । वैदिको वेदग्रहणार्थः संस्कारः उपनयनं स स्त्रीणां वैवाहिको विधिः विवाहजन्यः संस्कारः स्मृतः पूर्वैरिति, मेधातिथेपाठार्थः । मिताक्षरा-

दिपाठस्तु औपनायनिकः स्मृतइति । तत्र औपनायनिक उपनयनकार्यकारी । ततश्च यथा पुरुषस्योपनयनादिस्तथा

स्त्रीणां विवाहादिर्विधिनिषेधाधिकार इत्यर्थः ।

अथानुपनेयाः ।

तत्र गौतमः, शूद्र एकजातिरिति । एकजातिः एक-
जन्मा न द्विजन्मा । उपनयनाभावादित्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि,
अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनामेति शूद्रव्यतिरिक्तानामिति
वदन् शूद्रस्य तन्नेत्याह । प्रतिलोमजानामपि तन्नास्तीत्याह
मनुः,

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ।

इति । शूद्रसाधर्म्येणैकजातित्वमुक्तं भवति । अपध्वंसजाः
व्यभिचारोत्पन्नाः । प्रतिलोमजेष्विति वक्तव्ये यद्यभिचारजत्वे-
नाभिधानं तत्सवर्णानुलोमजयोरपि व्यभिचारोत्पन्नयोरनुपने-
यत्वाभिधानाय । तदेतदुपपादितमथस्ताव । तत्र सूतोपनयनं
शास्त्रान्तरेऽङ्गीकृतमिति हरदत्तः । तच्छास्त्रान्तरं,

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्माऽस्य जायते ।

आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमः ॥

इति मनुवचने भेदातिथिख्याख्या । सा यथा । अस्य
ब्राह्मणस्य स्वयोनौ द्वयोः आनन्तर्यात्सत्रियवैश्ययोश्च एवं
त्रयाणां वर्णानां यथा आत्मा द्विजो जायते तथा बाह्येषु
प्रतिलोमजेष्वपि वैश्यसत्रियाभ्यां सत्रियाम्राह्मणयोरात्मा द्विजो
जायतइति क्रमो वेदितव्यः । ततश्च सूतवैदेहकयोरप्युपनयनं
भवतीति । तां च कुल्लूकभट्टनारायणसर्वज्ञौ नाभ्युपगच्छतः ।
प्रतिलोमास्तु धर्महीना इति गौतमवचनविरोधात् ।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ।

इति मूलवचनविरोधाच्च । न चोक्तवाक्येनात्र सर्वपदसंको-
चः । तद्व्यर्थान्तरत्वात् । तथा हि । यथा त्रयाणां वर्णानां

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां मध्येऽस्य ब्राह्मणस्य स्वयोन्यां ब्राह्म-
ण्याम् आनन्तर्यात् क्षत्रियायां चेत्सेवं द्वयोरात्मा ब्राह्मण एव
भवति । यथा ऽगस्त्यस्य क्षत्रियायां लोपामुद्रायां दृढच्युतादयो
ब्राह्मणा एव । तथा ब्राह्मेषु सूतादिमतिलोमेष्वस्य सूतस्य स्वयोन्यां
सूतायामानन्तर्याद्ब्राह्मण्यां च सूत एवेति वचनार्थो युक्तः । यत्तु

मृषा ब्राह्मणकन्यायां विवाहेषु समन्वयात् ।

जातः सूतोऽत्र निर्दिष्टः मतिलोमविधिर्द्विजः ॥

वेदानहस्तथा चैषां धर्माणामनुबोधकः ।

इत्युशनसो वाक्यं, तस्यायमर्थः । ब्राह्मणकन्यायां मृषा
विधिहीनेषु विवाहेषु ऊढायां समन्वयात्सजातीयाज्जातः
अत्र शास्त्रे मतिलोमविधिः मतिलोमधर्मा द्विजो निर्दिष्टः स
च वेदानर्हः तथाप्येषां स्मार्त्तानां धर्माणाम् अनु पश्चाद् ब्राह्मणं
पुरस्कृत्य ब्राह्मणाभावे वा बोधकः उपदेष्टा भवति । ततश्च
विधिश्च विधिविकलविवाहोद्ब्राह्मणीजातस्य ब्राह्मणस्यैव
सूतसंज्ञस्य मतिलोमधर्मस्येदमुपनयनं न सूतजातेरिति न विरोधः ।

शङ्खलिखितावपि, नोन्मत्तमूकान्संस्क्रुर्यादिति । प्राकृते-
न विधिनेति व्याख्येयम् । अन्यथा ब्रह्मपुराणाद्युक्तोपनयनवि-
धिविरोधापत्तेः ।

विष्णुरपि । नापरीक्षितं याजयेन्नाध्यापयेन्नोपनयेदि-
ति । अपरीक्षितं कुलवृत्तादिभिः ।

तदेतत्स्पष्टीकृतं जाबालगौतमसंवादव्याजेन श्रुतावेव,
ससकामो वै जाबालो हारिदुमतं गौतममियायेसादिना ।

अधोपनेनृनिर्णयः ।

तत्र वृद्धगर्गः,

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।

उपानयेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

भ्राताऽत्र पितुर्भ्रातेति व्याख्येयम् ।

पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।

तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥

इति पितामहस्मरणात् । शातयः सपिण्डाः । गोत्रजा-
ग्रजा गोत्रजेषु सपिण्डातिरिक्तेषु अग्रजा माणवकापेक्षया
वृद्धाः । यद्यप्यग्रजपदं गोत्रजपदेन समस्तं तथापि बुद्ध्या विभ-
ज्य सपिण्डेष्वपि संबन्धनीयम् । अन्यथोपनेयकनिष्ठानामपि
तदधिकारापातात् । दारकाचार्यत्वस्योपपातकत्वाच्च । अत्र
केचिदाचार्यसमीपनयनमेवोपनयनम् इत्याभिप्रेत्य पितैवोपनयेदि-
दिसादिवाक्यानि पितैश्चाचार्यसमीपं नयेदित्यर्थपरतया व्याचक्षते ।
सत्यपि पित्रादावुपनेतरि होमगायत्र्युपदेशादिकर्त्ता ऽन्य एवा-
चार्योऽन्वेष्टव्यः ।

आस्तिको वेदनिरतः शुचिश्चाचार्य उच्यते ।

इसादिवाक्येष्व्वाचार्यस्य नित्यवच्छ्रवणात् । पितुरेवाचार्यत्वे
आचार्यलक्षणाचार्यशीचाचार्यपत्न्यभिगमनप्रायश्चित्ताभिधानाद्या-
नर्थक्यापत्तेः । पितृलक्षणाद्यभिधानेनैव गतार्थत्वात् । पितृकु-
लावस्थितस्य ब्रह्मचारिणः आचार्यकुलप्रत्यावृत्तिरूपसमावर्त्तना-
संभवापत्तेश्च । तस्मात्पित्रतिरिक्तः आचार्यः कर्तव्य इति । तन्न
सुन्दरम् । यदोराचार्येण गायत्रीसंबन्धकरणस्यैवोपनयनपदार्थ-
त्वेन व्याख्यातत्वात् । तत्र च पित्राचार्ययोः समुदितयोः कर्तृ-
त्वासंभवेन नित्यवच्छ्रुतस्याप्याचार्यस्य विकल्पेनानुकल्पत्वेन वा-
ऽन्वयस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् । लक्षणाद्यभिधानं त्वनুকल्पतया
प्राप्तस्याप्यपेक्षितमेव । समावर्त्तनं तु नाचार्यकुलाश्रित्येव किंतु
ब्रह्मचारिघृतसमापनमिति न क्वापि विरोधः । तस्मात्पित्राद्य-

भावे आचार्यः कर्त्तव्य इति स्थितम् ।

तत्राचार्यलक्षणमाह श्रुतिः। तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयेत यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम् तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदितं समाहितं संस्कर्त्तारमीप्सेदिति । अस्यार्थः। यं माणवकमविद्वान्वेदादिविद्याशून्य आचार्य उपनयते स माणवकः तमसः अज्ञानात्तमोऽज्ञानान्तरं प्रविशति । न केवलमुपनयस्यैवायं दोषोऽपितूपनेतुरपीत्याह । यश्चाविद्वानिति । यश्चाविद्वानाचार्योऽन्यमुपनयते सोऽपि तमसस्तमः प्रविशति अस्मिन्नर्थे वक्ष्यमाणं ब्राह्मणम् । अभिजनविद्यासमुदितं संस्कर्त्तारमीप्सेदिति । अभिजनो बन्धुसमुदायः, विद्याः वेदाद्याः चतुर्दश । ताभ्यामुत्कृष्टम् । समाहितम् अविक्षिप्तचित्तम् । एतादृशमुपनेतारमुपेयादित्यर्थः ।

व्यासोऽपि,

वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् ।

स्वशाखाङ्गमनालस्यं विप्रं कर्त्तारमीप्सितम् ॥ इति ।

श्रोत्रियलक्षणमुक्तं ब्रह्मपुराणे,

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया वापि विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ इति ।

कर्त्तारम्, उपनयनस्येति शेषः ।

यमोऽपि,

सप्तवाक् श्रुतिमान् दसः सर्वभूतदयापरः ।

आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥

वेदाध्ययनसंपन्नो एत्तिमान् विजितेन्द्रियः ।

दसोत्साही यथावृत्तजीवनेहस्तु एत्तिमान् ॥

शौनकोऽपि,

कुमारस्योपनयनं श्रुताभिजनवृत्तवान् ।

तपसा धूतानि शेषपाप्मा कुर्याद् द्विजोत्तमः ॥ इति ।

हारीतोऽपि ,

ने याजयेद्दृच्छिहीनं वृणुयाच्च न तं गुरुम् ।

नहि मज्ज्जा करौ दिग्धौ रुधिराण प्रिशुध्यत ॥ इति ॥

मज्ज्जोते मज्जनशब्दस्तृतीयान्तः । उक्ताविशेषणानां त्रैव-
णिकमाधारण्यऽपि विशेष्योऽत्र ब्राह्मण एवावधेयः । विर्म क-
र्तारमीप्सितमिति व्यासवाक्ये विमपदोपादानात् । तस्यैवाध्या-
पनाधिकाराच्च । तेन त्रयाणामपि वर्णानां पित्राद्यभावे विम
एवोपनेता न सत्रियादिरिति सिध्यति ।

अथ घटूपनेत्रोरधिकारसिद्ध्यर्थं प्रापश्चित्तम् ।

तत्र वृद्धविष्णुः,

कृच्छ्रत्रयं चोपनेता श्रीकृच्छ्राश्च बहुधरेव । इति ।

आचार्यस्य विशेषमाह स एव,

सावित्रीमभ्यसेदग्निपवित्राणि च संस्मरेव ।

सहस्रं द्वादशाष्टं सावित्रीं मजपेदुधः ॥

स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत्स्मृतम् । इति ।

अग्निपवित्राणि अग्निः शुचिः व्रततम इत्यादीनि । मजपेदिति
निसाभ्यासमेवानूय संख्याविशेषमाह । सहस्रमिति । तत्प्रयो-
जनमाह । स्वाधिकारार्थमिति । अस्याः प्रदानार्थं यः स्वाधिका-
रस्तदर्थमित्यन्यथः ।

अथ सम्भारसम्भरणम् ।

तत्र शौनकः,

पूर्वेद्युरेव सकलान्सम्भारांश्च यथोचितान् ।

संभृत्याभ्युदयश्राद्धमपि कुर्याद्यथायेधि ॥

अत्रापिशब्दात्स्वस्निगाचनग्रहमण्डपदेयतास्थापनादि घृ-
द्यते ।

तत्रादौ परिधानार्थं कल्पयेन्नववस्त्रकम् ।

शिरोऽवगुण्ठनं चैव नवमन्यत्प्रकल्पयेत् ॥

शिरोऽवगुण्ठनं प्रावरणवासः ।

यथोक्तमजिनं वापि कल्पयेदवगुण्ठनम् ।

उपधीतं च संपाद्य तथा कृष्णमृमाजिनम् ॥

यथोक्तमेखलां दण्डं यथोक्तं च प्रकल्पयेत् ।

एवं संभृत्य संभारान् पूर्वद्युश्च यथोचितान् ॥ इति ।

आश्वलायनोऽपि,

क्रमशश्चाजिनादीनि भिक्षापात्रं जलस्य च ।

कौपीनाच्छादनार्थाय मौर्झीं कार्पासिकीं द्विजः ॥

संभरेत् त्रिवृतां तावद्वाससी वा ऽहते पुनः । इति ।

अत्र कौपीनबन्धमूत्रोपदेशाद् ग्रह्यचारिणः कौपीनधारण-
मप्युक्तं भवति । तदेतन्मेधाजनने स्पष्टयति स्वयमेवाश्वलायनः,

वाससी ते स्वगुरवे मेधाजनकर्मणि ।

दद्यात्तावत्प्रभृत्येव कौपीनन प्रवर्तयेत् ॥

तावत्प्रभृति कौपीनेनैवेत्यन्वयः ।

मागद्वादशाब्दाद् व्रतिनो वामो न विभृयुस्त्विति ।

केचिदाहुर्द्विजाः केचिदाष्टाब्दाद्य मूरयः ॥

कौपीनमात्रा वर्तन्ते तथा ऽन्ये ग्रह्यचारिणः । इति ।

अत्र मात्रशब्देन बहिर्वामोऽप्यावृत्तिः । ततश्च उपनयनदि-
नमारभ्य यावन्मेधाजननं कौपीनं बहिर्वाम * आच्छादनवासः
कृष्णाजिनं वा, मेधाजननमारभ्य कौपीनम् आच्छादनवामः कृ-
ष्णाजिनं वेत्यर्थः संपद्यते ।

वासमि विगेषमाहाश्वलायनः,

अहतेन वाममा संयतिमिति ।

अहतलक्षणमाह प्रचेत्ता,

इपद्धौतं नवभ्वेतं सदशं यत्र धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥ इति ।

वस्त्रेष्वेव विशेषमाहाश्वलायनः,

यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन्कापाय ब्राह्मणो
माजिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्य इति ।

अस्यार्थः । व्यवहितकल्पनया वाग्यद्वयं व्याख्येयमिति
हरदत्तः । वासांसि वसीरन्निसेको विधिः । यदि रक्तानि वसी-
रन्कापायं ब्राह्मण इत्यादिरपरः । अत्र प्रथमवाक्येन वासांसि
वसीरन्परिदध्यादिति परिधान विधीयते । अपेक्षितत्वात् ।
द्वितीयेन तु द्रव्यान्तरापादितवर्णान्तराणि वासांसि यदि
वसीरन् तदा कापायं ब्राह्मण इत्यादि प्रतिवर्णं परिधान-
विशेषो विधीयते । शुरुस्य वर्णान्तरापादनस्यैव रागशब्दार्थ-
त्वात् । यदाह काशिकाकारः । शुरुस्य वर्णान्तरापादनम् इह
रजेरर्थ इति ।

आपस्तम्बः,

वासः शाणक्षीमायिकानि, कापायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति
ब्राह्मणस्य, माजिष्ठं राजन्यस्य, हारिद्रं वैश्यस्येति ।

पारस्करः,

वासांसि शाणक्षीमायिकानीति ।

मनुः,

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षीमायिकानि च । इति ।

वसिष्ठः,

शुरुमहतं वामो ब्राह्मणस्य, कार्पास माजिष्ठं सौमं क्षत्रि-
यस्य, पीतं कौशेयं वैश्यस्य, सर्वेषां वा तान्तरमरक्तमिति ।

गौतमः,

वासांसि शाणसौमचीरकुतपाः सर्वेषां कार्पासं वा विकृतं
काषायमप्येके ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं हारिद्रमिनरयोः ।

शङ्खः,

सौमदुकूलसौत्राणि वासांसि त्रयाणां वर्णानाम् ।

धमः,

सौमकार्पासकुतपचर्मवल्कलकम्बलाः ।

सर्वं तु धारयेच्छुक्लं वासस्तत्पारिधानिकम् ॥

पैठीनसिरपि,

कमण्डलु यज्ञोपवीतं काषायं वस्त्रमिति समानानि ।

अधाजिनानि ।

तत्राश्वलायनः,

ऐणेयेन वा ऽजिनेन ब्राह्मणं, रौरवेण क्षत्रियम्, आजेन
वैश्यामिति ।

अत्र वाशब्दग्रहणाद्वासोऽजिनयोर्विकल्पः । उभयोरपि
प्रावरणार्थत्वात् । एतावत्तु सावधारणं यथाजिनं प्रावरणं तदा
ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथाक्रममणेरौरवाजान्यजिनानि भव-
न्तीत्यर्थः । एणी बिन्दुरहिता मृगी तत्संवन्धैणेयम् । एणीशब्दात्
दक्षप्रलयः । रुरुः बिन्दुमान्मृगः । अजः छागः ।

आपस्तम्बः । हारिणमैणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य कृष्णं
चेदनुपस्तीर्यासीताघः शयी स्यात्, रौरवं राजन्यस्य, वस्ताजिनं
वैश्यस्य, आविकं सार्ववर्णिकं कम्बलश्च । ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिना-
न्येव वमीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवोभयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिति
हि ब्राह्मणमजिनं चैवोत्तरं धारयेत् । ऐणेयम् एणीसमुद्रवम् । एणी
गौरमृगी । यदा हारिणं तदा कृष्णं तद्य नोपस्तीर्यासीत शयीत

वा । वस्तः छागः । आविक मेघचर्म । सार्ववर्णिकं सर्वद्विजाति
संवद्धम् । उत्तरम् उत्तरीयम् ।

पारस्करः,

ऐणमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य, रौरवं राजन्यस्य, आजं
गव्यं वा वैश्यस्य, सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ।

अत्रैणमुत्तरीयमिति वचनात् प्रागुक्तानि शाणादीन्युत्तरी-
याणीति गम्यते । असति यथोक्ताजिनासंभवे गव्यं प्रधानत्वात्
प्रशस्तत्वादित्यर्थः ।

हिरण्यकेशी,

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य, रौरवं राजन्यस्य, वस्ताजिनं
वैश्यस्येति ।

मनुः,

कार्पण्यरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । इति ।

शङ्खोऽपि,

कृष्णरुक्वस्ताजिनान्युत्तरीयाणीति ।

वसिष्ठोऽपि,

कृष्णाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य, रौरवं राजन्यस्य, आव्यं
वस्ताजिनं वा वैश्यस्याति ।

विष्णुः,

मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्माणि ।

पैठीनसिः,

कृष्णरुक्पृषतानामजिनानीति ।

गौतमः,

कृष्णरुक्वस्ताजिनानीति ।

यमः,

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्य तु ।

वस्ताजिनं तु वैश्यस्य सर्वेषां रौरवाजिनम् ॥ इति ।

घृहस्पतिरपि,

ब्राह्मणस्याजिनं कार्ष्णं रौरवं क्षत्रियस्य च ।

वास्तुं वैश्यस्य वासांसि शाणक्षौमाविकानि च ॥ इति ।

अस्माद्य वासोवैकोल्पकात्मावरणाजिनादातिरिक्तमन्तर्वासः-

स्थानीयमजिनान्तरं धारणीयमित्याह

शौनकः,

निक्षिप्य ब्रह्ममूत्रं तु वितसाधः प्रसार्य च ।

वामांसे स्थापयेद्यैतत्तथा कृष्णमृगाजिनम् ॥ इति ।

तत्परिमाणमाह शाकलः,

अखण्डं वा त्रिखण्डं वा ऽष्टाचत्वारिंशद्ङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलविस्तीर्णं धारयेदजिनं मदा ॥

खण्डत्रयपरिमाणमुक्तं स्मृत्यन्तरे,

अङ्गुलं तु वर्धिलोप यद्वा स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अजिनं धारयेद्विप्रश्चतुर्विंशाष्टपोडशं ॥ इति ।

चतुर्विंशाङ्गुल एकः खण्डः । अष्टाङ्गुलो द्वितीयः । षोडशा-

ङ्गुलतृतीयः । त्रिभिः स्पृतैरष्टाचत्वारिंशद्ङ्गुलं परिमण्डलं संपद्यते ।

अथोपवीतम् ।

तत्र मनुः,

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।

शण्मूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रजम् ॥

त्रिवृत्तवसूत्रकं, नव वै त्रिवृदिति श्रुतेः ।

विष्णुरपि,

कार्पासशणाविकान्युपवीतानि वासांसि चेति ।

पैठीनासिरपि,

कार्पासं चोपवीतं सर्वेषामिति ।

अथोपवीतानुकल्पाः ।

धौधायनः,

कौशं सौत्रं त्रिस्त्रिंशद्विंशोपवीतमानाभेः । कौशं कृमिकोशो-
द्भवं पटसूत्रमयमिति यावदिति कल्पतरुः । वस्तुतस्तु कौशं कुश-
पत्रनिर्मितम् ।

तथाच गोभिलः,

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं कुशरज्जुं वेति । सौत्रं कार्पासम् ।

देवलः,

कार्पाससौमगोवालशणवलकृतृणोद्भवम् ।

सदा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति ।

छुमा अतसी तत्संघन्धि । वल्कलं तरुत्वक् । तृणोद्भवं
कुशादिनिर्मितम् ।

ऋष्यशृङ्गः,

अपिवा वाससा यज्ञोपवीतार्थं कुर्यात् तदभावे त्रिवृता
सूत्रेणेति ।

निगमपरिशिष्टेऽपि,

वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण कुश-
मुञ्जवालत्वकशणरज्जुमेव वेति ।

आदित्यपुराणे,

सौमजं वा ऽथ कार्पासं शणमूत्रमथापिवा ।

दध्याद्यज्ञोपवीतं यो न तं हिमन्ति वायसाः ॥

वायसा राक्षसाः । यद्यप्येषु वाक्येष्वसंभवयथासंभववा-
शब्दाः श्रूयन्ते तथाप्येषां कल्पानां मुरुगामंभयविषयत्वमेव द्रष्टव्यं,

न वृत्त्यवलम्बम् । कार्पासादीनामुत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वेन बलवत्त्वात् ।

अधोपवीतलक्षणम् ।

तत्र भृगुकात्यायनौ,

त्रिवृदध्ववृत्तं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृत्तम् ।

त्रिवृत्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरुच्यते ॥

संग्रहेऽपि,

ऊर्ध्ववृत्तमधोवृत्तं पुनरूर्ध्ववृत्तं तथा ।

एतद्यज्ञोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ इति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,

उपवीतमयुग्मशरं विषमतन्तुकं त्रिवृद्यज्ञोपवीतमिति ।

एकं सूत्रमयुग्मशरं त्रिगुणोक्त्य बलितं पुनस्त्रिवृत् क्रियते त्रिगुणोक्त्य बल्यते तन्नवतन्तुकमुपवीतं भवति । तद्विषमन्तुकं त्रिगुणोक्तम् एकेन ग्रन्थिना बद्धं सद्यज्ञोपवीतमिष्युच्यते ।

तथाच देवलः,

यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम् ।

एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥ इति

अत्र तन्तोर्द्विगुणं त्रैगुण्यासम्भवे द्रष्टव्यम् । ततश्च द्विगुण-
स्यैव त्रैगुण्ये षट् तन्तुकतैव संपद्यते ।

अत एव पैठीनसिः,

कार्पासमुपवीतं षट् तन्तुकं त्रिवृत्तं ब्राह्मणस्य क्षीमं राज-
न्यस्याविकं वैश्यस्येति ।

द्विगुणं सूत्रं त्रिवृत्कृतं षट् तन्तुकं भवतीत्यर्थः । तदूर्ध्व-
वृत्तं कार्यम् ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयः,

अधोवृत्तैस्त्रिभिः सूत्रैः पुनश्चोर्ध्ववृत्तैस्त्रिवृत् ।

ऊर्ध्ववृत्तस्य लक्षणमाह

संग्रहकारः,

करेण दक्षिणेनोर्ध्वगतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्रे ऊर्ध्ववृत्तं स्मृतम् ॥

ऊर्ध्वं गतेन ऊर्ध्ववलितेन दक्षिणेन करेण यद्वलितं तदूर्ध्व-
वृत्तमित्यर्थः ।

अथोपवीतनिर्माणप्रकारः ।

तत्र देवलः,

कार्पासकं समादध्याच्छुचिक्षेत्रे विशोधितम् ।

त्रिवृतं तु तथा कार्यं ब्राह्मण्या सूत्रकं कृतम् ॥

ब्राह्मण्यत्र सधवेति व्याख्येयम् । विधवानिर्मितस्य निधि-
दत्त्वात् ।

तथाच स्कान्दे,

विधवारचित सूत्रमनध्याये कृतं च यत् ।

विच्छिन्नं चाप्यधो यातं मुक्तनिर्मितमुत्सृजेत् ॥ इति ।

इदं च सूत्रान्तरसम्भवे द्रष्टव्यम् । असम्भवे तु तस्यापि
ग्राहत्वात् ।

तदुक्तं स्मृतिसारे,

छेदे विनाशे वा स्नातः कन्यया निर्मितं शुभम् ।

विधवाद्याभिरयवा सूत्रं शृणीत वै शुचिः ॥ इति ।

छेदे विनाशे, यज्ञोपवीतस्येति शेषः ।

ग्रामान्निष्क्रम्य संख्याय पण्यवल्गुलीषु तत् ।

तावद्विगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्यान्लिङ्गकैस्त्रिभिः ॥

अन्लिङ्गकैः आपोहिष्ठादिभिः ।

देवागारेऽथवा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

सावित्र्या त्रिगुणं कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्भवेत् ॥

वित्वाश्वत्थादियज्ञार्थवृक्षस्यान्यतमस्य तु ।

घग्नीयात्तत्सजीव तु पितृभ्यो नम इत्यथ ॥

भ्रमदावेक्षितव्यं स्यात्पितृणा तृप्तिदं हि तत् ।

त्रिस्ताडयेत्करतलं देवानां तृप्तिदं हितत् ॥

सव्ये मृदं गृहीत्वा ऽग्निम्न स्थापयेद् भूरिति ध्रुवम् ।

पञ्च पुष्पं फलं वापि व्याहृतीभिः प्रतिसिषेत् ॥

अग्निमन्त्राय भूरग्निश्चेतिवृत्तप्रथमं त्रिभिः ।

तत्र मन्त्राः । भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा ।

भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । सुवरादिसाय

दिवे च महते च स्वाहेति ।

हरिद्रव्येश्वरेभ्यश्च प्रणम्य च दद्यात्तथ ।

यज्ञोपवीतमित्यादिमन्त्रः स्यादवधारणे ॥

यज्ञोपवीतमित्यादिव्याहृत्या वापि धारयेत् ।

अथ प्रतितन्तु देवताः ।

तत्र देवलः,

ॐकारः प्रथमस्तन्तुर्द्वितीयोऽग्निस्तथैव च ।

तृतीयो भगदैवतश्चतुर्थः सोमदैवतः ॥

पञ्चमः पितृदैवतः षष्ठश्चैव प्रजापतिः ।

सप्तमो वसुदैवत्यो धर्मश्चाष्टम एव च ।

नवमः सर्वदैवत्य इत्येता नवदेवताः ॥ इति ।

एतदज्ञाने निन्दार्थवादमाह

पितामहः,

य एवं नाभिजानाति ब्रह्मसूत्रसमुद्भवम् ।

वेदोक्तं निष्फलं तस्य स्नानदानजपादिकम् ॥

ब्राह्मणो यो न जानाति ब्रह्ममूत्रस्य संस्थितिम् ।
मोहात्मा बह्वेत भारं पशुर्गौरिव सर्वदा ॥ इति ।

अथ यज्ञोपवीतनिरुक्तिः ।

स्मृतिसारं,

यज्ञार्थः परमात्मा य उच्यते चैव होतृभिः ।

उपवीतं ततोऽस्येदं तत्स्याद्यज्ञोपवीतकम् ॥ इति ॥

अथ यज्ञोपवीतोत्पत्तिः ।

तत्राश्वलायनः,

ज्ञातृविज्ञेययोरैक्यमविजानन् द्विजोत्तमः ।

न सज्जेदात्मनः सूत्रं ब्राह्मं ब्रह्मावेनिर्वेतम् ॥

सिनृक्षुरेक एवाग्रे समामीनः शिवः स्वयम् ।

दृष्ट्वा गुणमयीं मायां सूत्ररूपामिवाकरोत् ॥

तया तदात्मकं विष्णुं सृष्ट्वा पालं दिवौकसाम् ।

स्वयं ब्रह्माऽभवद्भुद्रो रुद्रश्चास्य जयाय सः ॥

ज्ञानात्मकेन हरिणा ब्रह्मात्मनि शिवेऽभ्यसे ।

तत्सूत्रमुपवीतत्वाद्ब्रह्मसूत्रमिति स्मृतम् ॥

यज्ञेन चोपवीतत्वाद्यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः ।

तदाज्ञया वृतत्वाच्च ब्रह्मणा ब्रह्मसूत्रकम् ॥

तावल्लोकास्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयोऽग्नयः ।

शिवसृष्टास्त्रयो वर्णास्त्रित्सूत्रं समाश्रयन् ॥

तद्ग्रन्थिमाश्रयन्तारस्त्रिमात्रो नादसंयुतः ।

तद्ग्रन्थ्यग्रं च सावित्री देवमाता शिवाज्ञया ॥

एवं द्वादशदेवत्यं ब्रह्मसूत्रं द्विजन्मनाम् ।

ब्रह्माग्रे कल्पयामास वेदाङ्गाणामनुत्तमम् ॥

येनांसे धृतमात्रेण ब्रह्मसूत्रेण ते द्विजाः ।

भवन्ति ब्राह्मणा नाम वेदार्हाश्च त्रयास्त्विह ॥
 यावत्प्रभृति वामांसे ब्रह्मसूत्रं द्विजस्य तत् ।
 गुरुः प्रतिष्ठापयति कालप्रभृति संयतः ॥
 तावत्प्रभृति तस्यैव पिताऽऽचार्यः स उच्यते ।
 माता च तस्य सावित्री द्वितीयं जन्म चोच्यते ॥

अथ यज्ञोपवीतपरिमाणम् ।

तत्र स एव,
 आकटेस्तत्प्रमाणं स्यादीर्घं तु सुस्थितं तथा ।
 कतिष्ठाङ्गुलवत् स्थूलं तदर्घं वा त्रिवृच्छुभम् ॥
 आयुर्हरत्यतिद्वस्वमतिदीर्घं तपोहरम् ।
 यशो हरत्यतिस्थूलमतिसूक्ष्मं धनापहम् ॥
 पवित्रं परमं शुद्धमायुष्यं च श्रियावहम् ।
 ओजस्यं ब्रह्मवर्चस्यं ब्रह्मसूत्रं तथोदितम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि,

पृष्ठदेशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।
 तद्वार्यमुपवीतं स्पान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥

घसिष्ठः,

नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तपःसयः ।
 तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ इति ।

देवलोऽपि,

स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्चव्यं कथं चन । इति ।

मनुः,

रन्ध्रादिनाभिपर्यन्तं ब्रह्मसूत्रं पवित्रकम् ।

न्यूने रोगप्रवृद्धिः स्यादधिके धर्मनाशनम् ॥ इति ।

अपाश्रमविशेषेणोपवीतसंख्याविशेषः ।

तत्र भृगुः,

उपवीत वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।

एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ इति ॥

तथाशब्दात्स्नातकग्रहणम् ।

तथा च वसिष्ठः,

स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तयोर्त्तरम् ।

यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकरच कमण्डलुः ॥ इति ।

इतरयोः गृहस्थवानप्रस्थयोः ।

देवलोऽपि,

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्रालाभे तदिष्यते ॥ इति ।

यतीनां त्रिदण्डिनाम् । एकदण्डिनां शिखासूत्रसागाभि-

धानाश्च ।

कश्यपोऽपि,

त्रीणि चत्वारि पञ्चाष्ट गृहिणः स्युर्दशापिवा ।

उत्तमाश्रमिणस्त्वेकं व्रतिनस्त्वेकमेवहि ॥ इति ।

इयं च सख्या निखधारणे । काम्यं तु संख्यान्तरमपि ।

तथा च देवलः,

बहूनि चायुष्कामस्येसादि काम्यं प्रचक्षते । इति ।

बहुत्वं चात्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसन्नम् ।

अन्यत्रापि,

आयुष्कामैः सदा धार्ये बहुयज्ञोपवीतकम् ।

पञ्चभिः पुत्रकामी स्यात् धर्मकामी तथैवच ॥ इति ।

इदं च ब्रह्मचारिणोऽपि भवति । आयुष्कामनाया आवि-

शेपादित्येके । अन्ये तु गृहस्थस्यैवेसाहुः । पुत्रकामादिसाहच-

यात् । कामनासिद्धिरपि यावज्जीवधारणादेव न सकृद्धारणेन ।
सदापदश्रवणात् । यस्तु

एकयज्ञोपवीतेन जपहोमादि यत्कृतम् ।

तत्सर्वं विलयं याति न पितृंश्चोपतिष्ठति ॥

इति निन्दार्थवादः, सोऽपि गृह्यादिविषय एव न ब्रह्मचारि-
विषयः । यज्ञोपवीतधारणं च क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च ।

तदाह कात्यायनः,

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ इति ।

अत्र वद्धशिखत्वं ब्रह्मचारिणः शिखाजटत्वपक्षे । मुण्डत्व-
पक्षे तु न तन्नित्यम् । न च यज्ञोपवीतनाशे प्रायश्चित्तश्रवणात्
केवलपुरुषार्थत्वं शङ्कनीयम् । विशिखो व्युपवीतश्चेत्यनेन कर्मयै
शुण्यप्रतिपादनात्कर्माद्भ्रतत्वासिद्धेः । सदाशब्दश्रवणाच्चोपवीतस्य-
कण्ठादनुत्तारणं गम्यते ।

तथा च भृगुः,

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

सकृच्चाधारणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः । इति ।

प्रक्षालनार्थं तु शाखाविशेषेणापवादमाह

स एव,

तैत्तिरीयाः कठाः काण्वाश्चरका वाजसनेयिनः ।

कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्युर्वै सालनं द्विजाः ॥

बह्वचाः सामगाश्चैव ये चान्ये यजुःशाखिनः ।

कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु पुनरहन्ति संस्क्रियाम् ॥

संस्क्रियां मन्त्रेण धारणम् ।

देवलोऽपि,

ब्रह्मसूत्रेऽपसव्येऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता ।

प्राचीनावीतिता सव्यं कण्ठस्थे च निवीतिता ॥ इति ।

श्रुतिरपि ।

दक्षिणं बाहुमुद्धरते ऽवयचे सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव
विपरीतं प्राचीनावीतं संवीतं मानुषमिति ।

अथावधारणम् ।

तत्राश्वलायनः,

समन्वारव्ये हुत्वात्तरतोऽग्रे प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते
पुरस्तात्प्रसङ्गमुख इतरोऽपामञ्जलीं पूरयित्वा तत्सवितुर्दृणीमह इति
पूर्वेनास्य पूर्णमवधारयत्तासिच्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे
ऽश्विनोर्गर्भ्या पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसाविति तस्य
पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात्सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति
द्वितीयमाग्रेराचार्यस्तत्रासाविति तृतीयम् आदिसमीक्षयेद्देवसवित-
रेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय समामृतेत्याचार्यः कस्य ब्रह्मचार्यसि
माणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वाकमुपनयते काय त्वा परिददामीति
सुवा सुरासाः परिवीत आगादिसर्धर्धेनैनं मदाक्षिणमावर्त्तयेत्त-
स्याध्वंनौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोचरेणेति ।

शौनकोऽपि ।

हुत्वेवमुत्पायाचार्यो बह्वेत्तरतोऽन्तिके ।

प्रदेशे प्राङ्मुखोऽस्तिष्ठेच्छिष्योऽप्युत्पाय बाहिना ॥

व्यग्रधानं परिहरन्गत्वा ऽऽचार्यस्य पूर्वतः ।

आचार्याभिमुखः स्थित्वा घटयेत्त्वन्यमञ्जलिम् ॥

निदध्याति तमप्यन्यो वारिणा पूरयेत्ततः ।

तत्सवितुर्दृणीमहे वयमिसामृचाऽनया ॥

आश्वलायनः,

शुचित्वासिद्धये तस्य सावित्रीग्रहणे गुरुः ।

अभिमन्त्रय यथा वारि सिञ्चसेव तदञ्जलौ ॥

एवं त्रिवारं शिष्यस्य हस्तं गृह्णाति देशिकः ।

सम्बुद्ध्या पावकं यावत् साक्षीकृत्य गुरुस्तदा ॥

हस्तं गृह्णीत शिष्यस्य मन्त्रशिष्यत्वसिद्धये ।

सूर्यात्मा देशिको भूत्वा पावकात्मा च संयतः ॥

शिष्योऽसीति च सम्बुद्ध्या शृण्वन्तमिति निर्दिशेत् ।

कर्मसाक्षिणमादिसं तर्पयेत्तं यथोक्तवत् ॥

सर्वव्रतानां भगवान् सूर्योऽधिपातिरेविवरः ।

कालकर्मगुणानां च तस्मात्तं तर्पयेत्तदा ॥

ततो व्रतानां पतये ददाति रवये वटुम् ।

रवेः समानताऽर्थाय रक्षार्थं तद्वदोरपि ॥

असामर्थ्यात्समाहर्तुमात्मनस्तं गुरुः पुनः ।

ददाति मन्त्रवद्गृह्य प्रजानां पतये पुनः ॥

प्रजापतये सूर्याय ताभ्यां दत्त इति स्मरन् ।

गृहीत्यैवानयोः शिष्यं समालभ्यात्मसात्करोत् ॥

कुर्वन्त्येवात्मसात्सन्तः सर्वान्पूर्वमुखस्थितान् ।

तस्मात्पूर्वमुखं कृत्वा गृह्णीयादित्यमेव तम् ॥

गुरोरग्नेः प्रधानत्वात्प्रागग्नौ जुहुयाद्ब्रह्म । इति ।

पारस्करः,

अथास्याद्विरञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयत्तापोहिष्ठेति तिमृभिर-
धेनं सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरित्यथारस्य दक्षिणांसमधिहृदय-
मालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनुचितं ते
सअतु मम वाचमेकमना जुपस्व बृहस्पतिप्रा नियुजक्तु महामिस-

थास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वा को नामासीत्सावह भो इति मखा-
हार्थेनमाह को नामासि कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवत इत्युच्यमाने
इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविसर्ग्यै न भू-
तेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे
परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा
परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूते-
भ्यः परिददाम्यरिष्ट्याइति ।

अथ समिदाधानम् ।

तत्राश्वलायनः,

अग्निं परिसमूह्य ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात्तूष्णीं वै
प्रजापत्यं प्रजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते मन्त्रेण हेकन ।

शौनकोऽपि,

आसित्वा दक्षिणे तस्य वह्निं परिममुक्ष च ।

तूष्णीं समिधमादध्यात्माहुमुत्सो, “यादे वाग्रये” ॥

इत्यादिकं खिलं मन्त्रं स्वाहेत्यन्तमुदीर्य तु ।

आदध्यादेवमादाय समिधं पाणिना ततः ॥

अपः स्पृष्ट्वाऽग्निना वक्त्रं संहृतोऽष्टपुटद्वयम् ।

तेजसामासमित्यादिमन्त्रेण परिमृज्य तत् ॥

पार्णि प्रक्षाल्य भूयोऽपि स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वा ऽनन्तं, सुखम् ।

त्रिर्निर्मृज्य तथा पार्णि क्षालयेच्च पुनःपुनः ॥

अथोत्थायाञ्जलिं कृत्वा हृदये परिषाय च ।

मायि मेधां मयीत्याद्यैः पद्भिर्मन्त्रैर्विभावसुम् ॥

उपतिष्ठेदिति शेषः ।

पारस्करोऽपि,

अत्र समिदाधानं पाणिनाऽग्निं परिसमूह्यग्रे सुश्रवः सुश्र-

शातातपः,

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्राह्मणस्य, देवसवितुरिति राजन्यस्य, विश्वारूपाणीति वैश्यस्येति ।

अथ पाण्याधानम् ।

तत्राश्वलायनः,

हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिं निदधाति मम ग्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकग्रतो जुषस्व बृहस्पतिं न्युनक्तु मह्यमिति ।

शौनकोऽपि,

ततः शिष्योरसि मम ग्रतइत्यादिमन्त्रतः ।

निधायोर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमथावधीत मेखलाम् ॥

दण्डं चारमै मदायोक्तं ब्रह्मचर्यं च निर्दिशेत् । इति ।

हिरण्यकेऽपि,

अयास्य दक्षिणेन हस्तेन दक्षिणमंसमुपर्युपर्यन्ववमृश्य हृदयदेशमभिमृशति मम हृदये हृदयं ते अस्तु मम चित्तं चित्तेनान्वेहि मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा न्युनक्तु मह्यं मामेवानुमंघतस्व मयि चित्तानि सन्तु ते मयि सामीच्यमस्तु ते मह्यं वाचं नियच्छतादिति ।

अथ मेखला ।

तत्राश्वलायनः,

तेषां मेखला मौञ्जी ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्याधी वैश्यस्येति । मुञ्जास्तृणविशेषाः तत्कृता मेखला मौञ्जी । धनुर्ज्या धनुषोपनीय ब्राह्मण मौञ्जी । अविर्ण्णापुस्तद्रोमभिः कृता आधी ।

पारस्करोपि,

मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौञ्जी वैश्यस्येति ।

हिरण्यकेश्यपि,

मौञ्जीं मेखलां त्रिवृतां ब्राह्मणस्य ज्यां रजन्यस्यावीसूत्रं
वैश्यस्येति ।

गौतमोऽपि,

मौञ्जीज्यामौर्वीशणसूत्रयो मेखलाः क्रमेणेति । ज्या चासौ
मौर्वी चेति कर्मधारयः । ज्यापदेनैवार्थसिद्धौ मौर्व्युपादानं धनु-
पोपनीय ग्रहणासंभवे मूर्वानिर्मितरज्जुमात्रग्रहणार्थम् ।

चिष्णुरपि,

तेषां मुञ्जज्यावल्बजमय्यो मेखलाः क्रमेणेति ।

वसिष्ठोऽपि,

मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुज्यां क्षत्रियस्य शणतान्तवी
वैश्यस्येति ।

पैठिनसिरपि,

मौञ्जी मेखलाऽश्मन्तकजा वा ब्राह्मणस्य वैल्बजा मौर्वी
वा राजन्यस्य क्षाणी सौमी वा वैश्यस्येति ।

मेखला कटिवेष्टनरज्जुः । अश्मन्तकः कुशसदृशस्तृणविशेष
इति कल्पतरुः । वैल्बजा विल्वत्वग्निर्मिता । मूर्वा तेजनी मोलेति
दाक्षिणात्यानां प्रसिद्धा । मरलेति द्रविडानाम् । तन्निर्मिता र-
ज्जुमौर्वी । अयं च विकल्पो यथाशास्त्रं यथासम्भवं वा द्रष्टव्यः ।

आपस्तम्बोऽपि,

मौञ्जी मेखला त्रिवृत् ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृ-
त्तानां, धनुज्यां राजन्यस्य मौञ्जी वा, अयोमिश्रा आधिकसूत्रं
वैश्यस्य सैरी ताम्बूली वेत्येके । शक्तिविषये मुञ्जमौञ्जी संभव-
न्त्यां दक्षिणावृत्तानां प्रदक्षिणावृत्तितानां योग्यत्वान्मुञ्जादिद्र-

वसं मा कुरु यथा त्वमग्रे सुश्रवः सुश्रवा अस्पेवं माऽ सुश्रव-
स्तौश्रवसं कुरु यथा त्वमग्रे देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्पेवमहं
मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्यो-
त्तिष्ठन्समिधमादधाति अग्रे समिधमाहर्षे बृहते जातवेदसे यथा
त्वमग्रे समिधा समिध्यसे एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधान्यहमसान्य-
निराकारिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासं स्वाहेति ।

अथ गाथयुपदेशः ।

तत्राश्वत्थावनः,

जान्वोऽप्योपसंगृह्य द्रूयादधीहि भोः सावित्रीं भो अनुम्र-
हीति तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह
पच्छोऽर्धर्चशः सर्वा यथाशक्ते वाचयीतेति ।

शौनकोऽपि,

इत्येवमभिवाच्येनं विनयावनताकृतिः ।

भूत्वोपदेशं सावित्र्याः शिष्यो वाञ्छन्नधीहि भोः ॥

सावित्रीं भो अनुम्रहीत्युक्त्वा आसीत पार्श्वतः ।

अथाचार्योऽपि शिष्यस्य पाणी तु धृतवाससा ॥

पाणिप्रदेशेनाच्छाद्य पाणिभ्यां परिगृह्य च ।

सावित्रीं स्वयमाचार्यः पूर्वं पच्छस्तथैव तम् ॥

शिष्यं च वाचयेत्पश्चादुच्चार्यार्धर्चशः स्वयम् ।

तथैव वाचयेच्छिष्यमयोक्त्वा सकलां स्वयम् ॥

पूर्वं तथैव शिष्यं च वाचयेदित्ययं क्रमः ।

त्रिप्त्रप्येतेषु योगेषु यथा शिष्यस्तु शक्नुयात् ॥

वक्तुं तथैव आचार्यो वाचयेदवधानतः । इति ।

पारस्करः,

अथास्मै सावित्रीमन्त्राहोत्तरतोऽग्नेः प्रसङ्गमुखायोपविष्टायोप-
सन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत, आसीनाये-
त्येके । पच्छोऽर्धर्चशः सर्वा च । स हि तृतीयेन सहानुवर्त्तयन्संव-
त्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे ज्यहे वा सद्यस्त्वेव
गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादिति ।

हारीतः,

तस्मादुपेतायोपसन्नाय समीक्षिताय समीक्षमाणाय ब्रह्मानु-
ब्रुवन्ति नेतरेभ्यस्तान् ब्रह्मचारिण इत्याचक्षतइति । ब्रह्मशब्दो-
ऽग्र सावित्रीपरः ।

यमः,

ॐकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीं यश्च विन्दति ।

चरति ब्रह्मचर्यं च स वै श्रोत्रिय उच्यते ॥

तिस्रः, महाव्याहृतीरिति शेषः ।

मनुः,

एतयर्चाऽपि संयुक्तः काले च क्रिययाऽमुया ।

विप्रक्षत्रियविध्योनिर्ग्राह्यतां याति साधुषु ॥

एतयर्चा तत्सवितुर्वरेण्यमिषनया ।

लौगाक्षिः,

ॐभूर्भुवःस्वरित्युक्ता तत्सवितुरिति सावित्रीमन्त्राह पच्छो-
र्धर्चशः सर्वामन्तत इति ।

तत्सवितुरितीतरयोरप्युपलक्षणम् । सावित्रीत्वाविशेषात् ।

तथाच कात्यायनः,

सावित्र्या ब्राह्मणमुपनयेत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं
सर्वेषां वा सावित्रीति ।

तत्स्वरूपमाह

व्याणामित्यर्थः । अयोमिश्रा लोहसूत्रयुक्ता । सैरी सीरस्य हलस्य
योत्क्रमिति यावत् । ताम्बूली मूलोदकवृक्षकृतोत्त कपर्दी ॥

गोभिलः,

मुञ्जकाशताम्बूल्यो रशना भवन्तीति ।

वैजावापोऽपि,

मेखलां त्रिगुणां प्रसलविमृष्टां प्रदीक्षणं त्रिः परिहरन्तीति ।
प्रसलं प्रदीक्षणं यथा भवत्येवं मृष्टां निर्मितां परिसमन्तान्नयन्ति ।
प्रदीक्षणं यथा भवति तथा त्रिवेष्टयन्ति ।

अथ मेखलालक्षणम् ।

तत्र मनुः,

मौर्झी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥

* त्रिवृता ग्रन्थिनेकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव च । इति ।

त्रिवृत् त्रिगुणवालिता । समा मध्ये निम्नोन्नतस्वरहिता ।
श्लक्ष्णा मृदुलस्पर्शा । त्रिवृता कटौ त्रिवारं वेष्टिता । एकत्रिपञ्चग्र-
न्थियुक्ता मेखलेति । मेखलायामयं गुणाविधिः । तत्र च त्रिवृत्स्व-
रूपो गुणो विधीयमानो ज्यायां नान्वेति । स्वरूपविनाशप्रस-
ङ्गात् । यत्र त्वविरोधस्तत्रान्वेसेष । यथा शणतान्तव्याम् । त्रिवृता
ग्रन्थिनेति । नायमैच्छिको विकल्पः, किं तु प्रवरसमसंख्यानि-
यमार्थः यथर्पिशिखावत् ।

संख्यानंतरमप्याहश्चलायनः,

त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता ।

तद्ग्रन्थयस्त्रयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥

वेदत्रयेणावृतोऽहमिति मन्येत स द्विजः ।

तद्ग्रन्थयस्तद्भानि तद्ग्रहस्यानि संस्मरेत् ॥ इति ।

प्रचेता अपि, त्रिगुणा प्रदक्षिणा मेखलेति ।

अथानुकल्पाः ।

तत्र मनुः,

मुञ्जाभावे तु कर्चव्या कुशाश्मन्तकवल्बजैः । इति ।

मुञ्जग्रहणमुक्तद्रव्योपलक्षणम् । प्रतिनिधौ त्रित्वदर्शनात् ।

तेन मुञ्जमूर्वाशणानामभावे वर्णत्रयस्य क्रमेण कुशादयो ग्राह्या

इत्यर्थे इति केचिद् । वस्तुतस्तु एकैकस्याः मेखलायास्त्रयस्त्रयः

प्रतिनिधयः कुशाश्मन्तकवल्बजाः प्रतिनिधयो मेखलाया

इसाकारकश्रुतिकल्पने लाघवात् । अन्ये तु मुञ्जग्रहणाद् ब्राह्मणं

प्रसेवायं प्रतिनिध्युपदेशो नान्यं प्रति । तथाच क्षत्रियादीनां

विहितद्रव्यालाभे तत्तत्सदृशगुणं तृणादि ग्राह्यमित्याहुस्तत्र ।

एतासामप्यलाभे तु कुशाश्मन्तकवल्बजैः ।

इति वाक्येन मुञ्जशब्दस्योपलक्षणपरत्वावश्यंभावात् ।

वाचनिकात्प्रतिनिधेर्नैयायिकस्य दुर्बलत्वाच्च । वाचनिकस्याप्य-

भावे नैयायिको ग्राह्यः ।

उक्तं च त्रिकाण्डमण्डनाचार्यैः,

शिष्टस्याभावतस्तुल्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते ।

यावद्यावत्सुसदृशं तत्तदेव हि गृह्यते ॥ इति ।

शिष्टस्य विहितस्येत्यर्थः । अत्र च मुञ्जादिस्थाने विहि-

तानां कुशादीनां प्रतिनिधित्वान्मुञ्जधर्मतस्त्रिवृत्त्वादिधर्मलाभो

भवति नीवारोऽपि व द्रीहिधर्माणां मोक्षणावघातादीनामिति ।

यमोऽपि,

विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य च ।

शणमूत्री तु वैश्यस्य मेखला धर्मतः स्मृताः ॥

एतासामप्यलाभे तु कुशाश्मन्तकवल्बजैः ।

मेखलास्त्रिवृतः कार्याः ग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः ॥ इति ।

पारस्करोऽपि,

मुञ्जाभावे कुशाभ्यन्तकवल्बजानामिति ।

शङ्खोऽपि, सर्वेषां वा मौञ्जीति ।

अथ दण्डाः ।

तत्राश्वलायनः, तेषां दण्डाः पालाशो ब्राह्मणस्यौदुम्ब-

रः क्षत्रियस्य वैल्बो वैश्यस्येति ।

पालाशशब्दोऽत्र वृक्षवचनो न पत्रवचनः । औदुम्बरादिसा-
हचर्यादि ।

पारस्करः,

पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो वैल्बो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्येति ।

हिरण्यकेशी,

विल्वं पालाशं वा दण्डं ब्राह्मणस्य नैयग्रोधं राजन्यस्यौ-

दुम्बरं वैश्यस्येति ।

मनुः,

ब्राह्मणो विल्वपालाशौ क्षत्रियो वटखादिरौ ।

पैलवौदुम्बरो वैश्यो दण्डानेर्हन्ति धर्मतः ॥

पीलुर्गुडफलः । पीलुर्गुडफलः संसीति त्रिकाण्डीस्मरणात् ।

तत्संवन्धी पैलवः ।

विष्णुः,

पालाशखादिरौदुम्बरा दण्डा इति ।

भविष्यपुराणे,

ब्राह्मणो वैल्बपालाशौ तृतीयः प्लक्षजस्तथा ।

न्यग्रोधखादिरौ क्षत्रे तथाऽन्यो वेतसोद्भवः ॥

पैलवौदुम्बरो वैश्ये तृतीयोऽश्वत्थजस्तथा ।

दण्डानेतान्महाबाहो धर्मतोऽर्हन्ति धारितुम् ॥

शङ्खः,

पर्णपिप्पलविल्वानां क्रमादण्डाः प्रकीर्त्तिताः ।

पर्णः पलाशः ।

पैठीनसिः,

औदुम्बरो घादरो वारणो वा वैश्यस्य । वारणः

घरणवृक्षोज्ज्वलः ।

मनुः,

विप्रस्य दण्डः पालाशो वैश्यो वा धर्मतः स्मृतः ।

आश्वत्थः क्षत्रियस्याथ स्वादिरो वापि धर्मतः ॥

औदुम्बरोऽथ वैश्यस्य पलाशो वा दण्ड उच्यते ।

अथानुकल्पाः ।

तत्र पारस्कराश्वलायनौ,

सर्वे वा सर्वेषामिति ।

गौतमः,

यज्ञियो वा सर्वेषामिति । यज्ञियो यज्ञार्हवृक्षीयः । स

चाभिहितो

ब्रह्मपुराणे,

शमीपलाशन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।

अश्वत्थोदुम्बरौ विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ॥

साल्वश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः । इति ।

यमः,

एतेषामप्यलामे तु सर्वेषामेव यज्ञियाः । इति ।

शौनकोपि,

एतेषामप्यलामे तु सर्वेषां यज्ञियाः स्मृताः । इति ।

आपस्तम्बोऽप्याह, वार्धो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैकउपदि-
शन्तीति ।

अथ दण्डलक्षणम् ।

तत्र मनुः,

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरन्ननाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥ इति ।

गौतमोऽपि,

अपीडिता यूपवक्त्रास्तवल्का इति । अपीडिता वल्लिवेष्टना-

दिभिः । यूपवक्त्रा यूपवदवनताग्राः ।

तथाच व्यासः,

शिरोललाटनासाग्रप्रमाणा यूपवन्नताः । इति ।

पैठीनसिरपि,

अपीडिता यूपवक्त्राः सशल्का इति ।

दण्डपरिमाणं चाश्वलायने, केशसम्मितो ब्राह्मणस्य,
ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य, घ्राणसम्मितो वैश्यस्येति ।

पारस्करोऽपि, केशसम्मितो ब्राह्मणस्य दण्डो, ललाटस-
म्मितः क्षत्रियस्य, घ्राणसम्मितो वैश्यस्येति ।

मनुः,

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥

केशान्तिको मूर्धप्रमाण इत्यर्थः । अत एव दण्ड इत्यनुष्टौ-
गौतमः, मूर्धललाटनासाग्रप्रमाणा इति । अत्र विशेषमाह

वसिष्ठः,

घ्राणसम्मितो ब्राह्मणस्य, ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य, केशस-
म्मितो वैश्यस्येति ।

शङ्खः,

केशावधिललाटान्तास्तुल्याः प्रोक्ताः क्रमेण तु । इति ।

विष्णुरपि,

पालाशखादिरौद्रुम्बरा दण्डाः केशान्तललाटनासादे-
शस्तुल्या इति ।

शङ्खलिखितावपि, बिल्वपालाशखादिराम्बुत्थपैलवौद्रु-
म्बरा दण्डाः केशललाटवक्रान्ता इति ।

एतेषां निम्नधारणमाह याज्ञवल्क्यः,

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् । इति ।

एतेषां धारणकारणमाहाम्बुत्थलायनः,

प्रतिनां लक्ष्यासिद्ध्यर्थं मृगाजिनमिहेष्यते ।

मेखला च पवित्रं च रक्षाशुद्ध्यर्थमेव वा ॥

अदान्तं दमयित्वा मां मार्गे संस्थापयन्स्वयम् ।

दण्डः करे स्थितो यस्मात्तस्माद्रक्षा यतो ऽभयम् ॥

इति नित्यं स विमृशन् पश्यन् दण्डं करस्थितम् ।

स्वधर्मं न त्यजेद्दीमान्विधर्माणि न चाश्रयेत् ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिणां व्रतोपदेशः ।

तत्राम्बुत्थलायनः,

मेखलामावध्यदण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ब्रह्मचार्यसि अपोशा-
नकर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीराचार्याधीनो वेदमधीप्स्व द्वादशव-
र्षाणि वेदब्रह्मचर्यं ग्रहणान्तं वा सायं प्रातर्भिक्षेत् सायंमातः
समिधमादध्यादिताते ।

अथाथभिक्षाचरणम् ।

तत्राम्बुत्थलायनः,

अप्रसाख्यायिन्मुग्धे भिक्षेताप्रसाख्यायिर्नो वा, भिक्षां भवा-

न्ददात्वित्सनुप्रवचनीयमिति वा, तदाचार्याय वेदयेत तिष्ठेदहः
शेषमिति ।

अयं नियमोऽनुप्रवचनीयभैक्षे । कुतः । अनुप्रवचनीये भिक्षां
भवान्ददात्विति भैक्षमन्त्रात् । भिक्षापदस्थानेऽनुप्रवचनीयपदं
वा पठेत् । स्त्रियं प्रति भिक्षा चेदुभयेविधेऽपि मन्त्रे भवतीपद
स्यैवादौ प्रयोग इति दृष्टिकृत् । शौनकस्तु स्त्रीपुरुषयोरुभयोरपि
भिक्षणे भिक्षाशब्दस्यैवादौ प्रयोगं वक्ष्यति । तल्लब्धं ग्रीष्मादि
आचार्याय निवेद्याहःशेषं तिष्ठेदेव नोपविशेदित्यर्थः ।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव,

अमत्याख्यायिनीं नारीममत्याख्यायिनं नरम् ।

ब्रह्मौदनार्थं विप्रार्थं सुशुद्धान्याचयेत्तदा ॥

पात्रं गृहीत्वा संयाच्य भिक्षामाहृत्य तत्स्वयम् ।

निवेद्य गुरवे दत्त्वा प्रैषं श्रुत्वा समापयेत् ॥

आचारान्संविनिर्दिश्य भवेदाचार्यता गुरोः ।

प्रैषेण प्रैषयेत्तस्माच्छिष्यं गृह्योक्तवर्त्मना ॥

दिनशेषं नयंस्तिष्ठेत्प्रैषप्रभृति तु व्रती ।

साविध्या संप्रवृत्त्यर्थं विष्णुत्रोत्सर्जनाद्वते ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

ब्रह्मचारी निशारम्भे पक्वतुं ब्रह्मौदनं चरुम् ।

द्विजान् भोजयितुं पश्चाद् द्रव्यं भिक्षेत बान्धवान् ॥

अमत्याख्यायिनः पुंसः स्त्रियो वा तादृशीः पुनः ।

भिक्षेत पात्रहस्तः सन्प्राप्य प्राप्य तदन्तिकम् ॥

अग्रे भिक्षेत जननीममत्याख्यायिनी च या ।

पश्चात्पितरमन्येऽपि ये वा स्युर्वान्धवास्ततः ॥

अत्र प्रकारो भिक्षामित्युक्ता पूर्वं ततः परम् ।

भवान्ददात्त्विति ब्रूयात्पुरुषं प्रति भिक्षणे ॥
स्त्रियं तु भिक्षां भवती ददात्विस्रभियाचितम् ।
लब्धं विज्ञाप्य गुरवे तत्पार्श्वे तन्निधाय च ॥
तत्संनिधायचपलस्तिष्ठेदादिससंक्षयात् । इति ।
भिक्षास्वरूपमाह ।

सुवर्णं रजतं रत्नं सा पात्रेऽस्य विनिक्षिपेत् । इति ।
अथ मध्याह्नसंध्यानिर्णयः ।

तत्र जैमिनिः,

यावद् ब्रह्मोपदेशो न तावत्संध्यादिकं न च ।
ततो मध्याह्नसंध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत् ॥ इति ।

ब्रह्मोपदेशो गायत्र्युपदेशः । ततः गायत्र्युपदेशानन्तरमि-
त्यर्थः । मध्याह्नसंध्यैवादिष्यस्य तत् तेन मध्याह्नसंध्यात् एव सर्व-
कर्मारम्भोऽवगम्यते ।

स्मृत्यन्तरं तु,

उपानयेऽहिं कर्त्तव्यं सायंसंधेरुपासनात् ।

आरभेद् ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥ इति ।

तद्यथाशास्त्रं व्यवस्थापनीयम् । यद्वा सायंसंधेरुपासनामिति
न मध्याह्नसंध्याव्यवच्छेदकमिति न विरोधः । ब्रह्मयज्ञस्य तु
वेदारम्भाभावाद्वैवाप्राप्त्यापि वचनात् द्वितीयादिनमध्याह्नमारभ्य
गात्र्यां कर्त्तव्यतोच्यते । तथाच

जैमिनिः,

अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः ।

वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समा भवेत् ॥ इति ।

अथानुप्रवचनीयः ।

तत्राश्वत्थायनः, अस्तमिते ब्रह्मादिनमनुप्रवचनीयं श्रपयि-

त्वाऽऽचार्याय वेदयोताचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदसस्पतिमद्भु-
तमिति सावित्र्या द्वितीयं यद्यार्त्तं चात ऊर्ध्वमनूक्तं स्यादपिभ्यस्तृती-
यं सौविष्टकृतं चतुर्थं ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमार्पितं वाचयतीति॥

अस्यार्थः । ब्रह्मभोजनार्थं ओदनो ब्रह्मौदनः । ब्रह्मशब्दो
ब्राह्मणवाचकः ।

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विमः प्रजापतिः ।

इत्यभिधानात् । तेन ब्राह्मणभोजनं विधास्यमानमत एव
चरोर्भवति । अनुप्रवचननिमित्तमनुप्रवचनीयम् । पाकयज्ञविधानेन
ब्रह्मचार्यनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाऽऽचार्याय निवेदयेच्छृतः स्याली-
पाक इति । सावित्री तत्सवितुर्वरेण्यमिसेषा प्रसिद्धा । द्वितीयग्रह-
णमुत्तरार्थं यद्यच्चात ऊर्ध्वमिसादि । अत्र सावित्र्यनूक्तेति कृत्वा सा-
वित्र्या द्वितीयं जुहोति । अत ऊर्ध्वमपि महानाम्न्यादिब्रतेषु यद्य-
दनूक्तं तेन तेन द्वितीयं जुहोति । एतदुक्तं भवति । महानाम्न्या-
दिब्रतेषु श्रावणान्तेष्वनुप्रवचनीयहोमः कार्यः । तत्र च सावि-
त्र्याः स्थाने महानाम्नीभ्यः स्वाहा महाव्रताय स्वाहा उपनिषदे
स्वाहा इत्येवं द्वितीयं जुहोति । अन्यत्समानमिति । द्वितीयग्रहणं
महानाम्न्यादिनामधेयेन होमार्थम् । इतरथा मन्त्रेण होमे क्रियमाणे
प्रतिमन्त्र स्वाहाकारः प्राप्तः स्यात् । स च प्रदानार्थं इति
कृत्वा अनेकाहुतयः स्युः । ततश्चोत्तरासां द्वितीयत्वं न स्यात् ।
तस्माद् द्वितीयग्रहणम् । ऋषिभ्यस्तृतीयमिति तृतीयवचनमृषिभ्य
इत्यस्य विधायकत्वं निवर्त्य मन्त्रत्वज्ञापनार्थं, तेन ऋषिभ्यः स्वाहे-
ति जुहोति संख्यावचन नियमार्थम् चतुर्थमेव न षष्ठांमिति । तेना-
ज्यभागौ न भवतः । तयोः सतो रिदं हि षष्ठं स्यादिति । ततश्च
सदसस्पतिमित्पृचा मथमाहुतिः । तत्सवितुरिति द्वितीया ।
ऋषिभ्यः स्वाहेति तृतीया । स्विष्टकृच्चतुर्थी । ततः प्रायश्चित्तादि-

होमशेषः । ततो वटुरवशिष्टान्नेन ग्राहणान्गुरुं च भोजयित्वा
वेदसमाप्तिं वाचयेत् ।

स्मृतिरूपेणाप्याहाइवलायनः,

भैक्षं लब्धं दिवा यत्तत् स्थालीपाकं निरूप्य च ।

हुत्वा द्विजान् भोजयित्वा भुञ्जीयाच्च द्विजः स्वयम् ॥

उपास्य विधिवत्संध्यां हुत्वाहुत्वा प्रती निशि ।

हुत्वाहुत्योति वीप्सावचन सायंकालीनमग्निकार्यं कृत्वाऽनु-

प्रवचनीयहोमः कार्य इत्येवमर्थम् ।

शौनकोऽपि,

सायंसंध्याविधिं कृत्वा अथोपनयनानले ।

आधाय समिधं पूर्वं ततोऽन्वाधानपूर्वकम् ॥

पूर्णपात्रनिधानान्तं तन्त्रं कृत्वा पुरस्तनम् ।

ततो लब्धं च तद्वैशं द्विजान् भोजयितुं तथा ॥

होमं च कर्तुं पर्याप्तं पृथक्कृत्य निरूप्य च ।

चरुं पचेत्सर्वथैव पक्तुं स्थाल्यां न शक्नुयात् ॥

तदा तदर्थं तद्वन्धुः कश्चित्तत्कृत्यमाचरेत् ।

अथ विश्रापयेच्छिष्यः शृतो ब्रह्मौदनश्चरुः ॥

अनुप्रवचनीयो वेत्ताचार्यस्तदनन्तरम् ।

आज्यसंस्कारमारभ्य शृतावस्थापनावधि ॥

तन्त्रं कृत्वा ऽथ शिष्येण स्पृष्टः शेषं पुरस्तनम् ।

इधमाधानादिकं तन्त्रमाज्यभागद्वयं विना ॥

ततोऽवदानधर्मेणाववदाय हविः सुचि ।

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिस्राष्टृचाऽऽहुतिम् ॥

आद्यां कृत्वा ऽथ सावित्र्या द्वितीयाहुतिमाचरेत् ।

पश्चादपिभ्यः स्वाहेति तृतीयाहुतिमाचरेत् ।

चतुर्थं स्विष्टकृद्धोमं कृत्वोर्ध्वं तन्त्रमाचरेत् ।

होमावशिष्टमन्नं च ब्राह्मणान् भोजयेदथ ॥

भुक्तवीद्वश्च तैर्वेदममार्प्ति वाचयेदापि ।

दूपाद्विजान्गुरुर्वेदममार्प्ति वदतेति तान् ॥

समाप्तिरस्त्विति द्रूयुस्तेऽपि वेदपदात्परम् । इति ।

अयं चोपनयनाग्निरामेधाजननं रक्षणीयः । तथाच

शौनकः,

आमेधाजननाद्रक्षेत्तमौपनयनानलम् ।

तत्रैव सायं प्रातश्च समिधं जुहुयादसौ ॥ इति ।

अत एवानुप्रवचनीये औपनायनिकाग्नावेव ततोऽन्वाधानपूर्व-
कमिति अन्वाधानमुक्तवान् । कारिकाकारमते दूपनयनाग्निरामे-
धाजननं रक्षणं नास्तीति गम्यते । अनुप्रवचनीये उपलोपादि पू-
र्ववदिति स्थण्डिलान्तरसंस्काराभिधानात् ।

अथोपनयनानन्तरं ब्रह्मौदनात् प्राक् गर्जिते

शान्तिविशेषः ।

धौर्धापनीयशान्तिसर्वस्वे,

ब्रह्मौदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं भवेत् ।

तदा विघ्नकरं ज्ञेयं बटोरध्ययनस्य तत् ॥

तस्य शान्तिप्रकारं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः ।

स्वस्तिवाचनपूर्वं तु हवनं कारयेद् बुधः ॥

प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शान्तियजौ भवेत् ।

सूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान् पठन्प्रज्ञाविद्वद्वये ॥

गायत्री युज्यते मन्त्रः प्रायश्चित्तं तु सर्पिषा ।

धेनुं सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् ॥

शिलां होमविधेः पश्चात् स्थापयेत्तत्र संसदि ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात्ततो ब्रह्मोदनं चरेत् ॥
सभाषनाया गर्जस्य दिवैव श्रपयेच्चरुम् ।
सायं च जुहुयाद्धोममेव दोषो न कश्चन ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिणस्त्रिरात्रप्रतादीनि ।

तत्राश्चलायनः,

अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशी ब्रह्मचार्यधःशायी त्रिरात्रं द्वाद-
शरात्रं सप्तसरं वा चरितप्रताय मेधाजननं करातीति ॥

स्मृतिरूपेणाप्याहाश्चलायनः,

अधः शयीत स्वयं च त्रीं स्याद्वत्सरावधि ।
द्वादशाहं त्रिरात्रं वा तदन्ते गुरुणाऽऽत्मनः ॥
कारयेद्विधिना वर्मं मेधाजननसंज्ञितम् । इति ।

शौनकोऽपि,

अत ऊर्ध्वं हविष्याशी त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यवान् ।
अधःशायी च वर्तेत गुरोर्भित्तं प्रमादयेत् ॥
एवं द्वादशरात्रं वा वत्तताब्दमथापि वा ।
शक्त्यपेक्षया कल्पः स्याद्वत्तं तु ब्रह्मचारिणः ॥
एवं कृतप्रतस्यास्य चतुर्थे दिवसे गुरुः ।
त्रयोदशे वा ऽब्दान्ते वा मेधाजननमाचरेत् ॥ इति ।

हिरण्यकेश्यपि,

अथ प्रतं चरत्यक्षारमलवणमशमीघान्धं भुञ्जानो ऽधःशा-
य्यमृन्मयकास्यशूद्रोच्छिष्टमधुमासाश्वदिवास्वाप्युभौ कालौ भि-
क्षाचर्यमुदकुम्भमित्याहरन्नहरहः काष्ठकलायमुभौ कालौ सायसाय-
वा समिधोऽभ्यादधाति पुरस्तात्परिपेचनात् यथाहृतद्वसवो
गौर्यमिति प्रदक्षिणमार्गं परिमृज्य परिपिश्रति यथा पुरस्ताद्वा-
हृतिभिरसमिधोऽभ्यादधात्वेकैकशः समस्तमभिश्चैषातदग्निं मेधा-

॥ इति अप्सरास्वाति आमांमेधेतिमन्त्रैः स्वाहान्तैस्तथैव परिमृज्य
परिपिञ्चति यथा पुरस्तात् यत्ते अग्ने तेज इत्येतैर्मन्त्रैरुपतिष्ठते
मयि मेधां मयि प्रजामिति च ज्यहे पर्यवेते तथैव त्रिवृताऽन्ने-
न ब्राह्मणान् परिविष्य पुण्याहं स्वस्सयनमृद्धिमिति वाचयित्वा
व्रतं विसृजतेऽग्रे व्रतपते व्रतमचारिपमिसेतैस्सन्ततैरेतद्व्रतएवेति ।
त्रिवृताऽन्नेन चरुपकापकापिष्टात्मकेन ।

अथ मेधाजननम् ।

तत्राश्वलायनः, अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुश-
स्तम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिपिञ्चन्तं
वाचयति सुश्रवः सुश्रवा असीति ।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव,

कुर्याद्विमेखलां वेदिं सर्वतो द्वादशाङ्गुलाम् ।

शुचौ प्रागुत्तरे भागे तस्यां मेधां समर्चयेत् ॥

पलाशशाखां तन्मध्ये पत्राङ्कुरसमन्विताम् ।

आर्द्रां वा ऽथ कुशस्तम्बं समूलं स्थापयेद् गुरुः ॥

मेधामावाह्य मतिमान् मेधायै नम इत्यथ ।

गन्धपुष्पाक्षतैस्सम्पग् धूपदीपादिभिः पुरा ॥

इष्ट्वा निवेदयेदन्नं सक्तुमिश्रं सथावकम् ।

समोदकं निवेद्यान्नं पुनश्चाभ्यर्च्य पूर्ववत् ॥

प्रणम्य तस्यै मेधायै व्रती निस्तारयेज्जलम् ।

उत्तरन् सुश्रवोमन्त्रं जलं गृह्य प्रदक्षिणम् ॥

संस्तान्य तां नमस्कृत्य तथा कुर्यात्पुनः पुनः ।

एवं त्रिवारमावर्त्य दण्डाजिनकमण्डलून् ॥

वेद्यां निक्षिप्य च स्नात्वा वाससी च विनिक्षिपेत् ।

मेखलां चोषवीतं च, धृत्वा ऽन्यानि, विनिक्षिपेत् ॥

वाससी ते स्वगुरवे मेधाजननकर्मणि ।
 वेद्यां तावत्प्रभृत्सेव कौपीनेन प्रवर्त्तयेत् ॥
 पुण्याद्वाचनं कृत्वा ब्राह्मणाश्चापि भोजयेत् ।
 तमावद्वति सा मेधा मेधाजननकर्मणः ॥
 तत्कर्त्तव्यं प्रयत्नेन व्रतस्य च समाप्तये । इति ।

शौनकोऽपि,

स्ववासापेक्षया ऽग्नेर्यो दिक्षं याम्यां च नैर्ऋतीम् ।
 वर्जयित्वा दिक्षो निन्द्यास्तिस्रोऽन्यस्यां दिशि स्थितम् ॥
 पलाशं प्राप्य तत्रास्य मेधाजननमाचरेत् ।
 अत्रैकमूलमित्येव पलाशस्य विशेषणात् ॥
 मूलप्रभृत्सेवोद्भूतशाखाभेदसमन्वितम् ।
 सर्वथा यस्य कस्यापि पलाशस्य त्वसम्भवे ॥
 कुशस्तम्बमुपागम्य तं कुम्भानीतवारिणा ।
 प्रदक्षिणं त्रि परीतः सिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणम् ॥
 वाचयेन्मन्त्रमार्चार्यः सुश्रव सुश्रवा असि ।
 इत्येवमादिकं भूयः समन्तमवधानत ॥
 प्रतिप्रदक्षिणं मन्त्रमप्यभ्यावर्त्य वाचयेत् ।
 ततः पूर्वधृतं वस्त्रं मेखलाद्यखिलं बद्धुः ॥
 पलाशमूले सन्यस्य सर्वाण्यन्यानि धारयेत् ।
 गृहान्प्रतीयाद् गुर्वाद्यैः समस्तैर्वन्धुभिः सह ॥
 पथि स्वस्त्ययनान्मन्त्रान्वदेयुर्वान्धवाः सह ।
 अग्रतोऽस्य नयेयुस्ते वारिधारां च सतताम् ॥
 ततः सन्मङ्गलैर्दोषैः पूर्णकुम्भादिभिर्युतः ।
 प्रापयेद् गृहमाचार्यः पुण्याहं वाचयेद्विजैः ॥ इति ।
 तस्य कारणमाह स एव,

या सावित्री जगद्धात्री सैव मेधास्वरूपिणी ।

मेधाप्रसिद्धये पूज्या विद्यासिद्धिमभीप्सता ॥ इति ।

संग्रहेऽपि,

वेदग्रहणगामर्ध्ययुक्ता मेधाऽनुजायते ।

येन तन्मेधाजननकर्मोपदिशति स्वयम् ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिधर्माः ।

तत्रादौ शौचविधिः ।

तत्र दक्षः,

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा ।

उभयोः करयोः सप्त एतच्छौच प्रकीर्तितम् ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ इति ।

आचमनं तु क्रमप्राप्तम् आह्निके द्रष्टव्यम् । दन्तधावनं तु नास्त्येव । दन्तधावननृत्तगीतादि ब्रह्मचारी वर्जयेदिति गौतम-स्मरणात् ।

अथ स्नानम् ।

तत्र गौतमः,

अपामुपस्पर्शनमिति । उपस्पर्शनं स्नानम् । तदप्यहरहः कर्तव्यम् । तत्र विशेषमाह

दक्षः,

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिपवणं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।

विशेषान्तरमाह चिष्णुः, दण्डवन्मज्जनमिति । दण्डवदि-सनेनाङ्गनैर्मल्यादि न कार्यमिति ध्वनितम् ।

तदाहापस्तम्बः,

नाप्सु श्लाघमानः स्नायादिति । इदं तु निखं स्नानपक्षे ।

पक्षान्तरमाह गौतमः,

एके गोदानादि । गोदानं नाम षोडशे वर्षे कर्त्तव्यं व्रतम् ।
तद् व्रतेषु चतुर्थमाश्वलायनानां द्वितीय छन्दोगानाम् ।

एके आचार्याः गोदानादि स्नानमिच्छन्ति न ततः प्राक् ।
दीक्षितवदस्यापि ब्रह्मचर्यदीक्षानियुक्तत्वात् । नित्यस्नानस्यायमा-
र्थ प्रतिषेधः । नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यम् । तत्र दण्डवदाप्लवनमेव ।

अथ संध्या ।

तत्र संवर्तः,

संध्यां प्रातः सनक्षत्रासुपासीत यथाविधि ।

सादित्वां परिचमां संध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ॥

तिष्ठन् पूर्वा जपं कुर्याद् ब्रह्मचारी समाहितः ।

आसीनः पश्चिमां संध्यां जपं कुर्यादतीव्रतः ॥

न विद्यते तीव्रता त्वरावचा यस्यासावतीव्रतः, अत्वरित इति
यावत् ।

मनुरपि,

पूर्वा संध्यां जपरितष्ठेत्माविश्रीमाऽर्कदर्शनात् ।

पश्चिमा तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ इति ।

गौतमोऽपि,

तिष्ठेत्पूर्वमासीनोच्चरां सज्ज्योतिष्याज्ज्योतिषो दर्शनाद्वाग्यत
इति । अत्र विशेषमाह गौतमः, बहिः संध्यत्वं चेति । सायमातर्द्धे
संध्ये यस्य ग्रामाद्बहिर्भवतस्त बहिस्संध्य तस्य भावः बहिस्सं-
ध्यत्वमिति ।

अथाग्निकार्यम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

आग्नेकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । इति ।

संवत्तोंऽपि,

अग्निकार्यं च कुर्वीत मेघावी तदनन्तरम् । इति ।

मनुरपि,

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ इति ।

दूरादपरिमृहीतदेशात् ।

तथाचापस्तम्भः,

यथाकथंचन परिग्रहं मन्यते स्तेनो भवतीति । विहायसि

अन्तरिक्षे ।

केचित्तु सायमेवाग्निकार्यमिच्छन्ति ।

तदाहापस्तम्भः,

सायमेवाग्नीन्धनमित्येके इति । अग्नीन्धनमग्निकार्यम् ।

लौगाक्षिरपि,

सायमेवाग्निमिन्धीतित्येकइति ।

समिदाहरणविधिमाह वैजावापः,

पुरोऽस्तमयात्प्रातः प्रागुदीर्घां दिशं गत्वा अर्हिसन्नरण्या-
व समिधमाहरेदार्द्रमन्नाद्यकामः शुष्कां ब्रह्मवर्चसकामः उभ-
यामुभयकाम इति । अर्हिसन्नुपयुक्तादधिकमच्छिन्दन् । पुरो
ऽस्तमयादिति वदता अस्तमिते सूर्ये समिदाहरणं निषिध्यते ।

तथाचापस्तम्भः,

नास्तमिते समिदाहरणायोपगच्छेदिति ।

अथ समिन्नियमः

वायुपुराणे,

पालाशः समिधः कार्याः स्वादिर्यस्तदलाभतः ।

शमीरोहितकाश्वत्यास्तदलाभे ऽर्कवेतसौ ॥ इति ।

उक्तालाभे यस्य कस्यापि यज्ञियवृत्तस्य ग्राह्या समाख्यावलात् ।

तथा च ब्रह्मपुराणं,

शमीपलाशन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।

अश्वत्थोदुम्बरौ विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ॥

शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञयाः ।

आपस्तम्भः, नामोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यादिति ।

सर्वकर्मसाधारणं समिल्लक्षणमाह कात्यायनः,

नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित्स्यूलतरा क्वचित् ।

न विमुक्ता त्वचश्चैव न सक्कीटा न पाटिता ॥

मादेशान्नाधिका न्यूना तथा न स्याद्विशालिका ।

न सपर्णा न निर्घीर्या होमेषु च विजानता ॥

विशीर्णा विदला इस्वा वक्राः समुपिराः कृशाः ।

दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह मरीचिः,

प्रागग्रास्तमिधो देयास्ताश्च काम्येषु पाटिताः ।

काम्येषु च सशल्काद्रा विपरीता जिघांसतः ॥ इति ।

अग्निकार्यकरणे ऽलौकिकं हेतुमकरणे च प्रत्यवायं दर्शयति

हारीतः,

पुरा जग्राह वै मृत्युर्हितयन्ब्रह्मचारिणम् ।

अग्निस्तं मोक्षयामास तस्मात्परिचरेद्धि तम् ॥

ब्रह्मचारी यदा त्वग्रावादध्यात्समिधो न हि ।

गृहीयात्तं तथा मृत्युरादध्यात्समिधस्ततः ॥ इति ।

अथाभिवादनविधिः ॥

तत्र गौतमः,

स्नानां मोक्ष्याहमयमित्यभिवादो ज्ञममवाये इति । ज्ञसमवाये

प्रत्यभिवादनविधिज्ञसमागमे ।

अत्र विशेषमाह स एव, स्त्रीपुंयोगेऽभिवादनतोऽनियममेके । स्त्रीपुंयोगे जायापतिसमागमे । अभिवादनतः अभिवादने । सार्व-
त्रभिक्तिकस्तसिः । एवं च तयोः समागमेऽभिवादने प्राप्ते प्रत्य-
भिवादनविधिस्तस्यापि भर्तुरभिवादने यथोक्तो नियमो नास्ति
किंतु नमस्कारमात्रमित्येकेषां मतम् ।

मनुः,

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान् भाज्ञोऽहमिति ब्रूयात्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥

भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥

आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव तः ॥ इति ।

ज्यायांसं वृद्धमभिवादयन् । अभिवादात्परम् अभिवादये इति-
शब्दोच्चारणान्तरम् । असौ अमुकनामाऽहमस्मीति स्वकीयं नाम
विशेषमुच्चारयेदित्यर्थः । असाविति स्वं नामातिदिशोदीति हि
यज्ञसूत्रे परिभाषितम् । अत्र ज्यायांसमित्यभिधानाद्यधीयसां पि-
तृव्यमातुलादीनामभिवादने नायं प्रकारः । तत्प्रकारस्तु अग्रे
वक्ष्यते । अत्र विप्रपद सत्रियादीनामप्युपलक्षणम् ।

ग्राह्यं कुशलं पृच्छेत् सञ्जयन्धुमनामयम् ।

वेद्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

इत्यनेन तेनैव सत्रियादीनामप्याभिवादकानामभिवाद्यकर्तृका-

नामयादिप्रश्रविधानात् । नामधेयस्येति । ये केचिदविद्वांसो नामधेयस्य पूर्वोक्तसंस्कृतेनोच्चारितस्याभिवादमेतेन वयमभिवादिता इत्येवं रूपमर्थं न जानते तान्, अभिज्ञा अपि नारीश्च प्रति स्वनाम हित्वा ऽभिवादयेऽहमित्येव ब्रूयाच्चदपि चेन्नावबुध्यन्ते तदा लौकिकेनापभ्रंशेनाप्यभिवाद्या इति द्योतयितुं प्राज्ञग्रहणम् । अभिवादनं विहितशब्देन नमस्कार इति वृद्धाः । पादसंग्रहणं चाभिवादानाद्भिन्नम् ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमित्यादिना

विमोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

इत्यनेन च तस्य मनुना पृथगभिधानात् । एतदभिप्रायेण कल्पतरुणा 'अथाभिवादनोपसंग्रहणे' इति द्विवचनेन प्रकरणमुपक्रान्तम् । हरिहरोऽपि गुरुषु पादोपसंग्रहणं, वृद्धतरेषु अभिवादनं, वृद्धेषु च नमस्कारं कुर्यादिति भेदमाह । भोःशब्दमिति । अभिवादने यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्तेऽभिवाद्यसम्योपनार्थं भोःशब्दं कीर्तयेत् । यतो नाम्नामभिवाद्यनाम्नां स्वरूपभावः स्वरूपमत्ता भोभावो भोइत्यस्य शब्दस्य स्वरूपम् ऋषिभिः स्मृतः । तेनाभिवाद्यनामानुच्चारणेऽपि भोःशब्देनैव तत्संयोधनमुक्तं भवति । एवंचाभिवादयेऽमुकनामाहमस्मि भोः इत्येवाभिवादनवाक्यम् । कुल्लूकभट्टस्तु स्वनाम प्रोच्याहमयमस्मीति अभिवाद इति गौतमवाक्ये नामपदोच्चारणस्य कर्त्तव्यतयाऽप्रतीतनामपदोच्चारणं नेच्छति । मेधातिथिस्तु अहमस्मीत्यनयोः समानार्थतया एकतरप्रयोगमेव मन्यते । अतएव गौतमवाक्येऽहमित्येव श्रूयते । तदुभयमपि

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ।

इति मनुक्ताभिवादनवाक्यविरोधाद्गोपेक्षितम् । यवामीश-

र्थेऽपि अस्मोत्सस्य क्रियापदरूपस्य साधुतया न वैयर्थ्यम् । आयुष्मानिति । अभिवादाने कृते प्रत्यभिवादीयत्रा अभिवादको विभादिः आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः । अत्र सौम्यपदं देवदत्तादिपदवदभिवादकतत्तन्नामपरम् । अत एव द्वितीयाद्धे प्र-
क्रान्तवाचिना अस्मैत्यनेनाभिवादकनामानुवादेन तदन्तिमस्वरे प्लुतत्वं विधीयते । अन्यथा नामोच्चारणप्रापकविध्यन्तरकल्पनं प्रसज्येत । एतेनायुष्मान् भव सौम्यामुकेति प्रत्यभिवादनवा-
क्यरचनं यत् केपांचित्तत्परास्तम् । अकारश्चेति । अस्याभिवाद-
कनाम्नोऽन्ते योऽकारः स प्लुत उच्चारणीयः । अकारपदमत्र स्वरमात्रोपलक्षणम् । नाम्नामदन्तत्वानियमाभावात् । अन्तत्वं च स्वरापेक्षम् । तच्च व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि संभवति । अत एव पाणि-
निरपि प्रत्यभिवादेऽशूद्रे टेः प्लुतिं स्मरति । टिशब्देन च योऽ-
न्तोऽच् तदादिशब्दरूपमुच्यते । पूर्वाक्षर इति । अक्षरमत्र व्य-
ञ्जनम् । तेन पूर्वमव्यहितपूर्वमक्षरं व्यञ्जनं यस्येत्यर्थः । तथाच
यस्यान्त्यस्वरस्याव्यवहितपूर्वं व्यञ्जनं तिष्ठति स ततो विश्लिष्य
प्लुतो नोच्चार्यः । किंतु तद्व्यञ्जनसंबद्ध एवेति सिद्धम् । प्लुतश्च त्रि-
मात्रस्य संज्ञा । इयं च व्याख्या मेधातिथ्याद्यनेकानुसारिणी ।

हरदत्तस्तु पूर्वाक्षरप्लुत इति मध्यमविसर्गरहित पाठं पठित्वा-
ऽस्य नाम्नोऽन्ते पूर्वाक्षरप्लुतो नामाक्षरेभ्योऽधिकोऽकारो वाच्यः ।
पूर्वाक्षरप्लुत इत्यकारस्य विशेषणम् । यस्मात्पूर्वमक्षरं प्लुतरूपं स
तथोक्तः । अक्षरमित्यचोऽभिधानम् । अकारात्पूर्वो योऽच् स प्लुतो
वाच्यः । तेन व्यञ्जनव्यवधानेऽपि भवति । तत्राव्यञ्जनव्यवधा-
ने यथा ऽऽयुष्मान् भव सौम्य हरदत्ताश्च, व्यञ्जनव्यवधाने यथा
आयुष्मान् भव सौम्य अग्निचीश्च इति प्रयोग इति व्याख्या-
तवान् । अत्र विप्रपदं क्षत्रियादीनामप्युपलक्षणम् । क्षत्रियवैश्यौ

मति प्रत्यभिवादनवाक्येऽन्तिमस्वरप्लुतत्वविकल्पस्य स्त्रीशूद्रौ
मति प्रत्यभिवादनवाक्ये चान्तस्वरप्लुतत्वनिषेधस्य व्याकरणे-
ऽभिधानात् । तेनैवं प्रत्यभिवादनवाक्यम्, आयुष्मान् भव देव-
दत्ता इति । व्यञ्जनान्तस्य तु आयुष्मान् भव सोमशर्मा इति ।
अत्रायुष्मान् भव सौम्येतीतिशब्द प्रकारे । तेनायुष्मानेधि
दीर्घायुर्भूयाश्चिर जीवेत्येवमादिशब्दपरिग्रहः शिष्टाचार-
प्रसिद्धः सिद्धो भवतीति मेधातिथिः । यो न वेत्तीति । योऽभि-
वादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं न जानाति स नाभिवाद्यः । अभि-
वादनानुरूपं प्रत्यभिवादनं च यन्नाम्नाऽभिवादनं क्रियते तन्ना-
मान्तस्वरप्लुतिरूपम् । अत्र निषेधोऽपि नामग्रहणपूर्वकाभिवादन-
स्यैव । नामधेयस्येत्यादिना पूर्ववचनेन अहं भो इति शब्देन तस्या-
पि समाननीयत्वस्योक्तत्वात् । अत एव यथा शूद्र इति दृष्टान्तो-
ऽपि संगच्छते । तस्यापि नवतिवर्षोत्तरं शूद्रोऽपि दशर्मी गत
इत्यनेन मानार्हत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । प्रत्यभिवादेन चाभिवादि-
तेन गुर्वादिना विहितशब्देनाशर्चिचनान्मते ।

अभिवादयेदिति वाक्यशेषे घसिष्ठः, यो विद्यादभिवदितु-
मयमहं भो इति द्रव्याद्यश्च न विद्यात्प्रत्यभिवादनमामन्त्रिते स्वरो-
ऽन्त्योऽस्य प्लुते संध्यक्षरमप्रगृह्यमायाजभावं च यथा भोभादि-
तीति । अस्यार्थः । यो विद्यादभिवदितुमिति । अभिवादने कृते
प्रत्यभिवादनं कर्तुं यो जानीयात्तं स्वनामनिशेषग्रहणेनाभिवाद-
येत् । अयमहं भो इति । यत्तु न जानीयात्प्रत्यभिवादनं त प्रत्य-
यमहं भो इत्येव द्रव्यादित्यर्थः । चकारात् स्त्रियश्च । नामधेयस्येत्या-
दिपूर्वलिखितमनुवचनैकवास्यत्वात् । प्रत्यभिवादनवाक्ये अभि-
वादकनामोच्चारणे विशेषमाह । आमन्त्रिते इत्यादि । आमन्त्रिते
संरोधनमथमान्ते । अस्यनाम्नोऽन्त्यः स्वरः प्लुते त्रिमात्रः कार्यः ।

अप्रगृह्यं प्रगृह्यसंज्ञारहितं यत्संध्यक्षरम् एकारादिचतुष्टयं तत्र
 आईभावम् आऊभावं चकारात्प्लुतिं च, प्रपद्यतइति शेषः । तत्र
 च स्थानेऽन्तरतम इति न्यायात्कण्ठ्यतालव्ययोरेकारैकारयोः
 कण्ठ्यतालव्यरूप आईभावः । कण्ठ्यौष्ठ्ययोरोकारौकारयोः
 कण्ठ्यौष्ठ्यरूप आऊभावः । उदाहरणमाह यथा भो भाविति ।
 आमन्त्रितभोःशब्दस्यौकारस्याप्रगृह्यस्याउभावे कृते भाउपदं
 निष्पन्नं भवति । इतिशब्दः प्रकारे । यथा आमन्त्रितस्य गङ्गे
 इत्यस्य गङ्गाइ, तथा आमन्त्रितस्य पटो इत्यस्य पटाउ । प्रगृह्ये
 तु न भवति । यथोभयामन्त्रणे गङ्गायमुने इत्यत्र ।

आपस्तम्बः, दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽ-
 भिवादयेतोरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिः,
 पुावनं च नाम्नोऽभिवादनप्रसभिवादाने च पूर्वेषां वर्णानाम् ।

अत्र बाहुपदं पाणिपरम् । तत्प्रसारणं च शिरःसंयोगार्थम् ।
 तेन ब्राह्मणस्य कर्णपर्यन्तं शिरसो नमनं, क्षत्रियस्य हृदयपर्यन्तं,
 वैश्यस्य नाभिपर्यन्तं, शूद्रस्य ऊर्वादिपादपर्यन्तमिति गम्यते ।
 उरो वक्षः । मध्यं नाभ्युपलक्षितो देशः । नीचैरिति नीचैस्त्वं
 मध्यापेक्षया । प्राञ्जलिरिति सर्वान्वयि । पुावनं प्लुतिकरणम् ।
 नाम्नो नाम्नोऽन्त्यस्वरस्येत्यर्थः । अभिवादनस्य प्रसभिवादाने
 अभिवादनोत्तरं क्रियमाणे प्रसभिवादाने इत्यर्थः । अभिवादाने
 इति सप्तम्यन्तपाठेऽप्ययमेवार्थः । अभिवादाने व्याकरणे स्मृतौ
 वा कुत्रापि प्लुतत्वास्मरणात् । चकारस्त्वनर्थकः । एवमेव
 तद्वाप्ये ह्रस्वोऽपि । पूर्वेषां शूद्रात्पूर्वेषां वर्णानाम् ।

ब्राह्मणादीनामभिवादकानां प्रकारान्तरमाह श्वलायनः,
 वामं वामेन संस्पृश्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।

इस्तेन कर्णहस्ताभ्यां गुरुणामभिवादनम् ॥

वामोपरि करं कृत्वा दक्षिणं नाम चोच्चरेत् ।

जानुप्रभृतिपादान्तमारभ्य पदयोर्नमेत् ॥

अथोपसंग्रहणविधिः ॥

तत्र मनुः,

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहण गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्मष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

व्यत्यस्तपाणिना विपरीतस्थापितसव्यदक्षिणपाणिना ।
सव्यो दक्षिणश्च प्रकरणात्पादः । तथा च सव्येन पाणिना
गुरोः सव्यः पादः स्मष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः पाद इत्यर्थः ।

गुर्वधिकारे पैठीनसिः, उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणे-
न दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत् । दक्षिणोपरिभावेन
व्यत्यासोऽयं शिष्टसमाचारात् । अत्र गुरोर्व्यत्यस्तपादत्वे पाणि-
व्यत्यासो न कार्यः । पाणिव्यत्यासस्य दृष्टार्थत्वादिति वदन्ति ।

बौधायनः, दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येन चोपसंग्रहणं
दीर्घमायुः स्वर्गं चेप्सतः काममन्यस्मै साधुवृत्ताय गुरुणानुहातो
ऽसावहं भो इति श्रोत्रे सस्पृश्य मनःसमाधानार्थमथस्ताज्जान्-
न्वोरापद्ग्यामिति । दक्षिणं गुरोर्दक्षिणं पादं दक्षिणेन स्व-
दक्षिणपाणिना । एवं सव्यं सव्येनेत्यत्रापि बोध्यम् । मनःसमा-
धानार्थम् अभिवाद्यावधानार्थम् । अथस्ताज्जान्न्वोरापद्ग्यामिति ।
जानुनी आरभ्य पादपर्यन्तमित्यर्थः । स्पृशेदिति शेषः । अध-
स्तादिसादिकं दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येनेत्यनेनान्वयि ।
तथाचैवं यत्स्पृशेत्तद्रुपस्पर्शनमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः, उदितआदिसे आचार्येण समेतोपसंग्रह-
णं सदैवाभिवादनम् उपसंग्रहात् आचार्य इत्येके । दक्षिणेन पाणि-
ना दक्षिणं पादमथस्तादध्यभिमुख्यं सकुण्टिकमुपसंग्रहणीयादुभा-

भ्यामेवोभावापि पीडयत उपसंग्राह्यावित्येके । सदैवेति । अन्यदा सर्वदाऽभिवादनेव न तूपसंग्रहणम् । अन्यदाऽप्याचार्यस्योपसंग्रहणं कार्यमित्येकेषां मतमाह । उपसंग्राह इत्यादि । उपसंग्रहणप्रकारमाह । दक्षिणेनेत्यादि । अध्याभिमृश्येति । अधिशब्द उपरिष्ठादित्यर्थे । तेनाधस्तादुपरिष्ठाच्चाभिमृश्येत्यर्थः । सकुष्टिकं सगुल्फम् । साङ्गुष्ठमित्यन्यइति हरदत्तः । उपसंगृहीयात् उक्तमुपसंग्रहणं कुर्यादित्यर्थः । अन्येषां मतमाह । उभाभ्यामिति । उभाभ्यां पाणिभ्यामाचार्यस्योभावापि पादौ पीडयत एव माणवकादेः उभावपि पादायुपसंग्राह्यावित्यर्थः । पीडयत इति कृत्यानां कर्त्तरि वेति षष्ठी ।

वनिष्ठः, गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्यम् ऋत्विक्श्वधुरापितृव्यमातुलानवरवयसः मृत्युत्यायाभिवादयेत् ये च पादग्राह्यास्तेषां च भार्या गुरोश्च मातापितराविति । ऋत्विगादीन् कनिष्ठान् ये च पादग्राह्याः पादोपसंग्रहणयोग्याः पूर्वोक्तेभ्योऽन्ये स्मृत्यन्तरोक्तास्तानपि कनिष्ठान् तेषां भार्या गुरोश्च मातापितरौ च मृत्युत्यायाभिवादयेत् । अभिवादनं चात्र संभाषणम् । मनुवीधायनाभ्यां तथाऽभिधानात् ।

तथाह मनुः,

मातुर्लाञ्छ पितृव्यांश्च श्वधुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति हूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥

गुरुर्निति ज्ञानशब्दोऽत्र ज्ञानज्येष्ठादिपरः । भूयिष्ठाः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरेपि हारीतेन गुरुत्वाकथनात् ।

वीधायनः, ऋत्विक्श्वधुरापितृव्यमातुलानां तु यवीयसां मृत्युत्यानाभिभाषणमिति । न च संभाषणाभिवादनयोः समुच्चय एवास्त्विति वाच्यम् । गौतमेनाभिवादननिषेधात् ।

यथाह गौतमः, ऋत्विक्श्चशुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां
मृत्युत्थानमनभिवाद्या इति । ऋत्विगादीनामात्मनो यवीयसां
मृत्युत्थानमात्रेण पूजा कार्या न पुनस्तेऽभिवाद्या इति हरदत्तः ।
कल्पतरुमाधवाचार्याविष्येवम् । अन्ये तु अभिवादनसंभाषणयोर्द्व-
योरपि स्मरणाज्ज्ञानज्येष्ठानां ससंभाषणमभिवादनमन्येषामभि-
वादनमात्रमिति वदन्ति ।

आपस्तम्बः,

ऋत्विक्श्चशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः मृत्युत्थायाभिवाद-
येत्तूष्णीं वोपगृहीयादिति । अभिवादयेत् अभिभाषेत । उपगृ-
हीयात् उप समीपे गृहीयादङ्कपाल्यादिनोति कल्पतरुः ।

गौतमः,

गुरोः पादोपग्रहणं प्रातरिति ।

गुर्वधिकारे पैठीनसिः,

उभाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिण सव्यं सव्येन पादा-
वभिवादयेत् ।

आपस्तम्बः,

गुरोस्तिष्ठन् प्रातरभिवादनमभिवादयद्भावहं भो इति ।
समानग्रामे च वसतामन्येषामपि दृढतराणां प्राक् प्रातराशा-
त्प्रोष्य च समागमे स्वर्गमायुश्चेप्सन् । अभिवादयेत् कुर्यात् ।
प्रातराशात् प्रातर्भोजनात् ।

गौतमः,

पादोपसंग्रहणं समवायेऽन्वहमभिगम्य तु विप्रोष्य मातृपि-
तृत्तत्सबन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरुणां च सन्निपाते परस्येति ।
वक्ष्यमाणानां मात्रादीनां समवाये सगमे प्रतिदिनं पादापसंग्रहणं
कार्यम् । अभिगम्येति । विप्रोष्य स्वयं विप्रवासं कृत्वा तेषां विम-

वासे वा ते मातृपित्रादयो यत्र स्थितास्तत्राभिगम्य पादोपसं-
ग्रहणं कार्यम् । तत्सबन्धूनामिति । मातृपितृसमानजातीयबन्धूनां
मातुलमातामहपितृव्यपितामहप्रभृतीनामित्यर्थः इति कल्पतरुः ।
इदञ्चस्तु तद्वन्धूनामिति पठित्वा तद्वन्धवो मातुलमातृप्वष्टपितृ-
व्यपितृप्वस्त्रादय इति व्याख्यातवान् । पूर्वज्ञानां ज्येष्ठभ्रातृणाम्,
विद्यागुरूणाम् आचार्योपाध्यायादीनाम्, तद्गुरूणाम् आचार्या-
दीनां सन्निपाते पूर्वोक्तानां मात्रादीनां युगपदेकत्रावस्थाने
परस्योत्कृष्टस्य प्रथममुपसंग्रहणं कार्यमित्यर्थः । गुरूणां तारतम्यं
चाग्रे वक्ष्यते ।

तथा, नाविमोष्य स्त्रीणाममातृपितृव्यभार्याभगिनीनामिति ।
प्रागुक्तस्य “पादोपसंग्रहणं समवाये ऽन्वह”मिसस्यापवादोऽयम् ।
मात्रादीनां त्वविमोष्यापि प्रसह पादोपसंग्रहणं कार्यम्, तद्व्य-
तिरिक्तानां तु विमोष्यैव ।

स्मृत्यन्तरमपि,

उपसंग्रहणं कुर्याद्भगिन्या मातुरेवच ।

तथा पितृव्यभार्याणां समवाये ऽन्वहं द्विजः ॥

तथा, नोपसंग्रहणं भ्रातृभार्याणां श्वशुराश्चेति । विमोष्य
प्रसागेतेनाप्यासामुपसंग्रहणं न कार्यम् । अत्र भ्रातृभार्या अस-
वर्णा ज्ञातव्या ।

भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यापि ।

विमोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धयोपितः ॥

इति मनुना सवर्णाया उपसंग्रहणस्याभिहितत्वात् । अत्र
श्वशुरा उपसंग्रहणनिषेधो युवतिश्वश्रूपरः ।

मातृप्वसा मातुलानी श्वश्रूरस्य पितृप्वसा ।

संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्या ॥

इति मनुना श्वश्र्वा गुरुपत्नीतुल्यत्वाभिधानेन तस्या उपसंग्रहणस्यानुमतत्वात् । युवसाश्च गुरुपत्न्याः पादोपसंग्रहणनिषेधो मनुनैव दर्शितः ।

यथा,

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिराद्येह पादयोः । इति ।

पितृभगिन्यादीनामपि उपसंग्रहण कार्यं, भ्रातृभार्योपसंग्रहणमुक्त्वा तामामपि मनुना मातृतुल्यत्वाभिधानेनोपसंग्रहणस्यानुमतत्वात् ।

यथा,

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्वायस्यां च स्वसर्वापि ।

मातृवद् दृचिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ इति ।

मृत्युत्थेया नाभिवाद्या इत्यनुवृत्तौ पुनर्गतिः, तथाऽन्यः पृथः पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनोति । यथा ऋत्विक् श्वशुरेत्यादिपुंसूनेक्ता यत्रीयस ऋत्विगादयः मृत्युत्थेया नाभिवाद्यास्तथाऽयमपि । अन्यः अनन्तरमूत्रोक्तेभ्य ऋत्विगादिभ्योऽन्यः । पृथो वयसाऽधिकः । पौरः समानपुरवासी । अशीतिकावरः । अशीतिरेवाशीतिका सा अवरा अशित्वेन यस्य स तथेत्यर्थः । एव भूतः शूद्रोऽप्यपत्यसमेन ब्राह्मणादिना मृत्युत्थेयो नाभिवाद्य इत्यर्थः । अपत्यसमेनेत्यनेन तस्य यत्रीयता दर्शिता । कल्पतरुस्तु शूद्रो यदि पितृसखो भवति सख्युः पिता वा भवति तदाऽपत्यसमेन ब्राह्मणेन मृत्युत्थेय इत्यर्थ इत्याह । अत्र शूद्रगृहणमयस्वर्णोपलक्षणम् । ततश्च शूद्रस्त्रिभिरपि वर्णैर्वैश्यो द्वाभ्या सत्रियो ब्राह्मणेनैवेति मिथ्याति । ब्राह्मणादिस्तु पूर्वोक्तगुणनिर्दिष्टः सत्रियादिना मृत्युत्थेयो नाभिवाद्यः ।

यदाह स एव,

अवरोऽप्यार्यः शूद्रेणेति । अवरो यवीयान् आर्यस्यैवर्णिकः शूद्रेण पूरोक्ताशीतिकावरत्वादिगुणविशिष्टेन, प्रत्युत्थेयो नाभिवाद्य इत्यनुपद्भः । अत्रापि शूद्रग्रहणमवरवर्णोपलक्षणार्थम् । ततश्च शूद्रेण त्रयो वर्णा वैश्येन द्वौ क्षत्रियेणैक इति यवीयांमः प्रत्युत्थेया नाभिवाद्या इति सिध्यति ।

सांख्यपायनगृह्यम्,

अहरहराचार्यायाभिवादयेद् गुरुभ्यश्च, समेत्य श्रोत्रियस्य, प्रोप्य प्रसेसाश्रोत्रियस्य समेत्य दैववशात्समागमे । अश्रोत्रियस्य तु प्रोप्य प्रसेस न तु दैववशात्समागमेऽपीत्यर्थः ।

पैठीनसिः,

लौकिकं वैदिकं वाऽपि यच्चान्यद्धर्मसंहितम् ।
यतो विद्यागमं कुर्यात्तं पूर्वमभिवादयेत् ॥
धर्मसंहितं धर्मसंबद्धं, विद्यागमं विद्याग्रहणम् ।

मनुः,

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेववा ।
आददीत यतो ज्ञानं त पूर्वमभिवादयेत् ॥
सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥
शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥
ऊर्ध्वं प्राणाहपुत्क्रामन्ति यूनः स्थविरआयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्या पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं दृढोपसेविनः ।
चत्वारि सम्यक् वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥ इति ।
लौकिकम् अर्थशास्त्रीयादे । आध्यात्मिकं ब्रह्मप्रतिपादक-

शास्त्रीयादि । पूर्वं बहुमान्यसमवाये प्रथमम् । एतेषां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वम् । वर मनाक्रमियः ।

देवादृष्टे वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीयं मनाक्रमिये ।

इत्यमरकोपात् । सुयन्त्रितः शास्त्रनियन्त्रितात्मा । सर्वांशी सर्वविक्रयीति निषिद्धक्रियाशीलोपलक्षणम् । शय्येति । शय्या चासनं चेति शय्यासनं, जातिरमाणिनामिति द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन् । श्रेयसा विक्षाद्यधिकेन गुर्वादिना वा ऽध्याचरिते असाधारण्येनाङ्गीकृते । न समाश्रितं नासीत् । अध्याचरिते इति विशेषणसामर्थ्यात्तदङ्गीकारकालपर्यन्तं निषेधोऽयम् । स्वयं शय्यासनस्थश्चेत् श्रेयसि समागते प्रत्युत्थायाभिवादनं कुर्यात् । अनेन च वचनेन प्रत्युत्थानमात्रं विहितम् ।

यानासनस्थश्चैवैनमवरुद्धाभिरादयेत् ।

इत्यनेन पुनरासनादित्यागो त्रिधास्यते इत्यर्थभेदादेवापौनरुक्त्यम् । मेधातिथिस्तु अगुरुविषयमिदं वाक्यं, यानामनस्थ इत्यादिवक्ष्यमाणं तु गुरुविषयमित्याह । अत्रार्थवादमाह । ऊर्ध्वामीति । उत्क्रामन्ति देहाद् बहिर्गन्तुमुग्रता भवन्ति । आयति आगच्छति । तान् प्राणान् ।

भविष्यपुराणे,

अभीति भगवान् विष्णुर्वादयामीति शंकरः ।

द्वापेतौ पूजितौ तेन यः करोत्यभिरादनम् ॥

गुरूपिकारे मनुः,

दूरस्थो नाश्रयेदनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।

यानासनस्थश्चैवैनमवरुद्धाभिरादयेत् ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सह ।

असंश्रये चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत् ॥

गोऽश्वोऽध्यायानपासादसस्तरेषु कटेषु च ।
 आसीत् गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥
 गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद् वृत्तिमाचरेत् ।
 न चानिमृष्टो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत् ॥
 विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
 प्रतिषेधस्तु चाधर्माद्धितं चोपदिशत्स्वपि ॥
 श्रेयःसु गुरुवद् वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेषु चायेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥
 यालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥
 उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥
 गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोपितः ।
 असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनाः ॥
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेष्वपि ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
 पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥
 कामं तु गुरुपत्नीनां युवनानां युवा भुवि ।
 विधिवद्वन्दनं कुर्यादमावहमिति श्रुत्वा ॥
 विप्रोप्य पादग्रहणमन्वह चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु कुर्यात् मतां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति ।

प्रतिवाते इति । गुरुदेशाद्यत्र वायुरायाति न प्रतिवातः ।
 स्वदेशाद्यत्र वायुर्गच्छति सोऽनुवातः । तत्रोभयत्रापि गुरुणा
 सह नोपविशेत् अगमश्रवइति । यत्रोक्ते "नि गुरुर्न शृणोति तत्र

स्थित्वा गुरुमुद्दिश्य न किञ्चिदपि ब्रूयादित्यर्थः । फलकं काष्ठ-
निमित्तं दीर्घमनम् । अनिसृष्टोऽनियुक्तः । स्वान् गुरुन् पितृ-
व्यादीन् । विद्यागुरवः आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्यायाः । निखा
सार्वकालिकी । स्वयोनिषु पितृव्यादिषु । हितं धर्मतत्त्वम् । श्रेयःसु
विद्यादिश्रेष्ठेषु । आर्येषु ज्येष्ठेषु । गुरुस्त्वन्धो गुरुपितृव्या-
दयः । अध्यापयन् अध्यापनसमर्थः । यज्ञकर्मणि गुरुवन्मानम-
र्हतीत्यन्ययः । गुरुवत्सर्वपूजाया प्राप्तायामपवादमाह । उत्साद-
नमित्यादि । गात्रोत्सादनं गात्रोद्गर्जनम् । पूर्णविंशतिवर्षेणेति
यौवनोपलक्षणम् । अत एवाग्निमङ्गलोके युवेति वक्ष्यति ।

ज्ञातातपः,

अभिवाद्यो नमस्कार्यश्चिरसा वन्द्य एव च ।

ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादर सदा ॥

नाभिनाद्यास्तु त्रिमेण क्षत्रियाद्याः कथंचन ।

ज्ञानकर्मगुणोपेना यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।

सर्वर्णैस्तु सर्ववर्णानां कार्यमेवाभिवादनम् ॥

अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचैल स्नानमाचरेत् ।

ब्राह्मणानां शतं सम्यगाभिवाद्य विशुद्ध्यति ॥ इति ।

स्वस्ति कुर्यादिति । आशिषं कुर्यादित्यर्थः । स्वस्त्याशीःक्षे-
मपुण्यादाविति कोपात् । अत्र ब्राह्मणपदं उत्तमोपलक्षणम् । सर्व
वर्णपदं हीनपरम् । सर्वर्णैः अपकृष्टैः । सर्ववर्णानाम् उत्कृष्टानाम् ।

पठन्ति च

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ।

प्रणम्य दश विप्रांस्तु ततः पापाः प्रमुच्यते ॥

अप्रणामगते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

देवीपुराणे,

शूद्रोऽपिचाधिकाराढ्यो वादाक्षरमुगर्वितः ।

महापातकतुल्यं तु लभते विनयादृते ॥ वादस्तरकः ।

हारीतः,

नान्येन कृतप्रणामोऽन्यमभिभाषेताभिभाषेत गुरुन् ब्राह्म-
णांश्च न प्रागाहाराद् दृपलान् इति । अन्यं प्रणामकर्तुः ।

आपस्तम्बः । विषमगताय गुरवे नाभिवाद्यम्, अन्वारुह्याभि-
वादयेत् । तथा अमयतेन नाभिवाद्यम् । तथा, अमयताया अमयतश्च न
प्रन्याभिवादयेत् । प्रतिवयसः स्त्रियश्च । तथा, सोपानेद्वेष्टितशिरा अव-
हितपाणिर्नाभिवादयेदिति । विषमगताय उच्चस्थानगताय नीच-
स्थानगताय वा । अन्वारुह्य आरुह्य अवरुह्यवा । प्रतिवयसः
अनधिकवयसः । सोपानदादिषु त्रिप्वापि नकारः संबध्यते ।
अवहितपाणिः । वस्त्वन्तरासक्तपाणिः ।

गौतमः, सोपानत्कश्चासनाभिवादननमस्कृष्टान् वर्जयेत् ।
आसनम् उपवेशनम् । कैश्चित्तु अशनमिति पठित्वा भोजनामिति
व्याख्यातम् । नमस्कृतोऽभिवादनान्निशो देयग्राह्यणाद्युद्देश्यकः ।

शङ्खलिखितौ, नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेन्न भैक्ष्यं चरन्न
पुष्पादिपाणिर्नाथुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्न परिपन्मध्ये
स्त्रैरवाक् । स्त्रैरवाक् मन्दवाक् ।

विष्णुः,

सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकृवाति ग्राह्यणात्राभिवादयेत् ॥

यौधायनः, समिद्धार्युदकुम्भपुष्पाग्रहस्तो नाभिवादयेत्
यथान्यदप्येवंयुक्तं न समवाये इति । समिद्धारी समिधो वहन्
इति कल्पतरुः । पारिजाते तु समिद्धारीति पठित्वा समिद्धार-

वान् इति व्याख्यातम् । एवयुक्तं समिदादियुक्तं, तन्नाभिवादये-
दित्यर्थः । यच्चान्यादिति सामान्येनपुनरुक्तम् । समवायपरिषादे ।

लघुहारीतः,

जपयज्ञजलस्थश्च समिधुष्पकुशानलान् ।

उदकुम्भं च भैक्ष्यं च वहन्त नाभिवादयेत् ॥

कुशपुष्पसमिद्धारिमृदन्नक्रुतपाणिकः ।

जपहोमौ च कुर्वाणो नाभिवाद्यः कथञ्चन ॥

यमः,

अभिवादे तु यः पूर्वमाशिष न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेदस्य तस्माद्भागमपश्यते ॥

तस्मात्पूर्वाभिभाषी स्याच्चाण्डालस्यापि धर्मवित् ।

सुरा पिबेति वक्तव्यमेव धर्मो न हीयते ॥

स्वस्तीति ब्राह्मणे श्रूयादायुष्यमिति राजनि ।

वर्द्धतामिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥

यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिन्यमननार्जितम् ।

यस्मिन् सर्वे स्थिताः रामाः सा स्वस्तीत्यभिसंहिता ॥ इति ।

अभिवादे, कृते माते । पूर्वं प्रथमत एव ।

अभिवादे तु यः पूर्वमाशिष न प्रयच्छति ।

इत्याशिषः प्रस्तुतत्वात् । सा आशीः स्वस्तीत्यभिसंहितेति

संबन्धः ।

मनुष्यमौ,

ब्राह्मण कुशलं पृच्छेत्सत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्य क्षेम समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

अपश्यन्, कुशलं च वैश्यं च वयस्यं च पृच्छेदनामयं त्रिभि-

र्य प्रत्येकं वैश्यमारोग्यं शूद्रं नाममाप्य श्रोत्रियमोभयजेदरण्ये च

स्त्रियमिति । श्रोत्रियो वेदाध्यायी तदर्थानुष्ठाता च । अरण्ये
स्त्रियं भयादिनिवृत्त्यर्थम् ।

यमः,

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ।

हन्तेकसप्ततियुगं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन् ॥

युगं जन्म । अब्रुवन् अवज्ञया ऽसंभाषमाणः ।

आपस्तम्बः,

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ।

मनुः,

दशाब्दाख्यं पौरसरव्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

अब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥

सख्यमिति मान्यताव्यावृत्त्यर्थम् ।

दशभिरब्दैराख्यायते इति दशाब्दाख्यम् । अयमर्थः । एकपुर-
वासिनामधिकतरविद्यादिगुणरहितानां दशाब्दपर्यन्तं ज्येष्ठत्वे
सख्यपि सखेत्येवमाख्यायते न त्वभिवाद्यः । पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थं,
तेनैकग्रामादिवासेऽप्येवं भवति । गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चव-
र्षपर्यन्तं, श्रोत्रियाणाम् अब्दपर्यन्तं, सपिण्डेऽत्यन्ताल्पेनैव कालेन
ज्येष्ठत्वे सति सख्यम् । अपिरेवार्थः । सर्वत्र उक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठ-
व्यवहारः ।

तथा,

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानापि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमाभिभाषेन धर्मवित् ॥

अस्यार्थः । प्रत्यभिवादनकाले अन्यदा च दीक्षणीयामभूति
अवभृथस्नानात्पूर्वं कानेष्टोऽपि दीक्षितो नाम्ना न वाच्यः । किं
तु भोभवच्छब्दपूर्वकं दीक्षितादिशब्दैरभिभाषेत । यथा भो
दीक्षितोने ।

तथा,

परपत्नी तु या स्त्रीस्यादसंवद्धा च योनितः ।

तां द्यूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥

धिष्णुः,

जन्ममभृते यरिर्ऋचिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादनात् ॥ इति ।

माधवीये श्लोकापस्तम्बः,

समित्पुष्पकुशाज्याम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः ।

जप होम च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः ॥

अन्यान्यापि वचनानि तत्रैव,

पाखण्डं पतितं घ्रात्य महापाताकिनं शठम् ।

नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत्कथंचन ॥

धारन्तं च प्रमत्तं च मूर्खोद्यारकृतं तथा ।

भुञ्जानमातुरं नार्हं नाभिवादेद्द्विजोत्तम ॥

वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्त नाभिवादयेत् ॥

सुरपाणिक्रमनाज्ञानमशक्तं रिपुमातुरम् ।

योगिनं च तपःभक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

तत्रैव शातातपः,

उदक्यां स्यूतिकां नारीं भर्तृव्रीं गर्भघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ इति ।

एतदनन्तरं निबन्धान्तरे वचनानि दृश्यन्ते ॥

यथा,

सत्रवैश्याभिवादे च विमस्यैव विधीयते ।

शूद्राभिसादने कार्यं त्रिरात्रं तु द्विजानेभिः ॥

स्त्रियमिति । श्रोत्रियो वेदाध्यायी तदर्थानुष्ठाता च । अरण्ये
स्त्रियं भयादिनिवृत्त्यर्थम् ।

यमः,

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ।

हन्तेकसप्ततियुगं शूद्रो ब्राह्मणमब्रुवन् ॥

युगं जन्म । अब्रुवन् अवज्ञया ऽसंभाषमाणः ।

आपस्तम्बः,

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ।

मनुः,

दशाब्दारुण्यं पौरसरण्यं पञ्चाब्दारुण्यं कलाभृताम् ।

अब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥

सख्यमिति मान्यताव्यावृत्त्यर्थम् ।

दशभिरब्दैरारुणायते इति दशाब्दारुणम् । अयमर्थः । एकपुर-
वासिनामधिकतरविद्यादिगुणरहितानां दशाब्दपर्यन्तं ज्येष्ठत्वे
सत्सपि मत्सेत्पेवमारुणायते न त्वभिराद्यः । पुरग्रहणं मदर्शनार्थं,
तेनैकग्रामादिवासेऽप्येवं भवति । गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चव-
र्षपर्यन्तं, श्रोत्रियाणाम् अब्दपर्यन्तं, मपि गृहेऽप्यत्यन्ताल्पेनैव कालेन
ज्येष्ठत्वे सति सख्यम् । अपिरेवार्थः । सर्वत्र उक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठ-
व्यवहारः ।

तथा,

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यरीयानापि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमाभिभाषेन धर्मयित्वा ॥

अभ्यर्थः । प्रत्याभिवादनकाले अन्यदा च दीक्षणीयाप्रभृति
अरभ्यस्नानात्पूर्वं कर्त्तव्योऽपि दीक्षितो नाम्ना न वाच्यः । किं
तु भोभयच्छब्दपूर्वकं दीक्षितादिशब्दैरभिभाषेत । यथा भो
दीक्षितोते ।

तथा,

परपत्नी तु या स्त्रीस्यादसंवद्धा च योनितः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥

विष्णुः,

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्चेतसा धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादानात् ॥ इति ।

माधवीये श्लोकापस्तम्बः,

समित्पुष्पकुशाज्याम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः ।

जप होम च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः ॥

अन्यान्यापि वचनानि तत्रैव,

पाखण्डं पतितं द्रात्य महापाताकेनं शठम् ।

नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत्कथंचन ॥

धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोद्धारकृतं तथा ।

भुञ्जानमातुरं नार्हं नाभिवादेद्विजोत्तम ॥

वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्त नाभिवादयेत् ॥

सुरपाणिकमनाज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।

योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

तत्रैव शातातपः,

उदक्यां सूतिर्का नारी भर्तृर्ग्री गर्भघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति ॥ इति ।

एतदनन्तरं निबन्धान्तरे वचनानि दृश्यन्ते ॥

यथा,

क्षत्रवैश्याभिवादे च विप्रस्यैव विधीयते ।

शूद्राभिवादाने कार्यं त्रिरात्रं तु द्विजातिभिः ॥

रजकादिषु चान्द्रं स्यादिति संग्रहकृन्मतम् ।

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदण्डिनम् ॥

नमस्कारं न कुर्याच्चिदुपवासेन शुध्याति ।

सर्वे चापि नमस्कार्याः सर्वावस्थाश्च सर्वदा ॥

त्रिदण्डिनामिति यतिमात्रोपलक्षणम् । सर्वेचापीति । अशुच्य-
वस्थास्थिता अपि नमस्कार्या भवन्ति । अभिवादनं परं तदवस्था-
यां निषिद्धमित्यर्थः ॥

मात्स्ये.

पतिता शुरुवस्त्याज्या माता चैव कथंचन ।

गर्भधारणपोषाभ्यां तेभ्यो माता गरीयसी ॥

पतिताया भार्याया गृहवासपारिपोषणविधानं स्त्रीस्वातन्त्र्य-
निषेधमूलकतया सर्वस्त्रीधारणमिति स्थितौ वचनमिदं नमस्का-
रादिविषयमिति वदन्ति ।

पठन्ति च,

मातुः पितुः कनीयांसं न नमस्येद्वयोऽधिकः ।

नमस्येत्तु गुरोर्भार्यां भ्रातृजायां विमातरम् ॥

विद्याऽऽकरवाजोपेयिधृतं वचनम्,

अजाकर्णेन विद्वांसं यतिं संपुटपाणिना ।

मूर्खं चैवैकहस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ।

अत्र विद्वांसमित्यादावाभिवादयेदित्यस्यान्वयः । एवं च
पूर्वोलिखितैकहस्ताभिवादानेपेक्षो मूर्खव्यतिरिक्तपरः । केचित्तु
ज्येष्ठो यदि नमः कुर्यात्कनिष्ठाय तयोः पुनः ।

जन्मप्रभृति यत्पुण्यमायुश्चैव मण्डपाति ॥

इतिवचनं पठित्वा

ज्यायानपि कनीयांसं संध्याकालेऽभिवादयेत् ।

विना पुत्रं च शिष्यं च तथैव दुहितुः पतिम् ॥

इति पठ्यमानवचनाच्चस्य संध्याकालातिरिक्तकालविषय-
कर्त्तव्यं वर्णयन्ति ।

यत्तु,

मणमेदण्डवद्गूमावाश्वचाण्डालगोस्तरम् ।

इति भागवतवचनं तद्वैष्णवविषयम् ।

माधवीये चिष्णुपुराणं,

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् बहून् ॥

अत्राशौर्नमस्कारयोर्हरिहरपद्धतिधृतवचनाद् व्यवस्थितो विकल्पः ।

यथा,

आशीर्वाच्या नमस्कारैर्व्यस्यस्तु पुनर्ममेत् ।

एवंच कनिष्ठो नमस्कृतोऽपि प्रतिनमस्कारमेव कुर्यान्नाशिषः ।

तथा,

ज्येष्ठे कनिष्ठो यो मोहात्स्वस्तिवाचं करोति वै ।

ज्येष्ठस्य हरते सर्वं दुष्कृतं यद्विधा कृतम् ॥

स्वस्तिवाचम् आशीर्वचनम् । अयं च निषेधो नमस्कारानन्तर-
विहिताशीर्वचनविषयकः । आशीर्वादान्तरे शिष्टाविगानात् ।
पुत्रादिभिन्नकनिष्ठमवर्णेषु तूभयं विधेयं सदाचारादिति केचिद् ।

गौतमः,

भोभवन्निति वयस्यः समानेऽहनि जातः । अत्राहःशब्दः
संवत्सरवाचक इति हरदत्तः । एकस्मिन् वत्सरे जातो यो वयस्यः
तु भोभवन्नित्यनयोरन्यतरेण शब्देन समाप्यः । तथा दशवर्ष-
वृद्धः पौरः, पञ्चाभिः कलाधरः, श्रोत्रियधारणस्त्रिभिः । पौरः
एकपुरवासी । कलाधरः कलाभिः । चारणः महाध्यायी । एते

सर्वे भोभवन्निति संभाष्याः नाभिवाद्याः । तथा राजन्यवैश्य-
कर्मविद्याहीनाः । कर्मशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते । राजन्यकर्मा वै-
श्यकर्मा ब्राह्मणोऽपि राजन्यकर्मणा वैश्यकर्मणा वा जीवन्नस-
न्तर्द्धोऽपि भोभवन्नितिसंभाष्यो नाभिवाद्यः । विद्याहीनो वृद्धो-
ऽपि विद्याधिकेन तथा संभाष्यो नाभिवाद्यः । तथा दीक्षितश्च
प्राक् क्रयात् । वयस्यरिपयमिदम् । दीक्षितश्च वयस्यः सोमक्रयात्
प्राक् तथा संभाष्यः । ततः परं वृद्धवन्मान्यः ।

अथ मान्याः ।

तत्र शंखलिलितौ,

अथ मान्याः पिता माना पितुर्भार्या ज्येष्ठो भ्राता भगिनी
ज्येष्ठः श्यालः पितुः सखा गुरुराचार्यः पितृव्यमातुलभश्च शूर-
वृद्धा इति । पितुर्भार्या पिमाता ।

विष्णुः,

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुश्रृणुष्या त्वेन ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥

राजत्विक् श्रोत्रियो ऽधर्मप्रतिषेधयुपाध्यायपितृव्यमाताम-
हमातुलभश्च शूरज्येष्ठभ्रातृमन्वान्धनस्त्राचार्यस्त्रतिपूजनीयाः प-
त्यश्च तेषां मरणार्थाः मातृप्यसा ज्येष्ठस्यमा चेति । अधर्म-
प्रतिषेधो । अधर्माद्यो निरास्याति ।

हारीतः,

गुरुश्रृणुष्या नाम ज्ञानधर्मार्थं निमित्तं क्रियते । तत्र ज्ञानाने-
ष्ट्यर्थं गुरुश्रृणुष्या कुर्यात् । दिविष्ठा भूमिष्ठाश्च सत्तु गुरवो,
ऽग्न्यादयो देवा दिविष्ठास्तेषां जपहोमार्धनादिभिः श्रृणुष्यां
कुर्यात् । भूमिष्ठाः खलु गुरवो यथा ब्राह्मणो मातापितरौ ज्येष्ठो
भ्राता ज्येष्ठस्य पत्नी उपाध्याय उपध्यायपत्नी दीक्षितः मय

जितो राजा वयोवृद्धो ज्ञानवृद्धस्तपोवृद्धश्चेति । तेषामभिगमनाभि-
वादनासनार्धातिथ्यादिभिः शुश्रूषां कुर्यात् । एवं शाह,

मूलं धर्मस्य गुरवो ज्ञानस्य तपसस्तथा ।

तस्माद्धि गुरवः सेव्याः पुरुषेण प्रयत्नतः ॥

भूमिष्ठा गुरवो येषां तुष्यन्ति सततं नृणाम् ।

देवा हि तेषां तुष्यन्ति नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥

अतुष्टा गुरवो येषां प्रणष्टास्ते नराधमाः ।

तुष्टास्तु येषां गुरुवस्तेषां सर्वाः समृद्धयः ॥

गुरुमन्युमदग्धानां न शुभा विद्यते गतिः । इति ।

दीक्षितः सोमक्रयादनन्तरम् । तत्पूर्वं तु दीक्षितश्च प्राक् क्रया-

दिति गौतमेन तस्य वयस्यत्वाभिधानात् । राजा चात्र मही-

पतिर्न तु सत्रियमात्रम् । देवलवचनैकवाक्यत्वात् ।

यथाऽऽदेवलः,

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुत्र्येते गुरवः स्मृताः ।

माता मातामही सुर्वी पितुर्मातुश्च सोदरा ॥

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः ।

सुर्वी गुरुपत्नी । ज्येष्ठा, भागिनीति शेषः ।

तथा,

इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विधा ।

अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ॥

गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृतं क्षलिः ।

नैतैरुपावेशेत्सार्धं त्रिवेदनार्थकारणात् ॥

उद्दिष्टं माधयेदर्थं प्रतिपिद्धं च वर्जयेत् ।

उद्दिष्टमादिष्टम् । तथा,

तत्पूज्यान् पूजयेन्नित्यं व्यसने न परित्यजेत् ।

क्रोधं वाग्दण्डपारुष्ये उत्सेक वैकृतान् स्वरान् ॥

नर्म हासं विलासं च वर्जयेद् गुरुसन्निधौ ।

जीवितार्थमपि द्वेषं गुरुभिर्नैव भावयेत् ॥ ,

उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः ।

व्यसने विपादि।उत्सेको गर्वः।नर्म क्रीडाम्। हासं परिहासम् ।

विलासं शृङ्गारचेष्टाम् ।

तथा,

गुरूणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।

तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥

यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ।

ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥

आत्मनः सर्वयत्नेन माणसाग्नेन वा पुनः ।

पूजितव्या विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ॥

यावत्पिता च माता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ ।

तावत्सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ॥

।पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यादि ।

स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति पित्रा समो गुरुः ।

तयोः प्रत्युपकारो हि न कथंचन विद्यते ॥

सम्पगाराध्य वक्तार विमृष्टस्तदनुज्ञया ।

शिल्यो विद्याफलं मुहूर्ते प्रेक्ष चापश्यते दिवम् ॥

तेषां पञ्चानामातिशयं त्रयाणां मध्ये।तान् पञ्चाह । य इत्यादि।

भावयति उत्पादयति । भर्ता पोषकः । वक्तारम् अध्यापकम् ।

विमृष्टः प्रस्थापितः । तथा,

यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मृदोऽवमन्यते ।
 तेन दोषेण स मेस निरयं घोरमृच्छति ॥
 तस्मात्पितृवदाराध्यो गुरुज्येष्ठो हितार्थिभिः ।
 तस्य प्रसादान्मर्षो हि मेस चेह च नन्दति ॥
 पुंसा धर्मनिविष्टेन पूज्यो भर्ता हि सर्वदा ।
 अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ॥
 ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् माणान् संयजन्ति हि ।
 तेषामघासयान् लोकान् शोवाच भगवान् मनुः ॥
 यं मातापितरौ ह्येवं सहेते समवे नृणाम् ।
 न तस्य निष्कृतिः शफ्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥
 योऽन्तर्निधं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।
 तेषु हि त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥
 तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।
 नैतैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥

तथा,
 सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
 अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥
 यावद्वयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यत्समाचरेत् ।
 तेषां निधं तु शुश्रूषां कुर्यात्प्रियदिते रतः ॥
 तेषामनुपरोधेन पारक्यं यद्यदाचरेत् ।
 तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवाक्कायकर्मभिः ॥
 त्रिष्वेतेष्विति कृतं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
 एष धर्मः परस्तस्मादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥
 विप्र इत्यनुवृत्तौ शातातपः,
 अभिवाद्यो नमस्कार्यः पादयोर्विन्द्य एव च ।

गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ॥

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।

भाविष्यपुराणे प्रथमे मनुश्च,

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥

इत्येवं क्षत्रियपिता वैश्यस्यापि पितामहः ।

भापितामहश्च शूद्रस्य प्रोक्तो विप्रो मनीषिभिः ॥

मनुर्विष्णुश्च,

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥

वित्तं न्यायार्जितं धनम् । बन्धुः पितृव्यादिः । वयो ऽधिकम् ।

कर्म श्रौतं स्मार्त्तं च । विद्या तत्त्वज्ञानम् । मान्यस्थानानि ।

मान्यत्वकारणानि ।

तथा,

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥

त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां पूर्वोक्तानां वित्तादीनां

मध्ये यत्र पूर्वमप्याधिकं भवति स एवोत्तरस्मादापि मान्यः । तेन

वित्तबन्धुयुक्तो वयोऽधिकान्मान्यः । वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो

मान्यः । वित्तादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः । गुणवन्ति प्रक-

र्षवन्ति । तेन द्वयोर्वित्तादिमन्त्रे प्रकर्षो मान्यहेतुः । प्रकर्षश्च वि-

त्तस्य न्यायार्जितत्वादिः । बन्धोरन्तरङ्गत्वादिः । वयसः अत्या-

धिक्यादिः । कर्मणः सर्वाङ्गमपन्नत्वादिः । विद्याया विधिव-

द्ग्रहणादिः । दशमीं नवस्यधिकावस्थाम् । शतवर्षाणां दशधा

विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति । एतादृशः शूद्रोऽपि
द्विजानां मान्य इत्यर्थः ।

वसिष्ठः,

विद्या वित्तं वयः संवन्धाः कर्म च मान्यं तेषां समवाये
पूर्वं पूर्वं गरीयः । संवन्धा वन्धवः ।

गौतमः,

वित्तवन्धुकर्मजातिविद्यावशांति मान्यानि परधलीपांति,
श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्य श्रुतेश्चेति । जातिरा-
भिजातं आधिरयापादिका ब्राह्मणन्यादिर्वा । श्रुतं सार्धसाङ्ग-
वेदाध्ययनम् । श्रुतेरविच्छिन्नवेदसंमदायस्य । अयमत्र निर्णयः ।
मनुना वित्तं सर्वजघन्यत्वेनोक्तं वसिष्ठेन तु विद्यामात्रात् । तत्र
च वसिष्ठोक्तं वित्तोत्कृष्टत्वं न्यायार्जितधर्मापयोगिवित्ताभिप्रायम् ।
एवं च मनुगौतमवसिष्ठेषु कर्मण उत्कृष्टत्वमध्यमस्त्रजघन्यत्वानि
श्रद्धादिकारणोत्कृष्टत्वादित्रैविध्याभिप्रायेण भूयस्त्वाभिप्रायेण
वा । गौतमेन तु विद्याया वयोजघन्यत्वेनाभिधानं पाठमात्राभि-
प्रायम् । तेनैव “श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीय” इत्युक्तत्वात् । वयोऽत्र
दशम्यवस्था । मनुवसिष्ठयोश्च वयोमात्रम् ।

वसिष्ठः,

स्थविरवालातुरभारिकस्त्रीचक्ररतां पन्थाः समागमे परस्मै
परस्मै देयः । राजस्नातकयोः समागमे राज्ञा स्नातकाय देयः ।
सर्वैरेव बध्वा उद्धमानायाः । भारिको भारवाहः । चक्रवान् शक-
टादिः । उद्धमानायाः विवाहकाले । पन्था देय इत्यनुवृत्ती

मार्कण्डेयपुराणे,

मूकान्धद्विगुणं च मूक्तस्योन्मत्तकस्य च ।

पुंश्चल्याः कृतवैरस्य बालस्य पतितस्य च ॥

मत्तो मघादेना । उन्मत्तक उन्मादवान् । पुंश्चली अभि-
सारिणी । पन्था देय इत्यनुवृत्ता

शङ्खलिखितौ,

पालवृद्धमत्तोन्मत्तोपहतदेहभारातिक्रान्तेभ्यः स्त्रियै गर्भ-
ण्यै स्नातकमग्रजितविद्याशिल्पगुणमकृष्टेभ्यः ।

उपहतदेहः पापरोगादिना । गुणोऽत्र वित्तादिः ।

देयस्तपौधापनौ,

पन्था देयो ग्राहणाय गवे राज्ञेऽपचक्षुषे ।

वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥

अपचक्षुषे अन्धाय ।

आपस्तम्भः,

राज्ञः पन्था ग्राहणेनासमेस तु ग्राहणस्यैव पन्थाः यानस्य
भाराभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रियाः सर्वेदातव्यो वर्णज्यापसे चेत-
वर्णैरशिष्टयतिमत्तोन्मत्तानात्मनः स्वस्वयनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ।

गौतमः,

चक्रिदशमीस्थानुग्राह्यवधूस्नातकराजम्भः पयो दानं राज्ञा तु
श्रोत्रियाय । अनुग्राह्यो रोगार्त्त इति हरदत्तः । स्नातको विद्याम-
तोभयस्नात इत्यपि न एव ।

याज्ञवल्क्यः,

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥

वृद्धो दशमीस्थः । वरो विवाहयात्रार्थमुपस्थितः ।

मनुः,

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥
अथाचार्यादिलक्षणम् ।

तत्र मनुः,
उपनीय तु यः शिष्य वेदमध्यापयेद्भिजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥
एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति हृत्पर्यमुपाध्यायः स उच्यते ॥
निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
संभावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥
अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मत्नान् ।
यः करोति वृत्तो यस्य स तस्यैव हि होच्यते ॥

कल्पः प्रसक्तवेदमूलकोऽनुष्ठानप्रतिपादको ग्रन्थविशेषः ।
कल्पग्रहणमङ्गान्तरोपलक्षणार्थम् । रहस्यमुपनिषदः । प्रधानत्वा-
त्पृथगभिधानम् । एकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं वा । हृत्पर्यमात्मजीवनार्थम् ।
निषेको गर्भाधानं, तदादीनि वेददानपर्यन्तानि संस्कारकर्माणि ।
संभावयति संवर्धयति । निषेकमात्रकर्तृत्वादेव गुरुत्वम्, अपर-
लक्षणयोगस्तु आचार्यापेक्षया मान्यत्वद्योतनार्थं इति शूलपाणिः ॥
अग्न्याधेयमग्न्याधानम् । पाकयज्ञा अष्टकादयः ।

तथा,
अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥
याज्ञवल्क्यः,
स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
उपनीय ददेद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ॥

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विक् यज्ञकृदुच्यते ।

एतानि वचनानि मनुसमानार्थतया व्याख्येयानि ।

यमः,

सखवाग्धृतिमान् दक्षः सर्वभूतदयापरः ।

आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥

वेदाध्ययनमस्पृशो वृत्तवान् विजितेन्द्रियः ।

इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तो गुरुर्भवाति नित्यशः ॥

आचार्यः आचार्यत्पूज्य इत्यर्थः । गुरुः गुरुवत्पूज्य इत्यर्थः ।

मनुः,

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

कल्पतरौ भविष्यपुराणे,

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

कृत्वोपाध्यायमादौ तु ये पूज्याः कथितास्तव ।

महागुरुर्महाबाहो सर्वेषामधिकः स्मृतः ॥

अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्ण्यं च पञ्चम वेदं यन्महाभारत स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महोपिते ॥

जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

एवं विश्वकदम्बस्य वाक्कः स्मृतः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां स महागुरुरुच्यते ।

यस्त्वेतानि समस्तानि पुराणानीह जानते ॥

भारतं च महाबाहो सर्वज्ञोऽसौ मतो नृणाम् ।

तस्मात्स पूज्यो राजेन्द्र वर्णैर्विमादिभिः सदा ॥

किं त्वया न श्रुतं वाक्यं यथाऽऽह भगवान् विभुः ।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ॥

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ।

दशोपाध्यायानपेक्ष्य आचार्यः, आचार्यशतमपेक्ष्य पिता,
पितृसहस्रमपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिच्यते । अग्रेऽपनयनपूर्वक-
सावित्रीमात्राध्यापयिता आचार्योऽभिप्रेतः । उपनयनपूर्वकंसम-
स्तवेदाध्यापकस्य तु उत्पादकेसादिवक्ष्यमाणमनुवाक्येन पित्र-
पेक्षया उत्कर्षाभिधानात् । कृत्वेत्यादि । उपाध्यायादयो ये पूज्याः
कथिताः तदपेक्षया ऽष्टादशपुराणानीत्यादिना वक्ष्यमाणो यो
महागुरुः स पूज्यतम इत्यर्थः । कार्त्तुं कृष्णद्वैपायनमणीतम् ।

गौतमः, आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणां मातेसेके ।

शाङ्खलिखितौ, न मातापित्रोरन्तरङ्गच्छेत्पुत्रः, कामं मातु-
रेवानुभूयात्साहि धारिणी पोषणी च, न पुत्रः प्रतिमुच्येतान्यत्र
सौत्रामणीयागाज्जीवनृणान्मातुः । मातापित्रोर्विवादे सति नान्तरं
गच्छेदौदासीन्यं कुर्यादित्यर्थः । कामं यदीच्छेदित्यर्थः । अनुभूया-
दनुकूलं ववेत् । अत्र हेतुमाह सा हीत्यादि । मातापित्रधिकारे

नारदः,

तयोरपि पिता श्रेष्ठान् बीजमाधान्यदर्शनात् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥

अत्र पितुः श्रेयस्त्वमभिवादनमात्रे । निषेकादिसमस्तसं-
स्कारपूर्वकाध्यापकपितृविषयमिति माधवः ।

मनुः,

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य मेत्य चेह च शाश्वतम् ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।
 सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यधोनावभिजायते ॥
 आचार्यस्तस्य यां जार्ति विधिवद्वेदपारगः ।
 उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजरामरा ॥
 ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।
 बालोऽपि विप्रो बृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥
 अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।
 पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥
 ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
 देवाश्चैतान्तमेतोचुर्न्याय्य वः शिशुरुक्तवान् ॥
 अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
 अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येष तु मन्त्रदम् ॥
 न हायनैर्न पलितैर्न विप्तेन न बन्धुभिः ।
 ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥
 विमाणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु धीर्यतः ।
 वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥

माधवीये पुराणम्,

ज्येष्ठो भ्राता गुरुसमो मृते पितरि भूसुराः ।
 कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छन्दोऽनुवर्त्तिनः ॥
 तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा । इति ।

मनुः,

पितृवत्पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
 पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् यथैव पितरं तथा ॥
 इति अभिवादनम् ।

अथभैक्षचर्याविधिः ।

तत्र मनुः,

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमभिवाद्य च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्यार्घ्रिं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ इति ।

इप्सितं तत्तद्वर्णविहितम् । भास्करं सौरैर्मन्त्रैरुपस्थापसम्भु-

खमवस्थायेति कल्पतरुः । अर्घ्रिं प्रदक्षिणीकृत्य । एतद्वितयं भिक्षा-
चरणाद्गतया विधीयते । यथाविधि वक्ष्यमाणभवत्पूर्वत्वादिमका-
रेण । भैक्षं भिक्षासमूहः । तत्र वाक्यप्रयोगमाह

याज्ञवल्क्यः,

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ इति ।

गौतमोऽपि,

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यो वर्णानुपूर्व्येणेति ।

मनुरपि,

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ इति ।

अत्रैव प्रयोगः । भवति भिक्षां देहीति विप्रः, भिक्षां भवति

देहीति राजन्यः, भिक्षां देहि भवतीति वैश्यः । ब्रह्मचारिभिः

भैक्ष्यं कुतो ब्राह्मणमिवाह

याज्ञवल्क्यः,

ब्राह्मणेषु चरेत् भैक्षमनिन्येष्व्वात्मवृत्तये । इति ।

तेष्वपि विशेषमाह

मनुः,

वेदयज्ञैरहीनानां प्रसक्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

ब्राह्मणेष्वपि सति सम्भवे नियमार्थम् ।

असम्भवे त्वाह व्यासः,

ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरेयुर्भैक्ष्यमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव च ॥ इति ।

सर्वशब्दोऽत्र त्रैवर्णिकपरः । सर्वत्वमाधिकारिकमिति न्या-
यात् । तत्रापि पतितादिवर्जं सार्ववर्णिकं भैक्ष्यचरणम् । अभि-
शस्तपतितवर्जमिति गौतमस्मरणात् । विशेषान्तरमाह .

भविष्यपुराणम्,

सर्वं वा विचरेत् ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे ।

अन्त्यवर्जं महाबाहुस्त्वाह भगवान् विभुः ॥

अन्त्यः शूद्रः । यत्तु मनुनोक्तम्,

सर्वं वा विचरेत् ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे ।

नियम्य प्रयतां वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥

इति । तदपि पूर्वोक्तेन समानविषयं, न पुनः शूद्रप्राप्त्यर्थम् ।

वेदैर्यज्ञैरहीनानामिति तेनैवाभिधानात् ।

यदा भविष्यपुराणेऽभिहितम्,

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमलाभे कुरुनन्दन । इति ।

तदप्यापदि पूर्वपूर्वासंभवे ज्ञेयम् ।

क्षत्रवैश्यगृहेष्वेव क्रियावर्तिषु साधुषु ।

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यमापत्कालउपस्थिते ॥

इति विष्णुस्मरणात् । यद्यापि चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यमित्युक्तं,

तथापि शूद्रस्य आमान्नमेव ग्राह्यं न पक्वम् ।

तथा चाङ्गिराः,

आममेवाददीतास्मादवृत्तावेकरात्रकम् ।

आमं पूर्यति संस्कारो धर्म्यं तेभ्यः प्रतीच्छताम् ॥

तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिरोऽवधीत् । इति ।

अष्टौ दृश्यन्तराभावे । एकरात्रम् एकाहपर्याप्तम् तेभ्यः
शूद्रेभ्यः धर्म्यं पूर्वोक्तम् आमं प्रतीच्छतां गृह्यतां संस्कारो ब्रह्मचर्यं
पूर्याति पूर्णं भवति अन्यथा नश्यतीत्यर्थः । यद्यापि

यतिश्च ब्रह्मचारी च पकान्नस्वामिनावुभौ ।

इति पराशरेण ब्रह्मचारिणः पकान्नग्रहणाधिकार एवोक्तो
न आमन्नग्रहणाधिकारः, तथापि

कन्दुपकं स्नेहपकं पायसं दीधिसक्तवः ।

एतान्यशूद्राक्षभुजो भोज्यानि मनुरग्रवीत् ॥

इत्यादिवाक्यप्रतिप्रसूतेष्वन्यतमद् ग्राह्यम् । एषामप्यभावे
मुद्गचणकाद्यामेव सद्योभक्षणाहं ग्राह्यम् । एतेषु कचिदपवादमाह

मनुः,

गुरो कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

गुरुकुले गुरुगृहे । कुलं शिष्यसमूह इत्यन्ये । यदपि

मनुभविष्यपुराणयोः,

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमां या चेन्नं नावमानयेत् ॥

इति तदपि मथमभिक्षाविषयम् ।

तथोपादानात् । अन्तरालाभे तत्रापि कार्यमित्याह

गौतमः, आचार्यज्ञातिगुरुगृहेषु स्वेष्टलाभेऽन्यत्रेति । स्वेषु

बन्धुषु । अत्रापि उत्तरोत्तरलाभे पूर्वपूर्वं साज्यम् । तेषां पूर्वपूर्वं
परिहरेदिति तस्यैव स्मरणात् । भिक्षाचरणकालमाह

आपस्तम्बः, सायं प्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यं चरेदिति । सायं

सूर्यास्तानन्तरं, प्रातः पौढाविभक्तादिवसाद्यभागे । अप च
कालोऽष्टमर्धं न्यूनब्रह्मचारिविषयः ।

अश्रीपादपुत्रस्तु ब्रह्मचारी प्रगे सदा ।

तदूर्ध्वमाद्वादशाब्दादश्रीयात्संगवे सदा ॥

तदूर्ध्वं गृहिवाग्निषां भोजनं च समाचरेत् ।

इति सुमन्तुस्मरणात् । तदूर्ध्वमित्युपकुर्वाणकविपयम् । नैष्ठिकस्य तु यतिवद्वानेवद्वा भोजनकालः ।

तथाच काष्णार्जिनिः,

मध्याह्ने गृहिणां भुक्तिर्वनिनामपराह्लके ।

सायाह्ने यतिनां प्रोक्ता प्रातस्तु ब्रह्मचारिणाम् ॥

नैष्ठिकानां तु सायाह्नेऽपराह्णे वापि सा सकृत् । इति ।

अनेन स्मृत्यन्तरस्योऽपि प्रातःशब्दो व्याख्यातः । यत्तु प्रातःशब्दोऽत्र मध्याह्नपर इति कुसंप्रदायिनां व्याख्यानं, तत्प्रधानविपत्तिरूपन्यायाविरोधादुक्तवचनाविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । अमत्रं कांस्यव्यातिरिक्तं ताम्रादिपात्रम् ।

ताम्बूलं व्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

इति मचेतःस्मरणात् । पात्रान्तराणि व्यतिरेकमुखेनाह

अग्निः,

करे कर्पटके चैव शिलायां ताम्रभाजने ।

बटार्काश्वत्थपात्रेषु गृही भुक्तैन्दवं चरेत् ॥

इति गृहिणो निषेधादन्येषामभ्यनुज्ञायते ।

हारितोऽपि. लौहे मृन्मये वा पात्रे भुञ्जीतेति । तत्प्रक्षालनमाह, आपस्तम्बः, भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयेदिति । भिक्षेति नियमान्नैकस्यान्नमश्रीयादिसाह

मनुः,

भिक्षेण वर्त्तयेन्निसं नैकान्नाशी भवेद्भूती । इति ।

इदमप्यनापदि ।

प्रह्वयं स्थितो नैरुमद्यथादनापादि ।

• इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ।

तत्प्रत्याख्याने दोषमाह आपस्तम्बः, स्त्रीणां प्रत्याचक्षणानां
गमादिनो प्रह्वचारी इष्टं दत्तं हुनं मजां पयून् प्रह्ववर्चममघ्राद्यं
हन्ति । तस्मादुद्वे प्रह्वचारिमप्यं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतेति । स्त्रीग्रह-
णं प्राचुर्याभिप्रायेण न परिसंख्यायम् । अमत्प्राख्यपिनपणू भिक्षेता-
प्रत्याख्यायिनीं वेत्याभ्यायनस्मरणात् । प्रह्वचारिणां भिक्षाक्षणे
फलमाह

मनुः,

भैक्षेण वृत्तिनो वृत्तिरूपरासमया स्मृता । इति ।

अग्निरपि,

गारुमताः पयोमताः ये चान्ये यावकाशिनः ।

गवं ते कृतभैक्षस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

तप्तकाशनरर्गेण गवां मूत्रेण यावकम् ।

पिबेद् द्वादशवर्षाणि न तद्वैसस्य भवेत् ॥

यावकं ययीदनः । नचात्र फलश्रवणादनियतं भिक्षाचर-
णमिति वाच्यम् । अकरणे मनुना प्रायश्चित्तोक्तेः ।

अकृत्वा भैक्षचरणममामिध्य च पावकम् ।

अनातुरः मत्तरात्रमवकीर्णश्रंतं चरेत् ॥ इति ।

प्रत्याख्याने न कर्त्तव्यमिति यदुक्तं, तद्रूताध्ययनादिविदो-
ष्टप्रह्वचारिवेषम् ।

तथाच मनुः,

भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे । इति ।

विधिरदित्यनेनाविधेवतां निषेधमाह

वसिष्ठः,

अवृता क्षन्धीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥ इति ।
हस्तदत्ता भिक्षा न भोक्तव्येत्याह

मनुः,

हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।
भोक्ता ऽप्यशुचितां याति द्वाता स्वर्गं न गच्छति ॥
भैक्षमाहारादधिकं नाहर्त्तव्यमित्याह

मनुः,

आहारादधिकं वर्णा न कचिद्भैक्षमाहरेत् ।
शुज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन् ॥
माधुकरीयमानीय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स याति नरकं घोरं भोक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषम् ॥
तस्मान्नोपहरेद्भैक्ष्यमतिरिक्तं कदाचन । इति ।

कामत इति वदता अकामतोऽधिकाहरणे न दोष इत्युक्तं
भवाति । अकामतोऽधिकाहरणे प्रतिपत्तिरुक्ता ऽऽपस्तम्बेन ।
नोच्छिष्टं कुर्यादशक्तौ भूमौ निखनेदप्सु वा क्षिपेदाचार्याय वा
दद्यादन्तर्दिने वा शूद्रायेति । अन्तर्दिने आचार्यदासाय । अशक्तौ
तावद्भोजनाशक्तौ । उच्छिष्टं न कुर्यात्प्रथममेवोद्धृत्य पृथक् स्थापयेत् ।
नोच्छिष्टं कस्यचिदद्यादिति मनना तस्य दानप्रतिषेधात् । आहृतं
भैक्षं गुरवे निवेद्याश्रीयान् ।

तथाच मनुः,

समाहृत्य तु तज्जैसं यावदर्थं समागुयात् ।
निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥
पूजयेदशनं नित्यमथाच्चेदमकुत्तयन् ।
पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ॥
अपूजितं तु यदुक्तमुभयं तु हिनास्ति तव ।

पूजितं संस्कृतम् । अकुत्सयन् अनिन्दन् । विशेषान्तरमाह
याज्ञवल्क्यः,

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो शुर्वनुज्ञया ।

अपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ इति ।

कृताग्निकार्यं इति प्रातः कथंचिदकृतस्याग्निकार्यस्य काला-
न्तरविधानार्थं न पुनस्तृतीयप्राप्त्यर्थमिति मित्ताच्चरा । अन्ये तु
अग्निकार्यशब्देन व्याहृतिभिर्भेदाभिभागेन होममाहुः ।

तथाच शङ्खः,

याचयेद्याचितं चान्नं त्रिधा कृत्वैकभागकम् ।

अग्नौ व्याहृतिभिः स्थाप्य भागमेकं गुरोरपि ॥

एकं भुञ्जीत मतिमान्स्वाध्यायं च ततः पठेत् । इति ।

हारीतोऽपि, भैक्षमवोक्षितं पर्याग्निकृतम् आदेसदर्शितमनु-
ज्ञातममृतसंभितं प्रातस्तदश्रन् ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोतीति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्त्वेतादिति भक्त्याऽथ वन्दयेत् ॥ इति ।

गुर्वसन्निधाने तद्भार्यादिभ्यो निवेदयेत् ।

तथाच गौतमः, असन्निधौ तद्भार्यापुत्रसङ्गमचारिसञ्च-
इति । सन्तः श्रोत्रियाः ।

तथाचापस्तम्बः, विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय तद्विप्रवासेऽ-
न्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य इति । आहृतस्य भैक्षस्य भोजनकालमाह
गौतमः, सायं प्रातस्त्वन्नमाभेपूजितमनिन्दन् भुञ्जीतेति । सायं
प्रातरिति वदता मध्ये भोजनानेपेधोऽभिहितः ।

अत एव मनुः,

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादाग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

अग्निहोत्रसमताभिधानात्कालद्वयेऽपि भोजननियमेनाकरणे प्रत्यवाय इति गम्यते ।

तथा च श्रुतिः, तस्मात्सायंप्रातराश्वेव स्यादिति । अयं चान्तरा भोजननिषेधस्ममर्थस्यैव, न बालस्य । प्रधानविपत्तिप्रसङ्गात् । “यदि दूपदस्येदोदनं धानास्तक्वद्वनितनुव्रतये” इति दीक्षामकरणीयलिङ्गात् ।

आहिताग्निरनद्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ॥

इति वचनाच्च । तत्र विशेषमाह

मनुः,

अष्टौ ग्रासा मुनेभैश्चान्नप्रस्थस्य षोडश ।

द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥

नचात्रामितमित्यनेनात्यशनमाशङ्कनीयम् ।

कालेनाद्यं लघु क्षिप्रमल्पमद्याद् द्रवोत्तरम् ।

इति स्मरणात् ।

मनुरपि ,

नचैवात्यशनं कुर्यान्नचोच्छिष्टं कचिद्भवेत् ।

अनारोग्यमनायुष्यमस्वास्थ्यं चातिभोजनम् ॥

अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्माच्चत्परिवर्जयेत् । इति ।

भैक्ष्यस्य कचिदपवादमाह

याज्ञवल्क्यः,

ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीदयन् ।

व्रतं मधुमांसादेवर्जनं तस्य प्रसिद्धत्वात् ।

अत एव मनुः,

प्रतिषिद्धं न भोक्तव्यं मधुमांसं च नित्यशः । इति ।

अकामतो मधुमक्षणे न दोष इत्याह
 वसिष्ठः, अकामापन्नं मधु वाजसनेयके न दुष्यतीति ।
 पत्तु विष्णुनोक्तं,
 श्राद्धभुज्यवणशुक्लर्षयुपितवर्जमिति, तदनभ्यर्पिता-
 भिप्रायम् ।

अत एव मनुः,
 काममभ्यर्पितोऽश्नीयाद् दूतमस्य न लुप्यते । इति ।
 इति भैक्षचर्याविधिः ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकीर्णकधर्माः ।

तत्र मनुः,
 अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यमथ शय्यां गुरोर्हितम् ।
 आसमावर्त्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥
 ब्रह्मपुराणेऽपि,
 मेखलामाजिनं वण्डमुपवीतं च नित्यशः ।
 कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥ इति ।
 इदं च वेदस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा च यमः,
 वण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रक्षन्तौ तथा ।
 धारयेद् ब्रह्मचर्यं च भिक्षान्नाशी गुरो वसेत् ॥ इति ।
 वेदो दर्भमुष्टिः । गुरो गुरुसमीपे इत्यर्थः ।

ध्यासः,
 जघन्यशापी पूर्वं स उत्थाय गुरुवेश्मनि ।
 यच्च शिष्येण कर्त्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥
 कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत् पार्श्वतः ।
 किंकरः सर्वकाले च सर्वकर्मण्यु कोविदः ॥

नाभ्रक्तवाति चाश्रीयादपीते चाम्बु नो पिबेत् ।

नच तिष्ठत्युपविशेदासीने मस्त्रपेक्ष च ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु विशेषमाह,

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥ इति ।

उपासनाप्रकारमाह हारीतः, अथोदकुम्भकुशपुष्पसमि-
म्बूलफलाहरणसंमार्जनोपलेपनाङ्गद्युश्रूषाप्रभृतिभिर्गच्छन्तं शया-
नमासीनं भक्त्याऽनुवर्त्तेत नास्य निर्माल्यशयनासने छायापा-
दुके चाक्रामेदिति ।

आपस्तम्बोऽपि,

आचार्याधीनः स्यादन्यत्र पत्नीयेभ्य इति ।

यौधयनोऽपि,

सर्वत्राप्रतिहतगुरुवाक्योऽन्यत्र पातकादिति ।

गौतमोऽपि,

अधःशायी पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशीति ।

यमोऽपि,

गुर्वधीनोऽस्वतन्त्रः स्यात्पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे ।

सदा जघन्यसंवेशी जितस्वप्नो जितोदरः ॥

जितनिद्रो जितालस्यो जितक्रोधो जितात्मवान् ।

द्युश्रूषुरनहंता च गुरुदेवार्चने रतः ॥

अनहंता अनहंकारी ।

गौतमः, सत्पवचनमिति । उपनीतेन सत्यमेव वक्तव्यमि-

त्यर्थः । गुरुपूजायां फलमाह शब्दः,

न स्नोनन न होमेन नैवाग्नेपरिचर्यया ।

प्रलक्षारी दिवं याति स याति गुरुपूजनात् ॥

मनुरपि नियमान्तराण्याह,

नीचशय्यामन चास्य नित्यं स्याद् गुरुसन्निधौ ।

गुरोश्च चक्षुर्विषये काचिच्चेष्टाऽस्य नो भवेत् ॥

एतच्च गोयानादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथाच एव,

गोऽश्वोऽप्यनमासादमस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत् गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौपु च ॥ इति ।

यद्यप्येतद्व्यनं निषिद्धं तथाप्यतिक्रान्तनिषेधस्यापद्गुस्तस्य

वा सहयानाभ्यनुज्ञानार्थं तद्यानाभ्यनुज्ञानम् ।

धिष्णुरपि, नास्यैकासनो भवेदन्यत्र शिलाफलकनौपा-

नेभ्य इति । गुरोः परिवादाद्याकर्णननिषेधमाह

मनुः,

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।

कर्णो तत्र पिधातव्यो गन्तव्य वा ततोऽन्यतः ॥ इति ।

सदोपख्यापनं परिवादः । असदोपख्यापनं निन्दा ।

गुरोः परिवादादिकरणे दोषमाह स एव,

परिवादाद् खरो भवति श्वा वा भवति निन्दकः ।

परिमोक्ता कृमिर्मवति कीटो भवति मत्सरः ॥

अननुज्ञातगुरुधनोपजीवी परिमोक्ता ।

हारीतोऽपि.

अमृतस्य प्रदातारं गुरु यस्त्ववमन्यते ।

नचैन ब्रह्मतिर्यग्योनौ च ज्ञायते ॥

ऋचं वा यदि वाऽर्घं वा पादं वा यदि वाऽक्षरम् ।

सकाशाद्यस्य गृहीयाज्जितं तस्य गौरवम् ॥ इति ।

गुरुनामोच्चारणे निषेधः

स्मृत्यन्तरे,

आचार्यं चैव तत्पुत्रं दीक्षितं च तथा गुरुम् ।

स्वसारं च पितुश्चैव मातरं मातुलं तथा ॥

द्वितैपिणं च विद्वांसं श्वशुरं पतिमेव च ।

न दूयान्नामतो विद्वान्मातुश्च भगिनीं तथा ॥

यत्र गुर्वीदनामग्रहणमावश्यकं तत्रोपाध्यायादिशब्देन
गृहीयादेव ।

तथाच गौतमः, नामगोत्रे गुरोस्समानतो निर्दिशेदिति ।
समानतो मानेन सहेत्यर्थः । समाननाम्नः पुरुषान्तराद्वा ।

तथाच मनुः,

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमापि केवलम् ।

नचैवास्यानुकुर्वीत गार्ति भाषितचेष्टितम् ॥

गुरुवत् गुरुपत्न्यादिरापि सेव्य इत्याह

विश्वामित्रः,

तद्भार्यापुत्रयोश्चैव वृद्धानां धर्मशालिनाम् ।

शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्रणामो भक्तिरेव च ॥ इति ।

नारदोपि,

आविद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम् ।

तद्भक्तिं गुरुदारेषु पुत्रपौत्रे तथैव च ॥ इति ।

गौतमोऽपि, तद्भार्यापुत्रेषु चैवमीत । तस्याचार्यस्य
भार्याः पुत्राश्च तेषु च एवम् आचार्यवद्भक्तिं तत्पामेत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह स एव, नोच्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपादप्र-
क्षालनोन्मर्दनोपसंग्रहणानीति । गुरुभार्यापुत्रेषु, वर्तयेदिति
शेषः ।

मनुरपि,

अभ्यञ्जनं स्नपनं च गात्रोद्धर्तनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥

ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यं सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।

स्वाध्यायो गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति ।

तपो ब्रह्मचारिनियमः । तथा चापस्तम्बः,

नियमेषु तपः शस्तं तदातिक्रमे विद्याकर्म निमृवतीति । अतो

नियमानुष्ठानमावश्यकमेव ।

तथाच मनुः,

सेवेतेमांस्तु नियमान्वृत्तचारी गुरो वसन् ।

साध्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ॥

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येक सरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य सरति भङ्गा दतेः पादादिवोदकम् ॥ इति ।

इतिश्रमकोशः ।

याज्ञवल्क्यः,

मधुमांसाक्षनेच्छिष्टशुक्लस्त्रीमाणिहिमनम् ।

भास्करालोकनाश्रीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ इति ।

मधु सौद्रम् । मांसं छायादेः । इदं चाव्याधौ । तदपनोद्य-

व्याधौ तु गुरुच्छिष्टं कृत्वा भोक्तव्यमेव ।

तथाच वसिष्ठः, स चेद्व्याधीयीत कामं गुरोरोच्छिष्टं भेष-

जार्थं सर्वं प्राश्नीयादिति । व्याधीयीत व्याधिमान् भवति ।

तथाच कूर्मपुराणे,

आदर्शं नैव वीक्षेत नाचरेदन्तपावनम् ।

गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः ॥ इति ।

अञ्जनं तैलादिना गात्रस्य कज्जलादिना चाक्ष्णोः वर्ज-
येत् । एतदपि व्याध्यादौ कार्यम् । औषधस्यावतप्तत्वात् ।

तदाह स्मृतिः,

अष्टौ तान्यग्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ग्राहणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

उच्छिष्टं गुरुव्यतिरिक्तस्य । तथा च वसिष्ठः । उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं चेति । अगुरोरभोज्यमिति वदन् गुरोर्भोज्यमित्याह ।

तथा चापस्तम्बः,

पितृर्ह्येष्टस्य च भ्रातुर्भोक्तव्यमिति । क्वचिदस्यापवादमाह स एव, धर्मविपत्तिपक्षावभोज्यमिति । धर्मविपत्तिपक्षौ गुरोः पापसन्देहे । श्रुतं निष्ठुरवाक्यम् । स्त्री प्रेक्षणात्मने मैथुनशङ्कायाम् । भास्करोलोकनमादिसावेक्षणम् ।

तदाह मनुः,

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥

उपरक्तं राहुग्रस्तम् । अश्लीलमसम्भ्यभाषणम् । परिवादः सदोपख्यापनम् । आदिशब्देनान्येऽपि नियमा लक्ष्यन्ते ।

तथा च गौतमः,

वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यादीनास्वप्राञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छ-
न्नकामक्रोधलोभमोहवादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्तगीतपरिवादभ-
यानीति । अत्र गन्धानिषेधो भोगार्थं न देवनिर्माल्यस्य । तथाच स्मृतिः, देवताशिष्टमेव गृह्णीयाद्ब्रह्मचारीति । एवं माल्यादावपि।

मनुरपि

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।

श्रुक्तान्नं चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छन्नधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥

घृतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ।

स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥ इति ।

रसा इक्षुरसादयः । मधुनो रसत्वेऽपि पृथगुपादानमधिक-
प्राप्यश्चत्ताभिधानाय ।

गौतमः,

गुरुदर्शने कण्ठप्रावृतावसक्थिकाऽपाश्रयपादप्रसारणानि-
निष्ठीवितहसितविजृम्भितावस्फोटनानि । कण्ठप्रावृतं दक्षिण-
याहुनुद्धरणेन आवरणम् । अपाश्रयः पीठाद्यवष्टम्भनावस्थानम् । निष्ठीवितं
यूत्कारः । हसितं हास्यम् । विजृम्भितं जृम्भा । अवस्फोटनं
सावष्टम्भेन भुजताडनम् । इदं चाशक्यमपि नयनमुखादि पिधाय
कार्यम् ।

तदाहापस्तम्बः,

न स्मयेत यदि स्मयेतापिगृह्य स्मयेतेति ग्राह्यं नोपजिघ्रेत्
क्षिप्यं मुखेन न हृदयेन भाष्ययेत् नाकारणादुपस्पृशेदिति ।

अत्र विशेषमाह स्व एव,

दत्त्वा च न नाम कथयेत् कृत्वा च नानुस्मयेदात्मप्रशंसां
परगर्ह्य च वर्जयेदिति ।

हारीतः,

हयगजचैसदृसदृषभारोहणप्रवचनसंधिसंसर्पणमहानद्यर्णव-
प्रतरणमहासाहसाविरुद्धानि वर्जयेदिति । चैसं चिता चयनस्था-
नं वा । प्रवचनम् अध्यापनम् । संधिसंसर्पणं भित्तिविवरेण गमनम् ।

आपस्तम्बः,

स्त्रीभिर्षावदर्यभाषी सुदुः शान्तो दान्तो ह्रीमान् इदं श्रुति-
रिति ।

विष्णुः, कृतलवणं ब्रह्मचारी वर्जयेदिति । कृतलवणं
कृत्रिमं लवणम् । ऊपरभूमिजमिति यावत् ।

मनुरपि,

नैनं सूर्योऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्त्वचित् ।

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ॥

मायाश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ।

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखान्वितः ॥ इति ।

मुण्डः शिखाविहीनः । मुण्डः शिखी वेति गौतमस्मर-

णात् ।

कात्यायनोऽपि,

सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानाद्रह्यचारिणः ।

आशरीरविमोक्षात्तु ब्रह्मचर्यं चरोद्विजः ॥ इति ।

एतत् छन्दोगाग्निप्रायम् ।

तथाच विष्णुपुराणम्,

एते ह्यनशिखास्तत्र दशनैरीचरोद्भूतैः ।

कुशकाशा विराजन्ते यद्वः सामगा इव ॥ इति ।

यमः,

खट्वासनं च शयनं वर्जयेदन्तधावनम् ।

स्वपेदेकः कुशेप्वेव न रेतः स्कन्दयेत्त्वचित् ॥

मनुरपि,

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्त्वचित् ।

कामाद्यः स्कन्दयेद्रेतो दिनस्ति व्रतमात्मनः ॥

व्रतं ब्रह्मचर्यम् । अकामतो रेतःस्कन्दने मायाश्चिरामाह

मनुः,

स्वप्नेऽपि विमृजेद्ब्रह्मचारी शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामितृचं जपेत् । इति ।
कामतस्त्ववकीर्णव्रतम् । इत्युपनीतधर्माः ॥

अथोपाकरणम् ।

तत्र याशचल्पः,

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौपधिभावे वा पञ्चम्या श्रावणस्य तु ॥ इति ।

अधोयन्तइति अध्यायाः वेदास्तेषामुपाकर्म प्रारम्भः, स च
श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणे हस्ते वा कार्यः । तत्रेयं व्यवस्था ।
ऋग्वेदिनां श्रवणे, बहुचाः श्रवणे कुर्युरिति परिशिष्टात् ।
तस्य दिनद्वयव्याप्तौ परदिनएव ग्राह्यम् ।

तपो हन्त्युत्तरापाढा उपाकर्मणि वैष्णवे ।

धनिष्ठामिश्रिते कार्यमुपाकरणसंज्ञकम् ॥

इति निगमात् । यजुर्वेदिनां तु श्रवणयुक्तायां श्रावणपौर्ण-
मास्याम् । अथातोऽष्टम्योपाकर्म श्रवणेन श्रावण्या पौर्णमास्या-
मिति कात्यायनस्मरणात् । श्रवणेन, युक्तायामिति शेषः । तद-
भावे केवलपौर्णमास्यामिति ।

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्या पूर्वाह्णएव तु ।

इति प्रचेतःस्मरणात् । दिनद्वयेऽपि पूर्वाह्णव्यापित्वे अद्या-
पित्वे वा तैत्तिरीयैः परेद्युः कार्या ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्या तैत्तिरीयकाः ।

इति विशिष्य तैत्तिरीयकोपादानात् । इतरैर्याजुषैः
पूर्वेद्युरेव कार्या ।

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वाविद्धवै कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलोर्दिनम् ॥

इति सामान्यवाक्यात् । सामगाना तु हस्ते उपाकर्म ।

सिंहे रवौ तु पुण्यर्क्षे पूर्वाह्णे विचरेद्वाहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं सर्वछन्दसाम् ॥

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ।

इति गर्गस्मरणात् । तस्य दिनद्वयव्याप्तौ परदिनएव

आह्वयम् ।

घनिष्ठाप्रतिपद्युक्ते त्वाष्ट्रकृतसप्तमान्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥

इति परिशिष्टात् । त्वाष्ट्रं चित्रा । पर्वश्रावणहस्तेषु ग्रहण-
संक्रमदृष्टेषु उपाकर्म न कार्यम् ।

उपाकर्म न कुर्वन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ।

अहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रावणपर्वसु ॥

इति निषेधात् । किं तु तदा श्रावणमासस्यैव हस्तान्वि-
ता पञ्चमी केवला वा पञ्चमी हस्तान्विताऽन्या वा तिथिर्मासा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ।

इति योगिधाक्ये सर्वशाखासाधारण्येन हस्तेन युक्ते
ऽहनि पञ्चम्यां वेति व्याख्यानात् । सोऽयं विकल्पो यजुर्वेदेषु
वाजसनेयिनामेव ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं चापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

इति स्मृतिमहार्णवात् । तैत्तिरीयाणां तु न श्रावण-
पञ्चम्यनुकल्पः, किं तु भाद्रपदी पौर्णमासी । अथातः स्वा-
ध्यायोपाकर्म श्रावण्यां मौष्ठपथां वेति विकल्पाभिधायक-
चासिष्ठवाक्यात् । तैत्तिरीयपरत्वेऽपि पञ्चम्यां वाजसनेयिग्र-
हणमनर्थकं स्यात् । षोडायनानां तु आपादी पौर्णमास्यनु-
कल्पः । श्रावण्यां पौर्णमास्यामापाद्यां चोपाकृत्य छन्दांस्य-

धीयीतेति वौधायनस्मरणात् । सर्वेषामपि स्वगृहोक्ताः काला अनुकल्पत्वेन व्यवस्थिताः ज्ञेयाः । श्रावणे ओषधिमादुर्भावाभावे भाद्रपदे श्रुतिपर्वहस्ताः क्रमेण ऋग्यजुःसामशास्त्रिभिर्ग्राह्याः ।

अष्टष्टयौषधस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रावणेन तदिष्यते ॥

इति बह्वचपरिशिष्टात् । श्रावणः पर्वादीनामुपलक्षणम् ।

श्रावण्यां मौष्ठपर्वां चाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तञ्छन्दांस्यधीयीत मासान्विमोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

इति मानवात् । अत्रापिशब्देन भाद्रपदीयहस्तपञ्चम्योरुपादानम् । मौष्ठपर्वा हस्तेनोपाकरणमिति गोभिलीयात् । मलमासे तूपाकर्म न कार्यम् । किं तु शुद्धे ।

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्माणि ।

अभिषेकादिवृद्धीनां न सूत्कर्षो युगादिषु ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । छन्दोगानां तु मलमास एव न शुद्धे ।

दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्ममहापष्ठौ ह्येतदिष्टं दृष्टादितः ॥

इति ऋष्यशृङ्गस्मरणात् । यद्यप्यत्र छन्दोगपदं न श्रूयते तथापि “सिंहे रवौ छन्दोगाः कुर्युरेति” गार्ग्यवाक्ये तेषां सिंहा-र्कनिषेधेनानुत्कर्षस्य छन्दोगविषयत्वसंभवात् । उपाकर्मानन्तरं पक्षद्वयेऽपि वेदमभ्यसेत् ।

युक्तञ्छन्दास्यधीयीत मासान्विमोऽर्द्धपञ्चमान् ।

इति मानवात् ।

अथ तत्राच्छास्त्रीयाविशेषनिरूपणाय तत्रात्सूत्राण्युदाह्रियन्ते ॥

तत्राश्वलायनसूत्रम्,

अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन
श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वेति ।

अथशब्दो मङ्गलार्थः । उपाकरणं प्रारम्भः । अत इति । यतो
ब्रह्मपुत्रो नित्यः स चोपाकरणं विना नेत्यर्थः । ओषधीनां
प्रादुर्भावे । वर्षेत्तो यः श्रवणस्तेन युक्ते काले । न तु ओषधि-
प्रादुर्भाव एव स्वतन्त्रः कालः । वाशब्दस्याभावेन विकल्पस्या-
प्रामाणिकत्वात् । श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वेति । श्रावणस्य
पञ्चमी यदा हस्तेन युक्तेत्यर्थः ।

अथातः श्रावणे मासे श्रवणक्षयुते दिने ।

श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनबहिना ॥ इति

स्मृत्यन्तरात् ।

अथ सांख्यायनसूत्रम् । अधोपाकरणम् । अथशब्दो मङ्ग-
लार्थः । उपाकरणं वक्ष्यमाणं कर्म, उच्यत इति शेषः । ओषधीनां
प्रादुर्भावे । ओषधीनां ग्रीष्मादीनां प्रादुर्भावे वर्षासु । हस्तेन श्रव-
णेन वा । हस्तश्रवणाभ्यामन्यतमेन युक्ते काले कुर्यादुपाकरणम् ।
तस्मात्पट्कर्मनित्येन ब्राह्मणेनाध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्र-
तिग्रहप्रधानेन दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां सिद्धिमिच्छतोपाकर्म कर्त्त-
व्यमिति ।

अथापस्तम्बीयं सूत्रम् । श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपा-
कृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ।

मेषादिस्थे सवितारि योयो दर्शः प्रवर्त्तते ।

चान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥

तेषु याया पौर्णमासी सासा चैश्यादिका स्मृता ।

कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

तदेवं तिहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमासे
मासे या मध्यवार्त्तनी पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रावणयोगस्तु
भवतु वा मा मृत । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपा-
कृत्य गृहोक्तेन विधिना उपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीत ।
अधीयानश्च मासमेक प्रदोषे प्रथमे रात्रिभागे नाधीयीत ग्रह-
णाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्राश्राव-
ण्यूर्ध्वं न दोष इति ।

अथ हिरण्यकोशिसूत्रम् । अथोपाकरणोत्सर्जनं व्याख्यास्यामः ।

अथानन्तरम् । अभ्यर्हितत्वादुपाकरणस्य पूर्वनिपातः । किमर्थं पुन-
रुपपत्तिज्ञातं क्रियते श्रावणपक्षे तेषीपक्षस्येति पृथग्वचनादेव सिद्धे ।
उभयोस्तंयुक्तत्वरूपापनार्थमातेनासम्भवात् अकृतउपाकरणे उ-
त्सर्गस्याप्यभावः । पारायणे चोत्सर्गस्य भावादुपाकरणमपि स्यात् ।
केचिदपूर्वाध्ययनार्थं उपाकरणोत्सर्जने मन्यन्ते । तेषां गृहीतस्यापि
स्मरणार्थेऽभ्यासे न स्यातामुपाकरणोत्सर्जने । तत्र काण्डं प्र-
थममुपाकृत्याध्ययनमुपाकुर्यात् । असमाप्ते काण्डे उत्सर्गकाले
आगते उत्सृज्याध्यायं विरम्य पुनरुपाकृत्याध्यायं काण्डं वा यथा-
कालमधीत्योत्सृज्य विरन्तव्यम् । अर्थात् प्रथमउपाकरणे अध्याय-
मुपाकृत्य काण्डमुपाकर्त्तव्यम् । श्रावणीपक्षोपधीषु जातासु हस्तेन
पौर्णमास्यां वाऽध्यायोपाकर्म । श्रावण्याः पौर्णमास्याः पक्षः श्रावण-
पूर्वपक्ष इत्यर्थः । तस्मिन् दृष्टे देवे जातास्वोषधीषु हस्तेन पौर्ण-
मास्यां वा श्रावण्यामध्यायोपाकर्म भवति । यत्राध्यायः क्रियते
आरभ्यते तदध्यायोपाकर्म । जातास्वोषधीष्वाते मन्दिग्धे

काले लिङ्गेन निर्णयः । अथवा जातास्वेवोत्कृष्ट्यावकृष्ट्य वा मौ-
ष्ठपदे वाऽऽपादे वा मासि क्रियार्थमिति ।

अथ पारस्करसूत्रम् । अथातोऽध्यायोपाकर्म । तच्चाग्निम-
तोऽध्यापनप्रवृत्तस्य । उपाकरणस्यावसथ्याग्निसाध्यत्वान्निरग्ने-
र्नाधिकारः ।

उपाकर्मणि आचार्यस्याग्नी

शिष्यकर्तृका समिदाहुतिर्यस्मात् ।

तेनाध्यापयतोऽपि निरग्नेः

साग्नेरप्यनध्यापयतो नाधिकारः ॥

यत्तु लौकिकेऽग्नौ तदनुष्ठानं तत्राचारमात्रमेव मूलम् ।
ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां श्रावण-
शुक्लपञ्चदश्याम् ओषधिप्रादुर्भावे । अत्र पौर्णमास्याः प्राधा-
न्याच्छ्रवणाभावेऽपि तस्यां तद्भवति । श्रावणस्य पञ्चमीं हस्तेन
वा । श्रावणपञ्चमीं हस्तयुक्तां वा पञ्चमीं, प्राप्येति । तेन का-
लद्वयम् । अन्ये तु कालचतुष्टयमाहुरिति ।

अथ मैत्रसूत्रम् । वर्षासु श्रवणेन स्वाध्यायानुपाकुरुते ।
वर्षाग्रहणं भाद्रपदे श्रवणेन यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन प्रथ-
मातिक्रमे कारणाभावाच्छ्रावण्यामेव युक्तम् । यत्र तु प्रथमे श्रवणे
अनध्यायनिमित्तं विद्युदादि भवति तदा भाद्रपदे श्रवणेनैव
कुर्यात् । प्रकरणात्स्नातकोऽध्यापयिष्यन्निति गम्यते । अन्तेवा-
सिभिर्योगमिच्छन्निति लिङ्गाच्च । प्रथमाध्ययने चैतत् अन्वार-
म्भणीयेष्टिवत् । न जपे अभ्यासार्थं वा, अतिप्रसङ्गात् । उपा-
कृतिरपूर्वाध्ययनार्था ग्रहयज्ञार्था चेत्यपरे । अन्यस्तु ग्रहयज्ञार्थ-
त्वं न युक्तं, विशिष्टनक्षत्रकालश्रवणात् । अत एव प्रथमध्ययनं
न कार्यं किं तु संवत्सरेसंवत्सरे कर्त्तव्यम् । ज्योतिष्टोमवत् ।

शालाग्रिकरणात्पाक् जन्माग्नौ निर्मन्थ्ये वा जन्माग्न्यभावात् ।
अन्यस्तु जन्माग्नवेव । तस्य नित्यत्वात् । स एव निर्मन्थ्य
उच्यते । अरणिभ्यां मन्यनविधानाज्जातकर्मादौ । अर्धपञ्चमा-
न्मासानधीसोत्सृजते । अर्धपञ्चमाः अर्ध पञ्चमस्य येषां मासानां
ते अर्धपञ्चमाः । अधीत, ग्रहचारी । इतरथा अध्याप्येति
श्रूयात् । उत्सृजते कतिचिद्विवसाध्याधीयीत इत्यर्थः । न पुनः
स्वाध्यायमुत्सृजेत् । उत्तरत्राध्ययनविधानात् । अन्यस्तु उत्सर्ग-
संज्ञं कर्म करोति । तदुपरिष्ठाद्द्रव्यानि ।

तथा च स्मृत्यन्तरं,

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्ब्रह्मिः ॥ इति ।

ततोऽर्धाद् गृहे उपाकरोति ।

अथ स्वादिरसूत्रम् । मौष्ठपदीं हस्तेनाध्यायानुपाकुर्युरिति ।

मौष्ठपदे मासे हस्तेन युक्ते काले अध्यायान्वेदभागान् तद्गदानि
च । आहु मर्यादार्ये । उपविष्टाः संहता आचार्यः शिष्याश्च नोपन-
थादिवःप्रसेकम् । उपाकुर्युरधीयीत् । इति वक्ष्यमाणेन प्रका-
रेण । मौष्ठपदीमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । पूर्वस्मिन् हस्तइति ।
यद्येकस्मिन्मासि हस्तद्वयसंभवस्तदा पूर्वस्मिन्हस्ते कुर्यात्, न तत्र
पूर्वाद्वयनियम इत्यर्थः । श्रावणीमित्येकइति । श्रावण्यां पौर्णमा-
स्यामित्यर्थः ।

गोभिलसूत्रम् । मौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम् । गोदनव्रतान्ते
वेदपर्वणाम् अध्ययने प्राप्ते वेदारम्भस्य कालान्तरविधानार्थमिद-
माह । मौष्ठपदो भाद्रपदः तस्य या पौर्णमासी सा मौष्ठपदी तां
प्राति हस्तेन हस्तनक्षत्रेण उपाकरणम् अधीतस्य ग्रन्थस्योपादानं,
कर्त्तव्यमिति शेषः । ननु मौष्ठपदे हस्तेनेति सप्तम्यां मासायां

कस्माद्वितीया क्रियते । उच्यते । मौष्ठपदीशब्दादनन्तरं प्रतिशब्दाध्याहारार्थं मौष्ठपर्दी हस्तेनेति । मौष्ठपर्दी प्राति प्रातिमौष्ठपदीमिति । तेन उत्सृष्टस्य छन्दसो भाद्रपदशुक्लपक्षे हस्तेन प्रतिवर्षमेनेन वक्ष्यमाणेनोपाकरणं कर्त्तव्यमिति । कथं पुनर्गम्यते यत्प्रतिशब्दमध्याहृत्य प्रतिवर्षमुपाकरणम् । उच्यते । एवं हि श्रूयते आचार्याणामध्यापयतां शिष्याणां चावर्त्तयताम् अज्ञानकृतः प्रामादिको यो दोषस्तेन छन्दसां यातयामत्वं भवति । यातयामैः छन्दोभिः श्रौतस्मार्चकर्मकारिणः समग्रफलभाजो न भवन्ति । तत्र यदेतदुपाकर्मोत्सर्जनलक्षणं कर्म तेन पुनः छन्दसामयातयामत्वं जन्यते । तस्मादाहस्यर्थं प्रतिशब्दोऽध्याहृत इति ।
उक्तं च,

अस्थानोच्छ्वासविच्छेदात् घोषणाध्यापनादिकम् ।

प्रामादिकं श्रुतौ यत्स्याद्यातयामत्वकारि तत् ॥

प्रसब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अयातयामैश्छन्दोभिर्त्यक्तं क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥ इति ।

अथ कौशिकाथर्वणसूत्रम् । अथ वेदस्याध्ययनविधिं व्याख्यास्यामः श्रावण्यां मौष्ठपर्द्यां वोपाकृतार्द्धपञ्चमान्मासानधीयीरन्निति ।

अथ वेदाध्ययनम् ।

तत्र श्रुतिः, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । अस्यार्थः । अधीयतइत्यध्यायो वेदः । स्वस्याध्यायः स्वाध्यायः । स्वपरम्परागता शास्त्रेत्यर्थः । ततश्च न यत्किञ्चिच्छाखाध्ययने विधिचारितार्थं

किं तु स्वशाखाध्ययनम् ।

उक्तं च षट्पादैः,

पारम्पर्यागतां मुरक्षां स्वां समाख्यानिबन्धिनीम् ।

शाखां शाखान्तरं युक्तं नाध्येतुं सदृशे श्रमे ॥

असिष्ठोऽप्येतमर्थमाह,

परम्परागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।

तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥ इति ।

परिबृंहणान्पङ्क्तानि । अत्र येषां यो वेदः पारम्पर्यागत इति

पञ्चम्याध्याहारेण व्याख्येयम् । अन्यथा तच्छब्दानुपपत्तेः । वे-

दोऽत्रैका शाखा न शाखासमूहः । यत्तु

तपोविशेषैर्विविधैः प्रतेश्च विधिनोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यस्तरहस्यो द्विजन्मना ॥

इति मनुना कृत्स्न इति वेदविशेषणमुपात्तं तदपि वेदशब्दस्य

शाखापरत्वेन तस्या एव कृत्स्नत्वमभिधत्ते, नैकवेदीयानेकशाखा-

समूहमिति न विरोधः । ततश्च यस्य या पित्रादिक्रमागता शा-

खा तच्छाखीयेन कर्मणा संस्कृतः अयमं तां शाखामधीयीतेत्यर्थः ।

तथाच असिष्ठ,

पञ्चाखापैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

अधीत्य शाखासामासीयां परशाखां ततः पठेत् ॥

परेषां स्ववेदातिरिक्तानां वेदानां शाखा परशाखा तां प-

ठेत् । ततश्च स्वशाखाध्ययनानन्तरं वेदस्येऽप्येकैकामेव शाखां

पठेदित्यर्थः सिध्यति ।

तथाच मनुः,

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि ययाक्रमम् । इति ।

अधीताभ्यशयोक्तिष्टे.मादिकर्मानुष्ठानार्थम् ऋग्यजुःषापरेशा-

न, भावभौमिकद्वित्र्यज्ञमात्रानुष्ठानार्थम् ऋग्यजुर्वेदौ, पाकयज्ञमात्रा-
नुष्ठानार्थं स्वशास्त्रामात्रं पठेदित्यर्थः । वेदान्तरीयाऽपि पूर्वपरिग्रही-
तैव शाखाऽध्येयव्या । पूर्वपरिग्रहसामर्थ्यात् । न या काचित् ।

तथाच भरद्वाजसूत्रं “ यजनीयकल्पपरिग्रहे पूर्वपरिग्रहः
प्रमाणम्, तस्यामे दोषः, तदज्ञाने स्वेच्छया परिग्रहः” इति ।

कल्पकारिकायामपि,

स्वन पित्रादिभिर्वापि यः कल्पादिः पुराऽऽहृतः ।

स तु नैव परित्याज्य इति वेदानुशामनम् ॥

स।शाखां परित्यज्य शाखान्तराध्ययने दोषमाह
घनिष्ठः,

एकवेदेऽपि शाखानां मध्ये योऽन्यतमां श्रयेत् ।

स्वशाखां तु परित्यज्य शाखारण्डः स उच्यते ॥

यः स्वशाखां परित्यज्य पारवयामधिगच्छति ।

॥ शूद्रवद्विष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

आत्मशाखां परित्यज्य परशाखासु वर्धते ।

उच्छेत्ता तस्य वंशस्य रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

स्वीया शाखोऽज्ञता येन ब्रह्मणेजोऽर्धना परम् ।

ब्रह्मैव ॥ विज्ञेयः सर्वकर्मसु गार्हितः ॥

शाखान्तरीयकर्मकरणे दोषमाह स एव,

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।

आचरन् परशाखोक्तं शाखारण्डः मकीर्णितः ॥

यः स्वशाखोक्तं नुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत् ।

अप्रमाणमृषं कृत्वा सोऽन्यं तपसि मज्जति ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि,

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥ इति ।

लौगाच्चिरपि,

यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।

स शुद्रवद् बहिष्कार्यो हन्यकव्येषु दातृभिः ॥ इति ।

स्वशाखानुक्तमप्यविरुद्धं परशाखोक्तं ग्राह्यम् ।

तथाच कार्यायनः,

यस्मान्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमभिहोत्रादिकर्मवत् ॥ इति ।

वेदश्चात्र साङ्गोऽध्येतव्यो न वेदमात्रं, तैर्विना तदर्थज्ञानानिष्पत्तेः ।

तथाच श्रुतिः, ग्राह्येण निष्कारणः पङ्क्तो वेदोऽध्येयो ज्ञे-

यश्चेति । ग्राह्येणेनेति त्रैविणिकोपलक्षणार्थम् । निष्कारण इत्यन्य-

त्वादिना कर्मानधिकारेऽप्यध्ययनावश्यकतायोधनाय । अङ्गानि

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिश्चेति पद । ज्ञेय इ-

त्यध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वपरिहारार्थज्ञानपर्यवसा-

यित्वावगमाय ।

गौतमोऽपि, मन्त्रग्राह्यणयोर्वेदः पङ्क्तमेक इति । येषां मते

साङ्गस्य वेदत्वं तेषां वेदाध्ययनविधिनैव तदध्ययनं सिध्यतीति न

पृथक् तदध्ययनविध्यपेक्षा । येषां मन्त्रग्राह्यणयोरेव वेदत्वं तेषा-

मङ्गाध्ययनविधिः पृथगपेक्षितः । अध्ययनविधेश्चार्थज्ञानपर्यवसायित्वं

नाक्षरग्रहणमात्रफलकत्वमित्याह

पराशरः,

ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।

पाठमात्रमधीते यः पङ्क्ते गौरिव सीदति ॥

वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चवाह ।

अज्ञानतोऽर्थं तदर्थं तुषाणां कण्ठेन यथा ॥

पाठपात्ररतान्नित्यं द्विजांश्चार्थविवर्जितान् ।

पशूनिव च तान्माज्ञो वाद्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ इति ।

योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्दयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ इति ।

व्यासः,

नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादेवैव निवभौ ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यज्ञार्थं वेदमाश्रयेत् ॥ इति ।

लघुव्यासः,

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्विजः ।

पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥

यथा पशुर्भारहारी न तस्य लभते फलम् ।

द्विजस्तथाऽर्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥

वक्षः,

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानं चैव विप्रेभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चपा ॥

विचारो वेदार्थविचारः ।

लघुव्यासः,

श्रुतहीनमधीतं यन्नेह नामुत्र तद्भवेत् ।

श्रुतं तु केवलमपि संसारान्ताय कल्पते ॥

किं पुनः समुचितमिति भावः ।

पदाह व्यास एव,

ज्ञानं कर्म च संयुक्तं मुक्त्यर्थं कथितं यथा ।

अधीतं श्रुतमंयुक्तं तथा श्रेष्ठतरं भवेत् ॥

समुचितं स्तोकमपि श्रुतोपात्तं विशिष्यते ।

चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनादिति ॥

अध्ययनीयानि शास्त्राण्याह

मनुः,

बुद्धिदृष्टिकराण्याश्च धर्म्याणि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

पुराणेऽपि,

धर्मशास्त्रं तु विज्ञेयं शब्दशास्त्रं तथैव च ।

पुराणानीतिहासांश्च तथाऽऽख्यानानि यानि च ।

महत्तमां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव च ॥ इति ।

अथ वेदप्रशंसा ।

तत्र मनुः,

चातुर्वर्ण्यं त्रयी लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥

पाञ्चवल्क्योऽपि,

पतानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥

मनुः,

वेदमेव सदाऽध्यस्येत्तपस्तप्यन्द्भिजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥

आ हैव स नत्वाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शाक्ततोऽन्वहम् ॥ इति ।

यः घृतमाल्योऽपि सन् निरन्तरं स्वाध्यायमधीते स आन-

त्वाग्रमुत्कृष्टं तपः करोतीत्यर्थः । हेति प्रसिद्धौ । स्रग्रहणं नि-

यमातिक्रमप्रदर्शनार्थम् । ततश्च नियमातिक्रमेणापि कृतमध्ययनमु-

त्कृष्टफलं भवति किं पुनर्नियमवदिति भावः ।

मनुः,

ऋषिदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनः । इति ।

स्मृतिसारसमुचये,

वेदो यस्य शरीरस्यो न स पापेन लिप्यते ।

वेदात्मा स तु विज्ञेयः शरीरं किंप्रयोजनम् ॥

वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।

तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥

अथ वेदार्थज्ञानफलम् ।

तत्र मनुः,

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्रयत्राश्रमे वसेत् ।

इहैव लोके तिष्ठन्त मल्लभूषाय कल्पते ॥

हारीतोऽपि,

मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुह्वन् तथैवाध्यापयन् द्विजः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये ॥

निरुक्तमपि, योऽर्थज्ञ इत्सुकलं धर्ममश्नुते नाकमेति ज्ञानवि-
धूतपाप्मेति । वेदानध्ययने प्रत्यवायमाह

मनुः,

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

॥ जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्त्रयः ॥ इति ।

अनेन नित्यकर्मविध्यासिद्धेऽप्यध्ययननित्यत्वे शान्दीयनित्य-
ताऽभिहिता । ततश्चानध्ययने पृथक्प्रत्यवायः सिध्यति । पृथक्मा-
यश्चित्तोपदेशात् ।

यसिष्ठः,

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विमोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥

मनुरपि,

यथा पण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफलः ।

यथा चाऽज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥

व्यासः,

तथा वेदविहीनस्य क्रियाः सर्वास्तु निष्फलाः । इति ।

वसिष्ठोऽपि,

नानृचो ब्राह्मणो भवति नावर्णो न कृपीबलः ।

न शूद्रपेपणं कुर्वन्न स्तेनो न चिकित्सकः ॥

सारसमुच्चयेऽपि,

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो नाम सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं पञ्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।

अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥

अनधीत्य द्विजो यस्तु शास्त्राणि च बहून्पि ।

शृणोति ब्राह्मणो नाशे नरकाणि प्रपद्यते ॥

नाधीतवेदो यो विप्र आचारेभ्यः प्रवर्तते ।

नाचारफलमामोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रो वाऽध्ययनान्वितः ।

शूद्रपुत्रः स विज्ञेयो न वेदफलमश्नुते ॥

अनध्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।

आलस्यादन्नदे पाश्च मृत्युर्विप्रान् जिघांमति ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

वेदाभ्यामरतं ज्ञान्तं महायज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

शङ्खः,

न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्य इति ।

तेनोपनयनानन्तरं वेदाध्ययनोपक्रमात्पाक् स्मृत्यध्ययनमुक्तं भवति ।

हारीतः,

वेदो विद्या ब्राह्मणस्य तत्परिज्ञानार्थमङ्गानीनि । तत्परिज्ञानं
वेदपारिज्ञानम् । वेदज्ञानफलमाह

व्यासः,

यथा जातवलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥

मनुः,

तपो विद्याऽपि विमस्य निःश्रेयसकरं परम् ।

तपसो कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

विद्या विष्णं तपश्चेति त्रीणि तेजांसि देहिनः ।

इह चामुत्र च श्रेयस्तदेव प्रतिपादयेत् ॥

विद्यया विमलं ज्योतिर्वित्तत्यागात्सुखोदयम् ।

तपसा विमलां भूतिं प्राप्नुयान्मानवस्त्रिभिः ॥ इति ।

अथाध्यापकनिरूपणम् ।

तत्र मनुः,

अग्नीषीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्या द्विजातयः ।

मधूयाद्ब्राह्मणस्तेषां नेतराविति निश्चयः ॥

स्मृत्यधिकारेऽपि स एव,

निषेकादिः श्रमज्ञानान्नो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् श्रेयो नान्यस्य कस्य चित् ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यग्नान्येन केनचित् ॥ इति ।

विद्यास्थानान्यनुक्रम्याह

शङ्खोऽपि, एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते स च दर्शयतीतरे-

पामिति ।

पालकाप्यसंहितायामपि,

ब्राह्मणस्त्वय वर्णास्त्रीनध्यापयितुमर्हति ।

द्वौ क्षत्रियस्तथा वैश्य एकमध्यापयेत्सदा ॥

शुणवत्स्वपि शूद्रेषु मा बुधं कर्तुमर्हसि ।

एषा अनुपमा विद्या वेदवेदाङ्गसंमिता ॥

विद्यां नानुपमन्नाय कथयेन्न ह्यसाधवे ।

अश्रद्धधाना ये च स्युर्नास्तिका येऽभ्यसूपकाः ॥

तेषां विद्यां न कथयेद्ये च विद्याविमानिनः ।

आचार्यस्त्वेव कथयेद्विज्ञानकुशलेऽपि ॥

नापुत्राय प्रदातव्या नाक्षिण्यापाहिताय च । इति ।

बुधं व्याख्यातारम् ।

शूद्रान्नं शूद्रसंपर्कः शूद्रेण च सहासनम् ।

शूद्राङ्गानागमश्चैव उवलन्तमपि पातयेत् ॥

इति पराशरेण शूद्रादध्ययनस्य पर्युदस्तत्वात् । एवं उपोतिष-
वैद्यकादिसंहितास्वप्युदाहार्यम् । एतदनापत्कालविषयम् । आप-
त्काले तु क्षत्रियादेरप्यध्ययनविधानात् ।

तथाच मनुः,

अग्राक्षणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुमज्जया तु शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ इति ।

गौतमोपि, आपत्काले ऽग्राक्षणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा
समाप्ते ब्राह्मणो गुरुरिति । अनुगमनं च यावदध्ययनम् । अनुग-
मनग्रहणाच्छुश्रूषान्तरानित्यतिः । विद्या रत्नादेरप्युपलक्षणम् ।

तथाच देवलः,

रत्नं नाम स्त्रियो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वशः ॥

मनुरपि,

श्रद्धानः शुभा विद्यामाददीतावगादपि ।

अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्गुणमभेद्यादपि काञ्चनम् ॥ इति ।

अथाध्यापकधर्माः ।

तत्र यमः,

मृतं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।

स्नात्वा हुत्वाऽथ शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः ॥

आपस्वम्योऽपि, शयनायाध्यापनं वर्जयेत् न च तस्यां शय्या-
यामध्यापयेत् यस्यां शयीतेति ।

मनुः,

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यं कालमुपस्थितम् ।

अभीष्टं भो इति श्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेव ॥

शिष्यशिक्षाप्रकारमाह गौतमः, शिष्यशिष्टिरवधेन अशक्तौ
रज्जुवेषुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्य इति ।

मनुरपि,

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

मातापराधस्ताड्याः स्यु रज्ज्वा वेषुदलेन वा ॥ इति ।

ताडनस्थानमाह मनुः,

पृष्ठस्तु शरीरस्य नाभमाद्वे कयश्चन ।

अगोऽन्यथा तु महरन्मातुः स्याच्चोरकिंस्त्रियम् ॥

कर्मपुराणे,

एवमाचारसंपन्नमात्मवन्तं सदाऽऽनिकम् ।

वेदमध्यापयेद्धर्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥

शुश्रूषोरनध्यापने दोष उक्तस्तत्रैव,

संस्तरनरोपिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।

हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥ इति ।

यसिष्ठोऽपि,

यो विद्यार्थिने न संमदद्यात्स कर्महा स्यादिति ।

छत्रुव्यासः,

वेदविष्ठावनाच्चेन वरं मौनं समाश्रितम् ।

(वेदविष्ठावनाद्विप्रो नरकं यात्यधोमुखम् ॥

वेदविष्ठावनलक्षणमाह यमः,

योऽर्थाधी मां द्विजो दद्यात्पठेच्चैवाविधानतः ।

अनध्याये च तस्मादुर्वेदविष्ठावनं दुषाः ॥ इति ।

मनुः,

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तादृषा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या वसं धीजमिरोधरे ॥

यमोऽपि,

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वा धनागमः ।

विद्यया सह मर्च्यं न विद्यामूधरे वपेत् ।

श्रुतिरपि,

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम

गोपाय मा शेवापिष्टेऽहमस्मि ।

अमुयकायानृजो अपगाय

न मां धूयात् अवीर्यवती तथा स्याम् ।

यमेव विद्याशुचिमममद्य

वेपाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न दुःखेत्कतमच्च नाहं

तस्यै मां द्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ इति ।

विष्णुः, नापरीक्षितं याजयेन्नाध्यापयेन्मोषनयेदिति ।

मनुः,

अधर्मेण च यः ग्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः मैति विद्वेपं वाऽधिगच्छति ॥ इति ।

अथ विद्यादानप्रशंसा ।

तत्र यमः,

दशानां तु सहस्राणां युक्तानां धुर्यवाहिताम् ।

मुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम् ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि,

सहस्रसंमिता येनुरनह्वान्दक्ष धेनवः ।

दशानदुत्सर्गं पार्श्वं दशयानसमो हयः ॥

दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं तु तत्समम् ।

भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥

मनुरपि,

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥

पाशवल्क्योऽपि,

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्दत्तसमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥

संवर्तोऽपि,

विद्यादानेन मुमतिर्ब्रह्मलोके महीयते । इति ।

अथाध्येतृनिरूपणम् ।

तत्र लघुव्यासः,

संस्कारवद्भिः कर्त्तव्यं वेदस्याध्ययनं द्विजैः ।
शुद्धस्य फलवत्तत्स्यादन्यथा निष्फलं स्मृतम् ॥ इति ।
द्विजैस्त्रैवर्णिकैः तदनुलोमजैश्च । तन्नियममाह

स एष,

प्रेस्वलाऽजिनदण्डानां धारणं ब्रह्मचारिभिः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सर्वज्ञाने द्विजातिभिः ॥
भिक्षाऽशिभिर्गुरोर्निघ्नं शुश्रूषायां रतैः सदा ।
आसमाप्तेर्व्रतं कार्यं वेदस्य विधिवद् द्विजैः ॥ इति ।
धारणं, कृत्वेति शेषः । सर्वज्ञाने इति निमित्तसप्तमी । त-
तश्च सर्वज्ञाननिमित्तमित्यर्थः सिध्यति ।

अथाध्येतृधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्पानसूयकाः ।
अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तास्तज्ञानविचदाः ॥ इति ।

मनुरपि,

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिक शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥
अथ वेदादिविद्यारम्भकालः ।

विद्याश्चाह वसिष्ठः,

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तराः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या एताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो घनुर्वेदो वेदो गान्धर्व एवच ।
अर्थशास्त्रमिति शेता वपविद्याः मकीर्त्तिताः ॥ इति ।
तत्र सर्वसाधारणमुत्तरायणम् । तथाच

ज्योतिर्निघन्धे,

धर्मार्थस्मरणाः शुभा उपचये पापग्रहाः शोभनाः
लग्नं चास्थिरमुत्तरायणमथो नास्तं गतो बोधनः । इति ।

मासपक्षौ सुहृत्सङ्ग्रहे,

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ।

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णेचान्त्यत्रिकं विना ॥ इति ।

अथ तिथयः ।

तत्र मार्कण्डेयः,

पर्णी प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम् ।

रिक्ता पञ्चदशी चैव मौरिमौमदिनं तथा ॥ इति ।

वृत्सिंहः,

रिक्ता पर्णी प्रतिपदं पर्वाष्टम्यौ च वर्जयेत् ।

अथ वाराः । तत्र घसिष्ठः,

दिवसांशोदया वज्र्या यत्रेन कुजमौरयोः ।

श्रेष्ठाः सितङ्गजीवानां मध्यमाश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ इति ।

अथ नक्षत्राणि । तत्र महेश्वरः,

हस्तादिव्रितये तथा निर्ऋतिभे पूर्वान्त्यभेष्वश्विभे

मित्रर्क्षे च मृगादिपञ्चसु शुभः प्रारम्भ आद्यैः स्मृतः ।

विद्यानां हरिभत्रये च दिवसे सूर्यर्भृगोर्वा विदो

ऽनध्यायाख्यतदाद्यवर्जितातिथौ केन्द्रास्थितैस्तद्ग्रहैः ॥ इति ।

राजमार्त्तण्डोऽपि,

पूर्वात्रये मूलमृगादिपञ्चके

तथाऽश्विनीषु व्रितये च हस्तात् ।

साविष्णुभिष्ण्वेज्यापि सर्वविधा-

प्रारम्भ इष्टः शुभवागरेषु ॥ इति ।

अथ श्रुतिस्मृत्यारम्भासाधारणनक्षत्राणि । तत्र

यसिष्ठः,

हस्ताश्वपुकृश्रवणतिष्यमपीरमित्रं
चिन्नादितोत्रिपुराजिह्वसुतारुणेषु ।
हस्तोत्तराकमलसम्भवपै ण्यभेषु
श्रुत्याः स्मृतेः प्रथममारभणं द्विजानाम् ॥
धर्मशास्त्रेषु विश्वार्थं त्रिनय पौष्णमेव च ।
अष्टमस्या ग्रहाः सर्वे सर्वविद्यासु वर्जिताः ॥ इति ।
अथ षट्शतधारणानि नक्षत्राणि ।
ज्योतिषाद्यज्ञशास्त्राणां स्वातो हस्तपुनर्वसू ।
पौष्णं तिष्योऽश्विनीमूलवारुणाः स्युः सुपूजिताः ॥

अथ ज्योतिःशास्त्रे,

मूलेज्यवरुणादित्यरेवतीहस्तत्रारिणी ।
अश्विनी ज्योतिषां शास्त्रे प्रशस्नास्तारका इमाः ॥
अथ गणितविद्यायां राजमार्गसंक्षेपे,
अधोमुखान्त्यहस्तार्द्राश्रविष्ठाभिप्रपुष्यभग्न,
सौम्येज्यभृगुवर्गाः स्युर्गणितेषु शुभप्रदाः ॥

अथ शब्दशास्त्रे,

अश्विनी रोहिणी सौम्यं पुष्यो हस्तादिपञ्चकम् ।
अदितिर्दश ताराः स्युः शब्दशास्त्रे सुपूजिताः ॥
दीर्घसुद्धिकर पौष्णमाजपत्योत्तराग्रयम् ।
षड्यं पूर्वाग्रयं धाम्यमूल दार्पिन्द्रियैवृकाः ॥
रिक्ताऽष्टमी पञ्चदशी निषिद्धाद्यषोदशी मन्त्रमिका च मर्या ।
शब्दशास्त्रपरिज्ञाने शस्त्रा हस्तपुनर्वसू ॥

अथार्थशास्त्रे,

वरुणादित्यहस्तेज्यहरिणिधुवाः सुभाः ।

अर्थशास्त्रेषु सौम्येऽप्यभ्युवर्गोदयाः शुभाः ॥

अथभिषक्शास्त्रे,

मार्चण्डाश्विसमीरामित्रवरुणादित्योत्तरारेवती-
चित्राविष्णुशशाङ्कगुण्यवसुषु प्राजेशभे भैषजम् ।

कुर्यादर्कबुधार्कशुक्रशशभृद्धारोदयांशे शुभे
रिक्तायां वरभेऽङ्गनासमुदये छन्देऽरिदाराष्टके ॥

केन्द्रविकोणगे जीवे नैधने शुभसंयुते ।

भेरीशास्त्रे च नाट्ये च तथा सामुद्रिकेऽपिवा ॥

गान्धर्वे नीतिशास्त्रे च शस्तावहिपुनर्वसू ।

आयुर्वेदे धनुर्वेदे धनिष्ठा पूज्यते सदा ॥

शास्त्रे महानमे शिल्पे मृषशास्त्रे विशेषणः ।

खड्गशस्त्राभियोगे च आर्द्राराशिर्विशिष्यते ॥

कौवकुटे चानुराधा स्यादशविद्यासु चाश्विनी ।

चित्रशास्त्रेषु चित्रा स्याद्धर्मशास्त्रेषु वैष्णवम् ॥

ज्योतिःशास्त्रेषु च स्वाती योगशास्त्रेषु वारुणम् ।

मृगशीर्षं षडङ्गेषु विशेषेण प्रशस्यते ॥

संहितान्तरेऽपि,

शास्त्रं प्रति पृथग्मानि तिष्यो हस्तः पुनर्वसुः ।

षाद्यशास्त्रे च नाट्ये च तथा सामुद्रिकेऽपिवा ॥

सर्वशाकुनिकज्ञाने गजशास्त्रे च शान्तिके ।

आयुर्वेदे धनुर्वेदे धनिष्ठा पूज्यते सदा ॥

ज्योतिर्निषन्धे,

मित्रादित्यकराश्विनीस्थिरमरुतपौष्णं च ताराधनु-

विद्यायामातशोषना रविकविक्षमाजेश्वरारोदयाः ।

दीर्घिकायामपि,

स्त्रीमृत्युवर्ज शुक्रज्ञौ हीन्दुर्विनिधनोदयौ ॥ इति ।

अथ सारस्वतयोगाः । तत्र म एव,

सावित्रनक्षत्रतृतीयपादे तीक्ष्णांशुशीतांशुशशाङ्कजाश्चेत् ।

तस्योदये शार्कनिशेशवारे सारस्वतं योगमुदाहरन्ति ॥

आदित्यर्क्षे बुधस्यांशे वर्त्तन्ते ज्येन्दुभास्कराः ।

बुधवारे च तल्लग्नौ योगः सारस्वतो भवेत् ॥

बुधोत्तरे गुरोरंशे केन्द्रगा शार्कभार्गवाः ।

त्रयोदश्यां यमे लग्नौ योगः सारस्वताह्वयः ॥ इति ।

अथाध्ययनप्रकारः ।

संग्रहे,

आदौ गणपतिं चेष्टा सम्पूज्य च सरस्वतीम् ।

गुरुपूजां ततः कृत्वा विद्यास्तर्वास्तमारभेत् ॥ इति ।

मनुः,

उक्तारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽखिलाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥

अत्र विशेषमाह गौतमः, उपूर्वा व्याहृतयः पञ्च सत्यान्ता

इति । इदं च प्रागहिकाध्ययने वेदितव्यम् ।

तथा च संवर्तः,

प्रणवं प्राक्मधुजीन व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।

सावित्र्याश्चानुवचनं ततो वृत्तान्तमारभेत् ॥ इति ।

वृत्तस्य पूर्वपठितस्य अन्तं समाप्तिस्थलमारभेदित्यर्थः । प्रण-

वोच्चारणं च प्राणायामप्रणयानन्तरं वेदितव्यम् ।

तथाच मनुः,

प्राक्कृत्वा न्यर्पयासीत् पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूर्वं तत उक्तारमर्हति ॥ इति ।

प्राक्कूलान्मागग्रान्, दर्भानिति शेषः । पवित्रैः पावनैः ।

गौतमोऽपि, प्राणायामानुपस्पृशन्दर्भैरिति । प्राणानामाया-
माः स्थानानि शीर्षण्यानि चक्षुरादीनीन्द्रियाण्युच्यन्ते । तानि
दर्भैरुपस्पृशेदित्यर्थः । प्राणायामा अपि द्विराचमनानन्तरं वेदि-
तव्याः ।

तथाच मनुः,

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदहमुक्तः ।

प्राञ्जलिस्तु कृतापोशा लघुवाग्भिजितेन्द्रियः ॥ इति ।

अत्राचान्तः कृतापोश इत्यनेन द्विराचमनमुच्यते ।

तथाच स एव,

मुत्वा क्षुत्वा च मुक्ता च मुषित्वोत्काऽनृत वच' ।

पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयताऽपि सन् ॥ इति ।

प्रयतः आचान्तः । प्राणायामानप्याह

गौतमः,

प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्रा इति । प्राणायामः प्राणसं-
रीघः । पञ्चदशमात्रा इत्यनेन सव्याहृतिकः प्राणायामो व्यावर्त्य-
ते । वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च मणवोच्चारणम् अध्ययनारम्भ-
समाप्त्योः कार्यम् ।

तथाच मनुः,

ब्राह्मणः मणव कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्वत्यनोऽकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥

धर्मान्तरमप्याह स एव,

ब्रह्मारम्भे ऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

सदा नित्यमध्ययने । पादग्रहणमभिवादनम् ।

तदाहास्तिराः,

प्राप्ते वेदानुवचने ताद्विस्तर्गे ऽन्वहं गुरोः ।

वपसंग्रहणं कार्यं विप्रोष्य त्वागतेन च ॥ इति ।

तच्च प्राञ्जलिना कार्यम् ।

तल्लक्षणमाह मनुः,

संहत्य हस्ताध्वेयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः । इति ।

आश्वलायनस्त्वन्यथाऽऽह ।

उत्तानं वामपाणिं चावाङ्मुखं दक्षिणं तथा ।

पाण्योः पृष्ठं हृदं कुर्यादङ्गुलीभिः परस्परम् ॥

अङ्गुष्ठौ च हृदीकृत्य क्रियते या तथाऽञ्जलिः ।

सा ब्रह्मणा कृतत्वात्पाक् ब्रह्माञ्जलिरिति स्मृता ॥

वेदारम्भे विशेषेण समाधौ च विशिष्यते ।

ब्रह्मपद्मे च कार्या स्यात्सावित्रीग्रहणे तथा ॥ इति ।

तत्र विशेषमाह संवर्तः,

ततोऽधीयीत वेदं तु धीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।

हस्तौ सुसंयतौ कार्पां जानुभ्यामुपरिस्थितौ ॥

गुरुमुखवीक्षणाविधानेन गुरुमुखादेवाध्येतव्यमिति गम्यते ।

गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणस्याध्ययनत्वात् ।

अतएव नारदः,

पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ ।

न राजते सभामध्ये गूढगर्भे इव स्त्रियाः ॥

अननुज्ञाताध्ययने प्रत्यवायमाह

लघुन्यासः,

ऋचमर्धर्चमथवा पादं वा यादिवाऽक्षरम् ।

मृह्णाति योऽननुज्ञातं पुरस्तात्परतो द्विजः ॥

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।

शूद्रसन्निधावध्ययने मृत्यवाय उक्तः काशीस्वण्डे,
श्रावयेद्वैदिकं मन्त्रं न शूद्राय कदाचन ।

ब्राह्मण्यादीयते विप्रः शूद्रो घर्माच्च हीयते ॥

लघुव्यासोऽपि,

अनध्यायेद्वधीतं यद्यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।

मतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते ॥ इति ।

मनुरपि,

नाविस्मृत्यधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेद ॥ इति ।

गौतमोऽपि,

नापररात्रमधीत्य पुनस्तंविशेदिति ।

हारीतोऽपि, ब्राह्मे मुहूर्त्ते मतिबुध्य स्वाध्यायमधीत्य न

पुनः संविशेदिति ।

विस्वराघध्ययने दोषमाह नारदः,

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।

ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥

हस्तेनाधीयमानस्तु स्वरवर्णान्मपोजयेत् ।

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥

विद्याधिगमोपायमाह मनुः,

यथा स्वनन्तनिघ्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

एवं गुरुगतां विद्यां शूद्रपुर्वाऽधिगच्छति ॥

नारदोऽपि,

गुरुशूद्रपया विद्या पुष्कलेन घनेन वा ।

अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपपद्यते ॥

यो ऽहेरेष नृणां प्रीतिः तौहित्याप्ररक्तादिनः ।

राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यःमधिगच्छति ॥

यत्पदैः पांशुभिः शृङ्गैर्वल्मीकः क्रियते महान् ।

न तत्र बलमाबध्यमुद्योगस्तत्र कारणम् ॥

शनैर्विद्यां शनैरर्थानारोहेत्पर्वतं शनैः ।

शनैः कन्या शनैः पन्याः पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥

सौहित्यं नृप्तिः । विद्याविघ्नानप्याह

स एव,

घूतं पुस्तकशुश्रूषा वाटिकासक्तिरेव च ।

स्त्रियः प्रीतिश्च तन्द्री च विद्याविघ्नकराणि च ॥

नाटकासक्तिरित्यापि पाठः । घूतं प्रसिद्धम् । पुस्तकशुश्रूषा
लिखनशोधनादिव्यसनम् । वाटिकासक्तिरारामविहारः । नाटका-
सक्तिरिति पाठे गीतनृत्याद्यासाक्तः । स्त्रियः स्त्रीव्यसनम् । प्रीतिः
स्रक्कन्दनादौ । तन्म्यालस्यम् । एतानि व्यस्तानि समस्तानि विद्याः
विघ्नकराणि भवन्तीत्यर्थः । नियमेन स्वल्पमप्यध्येतव्यं न तदतिक्र-
मेण बहपीत्याह

व्यासः,

ऋक्पादमप्यधीयीत मार्गेणोक्तेन धर्मवित् ।

न त्वेव चतुरो वेदानन्यायेन कदाचन ॥ इति ।

अथ सज्योतिरनध्यायः ।

तत्र मनुः,

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु च विद्युस्तनितनिस्वने ।

सज्योतिरस्यानध्यायः शेषं रात्रौ तथा दिवा ॥

इदं च वर्षर्तौ । अन्यर्तौ अहोरात्रम् ।

हारीतोऽपि, सायंसंध्यास्वानिते रात्रौ नाधीयीराञ्जति ।

अथाहोरात्रानध्यायाः ।

तत्र याज्ञवल्क्य ,

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुमृतके ।

ऋतुसन्धिषु भुक्ता वा श्राद्धक प्रतिमृष्ट च ॥

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमृषकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तयोच्छ्रये ॥ इति ।

पौर्णमास्यमावास्ये पञ्चदश्यां । राहुमृतके चन्द्रमूर्धोपरागे । पञ्चदशीग्रहणेनैव सिद्धौ पुनर्वचनमौत्पातिके पर्वणि ग्रहणेऽन्या-
यत्वप्रतिपादनार्थम् । ऋतुसन्धिषु प्रतिपत्स्विति मिताक्षरा । वस्तु-
तस्तु चतुर्मासात्मकऋतुत्रयसंभगः । असु द्वितीयास्त्विति व्याख्येयम् ।
आषाढीकार्तिकीफाल्गुनीसमनन्तरासु द्वितीयास्त्विति स्मृत्यन्तरा-
त् । श्राद्धिक भुक्ता प्रतिमृष्ट चेत्यन्वयः । एतच्च पार्वणविषयम् ।
एकोद्दिष्टे तु ग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । शक्र इन्द्रभजः, तत्पातो-
च्छ्राययोः । तत्कालोऽभिहितो

ब्राह्मे,

द्वादश्यां भाद्रपदस्य इन्द्रभजसमुच्छ्रयः ।

इषे कृष्णचतुर्थ्यां तु सप्ताहात्पात इष्यते ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि,

श्वमार्जारनकुलमृषकश्रीघ्रगाणामन्तरा गमने त्वहोरात्रमिति ।

अभोजनमित्यनुवर्तते । एतच्च त्रिरात्रोपवासाशक्तौ ।

तथाचोशना, मार्जारान्तरागमने घृतमाश्व्यग्रमुपवसेदिति ।

हारीतोऽपि,

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः । इति ।

अनध्यायानुवृत्तौ मनु ,

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्त्वन्तासु च रात्रिषु । इति ।

अष्टकास्वरूपमाह पैठीनसि , प्रौष्ठपदप्रभृतयः कृष्णे भ-

वास्तिस्रोऽष्टका मार्गशिरःप्रभृतय इत्येके इति ।

शौनकोऽपि, हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-
पञ्चष्टका इत्याह । अष्टमीनां तत्त्वेनैवानध्यायत्वसिद्धौ अष्टकाग्रहणं
सप्तमीनवम्योरनध्यायत्वमाप्त्यर्थम् ।

अपीयीतेत्यनुवृत्तौ शङ्खः, अष्टम्याः प्रदोषे इति ।

पैठीनसिः, शुरुचतुर्दश्यां सर्वासु चाष्टमीषु नक्तमनध्या-
योऽष्टकावर्जमिति ।

नृसिंहपुराणे,

महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।

तथाऽक्षयतृतीयायां शिष्यं नाध्यापयेद्बुधः ॥

माघमासे तु सप्तम्यां रथारण्यायां तु वर्जयेत् । इति ।

महानवमी आश्विनशुक्लनवमी । महाद्वादशी कार्तिकशुक्लद्वाद-
शी । महाभरणी महालयान्तर्गता ।

स्मृत्यन्तरे, भाद्रपदे मघाभरण्योरनध्यायः सश्रवणयोरे-
कादशीद्वादश्याश्च आपादीकार्त्तिकीफाल्गुनीसमीपस्थद्वितीयास्तु
च अपरपक्षान्ते तथा द्वितीयायां चेति ।

नारदीये,

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥ इति ।

महोत्सवेऽप्यनध्यायमाह मनुः,

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टकासु महोत्सवे । इति ।

तथा नारदीये,

मिता ज्येष्ठे द्वितीया तु आश्विने दशमी सितौ ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥ इति ।

तासामनध्यायत्वे स एवाह, या च सोपपदा तिथिरिति ।

वसिष्ठोऽपि, आचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्वहोरात्रमृत्विग्यज्ञ-
योनिसंबन्धिष्वति ।

योनिसंबन्धिनो मातुलादयः । एवं सप्तस्रचारिष्वपि द्रष्टव्य-
म् । अत एवाहोरात्रमित्यनुवृत्तौ

गोभिलः,

सप्तस्रचारिणि मेते स्वे च भूमिपतौ मृते । इति ।

हारीतोऽपि, प्रातःसन्ध्यास्तानेते स्वहोरात्रमिति ।

गौतमोऽपि, छर्दितभ्राद्धमनुष्ययज्ञभोजनेष्वहोरात्रमिति ।

अथवा घृते प्राशयार्थीयत ।

तदाहापस्तम्बः, छर्दित्वा स्वमान्ते सर्पिर्वा प्राशयेति ।

अथ पक्षिण्यनध्यायाः ।

तत्र मनुः,

यथाशास्त्रं तु ऋत्वेवमुत्सर्गं छन्दसां धादिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वा स्वेकमहनिर्शम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि, वेदसमापने मध्यमसन्ध्यासु तदाऽहोरात्रं व-
रेद्युरनध्याय इति ।

नारदीयेऽपि,

निशाद्वयं दिवा रात्रौ संक्रमे दिवसद्वयम् ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत या च सोपपदा तिथिः ॥ इति ।

दिवा संक्रमे पूर्वोत्तरसंलग्नं निशाद्वयं, रात्रौ संक्रमे पूर्वोत्त-
रवर्तिदिवसद्वयमित्यर्थः ।

अथाकालिकानध्यायाः ।

तत्र मनुः,

विद्युत्तनितवर्षेषु महोत्क्रान्तां च संप्लवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥

एतेषु विद्युदादिषु मत्पेकमाकालिकं निमित्तकालादाराभ्या-
परेषु र्यावत्स एव कालस्तावदनध्याय इत्यर्थः ।

गौतमोऽपि, आकालिका निर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का इति ।

एतच्च वर्पेतुं विना प्रातःसन्ध्यायां निमित्तोत्पत्तौ द्रष्टव्यम् ।

तथाच मनुः,

एतास्त्वभ्युदिता विद्याद्यदा प्रादुष्कृताभिषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ वा ऽन्ध्रदर्शने ॥ इति ।

अग्निप्रादुष्करणेन प्रातःसंध्या लक्ष्यते । अनध्यायम् आ-
कालिकम् ।

गौतमोऽपि, स्तनयिस्तनुवर्षविद्युतश्च प्रादुष्कृताग्निविवति ।
आकालिकमिति शेषः । प्रातःसन्ध्यायामहोरात्रमग्निं हारीतस्म-
रणात् ।

मनुः,

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषो घोषमर्जने ।

एतानाकालिकांश्चिद्यादनध्यायानृतानापि ॥

निर्घात आग्निरिहो ध्वनिः । ज्योतिषामुपमर्जनं सूर्याचन्द्र-
मसोः परिवेषः, उल्कापातो वा ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ इति ।

भरद्वाजोऽपि,

अग्न्युत्पाते पांसुवर्षे ग्रामेऽनध्ययनं भवेत् ।

आपस्तम्बोऽपि, उल्कायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्या-
नामाकालिकः ।

मनुः,

चौरैरुपद्रुते ग्रामे सन्त्रासे वाऽपिकारिते ।

आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वादभुतेषु च ॥ इति ।

अदभुतेषु रक्तदृष्ट्यादिषु ।

षसिष्ठोऽपि,

दिकूर्श्वतानां दाहारेस्वेदमङ्गमपातेषु लब्धिः पांसुर्वर्ध्या-
कालिकम् ।

अथ ह्यहानध्यायाः ।

तत्र गौतमः, अमावास्यायामहोरात्रं दृश्यं चेति । यदा
दृश्यं अमावास्या तदा दृश्यमनध्यायः । अमावास्यायन-
ध्यायतिथिमात्रोपलक्षणम् । उद्यास्त्वमपान्यतरस्यापि न्योर्द्वयोरपि
अध्ययने सम्पूर्णत्वश्रवणात् ।

तथा च स्मर्यते,

यान्तिथिं समनुमाप्य उदयं याति भास्करः ।

यां तिथिं समनुमाप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिस्तकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥ इति ।

एतेनाष्टम्याद्यवच्छेदेनानध्याय इति निरस्तम् ।

अथ त्रिरात्रानध्यायाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

इयं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यास्त्विगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशास्त्राश्रोत्रिये तथा ॥ इति ।

गुरुराचार्यः । राहुदर्शने शक्रध्वजप्रपतने आचार्ये ममिने

त्रिरात्रमिति शङ्खस्मरणात् ।

मनुरपि,

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं सपणं स्मृतम् । इति ।

भरद्वाजोऽपि,

अभ्युत्पाते पशुवर्षे ग्रामेऽनध्ययनं भवेत् ।

आकालिकं त्रिरात्रं तु सविद्युस्तनीपित्तुके ॥

मनुः,

शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ।

अमध्यायस्त्रिरात्रं तु भूमिकम्पे तथैव च ॥ इति ।

व्यासः, उल्काविद्युस्तमासे त्रिरात्रमिति । समासे योगपदे ।

मनुः,

अतिमृषा द्विजो विद्वानेकोद्विष्टस्य केतनम् ।

अपहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञश्च सूतके ॥ इति ।

आपस्तम्बोऽपि, विद्युस्तनीपित्तुर्दीप्तश्चानृतौ यत्र स-
न्निपातो वा अथमनध्यायः ।

गौतमोऽपि, कार्त्तिकीफाल्गुन्यापः दीपौर्णमासीस्तिस्रोऽष्ट-
कास्त्रिरात्रमिति ।

उक्तपौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रं, ततस्तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः
तास्वपि त्रिरात्रमनध्याय इत्यर्थः ।

पुनर्गौतमः, भवनकुलमण्डकमार्जारानां अथमुपवासो वि-
प्रवासश्चेति ।

उपवासः प्रायश्चित्तार्थं, विप्रवासो गुरुशिष्ययोस्तहावासः ।
सहानवस्थानमिति यावत् । सोऽपि त्रिरात्रम् । इवगोमायु-
मार्जारसर्पमण्डकनकुलमूपकाणामेतेषामेवाधीयानानामन्तरा गमने
त्रिरात्रमुपवासस्यहं च भवसेदिति हारीतस्मरणात् । ततश्च
अथानध्यायोऽर्थं सिद्ध एव ।

अथ मासानध्यायः ।

तत्रापस्तम्बः, आश्विनां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं
प्रदोषे नाधीयीतेति ।

अथ षण्मासानध्यायः ।

तत्रापस्तम्बः, षण्ढालश्चपाकशशकषण्डव्यवाये षण्मासम-
नध्ययनमिति । व्यवायेऽन्तरा गमने ।

अथ संवत्सरानध्यायः ।

तत्र स एव, यदि हस्ती संवत्सरं व्याघ्रस्तथैवचेति ।

अथ तात्कालिकानध्यायाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,

श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबाणार्चनिस्त्रने ।

अमेध्यशवशूद्रान्त्यक्ष्मशानपतितान्तिके ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसम्प्लवे ।

मुक्ताऽऽर्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्धरात्रेऽतिमासते ॥

पांसुवर्षे दिशा दाहे संध्यानिहारभीतिषु ।

घावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च शुद्धमागते ॥

स्वरोद्ध्वानहस्त्यध्वनौहृत्तेरिणरोहणे ।

सप्तविंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ इति ।

बाणः शततन्तुर्वीणा । शर इत्यन्ये । आर्चो दुःखितः ।

अन्त्यक्ष्मण्डालः । नीहारो धूमिका । ईरिणम् ऊपरम् । एवं भे-
दर्यादिशब्देऽपि,

तथाच गौतमः । बाणधेरीमृदङ्गगर्दशब्देऽप्यिति । गर्द इत्य-

पपाठः । सांप्रदायिकस्तु गर्भ इति पाठः । स्तुहि श्रुतं गर्तसदं यु-
वानमिति श्रुतेः । गर्भः शकटम् । साम्नि पथ्यगाने ऋग्यजुषोरे-
षानध्यायः ।

तदाह मनुः,

सामध्वनाष्टग्यजुषी नाप्सीषीत् कदाचन । इति ।

यमोऽपि,

सामशब्दे नर्ग्यजुषी मारुते चातित्रायति । इति ।

अत्र हेतुमाह मनुः,

ऋग्वेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥

एवमृगादिध्वनारापि साम्नापनध्यायः । शास्त्रान्तरे च साम्नापनध्याय इत्यापस्तम्बस्मरणात् ।

विष्णुः, न शूद्रपतिगयोः समीपे न देवतापने इमशानच-
तुष्णधरध्यासो नोदकान्ते नापिहितपादो न बान्तो न विरिक्तो
नाजीर्ण इति ।

मनुरपि,

नाधीयीत इमशानान्ते ग्रामान्ते गोघ्रजेऽपि वा ।

वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं मतिशृणु च ॥

येन वाससा मैथुनं कृतं तद्वासः परिधाय नाधीयीतेत्यर्थः ।

एतदधोतवासोविषयम् ।

तथाच मनुः,

वासस्यपि छानिर्णिके मैथुनापतिते सति ।

मैथुनापतिते मैथुनसम्बद्धे ।

वसिष्ठोऽपि, मैथुनव्यपेतायां शय्यायां वाससाऽन्यमिथुन-
व्यपेतेन वा निर्णिकेन स्वमान्ते छद्दितस्योते ।

मनुः,

नित्यानध्याय एव स्याद्गोमेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुणकामानां श्रुतिगन्धे च सर्वशः ॥

धर्मनैपुणकामा अगृहीतवेदाः । गृहीतवेदानां तु ग्रामेऽप्य-
ध्ययनमविरुद्धम् ।

तथाच वसिष्ठः, ग्रामे नगरे तु कामं गोमूत्रपर्यापितपरि-

लिखिते चेति ।

मनुरपि,

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलम्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनम्य च ॥

चसिष्ठोऽपि, सन्ध्यास्वन्त शवे दिवाकीर्ण्यति । दि-
वाकीर्ण्यश्चण्डालः । अन्तश्चण्डाले ग्रामे नाधीयीतेत्यर्थः । एवं च-
तुष्पथादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथाच प्रचेताः, चतुष्पथमहापुरुषोद्यानेषु देवसमीपेऽधी-
यीतेति ।

गौतमोऽपि, इमशानग्रामान्तमहापुरुषाशौचोऽवति ।

इमशाने विशेषमाहापस्तम्बः, इमशाने सर्वतः शम्पामासादा-
त् इमशः नवत् । शुद्रपतितौ समानगोचर इत्येके । शुद्राणां तु मे-
क्षणमतीक्षणयोर्वाऽनध्याय इति । तथा ऽश्वत्थारूढोऽपि नाधीयीत ।

अत एव मनुः,

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षे न च हस्तिनम् ।

न नावं न खरं नोष्ट्रं नोरिणस्यो न यानगः ॥

शयानः गौडपादश्च कृत्वा चैवायमविधकाय ।

नाधीयीतामिवं जग्ध्वा मृतकान्नायमेव वा ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।

न मुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न मृतके ॥ इति ।

गौडपादः आसने जान्वा वाऽऽरूढपादः । अवसविधका
कटिज नोर्जादिना वन्यनम् । भोजनाचमनानन्तरं यावदार्द्रपा-
णिस्त,यदित्यर्थः ।

वृद्धके षष्ठ्यस्तत्र च विष्णुत्रे च विसर्जयेत् ।

वच्छिद्यः श्राद्धभुक्चैव पनमाऽपि न चिन्तयेत् ॥

धौधायनोपि, महतोऽपि जननमरणयोरनध्याय इति ।

मनुः,

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।

श्वस्वरोष्ट्रे च रुवाति त्रिसन्ध्यं न पठेद्विजः ॥

यमः,

आगतं चातिथिं दृष्ट्वा नाधीयीत ततः पुमान् ।

अभ्यनुज्ञापिते तस्मिन्मध्येतत्त्वं प्रयत्नतः ॥ इति ।

मनुरपि,

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते चातिवायति ।

रुधिरे च स्मृते गात्राच्छस्त्रेण च परित्तते ॥

गौतमः,

अब्धदर्शने चानृताविति ।

यमः,

श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येय कोविदारकापिस्थयोः ॥ इति ।

यशु,

द्वावेव वर्जयाम्बत्पमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥

इति मनुवचनम्, तद्भस्मयज्ञाध्ययनविषयम् ।

अत एव श्रुतिः । तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ य-
दात्माऽशुचिर्यदेश इति । एतैश्च वाक्यैर्यत्रैकानिमित्तकेऽनध्याये
कालद्वयं कालत्रयं वा विहितं यथोत्सर्जने,

विरमेत्पांशर्णी रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ।

इत्यादि, तत्र सर्वत्र प्राज्ञाप्राज्ञाध्येनृविषयत्वेन गुरुलघुकाला-
नां व्यवस्था ज्ञेया ।

अथानध्यायाध्ययने दोषः ।

तत्र शाङ्खलिङ्गितौ,

छिद्रेष्वेवावतिष्ठन्ति ये केचित्पुरुषादकाः ।

तत्रस्था घ्नन्ति तद्ब्रह्म ब्राह्मणस्याल्पमेधसः ॥

तत्काले तस्य रक्षांसि श्रियं ब्रह्म यशो वलम् ।

सर्वमादाय गच्छन्ति येऽनध्यायेष्वधीयते ॥

छिद्राण्येतानि विमार्णां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।

छिद्रेभ्यः स्रवति ब्रह्म ब्राह्मणेन यदर्जितम् ॥

तत्कालं तस्य रक्षांसि श्रियं ब्रह्म यशो वलम् ।

सर्वमादाय गच्छन्ति वर्जयन्तींस्ततं कलम् ॥

यमोऽपि,

आयुः प्रजां पशून्मेधां कृतमायुकृतं च यत् ।

अनध्यायेष्वध्यस्ततो ब्रह्म व्याहरतस्तथा ॥

• इन्द्रनारदसंवादेऽपि,

अनध्यायेष्वधीयानान् किं शक्र न निर्हमि तान् ।

अमुरास्ते दुरात्मानो ब्रह्मघ्ना ब्रह्मदूषकाः ॥

अनध्यायेष्वधीतेन हुतं याति न यैदिकम् ।

मृताः स्वर्गे न गच्छन्ति किं नारद न ते इनाः ॥ इति ।

अथानध्यायप्रतिषेधः ।

तत्र मनुः,

वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

न निषेधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

निरयपङ्के च नाद्रे च घ्नौ पारायणेऽपि च ।

नानध्यायोऽस्ति यन्त्राणां ग्रहणे ब्रह्मणा स्मृतः ॥

देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ।

नानध्याये अपेद्रेदान् गृहीतनियमाहते ॥

कूर्मपुराणे,

नैराग्ये नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासनएव च ।

उपाकर्मणि कर्मान्तहोममन्त्रेषु चैव हि ॥

एकामृचमथैकं वा यजुः सामायथा पुनः ।

अप्यष्टकास्वधीयीत मारुते चातिवापाति ॥

नानध्यायोऽस्ति चाङ्गेषु नैतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेऽप्येवेषु पर्णयेतानि वर्जयेत् ॥

एष धर्मस्तमासेन कीर्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।

ब्रह्मणा विहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥

अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मविद्यां समाहितः ।

सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ॥

अभ्यसेत्ततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः । इति ।

अथ प्रदोषाः ।

तत्र पुराणम्,

मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।

चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न स्मरेत् च कीर्तयेत् ॥ इति ।

तत्परिमाणमाह प्रजापतिः,

पृष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ ननाडिका ।

प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका ॥

पृष्ठीद्वादश्यां अर्द्धरात्रौ दर्व्याक् घटिकैकं सप्तमीत्रयोदशीमघेशे
प्रदोषः । तृतीयार्था सार्धयामादर्व्याक् चतुर्थीमघेशे प्रदोष इत्यर्थः ।

पञ्चान्तरमाहोशना,

चतुर्थीं याममात्रेण पार्द्धयामेन सप्तमी ।

अथोदशी चार्द्धरात्रात्पक्षोपं जनयन्त्यलम् ॥ इति ।

अथोदशी विशेषमाह स एव,

अथोदश्याम्यधमांश्चतुरो मुहूर्त्ताध्यायीतेति ।

अथोत्सर्जनम् ।

तच्च श्रावण्यामुपाकरणपक्षे पौषयुक्त्यतिपदि पूर्वाह्ने कार्यम् ।

मौष्ठ्ययामुपाकरणपक्षे माघयुक्त्यतिपदि कार्यम् ।

तथाच मनुः,

पौषे तु छन्दसां कुर्याद् बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

* माघयुक्त्यस्य वा, मासे पूर्वाह्ने मयमेऽह्नीति ॥ इति ।

युक्त्यस्य पूर्वाह्ने मयमेऽह्नीति पौषेऽपि सम्बध्यते । साका-
ङ्क्षात् । मासान्विमोऽर्धयजमानिति लिङ्गाच्च । कालान्तरमप्याह

याज्ञवल्क्यः,

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापिवा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद् बहिः ॥ इति ।

अष्टका कृष्णाष्टमी । रोहिण्यपि कृष्णपक्षगतैव । अष्टका-
साहचर्यात् । तत्रोभयत्रापि पूर्वाह्ण एव । पूर्वाह्ने मयमेऽह्नीति
स्मरणात् ।

बौधायनोऽपि, श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां बोषाकृ-
त्य पौष्ण्यां माघ्यां चोत्सर्जयेदिति ।

कारत्यायनोऽपि,

उषाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्च तथा तिष्यतिष्यां मौष्ठ्यपदेऽपिवा ॥ इति ।

उपाकरणानन्तरम् उदगयनेऽध्ययनारम्भं कृत्वा पौषे माघपदे
वा पुष्ययुक्तायां तिथौ उत्सर्जनं कुर्यादित्यर्थः ।

धर्मोऽपि,

सिंहे रवौ तु पुष्यर्षे पूर्वाह्णे विषेत् बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युस्तर्गं सर्वछन्दसाम् ॥ इति ।

अत्रैव विशेषः परिशिष्टे,

मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा ।

तदा च श्रावणे कुर्यादुत्तर्गं छन्दसां द्विजः ॥ इति ।

उक्तकालासम्भवे तृपाकर्मदिनएवोत्तर्जनं कार्यम् ।

तथाच स्वादिरगृह्ये,

पुष्ये उत्तर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवा । इति ।

स्मृतिसमुच्चयेऽपि,

उत्तर्जनं पौषमासे उपाकर्मदिनेऽथवा । इति ।

तदेतदुभयं प्रत्यब्दं कार्यम् ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्तर्गं क्रियते द्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥ इति ।

अत्रोक्तयोस्तिथ्यर्षयोर्दिनद्वयव्यापित्वे परेद्युरौदयिकं ग्राह्यम् ।

तथाच निगमः,

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्या वा प्रतिपत्यण्मुहूर्त्तकैः ।

विद्धा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्तर्जनं भवेत् ॥ इति ।

श्रावणीप्रौष्ठपदीग्रहणं पौषमास्योरप्युपलक्षणम् । उत्तर्जनो-

पादानात् ।

अत एव कालादर्शः,

उपाकर्मणि चोत्तर्गे पौर्णमास्यां परा तिथिः ।

पञ्चमूर्तक्रियायां स्यादिति वेद्यो निरूपितः ॥

इति पौर्णमासीमात्रमेवोपाददौ ।

छन्दोगानां विशेषमाह गोभिलः,

छन्दोगा मिलिताः कुर्युः मासरोत्तर्गिर्की क्रियाम् ।

अथराह्णेऽप्युपाकर्म हस्तपुष्पस्योर्द्विजाः ॥

हस्ते उपाकर्म पुष्पे वृत्तसंज्ञनमित्यर्थः ।

काष्णार्जिनिः,

उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य ॥

अपीन्द्रर्ममयात्सत्त कृत्वा तान्पूजयेत्ततः ॥ इति ।

ग्रहसंक्रान्त्याद्यत्रापि चिन्तनीयम् ।

अनुसंधीजे नृपतौ विनष्टे मृते मृते राष्ट्रममाकुले च ।

वृत्तसंज्ञनोपाकरणे न कार्यं ग्रस्तेन्दुसूर्ये च गुरोस्तथाऽस्ते ॥

इति वसिष्ठस्मरणात् ।

स्मृत्यन्तरं,

नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमपङ्कक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न दोषकृत् ॥

पराशरः,

उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ पराः कार्पा वर्जयित्वा तु पैतृकम् ॥ इति ।

अथ शास्त्राविशेषेण तत्तत्सूत्राण्युदाह्रियन्ते ।

तत्राश्वलायनगृह्यम्,

मध्यमाष्टकायामेवदुत्सर्जनमिति । मध्यमाष्टकाग्रहणं पण्मासा-
न्तोपलक्षणार्थम् । तेन तस्याः संधीपे माघ्या पौर्णमास्यामित्यर्थः ।
शास्त्रान्तरे चैवं दृश्यते ।

पौर्णमासी तु या माघी तस्यामुत्सर्जनं भवेत् । इति ।

आचार्योऽपि,

समाद्यपौर्णमास्यां तु छन्दांस्युत्सृज्य शास्त्रवत् । इति ।

एतदुत्सर्जनमित्यस्येयं संज्ञा । ततः पण्मासान्पटङ्गान्यधीयी-
त । पण्मासानधीयीतेत्यारभ्य एवमन्ता यर्मा ग्रहणाभ्ययनपरेमे-

के । अन्ये स्वविशेषेणादुरिति ।

अथ शाङ्खायनसूत्रं,

माघयुक्तातिपदीति । अस्यार्थः । छन्दमामुत्सर्गकर्म भवतीति वाक्यशेषः । अर्द्धमासमान्मासानर्द्धपष्ठान्वाऽधीयीरभिति । कृत्वो-
त्सर्गकर्मोति शेषः ।

अथापस्तम्बसूत्रं, तैष्या पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमे-
दिति । तिष्येण पुष्येण युक्ता पौर्णमासी तैषी आवणीवत् ।
तस्यां विरमेत् । वत्सर्जनं कुर्यात् । रोहिण्यां वा । अत्र रोहिणी
याज्ञवल्क्यवचनानुसारेण पौषमासस्य ग्राह्या । तैषे मासि तिष्या-
स्पूरां या रोहिणी तस्यां वा विरमेत् ।

अथ हिरण्यकेशिसूत्रं, तैषीपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां
घोरत्सर्गः । तैषीपक्षस्य तैषमासपूर्वपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां
वा समाप्य ष्यहमेकाहं क्षम्य अध्ययनाद्विरम्य यथाध्यायं यथा-
ऽधीत्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वाऽध्ययनस्योत्सर्गो भवति । मास्या-
मपि पौर्णमास्यामेके विदधिरे । तदप्येतेन विकल्पने ।

अथ बौधायनसूत्रं, पौष्या मास्यां वोत्सृजेदिति । आ-
ष्यामुपाकर्मणि मास्यामुत्सर्जनम् आपाढ्यामुपाकर्मणि पौष्यामिति
व्यवस्था ।

अथ पारस्करसूत्रं, अर्द्धपष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरर्द्धसप्त-
मान्वाऽप्येतामृचं जपति । पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायामष्टकायां
वाऽध्यायानुत्सृजेयुरिति ।

अथ मैत्रसूत्रम्, अर्धमश्वमान्मासानधीत्योत्सृजते । अर्ध प-
ञ्चमस्य येषां मासानां तेऽर्धपञ्चमाः । अधीत्य ब्रह्मचारी ।
इतरथा अयेति श्रूयात् । उत्सृजति कतिचिद्विरसाध्वीयीतेत्यर्थः,
न पुनः स्वाध्यायमुत्सृजेत् । उत्तरत्रानध्ययनविधानात् । अन्य-

ति वर्तते । परिदानमानिरुक्तमिति, न भवतीत्यर्थः । कालश्च उद-
 गयनादिर्न निरुक्तः । पूर्वस्याः सावित्र्याः स्थाने एतां सावित्रीं
 प्रयुञ्जीत प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तौ एवं कुर्यादिति । अ-
 थोपेतपूर्वस्येत्यत्र हरदत्तस्तु अधानन्तरं वेदान्तरोपेतपूर्वो यः इमं
 वेदमध्येतुमिच्छति तस्योपनयने विशेषो वक्ष्यते । एवं ब्रुवन्
 एतत् ज्ञापयति तेन प्रकारेण प्रतिवेदमुपनयनं कर्त्तव्यमिति । अन्ये
 तु सङ्कररुतमुपनयनं सर्ववेदार्थमिति मन्यन्ते ।

यथाहापस्तम्बः, सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यतइति
 हि ब्राह्मणमिति ।

स्मृतिरूपेणाप्याहाश्वलायनाचार्यः,

अध्वर्यूणां सामगानाम ऋचमध्येतुमिच्छताम् ।

क्रिया स्यात्परिदानान्ता दीक्षादिर्न विधीयते ॥

ब्रह्मौदनं च मेघा च दीक्षा च न विधीयते ।

ऋचमध्येतुकामानां दीक्षामिच्छन्ति केचन ॥

कृत्वा क्रियास्तु दानान्ता द्विजानामन्यवेदिनाम् ।

ब्रह्मौदने व्रतानां तु सावित्र्याः स्थानइष्यते ॥

हुते मार्जनसावित्री ऋषिस्थाने व्रताभिषा ।

वत्तरायणकालादिनियतिर्न विधीयते ॥

निष्कृत्यर्थोपनयने चालङ्काराश्च सुव्रताः । इति ।

शौनकोऽपि,

यो वेदान्तरमध्येतुं तत्सूक्तविधिना ततः ।

कृतोपनयनोऽधीत्य तं वेदं सकलं द्विजः ॥

द्वितीयमिव ऋग्वेदमध्येतुमभिवाञ्छया ।

एतद्गृहोक्तविधिना पुनरप्युपनीयते ॥

केशानां वपनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा ।

मेधाजननकर्मापि विज्ञेयं च कृताकृतम् ॥
 कर्त्तव्यपक्षाश्रयणे मेधाजननकर्मणः ।
 ब्रह्मौदनस्य होमस्य त्रिरात्रादिब्रते तथा ॥
 क्रामस्य ब्रह्मादिमन्त्रेण परिदानं च नेष्यते ।
 तत्रोदगयनादिश्च कालो नापेक्ष्यतेऽत्र तु ॥
 तत्सवितुर्ब्रूणीमहे वयमित्येवमादिका ।
 ऋक् सावित्री परिग्राह्या यथदन्यस्तमीरितम् ॥
 अथोपनयने तत्तदलंकारविवाजितम् ।
 इहापि सर्वे कुर्वन्त्युपनीतः पुनर्मन्त्रेत् ॥ इति ।
 अथ पुनरुपनयने निमित्तानि ।

तत्र मनुपराशरी,

अज्ञानात्माद्य विष्मृत्तं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

विष्णुरपि, विह्वराहग्रामकुवकुटगोमांसभक्षणेपु च सर्वेऽप्येतेषु
 द्विजातीनां मायश्चित्तान् पुनः संस्कारं कुर्यादिति ।

द्यात्तातपस्तु,

लघुनं गृभनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनम् ।

उष्ट्रमानुषकेभाशरामभक्षीरभोजनं च ॥

उपानयं पुनः कुर्यात्तत्तच्छ्रं चरेन्मुहुः । इति ।

पैठीनमिरपि, अन्युष्ट्रीमानुषीक्षीरपाने तत्तच्छ्रः पुनः

रुपनयनमिति ।

यमोऽपि,

भूसुरो मद्यपाने च कृते गोभक्षणेऽपि वा ।

तत्तच्छ्रपरिक्रिष्टो मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

गौतमोऽपि, अमया मद्यपाने तत्तच्छ्रस्तनोऽस्य मंस्कारो

मृत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राशने चेति ।

यौधायनोऽपि, अमत्या मुरापाने कृच्छ्राष्टपादं चरित्वा
पुनरुपनयनमिति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,

चण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्रान्दं पुनः संस्कारमर्हति ॥

वसिष्ठोऽपि, एतदेव चण्डालपतितान्नभोजनेषु ततः पुन-
रुपनयनमिति ।

यौधायनस्तु,

मिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा मृत्यन्तवामिनः ।

अद्भवद्भक्तलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥

हिमवत्कौशिकीं विन्ध्या पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।

तीर्थयात्रां विना गच्छेत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

आदिपुराणेऽपि,

सौराष्ट्रसिन्धुमौवीरानावन्त्यं दक्षिणापथम् ।

एतान् देशान् द्विजो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

एतच्च तीर्थयात्रां विना गमने द्रष्टव्यम् ।

तथाच तत्रैव,

अद्भवद्भक्तलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

विना यात्रां तु यो गच्छेत्पुनः संस्कारमर्हति ॥

कर्मनाशाजन्मस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् ।

गण्डकीबाहुतरणात्पुनः संस्कारमर्हति ॥

हारीतः,

रामभ मोहय मेपं बलीवर्द क्रमेलकम् ।

आम्ना ब्राह्मणो मोहात्पुनः संस्कारमर्हति ॥

दैवज्ञवल्लभः,

मदोपे निश्चयनध्याये मन्दे कृष्णे गलग्रहे ।

मधुं विना चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

पुनः संस्कारोऽत्र पुनरुपनयनम् अजिनादिपर्युदासस्यान्यत्रा-
संभवात् । स च समाख्याबलेनैव कर्मविशेषेण पूर्वसंस्कारनाशे
पुनः संस्काराधायको न तु शोधकः । शुद्धेः प्रायश्चित्तसाध्य-
त्वात् । अत एव प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यादित्यादि-
विष्णवादिवाक्येषु द्वयोरपि स्वस्वकार्यप्रतिपादनमुख्येनैव समा-
ख्याभ्यां क्रमेणानुष्ठानप्रतिपादनं युक्तम् ।

पशु पमेन,

असुरामघपाने च कृते गोमहाग्नेऽपिवा ।

तप्तकृच्छ्रपरिरुद्धो मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥

इति मौञ्जीहोमस्य शोधकत्वमुक्तं तद् उत्तरकालानुष्ठेयकर्माधि-
काराभिप्रायेण, न तु दौषनिवृत्त्यभिप्रायेण । तस्मात्पुनरुपनय-
नं पुनः संस्काराधायकं न तु प्रकृतदोषनिवर्त्तकमिति स्थितम् ।
यत्र तु जातकर्मादीत्यादिविशेषः स्मर्यते तत्र तदादीनां सर्वेषा-
मेवानुष्ठानम् । यथा,

जीवन् यदि समागच्छेत् घृतकुम्भे निमज्ज्य तम् ।

वद्धत्य स्थापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

चिरमोपितस्य जीवद्वाचाऽनाकर्णने कृतमेतत्क्रियस्य पुन-
रागमनेऽप्यं विधिः । तथा यज्ज्यादिमत्स्यावृत्तस्यापि प्रायश्चित्ता-
चरणानन्तरं जातकर्मादिभिः संस्कारमाह

शृङ्गपराशरः,

जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् । इति ।

यद्यपि सर्वैरित्यविशेषेणोक्तं तथाप्युपनयनानामेवानुष्ठानं ते

पामेव नियतत्वात्, अन्यथा ब्रह्मचर्यादेव मग्नजेदिति विरुध्येत। किं
च सर्वैरित्यविशेषोपादाने मंन्यामिनोऽपि विवाहादिः प्रसज्येते-
त्यनर्थान्तरापातः । तथाच जातकर्मादीत्यादिशब्देनापि तत्पर्य-
न्तानामेवोपसंग्रहः ।

हारीतोऽपि,

शिखां छिन्दन्ति ये मोहाद्देवादज्ञानतोऽपिवा ।

पुनः संस्करमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

तत्र विशेषमाह कश्यपः, चीर्णमायश्चित्तः प्राच्यामुदी-
र्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्रामपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् दे-
शे अग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्रणीतेन विधिना पुनः
संस्कारमर्हन्ति ।

पराशरोऽपि विशेषमाह,

अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणः ॥ इति ।

अजिनादि वपनस्याप्युपलक्षणम् ।

तदाह विष्णुः, सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः सं-
स्कारं कुर्याद्वपनमेखलादण्डभैक्षचर्याव्रतानि पुनःसंस्कारकर्मणि व-
र्जनीयानीति ।

व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि महानाम्न्यादीनि वा । इति
पुनरुपनयनविधिः ।

अथ नैष्ठिकधर्माः ।

तत्र शाङ्ख्यवृत्त्यः,

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्या वैश्वानरेऽपिवा ॥ इति ।

उक्तविधिना निष्ठासुत्क्रान्तिकालं नयतीति नैष्ठिकः, स आ-

चार्यसन्निधौ वसेत् । न समावर्त्तेतेत्यर्थः । तदभावे आचार्यपुत्रे
वसेत् । तस्याप्यभावे आचार्यपत्न्या वसेत् । तस्या अप्यभावे वै-
श्वानरे वसेत् । वैश्वानरे वासस्तु आचार्यसपिण्डाभावे वे-
दितव्यः ।

तदाह मनुः,

आचार्यं तु खलु मेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद् व्रतमाचरेत् ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

मयुजानोऽग्निधुश्रूपां सादयेद्देहमात्मनः ॥ इति ।

स्थानासनविहारवानित्यत्र कालविशेषाश्रवणादुक्तकर्मका-
लातिरिक्तकाले उत्थानोपवेशनगमनवानित्यर्थः । एतदप्यनूचा-
नब्राह्मणगुर्वादिविषयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।

तदाह मन्त्रेण,

नाग्राहणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे वाऽननूचाने काङ्क्षस्तु गतिमुत्तमाम् ॥ इति ।

अत्र वसतो धर्मानाह बृहस्पतिः,

उपकुर्वाणस्य तत्सर्वं समादिष्टं मया व्रतम् ।

अधुना सम्प्रवक्ष्यामि नैष्ठिकस्य समासतः ॥

सन्ध्याऽग्निकार्यं स्वाध्यायं भैक्षधःशयनं दमः ।

आमृसोनैष्ठिकः कुर्वन् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि, संयतनाक् चतुर्थषष्ठाष्टमकालमोजी भैक्ष्यस्य
गुर्वधीनो जटिलः शिखाजटो वा गुरुं गच्छन्तमनुगच्छेदासीनं चे-
त्तिष्ठेत् शयानं चेदासीन उपासीताहूताध्यायी सर्वं लब्धं निवेद्य
तदनुज्ञया भुञ्जीत खट्वाशयनदन्तप्रसालनाभ्यञ्जनवर्जं स्थानासन-
शीलस्त्रिरपोऽभ्युपेयादहनीति ।

अहनि त्रिरपोऽभ्युपेयात्तिषवणस्नायी स्यादित्यथेः ।

देवलोऽपि, ब्रह्ममूत्राक्षमालादण्डकौपीनकुण्डिकामौञ्जीमे-
खलाधारणं सङ्क्रद्भोजनमसङ्क्रदवगाहनमुभयकालमग्निहोत्रं स-
न्ध्योपासनमलुप्तलोमकेशनखः स्रग्गन्धमाल्याभ्यञ्जनवेषालङ्कारव-
स्त्रोपानद्राहनलङ्घनप्लवनधावनाध्यापनचिकित्साज्योतिषलक्षणवा-
स्तुविद्यामङ्गलपौष्टिकशान्तिककर्मगन्धर्वसङ्घसमयबन्धलिपिलेखन
कारुकर्मवेश्मनेवद्रव्यधान्यधनपरिच्छेदशस्त्रद्यूतव्यवहारज्ञानविलोपे-
तिहासप्रणयकुहकविडम्बनविद्योत्सवपरिदेवनरोदनपादोद्वर्त्तनवर्ज-
नमिति ।

हारीतस्त्वग्निपरिचर्यामाह, यज्ञीयाः समिध आहृत्य संमा-
र्जनोपलेखनोद्बोधनममूहनममिन्धनपर्यग्निकरणपर्युपस्थानहोम-
स्तोत्रनमस्कारादिभिरग्निं परिचरेन्नाग्निमधितिष्ठेन्न पश्यां कर्पेन्न-
मुखेनोपधमेन्नापश्चार्ग्निं च युगपद्धारयेन्नाजीर्णे भुङ्क्ते नातिधिभ्यो
दद्यान्न धानाभ्यो दद्यान्नाक्रामेन्न तिष्ठेदहरहर्हविर्दानविशेषैरा-
ग्नेपैरहरहरग्निमिन्धेदामन्य गच्छेदाहृत्य निवेदयेदिति ।

एवंविधाचरणे फलमाह मनुः,

आसमाप्तेः शरीरस्य यन्तु शुश्रूषयेद्गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विमो ब्रह्मणः शाश्वतं पदम् ॥

पाज्ञयत्कयोऽपि,

अनेन विधिना देहं साधयन् निजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहा जायते पुनः ॥ इति ।

यमोऽपि,

आनिपाताञ्छरीरस्य ये चरन्त्यूर्ध्वरेतसः ।

ते यान्ति ब्रह्मणः स्थानं जायन्ते न पुनर्भवे ॥

हारीतोऽपि, मृत्योः परस्तादमृता भवन्ति ये ब्राह्मणा ब्र-

क्षयं चरन्तीति ।

श्रुनिरपि, तद्ब्रह्म नैकविषयं सर्वपते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्ममंस्थोऽमृतत्वमेतीति ।

सर्वपते चत्वारोऽप्याश्रमिणः कर्म कुर्वाणाः पुण्यलोका भवन्ति यः पुनरेषां मध्ये ब्रह्ममंस्थो ब्रह्मनिष्ठः सोऽमृतत्वं पुनरना-
वृत्तिलक्षणमेतीति । इदं च नैष्ठिकत्वं पद्भ्यादीना नियतमित्याह
संग्रहकारः,

पद्भ्यादीनामनंशत्वादसामर्थ्याच्च शास्त्रतः ।

नियतं नैष्ठिकत्वं स्यात्कर्मस्वनधिकारतः ॥ इति ।

कर्मसु विवाहादिषु ।

विष्णुरपि,

कुञ्जवामनजात्यन्धक्रीबिषङ्गार्चरोमिणाम् ।

व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमनंशनः ॥ इति ।

अनंशतोऽशाभावादित्यर्थः । नचैवं पद्भ्याद्यतिरिक्तानां नै-
ष्ठिकत्वं न स्यादिति शङ्कनीयम् । इतरेषामपि वास्तविकत्वेन तद्वि-
धानात् ।

तथाच मनुः,

यदिवाऽत्यन्तिको वासो रोचेनास्मै गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदनमाशरीराग्निमोक्षणान् ॥ इति ।

अस्मै अपद्भ्यादिकाय । नचैव यावज्जीवाग्निहोत्रादिविरो-
धः । द्विविधो ब्रह्मचार्यपकुर्वाणो नैष्ठिकश्चाति हारीतप्रतिपादितो-
पकुर्वाणविषयत्वेन तत्सम्भवात् । उपकुर्वाणो गार्हस्थ्याभिकामः ।

तथाच जाबालश्रुतिः, गृही वनं प्रविशेद्यदि गृहमेव
कामयेत्तदा यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयादिति । युक्तं चैतत् । अ-
न्यथा “ यमिच्छेत्तमावसेद्यदिवेतरथा तदा ब्रह्मचर्यादेव प्रमजेत् ”

इत्यादयोऽपि श्रुतयो बाध्येन् । नच श्रौतेन यावज्जीवाग्निहोत्रेण
स्मार्त्तस्य नैष्ठिकत्वस्य बाधः । तस्यापि ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी
अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयेदित्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेन तु-
ल्यबलत्वात् । नच ब्रह्मचारिद्वैविध्ये चत्वार आश्रमा इत्यापस्त-
म्भवचनविरोधः । नित्याग्निहोत्रे इन्द्रियफलकस्य दध्न इव ब्रह्म-
लोकफलकस्य सङ्कल्परूपगुणस्याश्रमभेदकत्वाभावात् । यद्वाऽवा-
न्तरभेदस्य न प्रधानभेदकत्वम् । यथा गार्हस्थ्यस्य शास्त्रीनया-
यावरादिभेदस्य ।

अत एव दक्षः,

द्वितीयो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः ।

इति तच्छब्दपरामर्शेनाश्रमभेदं गमयति । तथाचोपकुर्वाण-
कनैष्ठिकयोर्धर्माणां समानविधिविधेयतां दर्शयति

गौतमः, तत्रोक्तं ब्रह्मचारिण इति ।

तत्रोपकुर्वाणकधर्मविधिभिरेव ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकस्यापि क-
र्तव्यमुक्तमित्यर्थः ।

अथ ब्रह्मचारिणो व्रतलोपे विशेषप्रायश्चित्तानि ।

तत्र शातातपः,

ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधु मांसं तथैवच ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥

भिक्षाशनमकृत्वा यः स्वेस्वे द्वेकाक्षमश्नुते ।

अस्नात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

सूतकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैवच ।

ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्निरात्रेणैव शुध्यति ॥

माग्यधानेऽपि,

एकोदिष्टे ब्रह्मचारी भजपेद् द्युभिरक्वतुभिः ।

पादं भुङ्क्ते लक्षसंख्या मुच्यते कित्तिपाक्षतः ॥

लक्षसंख्याया इत्यास्मिन्नर्थे लक्षसंख्या इत्युक्तं छान्दसो वि-
भक्तिलोपः । पादम् ऋचश्चतुर्थीशम् ।

आरिष्टेभिर्जपेत्पादं षोडशे भोजयेद्यदि ।

षोडशे षोडशश्राद्धे ।

पञ्चायुतं ब्रह्मचारी जले वा कल्मषं बहिः ।

तन्मोषित्रो जपेत्पादं दृपोत्तर्गे च भोजयन् ॥

शिवालये ब्रह्मचारी अयुतं चेन्न दुष्कृतम् ।

अग्नभोजिष्ठपादं च न्युने भुङ्क्ते जले तदा ॥

अयुतं चेद्ब्रह्मचारी तदा पापात्ममुच्यते ।

अदितिं प्रजपेत्पादं सापेण्ड्ये भोजयेद्यदा ॥

अयुतं चेद्ब्रह्मचारी नरकान्मुच्यते तदा ।

धर्मासमन्तान्मन्त्रं च शतवारं यदा तदा ॥

व्रतलोपे ब्रह्मचारी भुक्तिकाले न कित्तिरप्य । इति ।

बृहस्पतोपि,

मासिकादिषु षोऽश्रीपादसमाप्तव्रतो द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासोऽत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

माणापामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य निशुष्यान् । इति ।

इदं चाकामनो भोजने द्रष्टव्यम् ।

कामस्तु स एवाह,

मधु मांसं च योऽग्नीयाच्छ्राद्धं सूतकमेव वा ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ इति ।

ब्रह्मचारिणोऽमृतभाषणे प्रायश्चित्तमाह

गर्गः,

त्रिरात्रमेकरात्रं वा ब्रह्मचार्यनृने चरेत् । इति ।

अनृते अनृतभाषणे । उपवासं चरेदिति । त्रिरात्रैकरात्रयो-
स्तु कामाकामाभ्यां व्यवस्था द्रष्टव्या । ब्रह्मचारिणः स्त्रीसङ्गे
अवकीर्णित्वमाह

याज्ञवल्क्यः,

अवकीर्णी भवेद्वत्सा ब्रह्मचारी तु योषितम् । इति ।

अवकीर्णी भवेत् क्षतवन्तो भवेत् । अवकीर्णी क्षतव्रत इति
श्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्प्रायश्चित्तमाह

मनुः,

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

स्थालीपाकविधानेन यजेत्तं निर्ऋतिं निक्षि ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

गर्दभं पशुमालभ्य नैऋतिं स विशुध्यति । इति ।

शातातपोऽपि,

ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्स्त्रियं कामेन पीडितः ।

माजापसं चरेन्नित्यमद्भमेकमनन्दितः ॥

निर्धपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्वणि ।

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरग्नौवाज्यं च हावयेत् ॥ इति ।

मैयुनस्याष्टविधत्वाप्तद्वर्जनरूपस्य ब्रह्मचर्यस्याष्टविधत्वमाह

दक्षः,

ब्रह्मचर्यं सदा रसेदष्टधा वारणं पृथक् ।

स्मरणं कीर्तनं कौलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वाहोत्तरेव च ।

एतन्मैयुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

विपरीते ब्रह्मचर्यं ब्रह्मा ग्राह्यं प्रजापतिः । इति ।

न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ॥

एतैः सर्वैः सुनिष्पत्तौ यतिर्भवति नःन्यथा । इति ।

शुना दष्टस्य ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तमाह

पराशरः,

ब्रह्मचारी शुना दष्टस्यर्हं सायं पयः पिबेत् ।

गृहस्थस्तु द्विरात्रं चाप्येकाहं वाऽग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य सदेव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतच्छिगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥ इति ।

शौचायनः, अत्र शौचाचमनसन्ध्यावन्दनदर्भभिक्षाऽग्निकार्य-

राहित्यशुद्धादिस्पर्शनकौपीनकटिमूत्रयज्ञोपवीतपेत्तलादण्डाजिना-
दिस्पागदिवास्वापञ्चधारणपादुकाऽध्यारोहणवनमालाधारणोद्व-
र्षनानुलेपनाञ्जनजलक्रीडाद्युत्तमृत्तमीतवाद्याभिरतिपापण्ड्यादिम-
न्धापणब्रह्मचारिव्रतलोपादिसकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी कृच्छ्र-
त्रयं चरेत् । महान्याहूतिहोमं च कुर्यात् । मयमे व्यस्तसमस्ताभि-
र्व्याहृतिभिश्चनस्त आज्याहुतीर्हुत्वा ॐभूरग्नये च पृथिव्यै च महने
च स्वाहा ॐभुवो वायवे चान्तरिक्षाय महने च स्वाहा ॐसुवरा-
दित्याय च दिवे च महते च स्वाहा ॐभूर्भुवः स्वधन्वमसे च
नक्षत्रेभ्यश्च दिग्स्यश्च महते च स्वाहा ॐपाहि नो अन्नपनसे
स्वाहा ॐपाहि नो अग्ने विष्णवेदसे स्वाहा ॐगङ्गां पाहि विभावा-
सो स्वाहा ॐसर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा ॐपुनरुज्जानिर्वर्त्तन्पु-
नरग्नपापुषा पुनर्नः पाहंहसः स्वाहा सहरभ्यानिर्वर्त्तन्वा-
दोपिन्वस्य भारया विश्वभ्रियाविश्वतस्परि स्वाहा ॥ पुनर्व्याह-
तिभिर्हुवेदिति ।

एतच्छाल्पे निमित्ते । निमित्तबाहुल्ये प्रायश्चित्तान्तरमाह

शौनकाः,

तपोधिया जपेन्मन्त्रं लसं चैत्रे शिवालये ।

ब्रह्मचारिणो धर्मं च शून्यं चेत्पूर्णमेवाहि ॥ इति ।

एतत्प्रायश्चित्तजातं नैष्ठिकस्य द्विगुणमित्याह

हारीतः,

उपकुर्वन्तु यत्कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा ।

तदेतद्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः ॥ इति ।

यत्तु,

आरुदो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति येन शुद्धो भवेत्तु सः ॥

इति शातातपीयं वचनं तदेकगुणप्रायश्चित्तनिन्दया द्विगुण-
प्रायश्चित्तस्पर्धवादपरं, न सर्वात्मना प्रायश्चित्तनिषेधकम् । द्वि-
गुणप्रायश्चित्तविधिविरोधादित्यलं बहुना ।

इति ब्रह्मचारिणो विशेषप्रायश्चित्तानि । साधारणानि तु
प्रायश्चित्तप्रकाशे वक्ष्यन्ते ।

अथ ब्रह्मचर्यकालावधिः ।

तत्र बौधायनः, अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् ।
षट्त्रिंशत् चतुर्विंशतिर्द्वादश वा प्रतिवेदमिति ।

अस्यार्थः । वेदान्वेदौ वेदं वा मतीति प्रतिवेदम् । तथाच
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

इत्येतद्वैकल्पिकपक्षाश्रयणेन यदा चतुरो वेदानधीते तदा
प्रतिवेदं द्वादशाब्दानीति न्यायेनाष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यं
भवेति । यदा त्रीन् तदा षट्त्रिंशत् । यदा द्वौ तदा चतुर्विंश-
तिः । यदा त्वेकं तदा द्वादशेति व्याख्येयं, न तु वेदं वेदं मतीति-
शङ्कनीयम् । तथा सत्येकास्मिन् वेदेऽष्टचत्वारिंशद्वर्षाणीत्येवं न्यायेन
चतुर्षु वेदेषु द्विनवत्युत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमापयेत् । तथास-
म्भवि । शतायुष्टविरोधात् ।

अत एव देवलः, अतः परमष्टाचत्वारिंशद्वार्षिकीं वेदचर्याम-
धितिष्ठेदशक्तश्चेत्पद्त्रिंशद्वार्षिकीं चतुर्विंशतिवार्षिकीं द्वादशवार्षि-
कीं वेति ।

अशक्तश्चतुर्वेदाध्ययनाशक्तः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् ।
एतच्चाचार्यकुले सता कार्यम् ।

तथाच्चापस्तम्भः, एतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिणोऽष्टाच-
त्वारिंशत्पादोनमर्द्धोऽनं त्रिभिर्वेति ।

पादोनं पद्त्रिंशद्वर्षाणि । अर्द्धोऽनं चतुर्विंशतिवर्षाणि । त्रि-
पादोनं द्वादशवर्षाणीत्यर्थः ।

यमोऽपि,

वसेद् द्वादशवर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।

पद्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत् ॥ इति ।

अत्र प्रतिवेदशब्दः पूर्वव्याख्येयः । अत्राप्यशक्तस्य पञ्चा-
न्तरमाह

मनुः,

पद्त्रिंशदान्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतम् ।

तदार्थिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥

अस्यार्थः । वेदत्रयाध्ययनपक्षे पद्त्रिंशदान्दिकं ब्रह्मचर्यं का-
र्यम् । वेदद्वयाध्ययनपक्षे आर्द्धिकम् । अष्टाचत्वारिंशदान्दिकस्या-
र्द्धं, चतुर्विंशतिवार्षिकमिति यावत् । पूर्वोक्तानेकवाक्यैकवाक्य-
त्वात् । एवं पादिकमपि व्याख्येयम् । पद्त्रिंशदान्दिकस्यार्द्धपा-
दविनस्तायां अष्टादशान्दं नवान्दं च ब्रह्मचर्यमापयेत् । नच त-
त्कयापि स्मृत्या संबद्धानि । एतेनार्थिकपदे प्रतिवेदं पद्पद् वर्षा-
णि पादिकपदे प्रतिवेदं त्रीणित्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरोति
चान्द्रिकाचमश्रुतमपि परास्तम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

मतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशान्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकामित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ इति ।

अथाश्वलायनानां महानाम्न्यादिव्रतानि ।

तत्राश्वलायनः, एतेन वापनादिपरिदानान्तं व्रतादेशनं
व्याख्यातमिति ।

अस्यार्थः । व्रतादेशनं यस्मादेभिर्व्याख्यातं संवत्सरायमं
चारयित्वा व्रतमनुयुज्येति संवत्सरमादिशोदिति च तत्राप्येतेन प्र-
कारेण वापनादिपरिदानान्तं कर्म कार्यम् । वापनादिग्रहणमलङ्का-
रनिवृत्त्यर्थम् । काय त्वा परिददामीत्येतत्परिदानान्तम् । परिदा-
नान्तवचनमुपरितनन्निवृत्त्यर्थम् । एषां नामानि क्रमं चाह
स्मृतिरूपेण स एव,

प्रथमं स्यान्महानाज्नी द्वितीयं स्यान्महाव्रतम् ।

— तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानारब्धं ततः परम् ॥

क्रिया व्रतानां कार्याः स्युर्यथाप्रोक्तं मया द्विजैः । इति ।

तत्र तावत्सिध्यादिनिर्णयमाह नृसिंहः,

तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणम् ।

चौलवत्सर्वमारब्धातं समोदानव्रतेषु च ॥

व्रतानां चरणं स्वेवं कृत्वा स्नानं समाचरेत् ।

द्विजानां व्रतबन्धस्तु स्वाध्यायेषु प्रशस्यते ॥

रिक्ताविष्टिविषयेषु महानाम्न्यः क्रमेण च ।

चूडाकर्मवदेतत्स्याद् व्रतबन्धस्य कालकम् ॥ इति ।

महानाम्निकमिसनेन महाव्रतोपनिषद्गोदानव्रतानि सृजन्त इति ।

आश्वलायनीयं श्रौतमूत्रमपि, एतद्विदं ब्रह्मचारिणमनि-
राकृतिनं संवत्सरायमं चारयित्वा व्रतमनुयुज्यानुक्रोदिते मन्त्र-

पादुत्तरमहर्षमहानाम्नीरग्रउदगयने पूर्वपक्षे श्रोत्र्यन्वहिर्ग्रीमात्स्थाली-
पाकं तिलमिश्रं श्रपयित्वेति ।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव,

सर्वत्र वपनं शस्तं तद्व्रतेषूपनीतिवत् ।

वापनादि मदानान्तं कृत्वा कर्म व्रतेषु तु ॥

तद्व्रतं वर्षमात्रं च चरस्वेति विनिर्दिशत ।

चरिष्यामीति शिष्यस्तु व्रतनाम्ना बदेद्गुरुम् ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

अथोदगयने शुक्लपक्षे शोभनतारके ।

वेदव्रतानि चत्वारि विदधीत यथाविधि ॥

तेषामाद्यं महानाम्नीश्रवणं तदनन्तरम् ।

महाव्रतं ततः पश्चाद्भवेदुपनिषद्व्रतम् ॥

ततो गोदानमित्येवं कार्याण्येनान्यनुक्रमात् ।

तत्रादितो महानाम्नीश्रवणे विधिरूप्यते ॥

तत्र मधममाचार्यः शिष्याय व्रतमादिशेत् ।

कर्मेपनयने प्रोक्तं यत्पूर्वं वापनादिकम् ॥

परिदानान्तमेतच्च व्रतादेशनमीरितम् ।

तस्य व्रतस्यानुष्ठानं पूर्णं वस्तरमादिशेत् ॥

ततः संवत्सरे पूर्णे सम्भाप्ते चोत्तरायणे ।

पूर्वपक्षे प्रशस्ते च नक्षत्रेऽंशे गुरोर्मुखेत् ।

ऋचः श्रोत्र्यन्महानाम्नीर्ग्रामाग्निष्कर्म्य शोभने ।

इत्यादि विशदं मयोगे वक्ष्यते ।

अथ गोदानव्रतम् ।

तत्राह्यलायनः, एतेन गोदानं षोडशे वर्षे केशशस्त्रे तु
अश्वशब्दान्कारयेच्छपश्रूणि होन्दन्ति शुन्धि शिरोमुख मा म

आयुः प्रमोषीरिति केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्वीति सं-
प्रेष्यत्पाप्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत
वरं ददामीति गोमिथुनं दक्षिणा संवत्सरमादिशेदिति ।

अस्यार्थः । एतेन गोदानं, व्याख्यातमिति शेषः । एतेनेति
कृत्स्नोपदेशः । तत्र विशेषमाह, षोडशे वर्षेऽति । तृतीयस्याप-
वादः । अत्र मातुरुपस्य उपवेशनं न भवेत् । अबालत्वात् । केशश-
ब्द इति जातविकवचनम् । श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो निर्देशः ।
ते त्रयः श्मश्रुशब्दाः “तत्र अदितिः केशान्वपतु” “वप्ता वपसि के-
शादीन्” “दक्षिणे केशपक्षा” इति त्रिषु ते कार्याः । मन्त्रगतस्य तृतीय-
स्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य ग्रहणम् । तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्षे इति
साधितं भवति । श्मश्रूणीति शिरोमुण्डनस्यापवादः । उन्दन्ति क्ले-
दयन्ति । शुन्धीति । क्षुरानिमार्जनेऽयं विशेषः । केशेति शीतोष्णा-
भिरद्भिरवर्षं कुर्वाणोऽक्षण्वन्कुशलीकुरु केशश्मश्रुलोमनखान्यु-
दकसंस्थानि कुर्वीति नापितशासनम् । आप्लुत्य स्नात्वेत्यर्थः । वा-
ग्यत इत्यमन्त्रपन् । स्थित्वेति उपवेशनप्रतिषेधः । एवमहःशेषं
स्थित्वा अस्तमिते आचार्यसमीपे वरं ददामीति वाचं विसृजे-
त् । वरद्रव्यमाह, गोमिथुनं दक्षिणा । ननु भिक्षुरयं कथं गोमिथु-
नमंभवः । उच्यते । यथाऽस्य प्रावरणादिसंभवस्तथैतस्यापि ।
एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशति बन्धुमाणेन विधिना ।
रात्रौ व्रतातिदेशनानुपपत्तेरपरेषुः कार्यमिति ।

शानकोऽपि,

गोदानं नाम यत्प्रोक्तं चतुर्थं व्रतमस्य तु ।

महानाम्प्यादिभिः सार्धं पौर्वापर्यं तु विद्यते ॥

अपालत्वाज्जनन्यङ्के निवेशोऽध्यस्य नेप्यते ।

केशशब्दोक्तदेशेषु श्मश्रुशब्दगुदीरयेत् ॥

श्मश्रूणामेव सेकोऽयं न केशानामितीरि तम् ।
 केशान्वपस्वित्यत्रापि श्मश्रूणीति समीरयेत् ॥
 केशपक्षे तु कर्त्तव्ये श्मश्रुपक्षे तदा चरेत् ।
 क्षुराभिमर्शने मन्त्रे यत्क्षुरेणादिकेष्वापि ॥
 श्मश्रूणि शुन्धीत्युक्ताऽयं शिरोमुखमुदीरयेत् ।
 यः शीतोष्णाभिरित्यादिमन्त्रो नापितशासनः ॥
 तत्र केशश्मश्रुलोमनखानीति पदात्परम् ।
 छदयसंस्थानि कुशलीकुर्वित्येवमुदीरयेत् ॥
 ततः स्नाते समीपस्थे तस्मिन्स्विष्टकृदादिकम् ।
 उपरिष्ठाच्चनं तन्त्रमाचार्यस्तु समापयेत् ॥
 शिष्यः स्नात्वा ततो वाचं निषम्यादिवससयात् ।
 तिष्ठेदस्तमिते सूर्ये गुरोरन्तिकमागतः ॥
 वरं ददामीत्युक्ताऽयं गोवृषौ गुरवे दिशेत् ।
 असंभवे गोवृषयोर्भित्तिं वा गुरोर्दिशेत् ॥
 वत्सरेषुर्गुरुस्तस्य वत्सरं व्रतमादिशेत् ।
 सर्वासु व्रतवर्षासु प्रसिद्धं केशचारणम् ॥ इति ।
 एषां चाकरणे प्रायश्चित्तमाह शौनकः,
 प्रणानि विधिवत्कृत्वा स्वशास्त्राऽध्ययनं चरेत् ।
 भक्त्याऽभ्यस्यते येन स पापी विधिपातकः ॥
 मर्त्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरेत्वाऽऽज्याहुतीः शतम् ।
 हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनकः ॥
 ऋगास्तोऽपि,
 वेदप्रणानि कृत्वैवं तथैवारण्यकव्रतम् ।
 स्वशास्त्राविहितं सर्वं कृत्वा वेदमुपक्रमेत् ॥
 भक्त्येवमानि मन्त्राणि वेदो षडभ्यस्यते यदि ।

प्रायश्चित्तानि कृत्वैव व्रतान्यपि तथा क्रमात् ॥
 गोदानिकं ततः कृत्वा समावर्तनमाचरेत् । इति ।
 तत्प्रायश्चित्तस्वरूपमाह देवलः,
 कालातिक्रमणे कुर्यात्प्रायश्चित्तं विधानतः ।
 कुर्याद् द्वादशरात्रं तु हुत्वा चाज्याहुतीः शतम् ॥
 अष्टाविंशतिमष्टौ वा क्रमात्कुर्याद्भूतानि हि ।
 व्यत्यये यावदभ्यस्तं वेदं तावत्पुनः पठेत् ॥ इति ।
 अथाश्रमसमुच्चयविकल्पौ ।

तत्र मनुः,

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽऽयं गुरौ द्विजः ।
 द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥
 वनेषु च विद्वत्सैवं तृतीयं भागमायुषः ।
 चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गं परिव्रजेत् ॥ इति * ।
 हारीतोऽपि,

अनेन विधिना यो हि आश्रमानुपसेवते ।
 स सर्वकामाभिर्जित्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

आपस्तम्बोऽपि,

चत्वार आश्रमाः गृहस्यस्याचार्यकुले मौनं वानप्रस्थमिति
 तेषु ययोपदेशं सम्यग्वर्त्तमानः क्षेमं गच्छतीति ।

जाबालिरपि, ब्रह्मचर्यं परित्यज्य गृही भवेत् गृही भूत्वा
 वनी भवेद्दानी भूत्वा प्रव्रजेदिति ।

यस्मिष्ठः, चत्वार आश्रमाः ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्रज

* एतद्वन्तरम् "शतायुष्पुरुषामिप्रायमेतत् । अन्यत्र यथासम-
 बं द्रष्टव्यम् आश्रमसमुच्चयस्यावश्यकत्वं इत्याधिकः पाठः पुस्त-
 कान्तरे ।

कास्तेषां वेदमधीत्य वेदान्ता अभिशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमाव-
सेदिति ।

जाबालिरपि, अथवा ब्रह्मचर्यादेव प्रसज्येद्ब्रह्मनाम्नेति ।

अविष्यपुराणेऽपि,

गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्यादारपरिग्रहम् ।

ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्संकल्पपूर्वकम् ॥

बैलानसो वापि भवेत्परिग्राह्यवा भवेत् ।

गौतमोऽपि, तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते इति ।

उद्यानाऽपि,

आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।

आविमोक्षान्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥

एतच्च नैष्ठिकाभिप्रायम् । केचित्तु गार्हस्थ्यस्यैव प्राधान्यमाहुः ।

तथाच गौतमः, ऐकाश्रम्यं स्वाचार्याः प्रत्यस्तविधानाङ्गा-

र्हस्थ्यस्येति ।

मुशब्दो विशेषवाची । सर्वेषु वेदशास्त्रोक्तिज्ञासपुराणेषु सृ-
ष्ट्यधर्मा एवामिहोप्रादयः प्राचुर्येण विधीयन्ते । ततस्तर्कैवाचा-
र्या गार्हस्थ्यस्यैकाश्रम्यं प्राधान्यं वक्ष्यन्ते । तत्राशक्तानामेतराश्र-
मधर्मा विधीयन्ते । प्रत्यस्तविधानादेतराश्रमाणां प्रत्यसेनोपजी-
व्यत्वादिति ।

तथाच मनुः,

चतुर्णामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।

सृष्टस्य उच्यते श्रेष्ठः स त्रीणिभान्विधार्ति हि ॥

यथा नदीरयाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थिताम् ।

तथेवाश्रमिणः सर्वे सृष्ट्ये यान्ति संस्थिताम् ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि,

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तपते ततः ।
 चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥ इति ।
 अनाश्रमैव निषेधमाह दक्षः,
 अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः ।
 आश्रमेण विना तिष्ठन् मायाश्चक्षीयते हि सः ॥
 जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा ततः सदा ।
 नासौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्युतः ॥
 त्रयाणामानुलोम्यं स्यात्प्रातिलोम्यं न विद्यते ।
 प्रातिलोम्येन धो याति न तस्मात्पापकृत्तमः ॥
 यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ।
 न यतिर्न वनस्थश्च सर्वाश्रमविचार्जनः ॥ इति ।

हारीतोऽपि,

अनाश्रमी व्यपेतश्च आश्रमी च निरर्थकः ।
 मिथ्याश्रमी च सर्वे वै निरयं यान्ति मानवाः ॥ इति ।
 अयं चाश्रमसमुच्चयो ब्राह्मणस्यैव ।

तथाच मनुः,

एष धो विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः । इति ।
 अन्ये तु त्रयाणामपि वर्णानामाहुः । अत एव काठकपृथग्,
 त्रयाणां वर्णानां चत्वार आश्रमा इति ।

अथ समावर्त्तनम् ।

तत्र समावर्त्तनं नाम वेदाध्ययनानन्तरं गुरुकुलात्स्वगृहाग-
 मनम् । तथाच

कूर्मपुराणं,

वेदं वेदौ तथा वेदान्वेदान्वा चतुरो द्विजः ।

अधील चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद् द्विजोत्तमः ॥ इति ।

अर्धम् अधीतानां वेदानाम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरं, वेदमधीत्य छन्दोविषयार्थान्बुध्वा स्ना-
पादिति ।

रुघुव्यासोऽपि,

ऋचं पादमधीत्यातो न्यायतस्तु तदर्थवित् ।

सम्पग् व्रतानि संसेव्य समावर्तनमर्हति ॥ इति ।

न्यायतो गुरुमुखापेक्षाद्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । इदं च समावर्तनं
गुरोर्दक्षिणादानपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।

तथाचाक्षवल्क्यः,

चरित्वा चतुरो वेदांस्त्रीन्द्रौ चैकमथापिवा ।

तोषयेदक्षिणाभिस्तु गुरुं भक्त्या विचक्षणः ॥

धनं पित्रादिवन्धुभ्यस्समाहृत्यापवा परात् ।

राजन्यो वा गुरुं सम्यक्तोषयेत्स्नातको व्रती ॥ इति ।

शौनकोऽपि,

अधीत्य वेदशास्त्राणि कृत्वा वेदव्रतानि च ।

चत्वारि गुरवे दत्त्वा यथाशक्ति च दक्षिणाम् ॥

ततस्तेनाभ्यनुज्ञातः समावर्तनमाचरेत् । इति ।

तत्र च वेदव्रतयोस्समाप्तिरुत्तमः पक्षः । अन्यतरसमाप्ति-
र्मध्यमः ।

तथाच पाक्षवल्क्यः,

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा शुभयमेव वा ॥ इति ।

तदेतत्स्पष्टमाह हारीतः, त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नात-
को व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ।

दक्षिणास्वरूपमाह मनुः,

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्चं छत्रोपानहमन्ततः ।

धान्यवासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमाहरेत् ॥ इति ।

अनेन सत्पां शक्तौ गुर्वभिलषितमेव देयमित्युक्तं भवति ।
गुरवे तु वरं दत्त्वेति योगिस्मरणात् । वरमभिलषितम् । तदसम्भवे
गौर्वा । गौर्वा वर इति श्रुतेः ।

व्यासस्मृतिरपि,

गुरुधुश्रूपया विद्यां समाप्य विधिवद्विजः ।

स्नायीत गुर्वनुज्ञातो दत्त्वाऽस्मै दक्षिणां हि गाम् ॥ इति ।
गोर्वरत्वमात्राहीनत्वात् । गोस्तु मात्रा न विद्यतइति श्रुतेः ।
अत एव

लघुहारीतः,

एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्वत्त्वं यदस्वा त्वनृणी भवेत् ॥ इति ।

छन्दोगश्रुतिरपि, यद्यप्यस्माद्विद्विः परियुहीतां धने-
न पूर्णा दद्यादेतदेव ततो भूय इति ।

तापनीयश्रुतिरपि,

सप्तर्दीपवती भूमिर्दक्षिणार्धं न कल्पते । इति ।

एतच्च दक्षिणादानं न केवलं स्नानार्थमेवापित्वाश्रमान्तरप-
रिग्रहार्थमपीति द्रष्टव्यम् ।

तथाच नरार्मिहपुराणं,

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स यमिच्छेत्तमावसेत् ।

विरक्तः भवजेद्विद्वान्सरागस्तु गृहे वसेत् ॥ इति । दक्षिणा-
दानासमर्थस्तु तदनुज्ञायावेनैव स्नायात् ।

तथाच गौतमः, विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमग्न्य कृता-
नुज्ञानस्य वा स्नानमिति ।

भाइवलायनोऽपि,

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुष्ठानस्य वा स्नानुमिति ।

विद्यान्ते इत्यनेन पूर्वं दासिणादाननिषेधं गमयति ।

तथाच मनुः,

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यस्तु गुरुणाऽऽश्रितः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ इति ।

इदं च समावर्तनं विवाहार्थमेव, नाश्रमान्तरपरिग्रहार्थमपि ।

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाक्रमम् ।

उद्देहेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणाश्रिताम् ॥

इति मनुना समावर्तनस्य विवाहकर्तृद्विजविशेषणत्वेनाभि-

धानात् । नच तदाश्रमान्तरकर्तृविशेषणत्वेन श्रूयते, समावृत्तो वन-

मविशेत् समावृत्तः संन्यसेदिति वा । मृत्युत ब्रह्मचर्यादेव ब्रह्म-

जेन्द्रियत्र ब्रह्मचर्यस्यैवापादानन्वं श्रूयते । नच तत्समावर्तने सति

पठने । तस्मिन्सति तस्यैवाभावात् । अत एव ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य

गृही भवेदिति समावर्तनरूपब्रह्मचर्यपरिममापनं गृहाश्रमायैव

श्रूयते नान्यत्र । यदीपि

गुरवे दासिणां दत्त्वा स यमिच्छेत्तमावमेव ।

इति नरसिंहपुराणे संन्यासान्तर्यमात्रं ब्रह्मचारिणो गुरवे द-

सिणादानं विहितं, तत्र विरुद्धम् । दासिणादानस्य समावर्तनाङ्गत्वेन

समावर्तनरूपत्वाभावात् । एकस्योपपाङ्गत्वे बाधकाभावाद्यत्पक्षं

विस्तरेण ।

अथ समावर्तनसम्भाराः ।

तत्राश्वलायनः, अथान्युपपत्त्यात् समावर्तमानो म-

णिकुण्डले वस्युगं छत्रमुपानद्युग दण्डं सगुन्मर्दनमनुलेपनमन्न-

मुष्णीयमित्यात्मने वाचाचार्यं च । यद्युपपत्तेर्न विन्देताचार्यायने-

ति । उपकल्पयतीति शब्दोऽयं छान्दसः । समावर्त्तमानः समा-
वर्त्तनं नाम संस्कारः तेन संस्क्रियमाण इत्यर्थः । अहते वाससी
आञ्छाद्येत्याद्युत्तरत्र विनियोगादेवोपकल्पने सिद्धे उपकल्पनवच-
नमात्मने चाचार्याय वैतान्येकादश द्रव्याण्युपकल्पयेदिति विधा-
नार्थम् । यद्युभयोर्न लभेत्तदाऽऽचार्यायैव केवलावोपकल्पयेदिति ।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव,

आत्मने गुरवे च स्यादलाभे गुरवेऽपि वा ।

मध्याद्युष्णीषपर्यन्तद्रव्याणामुपकल्पनम् ॥ इति ।

घौनकोऽपि,

स समावर्त्तमानस्तु पूर्वमेवोपकल्पयेत् ।

मध्याद्युष्णीषपर्यन्तान्सम्भारान्सकलानपि ॥

गोदानेनातिदिष्टत्वात्कर्मणोऽस्योत्तरायणम् ।

पूर्वपक्षादियोगं च मतीक्ष्य ह्येतदाचरेत् ॥ इति ।

अथात्र कालनिर्णयः ।

तत्र नारदः,

अथोत्तरायणे जीवशुक्रयोर्हृश्यमानयोः ।

द्विजातीनां गुरोर्गेहाग्निवृत्तानां यतात्मनाम् ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि,

सौम्यायने निर्मलयोस्तुरेज्यदैत्येज्ययोर्न्योम्नि बलसपत्ने ।

संत्यज्य रिक्तामवमाष्टमीं च वैनाशिकाद्याखिलश्रुतसृन्दम् ॥

इति ।

अत्रोभयोर्वाक्ययोः समावर्त्तनमण्डनं समावर्त्तनमिष्टमुक्तामि-

त्येताभ्यां वाक्यशेषाभ्यामन्वयो धोद्धव्यः ।

अथ तिथयः ।

तत्र देवरातः,

विच्छिद्रासु विरिक्तासु तिथिषु स्नानमाचरेत् । इति ।

नारदोऽपि,

प्रतिपत्पर्वारिक्तामामृषीं च दिनसप्तमम् ।

दित्वाऽन्यदिवसे कार्यं समावर्तनमण्डनम् ॥ इति ।

अथ चाराः ।

तत्र देवरातः,

सौम्यानामंशवारेषु शुभाः क्षेपेषु वर्जिताः । इति । क्रिया

इति शेषः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र नृसिंहः,

मीण्युत्तराणि मैत्रेन्दुरोहिण्यादित्यपुष्यभाः ।

हस्तश्रवणपौष्णाश्च स्नानकर्मणि पूजिताः ॥ इति ।

घसिष्ठोऽपि,

आदित्यसौम्यमाबिधं मैत्रेतिप्योत्तराश्रवणम् ।

पौष्णश्रवणरोहिण्यः श्रेष्ठाः स्युः स्नानकर्मणि ॥ इति ।

आदित्यः पुनर्वसुः । सौम्यं मृगशिरः । सावित्रं हस्तः ।

मैत्रम् अनुराधा ।

नारदोऽपि,

मित्रोत्तरादितीज्यान्त्यहरीन्दुराविधातृषु ।

मैत्रर्केन्दुशार्धशुक्रवारलप्राशिकेषु च ॥

अथवा बीजनसप्तवारलप्राशिकेष्वपि । इति ।

घसिष्ठोऽपि,

करादिपञ्चमसादितिह्याभिविष्णुप्रयश्रुत्तरपातृषु ।

मर्षाण्यचन्द्रेषु शुभग्रहस्य वारे समावर्तनमिष्टमुक्तम् ॥

योगाश्च निषिद्धेनराः ज्ञानभ्याः ।

अथ राशयः ।

तत्र देयरातः,

नक्रगोयमकन्याश्च तौलिमीनौ सुपूजिताः ।

शुभयुक्तं यदि स्यात्तु शेषेषु स्नानमाचरेत् ॥ इति ।

अथ ग्रहसंस्थानम् ।

तत्र स एष,

आयारिभ्रातृगाः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः ।

अशुभाश्च शुभाश्चैव अष्टमे वर्जिताः सदा ॥ इति ।

राजमार्त्तण्डस्तु चौलोक्तमेवास्यापि कालमाह,

सुरकर्मणि यदिष्टं यदिष्टफलदायकं दिनार्थं तु ।

तन्मोखलाविमोक्षे भवति हिताय द्विजातीनाम् ॥ इति ।

पुर्गादित्यः,

दिनकरविप्लुतमुत्तिष्ठु सुरगुरुदितिपुत्रमन्त्रिचन्द्रेषु ।

कुर्वाञ्च व्रतवन्धं तथैव गोदानमपि न कार्यम् ॥ इति ।

सुरेश्वरः,

भौमभानुजयोर्वारि नक्षत्रे च यथोदिते ।

ताराचन्द्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्त्तनक्रिया ॥

अत्र भौमभानुजयोर्ग्रहणं विवाहोपस्थित्यादिना वारान्तरा-
संभवे द्रष्टव्यम् ।

दीपिकायामपि,

तृतीयलाभारिगतैरसौम्यैः केन्द्रत्रिकोणोपगतैश्च सौम्यैः ।

सौरादित्यर्क्षादिविलम्बयोगे मौजीविमोक्षः शुभदो द्विजानाम् ॥ इति ।

अथ स्नानार्थकर्मणि ।

नत्राश्वलीयिनः, तस्यैवानि व्रतानि भवन्ति न नक्तं
स्नायाम् नमः स्नायाम् नद्यां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनाद्वर्षति न धा-

येन हस्तमारोहेन कूपमवरोहेन बाहुभ्यां नदीं तरेण संशयमभ्या-
पयेतेति ।

शौनकोऽपि,

न स्नायान्नक्तमित्यार्थं विहितं स्नातकव्रतम् ।

तत्तत्सङ्कल्पपूर्वं तु विधिना स समाचरेत् ॥ इति ।

पाशवल्कपोऽपि,

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यग्भित्त्यमाचारमाचरेत् । इति ।

पारस्करः, स्नातकस्य यमान्वक्ष्यामः । कामादितरो नृश-
गीतवादित्राणि न कुर्यात् । न गच्छेत् । कामं तु गीतं ग्रायति चैव
गीते वा रमत इत्यपरे । क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेन्न च धा-
वेदिति ।

स्नातकस्य ब्रह्मचर्यात्ममाहृतस्य यमान् प्रतानि वक्ष्यामः । कामत
इच्छया नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यात् । न गच्छेत्, द्रष्टुमिति शेषः ।
इतरो ब्रह्मचारी । सोऽपि न कुर्यात् न गच्छेदित्येव । इच्छया गायेत
शृणुयात् । यथाऽऽश्वमेधे दिवा ब्राह्मणो गायत्रीति यजमानं श्रावयति
चेति गाने श्रवणे चाधिकारः, एवमन्यत्रापि यत्र विशेषविधिरस्ति
तत्रैवाधिकारो नान्यत्रेत्यर्थः । क्षेमे सति नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छे-
त् । क्षेमे आपदभावे सति । न च धावेत् । क्षेमे सतीत्यनुपपत्तेः ।
तथा उदयानावेक्षणद्वारोहणफलप्रचयनसन्धिमर्प्यणाविष्टस्नात-
विषमलङ्घनशुक्तवदनसन्ध्यादित्यभेक्षणमाभीक्ष्णेन न कुर्यात् । उ-
दयानं कृपादि । हस्ताग्रेपरिगमनेन फलप्रचयनं फलग्रहणम् । सन्धि-
सर्पणं सन्धिभूमिगमनम् । अथवा सन्ध्यापापममार्गेण गमनम् । वि-
ष्टे वर्मादौ स्नानम् । विषमं गर्तादि । शुक्तमश्लीलम् । तस्मिन्निधे
सज्जाकरं दुःखकरम् अमङ्गलमूचकं च । अभीक्ष्णं बारंबारम् भा-
दित्यमण्डलं न पश्येदित्यर्थः । तथा न हवे स्नात्वा भिक्षेन अपि

वै स्नात्वा भिक्षां जपतीति श्रुतेः । वर्षत्यमावृत्तौ व्रजेदयं मे वज्रः
पाप्मानमपहनत्विति । अपस्वात्मानं नावेक्षेत । अजातलोम्नी विपुः पी-
पण्डं च नोपहसेन्न च गच्छद् गर्भिणीं विजन्येति श्रूयात्सकुलमिति
नकुलं भगालमिति कपालं मणिधनुरितीन्द्रधनुर्गा धयन्ती परस्मै
नाचक्षीतोर्वरायामनन्तार्हतायां च मृमावुत्सर्पास्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे
कुर्यात्स्वयं शीर्णेन काष्ठेन लोष्टेन प्रमृजीत गुदं - विकृतं वासो
नाच्छादयेत् दृढव्रतो वधत्रः स्यात्सर्वत आत्मानं गोपायेत्सर्वेषां
मित्रमिव वधात्पापात्तायत इति वधत्रः । इत्यादिव्रतलोपे एकरात्रं
मिस्रो रात्रीर्वा व्रतं चरेत् ।

बृहस्पतिः,

सरव्यं समेधकैः कुर्यादुपेयादोऽन्नरं सदा ।

वैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात्केनाचित्सह ॥

शसिष्ठः,

आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।

वाग्बुद्धि कार्याणि तपस्तथैव घनायुषी गुप्ततमे तु कार्ये ॥ इति ।

आहारो भोजनम् । निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्री-

सङ्गः । योगः समाधिः । सुसंवृताः गुप्ताः । वाग्बुद्धिः आलापादि-

परिवर्जनेन । बुद्धिगुप्तिः अथुभसंकल्पादिपरिवर्जनेन ।

चिष्णुपुराणे,

विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाघमैश्च सदा बुधः ।

विवादश्च विवादश्च तुल्यरूपैर्नृपेप्सते ॥

नारभेत काले प्राज्ञः शुष्कवैरं च वर्जयेत् ।

अप्यल्पहानिः सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥

जीवेति ध्रुवतो श्रूयाज्जीवेत्युक्तः महोत्तमः ।

मनुः,

एनैस्तह विवाद्बर्जने कारणमाह स एव,
 आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।
 अग्निमिस्त्रिन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चत्विजः ॥
 जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
 सम्बन्धिनो ह्येषां लोके प्रथिव्यां मातृमातुलौ ॥
 आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।
 भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्त्रिका तनुः ॥
 छाया स्वा दासवर्गस्तु दूहिता कृपणः परः ।
 तस्मिन्तैरभिहितस्तस्मिन्तैस्तस्मिन्तैरस्मदा ॥ इति ।

पैठीनसिः,

मत्तप्रमत्तोन्मत्तैस्तह सम्भाषं न कुर्वीत न परस्त्रियं रहसि सम्भाषेत ।

मत्तो मदनीयद्रूपेण, प्रमत्तो ग्रहावेशादिता, उन्मत्तो वा-
 द्यादिना ।

सांख्यायनगृह्ये, स्मृतिकोदक्याभ्यां न संवदेत् ।

गौतमः, न म्लेच्छाधुच्यधार्मिकैस्तह सम्भाषेत, सम्भाष्य
 पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् ब्राह्मणेन सह सम्भाषेत ।

यमः,

तिथिं पक्षस्य न धूयान्नसत्राणि न निर्दिशेत् । इति ।

महाभारते,

सम्पन्नं भोजने शूराव पानीये तर्पणं तथा ।

सुश्रुतं यायसे शूरायवाग्वां कृसरे तथा ॥

महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिन्नित् ।

त्वङ्कारं नामधेयं च उपेष्टानां परिवर्जयेत् ॥

अथराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ।

नारदोऽपि,

गुरोर्ज्येष्ठकलत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वाऽऽत्मनः ।

आयुष्कामो न गृहीयान्नामातिरूपणस्य च ॥ इति ।

कूर्मपुराणं त्वन्यानापि स्नातकधर्मानाह,

पक्षोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् ।

छत्रं चोष्णीपममलं पादुके चाप्युपानहौ ॥

रात्रौ च कुण्डले वेदं वल्गुकेशनखः शुचिः ।

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्वाद् बाहिर्मास्यं न धारयेत् ॥

शुक्लाम्बरधरो नित्यं घृगन्धः म्रियदर्शनः ।

न जीर्णमलवद्भासा भवेत्तु विभवे सति ॥

न रक्तमुत्पणं चान्यधृतं वासां न कञ्चिकाम् । इति ।

कञ्चिकां कटिमूत्रम् ।

र्षाध्यापनाऽपि, स्नातकोऽन्तर्वासा उत्तरीयं वैणवं दण्डं

धारयेत्सोदकं च कमण्डलुं द्वे गङ्गापरीने उष्णीपमग्नौत्तरीयो-

पानहौ छत्रं चेति ।

यासिष्ठः, नाटो यज्ञं गच्छेद्यदि गच्छेत्पदाक्षिणं पुनराय-

जेदिति ।

नाटोऽनिमन्त्रितः ।

द्वौ विप्रौ विप्रमग्निं च दम्पत्योः स्वामिनोऽस्नया ।

अन्तरेण न गन्धर्व्यं हरभ्यः शृगभ्यश्च ॥ इति ।

पैठीनमिरपि, न गोघ्नं क्षत्रगन्धर्वान्तरे व्यसथेयादनुज्ञाप्य

वा प्रजेदिति ।

अथानाक्रमणीयानि ।

तत्र मनुः,

देवशानी गुरो राक्षः स्नातकाचार्यशोऽस्नया ।

एनैस्तह विवादवर्जने कारणमाह ॥ एव,
 आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता मनुः ।
 अग्निधित्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चत्विजः ॥
 जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य मान्धवाः ।
 सम्बन्धिनो आपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥
 आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।
 भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्त्रिका तनुः ॥
 छाया स्वा दासवर्गस्तु दूहिता कृपणः परः ।
 तस्मादेतैरधिसिप्तस्तहेतासंज्वरस्तदा ॥ इति ।

पैठीनसिः,

मत्तप्रमत्तोन्मत्तैस्तह सम्भाषं न कुर्वीत न परस्त्रियं रहसि सम्भाषेत ।

मत्तो मद्नीयद्रव्येण, प्रमत्तो ब्रह्मवेशादिना, उन्मत्तो वा-
 द्यादिना ।

सांख्यध्यानगृह्ये, सूतिकोदक्याभ्यां ॥ संवदेत् ।

गौतमः, न म्लेच्छाद्युन्वधानिकैस्तह सम्भाषेत, सम्भाष्य
 पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् ब्राह्मणेन सह सम्भाषेत ।

यमः,

तिथिं पक्षस्य न धूयान्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् । इति ।

महाभारते,

सम्पन्नं भोजने धूयात् पानीये तर्पणं तथा ।

सुश्रुतं पायसे श्रूताथवाग्नां कृसरे तथा ॥

महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।

स्वङ्कारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥

अधराणां समानानामुभयेषां न दृष्यति ।

नारदोऽपि,

गुरोर्ज्येष्ठकलत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वाऽऽत्मनः ।

आयुष्कामो न गृह्णीयान्नामातिरूपणस्य च ॥ इति ।

कूर्मपुराणं त्वन्यानपि स्नातकधर्मानाह,

यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कण्ठलुम् ।

छत्रं चोष्णीपममलं पादुकं चाप्युपानहौ ॥

रात्रौ च कुण्डले वेदं वल्लभकेशनखः शुचिः ।

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्वाद् बाहिर्माल्यं न धारयेत् ॥

गुह्याम्बरधरो नित्यं मुग्धः प्रियदर्शनः ।

न जीर्णमल्लवद्वासा भवेत्तु विभवे सति ॥

न रक्तमुल्लवर्णं चान्ध्रपृतं वासा न कञ्चिकाम् । इति ।

कञ्चिका कटिमूत्रम् ।

यौधायनोऽपि, स्नातकोऽन्तर्वासा उत्तरीयं वैणवं दण्डं
धारयेत्सोदकं च कण्ठलुं द्वे यज्ञोपवीते उष्णीपमजिनोत्तरीयो-
पानहौ छत्रं धेति ।

यसिष्ठः, नावृतो यज्ञं गच्छेद्यदि गच्छेत्प्रदक्षिणं पुनराव-
जेदिति ।

नावृतोऽनिमन्त्रितः ।

द्वौ विप्रौ विप्रमग्निं च दम्पत्योः स्नामिनोस्तथा ।

अन्तरेण न गन्तव्यं हरस्य वृषभस्य च ॥ इति ।

पैठीनास्मिरपि, न गोऽथ वागाम्यन्तरे व्यवधेयादनुज्ञाप्य
वा प्रजेदिति ।

अथानाक्रमणीयानि ।

तत्र मनुः,

देवतानां गुरो राक्षः स्नातकाचार्यगोस्तथा ।

नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥

बभ्रुः कपिलः ।

पाशवल्क्योऽपि,

देवर्त्तिकृस्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।

नाक्रामेद्रक्तविष्णुमृत्रघ्नीवनोद्गर्जनानिच ॥ इति ।

विष्णुपुराणे,

पूज्यदेवध्वजशयोतिश्छायां नातिक्रमेद् बुधः ।

देवीपुराणे,

न चैव गोः प्रसूताया विश्वमेस्त्रीजनस्य च ।

न मुखेन धमेदग्निं न खड्गं लङ्घयेत्तया ॥ इति ।

पाशवल्क्यः,

पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् । इति ।

यमः,

स्वां तु नाक्रामयेच्छायां क्लीबेन पतितेन वा ।

चण्डालेन द्विषद्भिश्च नित्यं रोगान्वितेन च ॥ इति ।

अथानधिष्ठेयानि ।

तत्र मनुः,

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिपम् ।

सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उद्गर्जनमपस्नानं विष्णुत्रं रक्तमेव च ।

श्लेष्मनिष्ठघृतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं नैव वैरिणः ।

अधार्मिकं वस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥

उद्गर्जनं विलेपनम् ।

अपस्नानं स्नानादधः पतितं जलम् । निष्ठघृतम् उद्गीर्णं

शुक्लारादे ।

त्रिण्युः, न चतुष्पथमभितिष्ठेत् न रात्रौ दक्षमूलं शून्यालयं
न तृणं न बन्धनागारम् ।

तृणं तृणकूटः । आसनार्थं तु न निषेधः ।

तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च स्मृता ।

एतान्यपि सर्वा गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

इति मनुना आसनत्वेन तस्य विधानात् ।

शाल्वलिलिखितौ, नोद्धतकुहकैः सहैकत्र तिष्ठेत् ।

उद्धतोऽभिनीतः । कुहकः वशीकरणादिनिष्ठः ।

हारीतः, आत्रपनापमार्जनापस्नानतुषभस्मास्थिकपालमंचयं
नाभितिष्ठेदिति ।

आत्रपनं गोपादिभाण्डम् । अपमार्जनं संमार्जनी । कपालमं-
चयः खर्परममूहः ।

पाशयत्नः,

विच्छेदं वर्जयेत्कर्म प्रेगधूमं नदीतरम् ।

केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थानम् ॥ इति ।

विरुद्धम् आर्याचारिविरुद्धम् ।

तथाच मार्कण्डेयः,

स्लेच्छभाषा न वक्तव्या स्लेच्छोर्गं न कारयेत् ।

नासंस्तुतुखः कुर्याद्दास्यं जृम्भां तथैव च ॥

पाणीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूमिमिच्छता ।

शूण्वानं नद्याग्राम्बुम्नानवरपयोदकम् ।

मार्जनीरेणुकेशाम्बु इति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ इति ।

क्रिया स्नानाहरणादिः । पयोदकं स्नानपयार्वाशयम् ।

शातातपोऽपि,

अजानिरेणुसंस्पर्शादायुर्धक्ष्मीश्च हीयते ।

श्वकाकोष्ठस्त्रोलूकशुकरग्राम्यपक्षिणाम् ॥ इति ।

घसिष्ठः, नेष्टकाभिः फलानि शातयेदिति ।

विष्णुः,

न मंहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरं च कण्ठूयेदिति ।

अधानीक्षणीयानि ।

तत्र मनुः,

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नमसो गतम् ॥ इति ।

विष्णुरपि, नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नास्तं यान्तं नोपरक्तं न
वाममा निरोहितं नचादर्शजलाद्युपगमं न मध्येऽङ्गि ।

याज्ञवल्क्यः,

नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं नच संसृष्टमैयुनाम् ।

नच मूर्धं पुरीषं वा नाशुचीं राहुगारकाः ॥ इति ।

विष्णुः, न क्रुद्धस्य गुरोर्गुरो न तैलोदकयोः स्थां छायां
मलवत्यादर्शे, न पर्वीं भोजनसमये, न स्त्रियं नग्नां, न किंचन
गृहमाणा, न बालां, न भ्रष्टं कुञ्जरं, न वा विषमस्थो दृषादियुद्धं,
नोन्मत्तं न मत्तमिति ।

मनुः,

न श्रियाद्धार्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नसीम् ।

क्षुवर्तीं जृम्भमाणां च न चासीनां यथासुखम् ॥

नाचयन्तीं स्वके नेत्रे नचाभ्यक्तामनाहृताम् ।

न पश्येत्सवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,

देवतापितृसञ्ज्ञास्त्रयश्चमत्यादिनिन्दकैः ।

कृत्वा स्पर्शनमालापं शुद्धयेत्कार्कव्यलोकनात् ॥ -

अवलोक्य तथोदवयामन्त्यमं पान्तं शठम् ।

विषममृत्तिकापण्डविवस्त्रान्स्थावमायिनः ॥

मृतानिर्यातकोक्षैव परदाररतास्तथा ।

एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

स्कान्दे,

कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुरिमतम् ।

शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्यास्मोमानलादिवाकराः ॥ इति ।

सोमादीनां यथासंभवो विकल्पः । अत्र चार्काद्यवलोकनक
प्रायश्चित्तविधानादेतेषामप्यनवलोकनीयत्वं सिद्ध्यति । एवमन्ये
ऽपि स्नातकधर्माः स्मृत्यन्तरेषु द्रष्टव्याः, विस्तरभयात्तेहोष्यन्ते ।
एषां च स्नातकधर्माणां गृहस्थादिसाधारण्यमवगन्तव्यम् । स्नाना-
धारम्य भवतत्वात् ।

अथैषां लोपे प्रायश्चित्तम् ।

तत्र मनुः,

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ इति ।

एतच्च स्नातकव्रतानुष्ठानं ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव । गौतमेन पूर्वा-
ध्याये मूकान्तौ ब्राह्मणक्षत्रियौ उत्तराध्याये तच्छब्देन परामृश्य
स्नातकव्रताभिधानात् ।

स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तं विधीयते ।

राजब्राह्मणयोरेव नेतरेषां कथञ्चन ॥

इति स्मृत्यन्तराच्चेति हरदत्तः ।

अन्ये तु मन्वादिस्मृतिषु त्रैविर्णिकोपक्रमात्तद्विषयाणीत्याहुः ।

अजाभिरेणुसंपर्शादायुर्धक्ष्मीश्च हीयते ।

श्वकाकोष्ठस्त्रोलूकशुकरग्राम्यपक्षिणाम् ॥ इति ।

घसिष्ठः, नेष्टकाभिः फलानि शातयेदिति ।

विष्णुः,

न मंहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरं च कण्ठयेदिति ।

अधानीक्षणीयानि ।

तत्र मनुः,

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ इति ।

विष्णुरपि, नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नास्तं यान्तं नोपरक्तं न
वाममा निरोहितं नचादर्शजलाद्युपगमं न मध्येऽङ्गि ।

याज्ञवल्क्यः,

नेक्षेतार्कं न नद्यां स्त्रीं नच संसृष्टमैयुनाम् ।

नच मूर्धं पुरीषं वा नाशुचीं राहुतारकाः ॥ इति ।

विष्णुः, न क्रुद्धस्य गुरोर्गुप्तं न तैलोदकयोः स्वां छायां
मलवस्यादर्शं, न पर्वीं मोजनसमये, न स्त्रियं नद्यां, न किंचन
गृहमानां, न बालां, न भ्रष्टं कुञ्जरं, न वा विषमस्थो दृषादिषुद्धं,
नोन्मत्तं न मत्तमिति ।

मनुः,

नःश्रीवाङ्मार्गवा मार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।

क्षुन्तीं जृम्भमाणां च न चासीनां यथामुसम् ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नचाभ्यक्तामनादृताम् ।

न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,

देवतापितृसञ्ज्ञास्त्रगङ्गमत्यादिनिन्दकैः ।

कृत्वा स्पर्शनमालापं शुद्ध्येतार्कालोकनात् ॥ -

अवलोकय तथोदधयामन्त्यजं पाननं शठम् ।

विषममृत्तिकापण्डविषस्त्रान्त्याममायिनः ॥

मृतानिर्घातकाश्चैव परदाररतांस्तथा ।

एतदेव हि कर्त्तव्यं भ्रातृः शोभनमात्मनः ॥

स्कान्दे,

कृतघ्नं मानयं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुरिममम् ।

शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्यास्मोमानलदिवाकराः ॥ इति ।

सोमादीनां यथासंभवो विकल्पः । अत्र चार्काद्यलोकनरूपमायश्चित्ताविधानादेतेषामप्यनवलोकनीयत्वं सिद्ध्यति । एवमन्येऽपि स्नातकधर्माः स्मृत्यन्तरेषु द्रष्टव्याः, विस्तरमपान्नेहोच्यन्ते । एषां च स्नातकधर्माणां गृहस्थादिसाधारण्यमवगन्तव्यम् । स्नानादारभ्य मष्टतत्वात् ।

अथैषां लोपे प्रायश्चित्तम् ।

तत्र मनुः,

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ इति ।

एतच्च स्नातकव्रतानुष्ठानं ब्राह्मणसत्रिययोरेव । गौतमेन पूर्वाध्याये मक्रान्तौ ब्राह्मणसत्रियौ उत्तराध्याये तच्छब्देन परामृश्य स्नातकव्रताभिधानात् ।

स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तं विधीयते ।

राजब्राह्मणयोरेव नेतरेषां कथञ्चन ॥

इति स्मृत्यन्तराच्चेति हरदत्तः ।

अन्ये तु मन्वादिस्मृतिषु त्रैवर्णिकोपक्रमास्तद्विषयाणीत्याहुः ।

अथ क्षत्रियस्य कच्छबन्धः ।

तत्र दीपिका,

घ्रीण्युत्तराण्यदितिपौष्णमद्याधनिष्ठा
पुण्याश्विनी हिमकरादपि पञ्च भानि ।
एतानि कच्छविधिवन्धनसंमतानि
सौम्यग्रहस्य दिवसे च मिते च पक्षे ॥

अथ छुरिकाबन्धनम् ।

तत्र नारदः,

छुरिकाबन्धनं वक्ष्ये नृपाणां माकरग्रहात् ।
विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तगे ॥
जीवे शुके च भूपुत्रे चन्द्रताराबलान्विते ।
मौष्मीबन्धनश्रुतेषु कुजवर्जितवासरे ॥
प्रतलभनोदये कर्तुरष्टमोदयवर्जिते ।
धनाविकोणगैः सौम्यैः पापैर्भवतिपुत्रिणैः ॥
छुरिकाबन्धनं कार्यमर्चयित्वाऽमरान्पितृन् ।
अर्चयेच्छुरिकां सम्यक् देवतानां च सन्निधौ ॥
व्रतलभे च वधीयात्कल्याणं लक्षणसंयुताम् । इति ।

इति छुरिकाबन्धः ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजित-
चरणकमल

श्रीमन्महाराजाधिराजमतापरुद्रतनूज

श्रीमन्महाराजमधुकरसाहस्रनु

श्रीमन्महाराजाधिराजचतुर्दधिवलयवसुन्धराद्वयपुण्डरीक-

विकासादिनकर

श्रीवीरसिंहोपोजित

श्रीहंसपण्डितात्मज

श्रीपरशुराममिश्रदुसकलविद्यापारावारपारीणजगद्धारिण्यम-

हागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु

श्रीमन्मित्रामिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयनिबन्धे संस्कारप्रकाशे

अपनयनप्रकरणं समाप्तम् ।